T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANA BİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAPLARI TARİHİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİNİN MERKEZİLEŞMESİNE BİR ÖRNEK: CUMA HUTBELERİ

NURETTİN ÜRÜN
11701003

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ELÇİN MACAR

ISTANBUL
2019

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANA BİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAPLARI TARİHİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİNİN MERKEZİLEŞMESİNE BİR ÖRNEK: CUMA HUTBELERİ

NURETTİN ÜRÜN
11701003

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ELÇİN MACAR

ISTANBUL
2019

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKE VE İNKILAP TARİHİ ANA BİLİM DALI
ATATÜRK İLKE VE İNKILAPLARI TARİHİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİNİN MERKEZİLEŞMESİNE BİR ÖRNEK: CUMA HUTBELERİ

NURETTİN ÜRÜN
11701003

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 31/01/2019

Tezin Savunulduğu Tarih: 16/01/2019

Tez Oy birliği ile başarılı bulunmuştur.

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Elçin Macar	
Jüri Üyeleri	: Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu	
	: Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu	

ISTANBUL
Ocak 2019

ÖZ

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİNİN MERKEZİLEŞMESİNE BİR ÖRNEK CUMA HUTBELERİ

Nurettin Ürün
Ocak 2019

Erken Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında hutbelerle ilgili iki değişim göze çarpar. İlk değişim 1924 yılında halifeliğin ilgasıyla hutbelerin artık "Cumhuriyetin selamet ve saadetine" okunmasıdır. Böylece hutbeler, alışıla gelen hükümdarın bir sembolü olma işlevini Cumhuriyete; halifeliğin manevi kudretinin zaten Cumhuriyete mündemiç olduğu için ulusa bırakmıştır. İkinci değişim ise bir yıl sonra "hutbelerin tarzında" bir değişiklik yapılarak "hutbe kıraatinin Türkçe okunmasının mecbur tutulması" kararında görülür. Artık hutbelerin, II. Meşrutiyetten beri toplumu aydınlatma, özellikle köylüyü ıslah edip onları talim ve terbiye etme işlevini yerine getirmesi için köy imamları haricinde hiçbir engel yoktur. 1927 yılında yazılan ilk resmi Türkçe Hutbe mecmuası ile 1936 yılında büyük oranda revize edilen Yeni Hutbelerim mecmuası sadece siyasi elitlerin tahayyüllerini, beklentilerini, söylem ve pratiklerini yansıtmaz. Bu çalışmada hem Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminde modern merkezi devletin iktidar mekanizması bağlamında hutbelerin tarihsel serüveni sembolik, dilsel ve muhteva anlamında takip edilmiş hem de farklı aktörlerin bu sürece katılımları iktidar ilişkileri çerçevesinde analiz edilmiştir. Bununla beraber Erken Cumhuriyet hutbeleri tek tek tasnif edilmiş ve bu hutbelerin beden disiplininden nüfus politikalarına kadar geniş yelpazesi ortaya çıkarılmıştır. Gerçekten de bu hutbelerde; iman ve ibadetin düzenlenmesinin yanında, bedenin ıslahı, disipline edilmesi ve hastalıklara karşı koruması, ahlakın tenviri, ailenin ıslahı, nüfusun bol ve zinde olması, toplumun birlik ve beraberlik içinde ve çalışkan olması ve nihayetinde bir ve beraber olan milli beden, düşmana karşı tayyare ve askere önem verilmesi gibi konular çerçevesinde genişçe yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Hutbe, Cuma hutbeleri, Erken Cumhuriyet Laiklik, Din, Merkezileşme, Biopolitika, Türkçe İbadet, Diyanet.

ABSTRACT

FRİDAY KHUTBA SERMONS: AN EXAMPLE OF RELİGİOUS CENTRALİZATİON İN EARLY REPUBLİCİAN PERİOD

Nurettin Ürün
January 2019

In the early years of the Republic, two changes related to khutbas sermons attract the attention. The first change was related to the symbolic side of sermons, while the second one was about the language and content of the khutbas. With the abolition of caliphate in 1924, sermons started to be read on behalf of the Republic's "selamet" and "saadet". In addition to this change, in 1925, the official language of the sermons was enforced to be Turkish in the TBMM. Since the second Meşrutiyet period, there was no longer an obstacle, other than imams that sidetracked sermons from original purposes, which was educating peasants. In this study, the history of sermons -both in the late Ottoman and early Republican eras- is examined from the perspective of their symbolic and linguistic context from the perspective of the power relations of the modern state. To this end, 202 different sermons were classified by their contents varying from body discipline to population policies. It is seen that, these sermons, in fact, covered many subjects such as family order, unity and solidarity of the community.

Key Words: Khutba, Friday Khutbe Sermons, Early Republician Period laicite in Turkey, Religion, Religious Affairs Administarion, Discourse, Reform in Religion.

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkısı olan sayın Prof. Dr. Fatmagül Demirel hocama öncelikle teşekkür ederim. Verdiği okumalarla bu çalışmanın temel fikrinin ortaya çıkmasında katkısı olan ve tezin yürütücülüğünü 686 nolu khk ile uzaklaştırılmasına kadar üstlenen Doç. Dr. İsmet Akça'ya özellikle teşekkürü borç bilirim. Zor zamanlarda tezin yürütücülüğünü alan sayın Prof. Dr. Elçin Macar'a ayrıca müteşekkirim. Ayrıca dışardan derslerine katılmamam müsaade eden sayın Prof. Dr. İsmail Kara'ya teşekkür ederim. Bu süreç boyunca yanımda duran katkı sağlayan arkadaşlarıma ve sürekli beni cesaretlendiren ve zamanlarından çaldığım aileme, özellikle anne ve babama minnettarım.

İstanbul; Eylül, 2018 Nurettin Ürün

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
ÖN SÖZ ..... **v**
İÇİNDEKİLER TABLOSU ..... **vi**

1. GİRİŞ **1**

2. SEMBOL VE ANLAMIN KEŞFİ: ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE CUMA HUTBELERİNİN TÜRKÇELŞMESİ **13**
2.1. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete: Cuma Hutbelerinin Sembolik Değeri 13
2.1.1. Geç Osmanlı Döneminde Hutbe Sembolizmi 13
2.1.1. Halifeliğin İlgası ve Hutbelerin "Cumhuriyetin Saadet ve Selametine" Okunması 24
2.2. Meşrutiyetten Cumhuriyete: Anlamın Keşfi 38
2.2.1. Meşihattan Diyanete: Mahalli Dilde Hutbe Teşebbüsleri ve Ulema 38
2.2.1.1. Geç Osmanlı Döneminde "Mahalli Dilde" Hutbe 39
2.2.1.2 Lisanı Kadim Dışında İlk Hutbe Teşebbüsü: İşkodra Örneği. 42
2.2.2. Meşrutiyetten Cumhuriyete: Halka Gitmek İçin Hutbelerin Keşfi 45
2.2.3. Cumhuriyet Arifesinde Mahalli Dilde Hutbe Teşebbüsleri 60
2.3. Erken Cumhuriyet Dönemi: Cuma Hutbelerinin Türkçeleşmesi 65
2.3.1. Tenvir ve İrşat: Mustafa Kemal Paşa ve Hutbe Meselesi (1922-1923) 68
2.3.2. TBMM: Türkçe Hutbe Kıraatinin Mecburi Tutulma Kararı (1925) 73
2.3.3. Türkçe Hutbeden Türkçe İbadete 85
2.4. Türkçe Hutbe Mecmuaları: Merkezileşmenin Tamamlanması 90
2.4.1. İlk Resmi "Türkçe Hutbe" Mecmuası: Basımı, Dağıtımı (1927) 94
2.4.2. "Yeni Hutbelerim" Mecmuası: Merkezileşmenin Tamamlanması (1936) .. 100

3. ERKEN CUMHURİYETİN HUTBELERİ: MİNBERDEN MÜ'MİNİ TASARLAMAK **115**
3.1. Milliyetçilik, Kemalist Milliyetçilik ve Hutbenin Yeni Anlamları 115
3.1.2. Hutbenin Yeni Anlamları 115
3.1.2. Milliyetçilik, Kemalist Milliyetçilik ve Laiklik 118
3.1.3. Erken Cumhuriyet Hutbelerinin Sınıflandırılması 125
3.2. İmanın Düzenlenmesi: İman-İbadet Hutbeleri 140
3.2.1. İman (Doktrin) 143
3.2.2. İbadet (Pratikler) 144
3.2.3. Dini Gün ve Geceler (Sembolik) 147
3.3. Ahlakın Tenviri: Ahlak-Vatandaşlık Hutbeleri 150
3.3.1. Toplumsal İyi: Hutbelerde Vazifeler ve Hayırlar 154
3.3.2. Toplumsal Kötü: Hutbelerde Günah ve Yasaklar 158
3.4. Minberden Toplumu Tasarlamak: İçtimaiyat-İktisadiyat Hutbeleri 163
3.4.1. Islah ve Terbiye: Aile ve Evlilik 168
3.4.2. Birlik ve Beraberlik: Toplumsal Düzen 173
3.4.3. Terakki, Tekâmül ve Tasarruf: Emek ve Ekonomi 180

3.4.4. Sıhhat ve Nezafet: Kamu Sağlığı ve Hijyeni 189
3.4.2. Asker ve Tayyare: Milli Savunma ve Milli Güvenlik 198

5. SONUÇ 209

KAYNAKÇA 221

ÖZ GEÇMİŞ 251

1. GİRİŞ

Hutbe, İslam terminolojisi içerisinde uzun bir geçmişi olan ve tarihsel seyre bağlı olarak farklı anlam ve biçimler kazanan Arapça kökenli bir kavramdır. Arapçada söz söylemek, hitap etmek anlamına gelen ve "h-t-b" fiilinden türetildiği belirtilen hutbe, anlam olarak da "*bir topluluk önünde yapılmış etkileyici konuşma*" şeklinde kabul edilmiş, daha doğrusu bu anlama evirilmiştir. Hutbe bir pratik olarak İslam ansiklopedisinde; "*Cuma ve Bayram namazları başta olmak üzere, belirli ibadetlerin icrası esnasında irat edilen, genelde vaaz ve nasihatı içeren konuşma*" şeklinde açıklanmış ve günümüzde yaygın olarak bu anlamıyla kabul görmüştür.[1] Elbette, hutbenin bir pratik olarak günümüzde *yaygın bir iletişim aracı olarak* kabul edilmesinin, *nasihat etme* ve *öğüt verme* anlamlarını ihtiva etmesinin tarihsel bir izleği vardır. Şüphesiz günümüzde hutbeye bu modern anlamları veren şeyler, modernleşmenin, modern iktidar ilişkilerinin, dolayısıyla modern merkezi devletin kurumsallaşma süreç ve parametrelerinde, bunların söylem ve pratiklerinde aranmalıdır.

Hutbe irad etmenin, hutbe okumaktan farklı bağlamlar ve anlamlar taşıdığı açıktır. Bu sebeple hutbe meselesinin tarihsel arka planına kısaca değinmekte yarar vardır. Hutbelerin İslam peygamberi Hz. Muhammed döneminde ilk kez irad edildiği; Peygamber ve dört halife döneminde ilk karakterini kazandığı belirtilmiştir.[2] Cuma ve bayram günlerinde irad edilen hutbeler, yine İslam peygamberi döneminde siyasi anlamlar taşımış ve bu anlam, dört halife dönemine aktarılarak egemenlik ile ilişkisi kurulmuştur. Yani bu dönemlerde hutbe irad etmek ile kanun koyucu olmak arasında bir ilişki olduğu belirtilmiştir.[3] Dört

---

[1] Mustafa Baktır, "Hutbe", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul; 1998, s. 425.
Salih Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", **Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 17, sayı 1, yıl 2008, s. 380.
Akay, Bülent, "Mezheplerin Cuma Namazının Şartları ile İlgili Görüşleri ve B Görüşlerin Dayandığı Deliller", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2006.

[2] Recai Doğan, "Cumhuriyet Öncesinde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", **Dini Araştırmalar Dergisi**, Eylül-Aralık 1998, c. 1, s. 6.

[3] Baktır, **agm,** s. 425-6.

halife dönemiyle birlikte kurumsal bir hüviyet kazanmaya başlayan hutbe hem bazı siyasi prensiplerin açıklandığı hem de bazı krizlerde kullanılan siyasi bir sembole dönüşmüştür. Mesela dört halifenin sonuncusu Ali ile Emevi hanedanlığının kurucusu Muaviye arasındaki gerilimlerde kullanılan sembollerden biri hutbe olmuştur. Nitekim *adına hutbe irad etmenin* bir meşruluk sembolüne dönüşmesinin kökenleri, bu tarihsel ana dayandığı iddia edilmiştir. İbn-i Haldun, Basra valisi Abdullah bin Abbas'ın halife Ali adına hutbe irad etmesiyle, yani hutbenin sonuna onun adını ekleyip ona dua etmesiyle hutbelerin bir egemenlik sembolüne dönüştüğünü belirtmiştir. Bu tarihten itibaren hutbelerin sonuna hükümdar adları eklenmiş, onlara dualar edilmiş ve böylece hutbeler, hükümranlık sisteminin bir meşruluk sembolü haline gelmiştir.[4]

Hükümranlık sistemi etrafında ele alınmaya başlayan hutbe meselesi, bazı tarihsel dönemeçlerle kurumsal kimliğini güçlendirmiş veya dönüştürmüştür. İslam topraklarının büyümesiyle birlikte Cuma namazı, dolayısıyla hutbe irad edilen topraklar genişlemiş ve bu durum halifenin Cuma namazına bizzat imamlık yapma geleneğini yerinden etmiştir. Bu aynı zamanda vilayet ve şehir merkezilerinde, Halife'nin verdiği beratla yöneticilik yapan ve halifenin verdiği yetki ile o bölgelerde Cuma namazını kıldıran geleneği de etkilemiştir. Emeviler dönemi ile birlikte kanun koyucu olan halife ve onun adına yöneticilik yapanlar, yavaş yavaş Cuma namazını bizzat kıldırmayı bırakmış; artık vilayet merkezlerinde emirler değil ilmiye sınıfı, fakat halife adına, halifenin verdiği beratla Cuma namazını kıldırmaya ve hutbe irad etmeye başlamıştır.[5] Halifelerin cuma namazını kıldırma geleneğinin ortadan kalkmasının, iktidar ilişkilerinde yeni kurumsal yapılar doğuracağı açıktır.

---

[4] Michel Foucualt'ın belirtiği gibi hükümranlık sisteminde iktidar, devredilen, devir de hanedanlıkla bir verasete dayanan veya hanedanlık oluşturan ve meşruluğunu bu veraset üzerinden sağlayan güçtür. Bu bağlamda hutbelerin sonunda yer alan isim silsilesi, tarihsel anlamda mevcut hükümdarın dayandığı meşru geçmişi gösterir. Hükümranlık sistemi için Bkz.: Michel Foucault, **Toplumu Savunmak Gerek**, çev. Şehsuvar Aktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; 2002, s. 29-41.
İbni Haldun, hatibin Hz. Ali adına dualar edip hutbe sonunda onun tek meşru halife olduğunu ilan ettiği ve cemaatin de bu duruma itiraz etmediğini ve bunun bir biat seremonisine dönüştüğünü belirtmiştir. Baktır, **agm**, s. 126.

[5] Baktır anakronik bir şekilde yöneticiler ile halk arasında bir iletişim aracı olan hutbeleri, artık ilmiyeden birilerinin irad etmesiyle halk ile yöneticilerin iletişiminin tamamen kesildiğini iddia etmiştir. Böylece hutbeler sadece sembolik bir muhtevaya dönüşmüştür. Bkz.: Baktır, **agm**, s. 426.

Ortaya çıkan bu yeni duruma, 9. ve 10.yy'daki egemenlik krizleri eklemlenmiştir. Abbasi hanedanlığının dağılması ile birlikte birden fazla İslam hükümdarı ortaya çıkmış ve dolayısıyla aynı anda birden fazla sultan adına hutbe irad edilmeye başlanmıştır. Egemenliğin bir sembolü olma işlevi iyice belirginleşen hutbelerde, isim silsileleri böylece gittikçe kabarmıştır. Bu dönemler boyunca farklı emirler, hutbelere kendi hanedan silsilelerini, dolaysıyla geçmişin kendilerine verdiği yetke ile meşru bir yönetici olduklarını belirten isimleri ve bu isimlerin en başına dini bir kurum olarak kalan Abbasi halifesinin adını eklemiştir. Böylece İslam adına halifeye hizmet ettiklerini fakat aynı zamanda geçmişin verdiği hakla meşru olduklarını iddia etmişlerdir. Bu yeni durumla birlikte hutbe sonundaki isim silsilesi uzamış ve sultanları niteleyen sıfatlar daha bir şaşalı hale gelmiştir.[6]

Osmanlı tarihçileri, Osmanlı beyliğinin bir uç beyliği olmaktan çıkıp bağımsız bir beylik olmasının en önemli sembollerinden birinin "*kendi adına para bastırmak*" olarak göstermişlerse, diğerini "*adına hutbe irad etmek*" olduğunu belirtmişlerdir. Osman Bey'in hutbelerdeki isim silsilesine kendi adını eklemesi, hatta bazı kroniklere göre kendi adına hutbe okutması, Osmanlı devletinin kuruluş tarihidir.[7] Böylece hutbeler, bağımsız olma, yani meşru ve egemen bir hanedan olma işlevini, Osmanlı kuruluş döneminde de yerine getirmiştir. Osmanlı devleti hutbeleri bu biçimiyle kullanmaya devam etmiş, hatta 16.yy'da halifeliği Memlükler' den almalarıyla, bu sembolün kullanımını pekiştirmiştir. Böylece Osmanlı Sultanları, kendi adlarına dualar eden ve hanedan isimlerinin geçtiği hutbe mecmularını bastırmış ve cuma günleri sadece bu mecmuları okutmaya çalışmıştır.[8]

---

[6] Baktır, **age**, s. 426.

[7] İnalcık rivayetlere göre 1301 tarihinde Dursun Fakih'in Osman Bey adına hutbe irad ettiğini daha doğrusu hutbe sonundaki isim silsilesine Osman Bey'in adını eklediğini ve bunun Osmanlı beyliğinin bağımsızlık tarihi olarak kabul edildiğini belirtilmiştir: "According to same account, [Aşık Osman procalamid his indiependence after his famous victory at Baphaeon in 1301, and had the hutbe read in his own name. This again is alater tradition, invented to legitimize the loyal authority of the Ottoman dynasty..." Halil İnalcık, **The Ottoman İmpire The Classical Age 1300-1600**, Translated by Norman Itzkowitz and Colin İmber, Weinderfeld and Nikolson, London; 1973. s. 55.
İnalcık başka bir rivayete göre ise bu tarihin 1299 olduğunu belirtmiştir. İnalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I,** İş Bankası Yayınları; 2009, s. 13. İnalcık, **Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler**, Timaş, İstanbul; 2010, s. 94-5.

[8] Salih Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2008, s. 386-395.

Hutbelerin erken modern ve modern dönemler boyunca sembolik, muhteva ve şekilsel olarak yeni anlamlar kazandığı ve bu anlamların hükümranlık sistemi ile meşruluk siyasasını birbirine eklemlediği bu çalışmada görülecektir. Burada kısaca daha erken tarihlere değinmek gerekirse; 18.yy'dan sonra Osmanlı İmparatorluğunun yaşadığı siyasal ve meşruiyet krizleri, hutbeleri hem egemenlik ile dış siyasette hem de meşruluk ile iç siyasette değiştirmiş, dönüştürmüş ve bu krizler, hutbelere yeni biçim ve anlamlar vermiştir. Dış siyasette hutbelerin sembolik, fakat farklı bir bağlamda kullanıldığını gösteren ilk örnek; 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasıdır. Osmanlı, büyük topraklar kaybettiği bu tarihlerde hutbeleri, kendi ülkesi dışında yaşayan Müslümanlarla bağ kuracak bir sembole dönüştürmeye ve böylece siyasi krizlerde rakiplerine karşı kullanmaya çalışmıştır. Bu anlaşma metninde Osmanlı, Rusya'ya kaybettiği topraklarda yaşayan Müslümanların hutbelerini, yine Osmanlı Halifesi adına irad etmelerini talep etmiştir.[9] Bu siyaset biçiminin klasik hükümranlık sistemindeki egemenlik anlayışından, en azından hutbe ile egemenlik arasındaki klasik ilişkiden farklı olduğu açıktır. Bu yeni biçim, Avrupa'nın büyük devletlerinin, Düvelli Muazama'nın Osmanlı topraklarını sömürge gibi gördüğü 19.yy.'da daha bir belirginleşmiştir. Özellikle Sultan II. Abdülhamid, Halifelik makamına, Osmanlı topraklarında Düvelli Muazzama'nın geliştirdiği politikaların üstesinden gelmek ve bir bakıma dış siyasette onların çıkarlarını tehdit etmek için başvurmuştur. *Pan-islamizm* olarak literatüre geçen bu siyaset hem halifeliği hem de halifelik ile ilişkili sembolleri, dolayısıyla hutbeleri daha görünür kılmıştır. Bu tarihlerde Osmanlı Devleti, egemenliğine hiçbir dönem girmemiş Hindistan, Rusya, Uzak Asya, Ace ve Kuzey Afrika'nın bazı bölgelerinde yaşayan Müslümanların, hutbelerini, "*tek meşru İslam halifesi"* adına okuması için bazı manevralar yapmıştır. Bu bağlamda Osmanlı bürokrasisi, bu bölgelere Osmanlı halifesi adına düzenlenmiş hutbe mecmularını göndermiştir. Böylece hükümranlık sistemi içerisinde hutbelerin egemenlikle olan ilişkisi ile erken modern ve modern dönemlerde hutbelerin meşruiyet siyasası çerçevesinde kazandığı yeni anlamlar birbirine eklemlenmiştir. Hutbelerin kazandığı bu yeni anlamlar için verilecek en iyi örneklerden biri de şüphesiz 1876 Anayasasının 7. maddesidir. Bu maddeyle Padişah adına hutbe okunması, Padişahın hakları arasında girmiştir. Böylece geleneksel egemenlik sembolü olan hutbe, anayasal

[9] Baktır, **agm**, s. 427.

hak bağlamına girerek modern merkezi devletin iktidar mekanizması içerisine iyice yerleşmiştir.

Hutbeler, erken modern ve modern dönemler boyunca sadece sembolik olarak değişmemiştir. 19.yy. sonu ve özellikle 20.yy'lın başlarında hutbelerin bir anlamı olduğu ve hutbelerin bunun üzerine bina edilmesi gerektiği keşfedilmiş ve böylece hutbelerin dil ve muhtevaları bir mesele olarak ele alınmaya başlanmıştır. Hutbelerin modern merkezi devletin yeni meşruluk siyasası için geçirdiği sembolik dönüşüme paralel ve ona eklemlenecek olan bu "*mahalli dilde"* hutbe talepleri, "*halka gitme*" hareketi ile doğrudan ilişkilidir.[10] II. Meşrutiyet döneminde özellikle İslamcı basında hutbelerin "*zamana ve mekâna muvafık olarak"* yeniden düzenlenme talebi, bu hareketin en sistemli dönemecini oluşturmuştur. Hutbelerin mahalli dillerde okunması, Türkçeleşme talepleri, hutbe içeriklerinin döneme göre revize edilmesini beraberinde getirmiştir. Bu anlamda hutbeler hem sembolik hem dilsel hem de muhtevi olarak değişecek ve bunlar modern merkezi devletin iktidar teknikleri içerisine yerleşecektir. Bu çalışmada peyderpey takip edileceği üzere hutbeler, Erken Cumhuriyetin ilk yıllarında önce halifeliğin ilgasıyla bağlantılı olarak sembolik biçimde değişecek, daha sonra dil olarak Türkçeleşecek ve Türkçeleşmeyle beraber hutbe içerikleri dünyevileşecektir. 1927 yılında Cumhuriyetin ilk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuasından itibaren hutbelerin Türkçe okunması zorunlu tutulacak ve böylece hutbe iradı, hutbe okumaya dönüşecektir. 1936 yılında revize edilen *Yeni Hutbelerim* mecmuası ile de hutbelerin merkezileşmesi tamamlanmış olacaktır.

Bu çalışmanın amacı, Geç Osmanlı dönemi ve Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde dini bir sembol ve kavram olan hutbenin modern merkezi devletin iktidar mekanizması içerisine yerleşmesinin tarihsel izleğini ortaya çıkarmak ve dil olarak Türkçeleşen ve muhteva olarak dünyevileşen Erken Cumhuriyet hutbelerinin; dönemin öznellik biçimi ile ilişkisini araştırmaktır. Bu anlamda hem bireysel bedenlerin disipline ve ahlakların tenvir edilmesi hem de global anlamda ailelerden başlayarak nüfusun tümünün ıslah edilmesi, milletin dirlik ve düzene sokulması, ölüm ve yaşamla ilişkili fenomenlerinin ayarlanması vs. için hutbelerin seferber edildiği iddia edilecektir. Tekrar etmek gerekirse bu çalışmanın temel hedefi, Cuma hutbelerinin Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminde sembolik

[10] İsmail Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri,** İz Yayıncılık, İstanbul; 1994, s. 88.

dönüşümünü ve Türkçeleşme anlatısını ortaya çıkarmak değildir. Bununla birlikte farklı aktörlerin belirlenmiş bir proje ya da kesintisiz bir bilinç çerçevesinde hutbeler üzerinde tasarruf sağladığını da bu çalışma iddia etmez. Cuma hutbelerinin sembolik dilsel ve muhtevi dönüşümüne farklı aktörlerin farklı saik ve tahayyüllerle dahil oldukları, bu sürece etki ettikleri, katkı sağladıkları, bu süreçler esnasında aktörlerin iktidar ilişkileri bağlamında çıkarlarının zaman zaman çatıştığı, çakıştığı veya örtüştüğü ve bunun gizli veya örtük bir pazarlığa dönüştüğü üzerinden meseleye yaklaşılmıştır.[11]

Dört bölümden oluşan bu çalışmanın ikinci bölümünde; ilk olarak hutbelerin sembolik dönüşümüne odaklanmıştır. Hutbelerin 1923 yılında "*Cumhuriyetin Saadet ve Selametine*" okunmasın tarihsel parametreleri geriye doğru izlenerek, bu dönüşümün modern merkezi devletin iktidar mekanizmasıyla ilişkisi ortaya çıkarılmıştır. Özellikle 19.yy'lın sonundaki meşruiyet krizlerinin üstesinden gelmek için Osmanlı bürokrasisinin giriştiği pazarlıklar üzerinden hutbelerin sembolik dönüşümü incelenmiştir. Hutbelerin sembolik dönüşümü aynı zamanda Halifeliğin dönüşümü ile ilişkili olduğu için halifelik kavramına ve bu kuruma yeni anlamlar katan tarihsel şartlara kısaca bakılmıştır. Bu bağlamda, halifelik ile hutbe ve hutbenin sembolik değerinin tartışıldığı Erken Cumhuriyet meclis tutanakları dikkatle incelenmiştir.

Bu bölümde, ikinci olarak 1925 yılında alınan hutbelerin Türkçeleşme kararının tarihsel izleği takip edilmiştir. 20.yy'lın başlarında yoğunlaşan hutbelerin "*mahalli dillerde"* okunma talepleri, bu talepleri dile getiren aktör olan münevverlerin söylem ve pratikleri, bunun karşısında cephe alan kurumsal ulemanın söylem ve tepkileri ortaya çıkarılmıştır. Bunun için ilk "*mahalli dilde*" hutbe teşebbüslerine bakılmış ve aktörlerin bu süreçte geliştirdiği stratejiler ve mekanizmalar ortaya konmaya çalışılmıştır. Aktörlerin hutbelerle ilişkili stratejilerini nasıl belirlediği, dolaşıma soktuğu ve meşrulaştırdığı takip edilmiş ve bununla ilişkili tarihsel dönemeçlere odaklanılmıştır. 1925 yılında hutbelerin Türkçe okunmasına karar verilmesi ve bu karara müteakip ilk resmi Türkçe hutbelerin oluşması,

[11] Foucualt, bir kazıbilimi olarak tanımladığı soybilimi üç saç ayağı üzerine oturtur: bilgi sistemleri, iktidar biçimleri ve insanın kendisiyle kurduğu ilişki. Bilgi yapılarını ise söylemsel ve söylemsel olmayan pratiklerde aramak gerektiğini belirtir. Bu anlamda herhangi bir tarihsel kesit esnasında illeri geri hareket etmekten ziyade bir yengeç gibi aynı tarihsel anda farklı dizgeler arasında hareket edip bu dizgelerin birbiriyle ilişkisine bakmak gerektiğin belirtir. Michel Foucualt, **Hapishanenin Doğuşu,** çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmga Kitabevi; 2006. Foucualt, **Özne ve İktidar**, Işık Ergüden-Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul; 2011. Foucualt, **Söylemin Düzeni**, çev. Turhan Ilgaz, Hil Yayınları, İstanbul; 1987, s. 23-47.

yazılması, bunların dağıtılması ve okunmasının denetlenmesi Erken Cumhuriyet devlet kapasitesi bağlamında değerlendirilmiştir. Bu bölüm, devlet kapasitesi ile iktidar ilişkileri bağlamında hutbe kavramının dönüşümü ve Erken Cumhuriyet otoriter laikliğinin bu süreçlere etkisi ile noktalanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde; Erken Cumhuriyet döneminde Türkçeleşme kararına binaen yazılan ve okutulması zorunlu tutulan 1927 tarihli ilk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuası ile 1936 yılında revize edilip büyük oranda değiştirilen *Yeni Hutbelerim* mecmuası, bu mecmualarda yer alan toplam iki yüz iki müstakil hutbe incelenmiştir. Bu bölümde ilk olarak hutbenin yeni anlamlarına ve bu anlamların milliyetçilik, dolayısıyla Kemalist milliyetçilik ile ilişkisine teorik düzeyde kısaca bakılmıştır. Bu ilişki ile aktörlerin hutbe tanımları karşılaştırılmış; bu ilişki ve karşılaştırma çerçevesinde, *Türkçe Hutbe*'deki elli bir müstakil hutbe ile *Yeni Hutbelerim*'deki yüz elli bir müstakil hutbe üç ana tema altında sınıflandırılmıştır. Bu temalardaki hutbelerin birbiriyle oranları ve bu oranların 1927 ile 1936 mecmualarındaki değişimi ve bu değişimin dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik şartları ile ilişkisi dikkate alınmıştır. Hutbelerdeki ilk ana tema dinin düzenlenmesi şeklinde ele alınmış ve bu tema, dönemin zihinsel atmosferi ile ilişkilendirilmiştir. Bu temayı ahlakın tenviri ana teması izlemiş ve ahlak, bedenin disipline edilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Ahlak konusunu işleyen hutbelerin "*iyi"* ile "*kötü*" normları üzerinden vazifeler oluşturduğu ve bunları "*hayır*" ve "*günah*" çerçevesine soktuğu iddia edilmiştir. Bu anlamda Erken Cumhuriyet hutbelerinde ahlakın menşei tartışmalarına, seküler-dinsel bağlamda bakılmıştır. Son olarak bireysel bedenlerin ve ahlakların ıslah edilmesine eklemlenen biopolitik ana temaya, hutbelerde nüfus ve nüfusla ilişkili fenomenlerin ayarlanmasına bakılmıştır. İlk önce Gökalpçı yaklaşımı çağrıştıran toplumsal tasarım, birlik-beraberlik ve emek-çalışma hutbeleri üzerinden ortaya çıkarılmıştır. Bu tasarıma, kamu sağlığı ve hijyeni hutbeleri, sağlık-hastalık çerçevesinde, milli güvenlik ve milli savunma hutbeleri tayyare-askerlik söylemi ile eklemlenmiştir. Böylece bireysel bedenin bakımından başlayıp ailenin ıslah edilmesi ile devam eden tasarım, birlik ve beraberlik söylemiyle noktalanmıştır.

Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemi hutbelerin Türkçeleşme meselesine odaklanan çok sınırlı çalışma yapılmıştır. Hutbelerin Türkçeleşmesi, genellikle laiklik mevhumu ile

Türkçe İbadet tartışmaları arasına sıkışmıştır. Bu çalışmaların merkezinde hutbelerin, uluslaşmanın ve çağdaşlaşmanın bir parametresi olarak Türkçeleştiği ve bunun diğer tüm Türkçeleşme politikalarıyla senkronize gittiği yer alır. Yani bu çalışmalarda hutbeler, modernleşmenin zorunlu ve olumlu bir sonucu ve Türkçe ibadet projesinin bir alt basamağı olarak Türkçeleşmiştir. Fakat teorik anlamda bu çalışmalardan pek farkı olmasa da merkezine Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemi hutbe meselesini alan birkaç makale mevcuttur. İlahiyat fakültelerinde yazılan bu çalışmalara kısaca bakılabilir.

Bu çalışmalar arasında konu ve bağlam itibariyle en dikkat çekeni, Salih Zengin'in "*Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler*" adlı makalesidir. Çalışmanın başlığından da anlaşılacağı gibi hutbeler özcü bir şekilde "*yaygın bir din eğitim aracı*" olarak görülmüş ve bunun tarihsel bağlamı geriye doğru ortaya çıkarılmıştır. Yani II. Meşrutiyet dönemi mahalli dilde hutbe talebi, *söz söylemek* olan hutbeleri aslına döndürme çabasıdır.[12] Bu anakronizme rağmen Zengin, titiz ve dikkatli bir şekilde Geç Osmanlı hutbe mecmularını incelemiş ve tamamı Arapça olan bu hutbe içeriklerini değerlendirmiştir. Bu çalışmalardan bir diğeri, Recai Doğan'ın "*Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler*" adlı makalesidir. Doğan da Zengin gibi "*yaygın din eğitim*" aracı olan hutbelerin Türkçeleşme serüvenine odaklanmıştır. II. Meşrutiyet basınını çalışmasının merkezine koyan Doğan, bu dönemde basın aracılığıyla dini anlamda bir aydınlanma yaşandığını ve Asrı Saadetten beri dil ile anlam arasında kopan ilişkinin de bu aydınlanmayla onarıldığını iddia etmiştir.[13] Doğan, böylece "*haklı*" Türkçe hutbe talepleri ile tarihi geriye doğru inşa ederken klasik oryantalist söyleme benzer şekilde hutbelerin, Osmanlı döneminde sembolik bir düzeye inmesinden

[12] Örneğin Zengin bu cümleleri kurduktan hemen bir paragraf sonra II. Meşrutiyet dönemine geçmiştir. Yani *şeylerin olması gerektiği* gibi olduğu Asr-ı Saadet dönemi ile II. Meşrutiyet dönemi arasındaki zamansal mesafe yok gibidir: "Hz. Peygamber'in gerek cuma günleri gerekse diğer zamanlarda yaptığı konuşmaların, doğrudan dînî bir konuda ya da içinde bulunulan şartlara göre açıklama ve bilgilendirilmeye ihtiyaç duyulan bir konuya dayandığı görülmektedir. Bu durumda hutbenin amacı, bir ibadet anlayışı ve formatı içerisinde öğüt vermektir. Öğütün amacına ulaşabilmesi ve iletişimin gerçekleşebilmesi için en önemli ve olmazsa olmaz şart ise dildir. Bu takdirde hutbelerde kullanılan lisanın, o toplumun anladığı lisan olması mutlaka gerekecektir. Lisanın, hitabedilen toplumun lisanı olması yanında, ifadelerin açık, sade ve anlaşılabilir olması gerekirken, kimsenin anlamayacağı farklı bir lisanla hutbenin yerine getirilmesi, iletişimin ortadan kalkmasına neden olmakta, böylece beklenen fayda ve amaç gerçekleşememektedir." Zengin, **agm,** 387.

[13]Recai Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", **Dini Araştırmalar Dergisi**, Eylül-Aralık 1998, cilt 1, sayı 2, s. 5.

yakınmıştır.[14] Bu çalışmaların sonuncusu ve bu iki makaleye öncülük eden çalışma, Nesimi Yazıcı'ya aittir. "*Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler*" adlı çalışmasında Nesimi, 19.yy. sonları ve 20.yy. başlarındaki münevverlerin Türkçe hutbe taleplerine odaklanmıştır. Bu taleplerin ancak Cumhuriyet döneminde karşılanmasını da takdir etmiştir. Yani bu çalışmanın merkezinde, II. Meşrutiyet dönemi münevverlerinin *hutbelerin zaman ve zemine muvafık* olarak okunma talepleri vardır. Yazıcı, makaleye başladığı gibi Geç Osmanlı döneminde keşfedilen Türkçe hutbe talebini, altın çağ olarak Asrı Saadet ile ilişkilendirmiş ve uzun tarihsel dönemler boyunca hutbelerin tamamen Arapça okunması da anlamsız, yani mantıksız ve fıkhi açıdan dayanaksız bulduğunu eklemiştir.[15]

Bu çalışmalarda dikkati çeken ilk şey, hutbelerin peyderpey Türkçeleşmesinin modernleşme perspektifiyle olumlanması ve bunun özcü bir şekilde hutbelerin aslına rücu etmesi olarak yorumlanmasıdır. İkinci nokta, bu üç çalışma da hutbeleri "*yaygın bir din eğitimi aracı*" olarak ele almasıdır. Böylece dönemin tarihsel bağlamı yadsınmış, hutbelerin modern merkezi devletin kurumsallaşması ile ilişkisi ve dolayısıyla hutbelerin bir mobilizasyon aracı olarak kullanılma arzusu görmezden gelinmiştir. Her ne kadar Zengin farklı olarak dönemin hutbe mecmualarına odaklansa da bu üç çalışmanın merkezinde; II. Meşrutiyet dönemi, özellikle dönemin İslamcı basını vardır. Son olarak anlamı merkeze alan bu üç çalışma da anakronik bir şekilde dil ile anlamı, anlam ile ibadeti iç içe geçirmiştir. Dolayısıyla *kimsenin anlamayacağı farklı bir lisanla hutbelerin* okunması, hutbelerin temel amacı olan *iletişimi ortadan* kaldırdığı ve hutbeler üzerinden elde edilmek istenen *faydayı* da geçersiz kıldığı bu çalışmalarda sürekli altı çizilmiştir.[16]

---

[14] Doğan, hutbelerin zorunlu olarak geçirdiği evrelere odaklanırken, asıl problematize ettiği şey "hutbelerin günümüzdeki geldikleri noktayı iyi tetkik edebilmek ve bir yaygın din eğitimi yolu olarak neler yapılması" gerektiği üzerinden bugünkü hutbelerdir. Doğan, **agm**, s. 6-7.

[15] Yazıcı, hutbelerin "hutbelerin yalnızca Arap dilinde okunması gerektiği" konusunda dini bir dayanak olmadığını söyler. Nesimi Yazıcı, "*Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler",* **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 75. Yıl Özel Sayısı**, s. 210-211.
Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk'e "[hutbelerin] bütün ülke genelinde yaygınlaştırılması başarısı, bu dönemin yöneticilerinin savap hanelerine kaydedilmesi" gerektiğini belirtir. Yazıcı, **agm,** s. 214.

[16] Zengin "Hutbelerin mutlaka Arapça okunmasının dini bir gerekçeye dayandırılmasını doğru olmadığını düşüncesindeyiz." Zengin**, agm,** 387
Zengin hutbelerin Türkçeleşmesinin zorunlu ve kaçınılmaz olduğunu desteklemek için de oryantalist söylemin "*dine ait olanı anlamak yerine, sorgulamadan peşinen kabul edip öylece öğrenen"* Osmanlı imgesini kabul edip eleştirmiş gibi görünmektedir. Bu eleştirmeme ve sorgulamama hutbelerin uzun süre Arapça okunmasını doğurmuştur. Zengin, **ag**m, 387.

Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemi hutbelerin Türkçeleşme meselesine Dücane Cündioğlu, farklı bir bağlamda, eleştirel ve geniş bir perspektifle yaklaşmıştır. Cündioğlu dönemin neşriyatlarını, özellikle II. Meşrutiyet dönemi İslamcı mecmualarını ve meclis tutanaklarını tarayarak zengin bir kaynakça da sunmuştur. İlk olarak "*Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*" adlı kitabında, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminde yükselen *Türkçe Hutbe* taleplerini, *Türkçe Kur'an* ve *Türkçe Namaz* ile birlikte ele almış ve bunları Türkçe İbadet bağlamına sokmuştur. Hutbelerin *Türkçe İbadet*in bir alt basamağı olma iddiasını, "*Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*" adlı kitabında da sürdürmüştür.[17] Cündioğlu'nun eleştirelliği, mahalli dillerde hutbe talebi ve daha sonra *Türkçe Kur'an* ve *Türkçe ezan* ve nihayetinde Türkçe namaz teşebbüslerini, dini dillerin gerileyip milli dillerin yükselişiyle, yeni meşruluk siyasetinde halka gitmeyle, toplumdan rıza devşirip onları mobilize etmeyle ilişkilendirmesindedir. Fakat bu yaklaşım aynı zamanda modernleşme ve geleneksel karşıtlığını, Kemalist laiklik ile dindar halk kitleleri üzerinden öne sürer. Yani Cumhuriyet ideolojisi, ithal edilen, yukardan aşağıya uygulanan ve bir grubun bilinçli, sistematik ve bütüncül bir projesidir ve bu varsayım, kaçınılmaz olarak laiklik problemini, batılılaşma seyrine sokmuştur. Böylece hutbe meselesi, Türkçeleşen dinin bir alt basamağı olarak ulus inşa etme birimlerinden birine dönüştürmüştür. Bu açıdan bakıldığında hutbeler, rıza devşirmek için halka gitmekten daha çok toplumu dizayn etmek için halka "söyleme" işlevindedir.

Tüm bu çalışmalar hutbeleri sadece Türkçeleşme bağlamında ele almıştır. Türkçeleşmenin kökenlerini II. Meşrutiyet basınına dayandırmış ve bunu bir süreç olarak Erken Cumhuriyet dönemine bağlamışlardır. Her ne kadar Cündioğlu farklı bir aktörü ve modernleşme perspektifini eleştiri konusu yapsa da tüm bu çalışmalar, modernleşme teorisi içerisinde konumlanmıştır. Modernliğin dil ile anlam arasında keşfettiği kopmaz ilişki üzerinden meseleye yaklaşan İlahiyat cephesi, hutbeleri yaygın bir iletişim araçına dönüştürebilmiştir. Tekrar etmek gerekirse bu çalışmaların tümü sadece hutbelerin Türkçeleşme boyutuna, özellikle II. Meşrutiyet dönemine ve bu süreçte rol alan aktörlere odaklanmıştır. Son olarak bu çalışmalar, Erken Cumhuriyet döneminde Türkçe okunmaya

[17] Dücane Cündioğlu, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet**, Kitabevi, İstanbul; 1999. Dücane Cündioğlu, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi,** Kitabevi, İstanbul; 1998.

başlanan hutbe içeriklerini hiç ele almamış, bu hutbelerin nelerden oluştuğuyla ilgilenmemiştir.[18]

Bu çalışmada birincil kaynaklara yoğunlukla başvuruldu. İlk bölümde hem Osmanlı Arşivi hem de Cumhuriyet arşivi, özellikle Cumhuriyet Arşivi Diyanet Kataloğu detaylı şekilde tarandı ve elde edilen belgeler tema ve tarihsel bağlama göre kullanıldı. Bunun dışında II. Meşrutiyet İslamcı mecmuaları ve Erken Cumhuriyet dönemi basınına bakıldı. Özellikle Erken Cumhuriyet dönemi Meclis tutanakları dikkatli bir şekilde tarandı ve elde edilen veriler diğer birincil verilerle ilişkilendirilerek kullanıldı. Erken Cumhuriyetin ilk resmi *Türkçe Hutbe* (1927) mecmuasındaki elli bir müstakil hutbe ile yeniden yazılan *Yeni Hutbelerim* (1936) mecmuasındaki yüz elli bir müstakil hutbe tek tek incelendi, tasnif edildi ve çalışmanın ana gövdelerinden birini oluşturacak şekilde kullanıldı. Bununla birlikte bu mecmuların müellifi Ahmet Hamdi Akseki'nin benzer amillerle yazdığı kitapçıkları incelendi.

Son olarak bu çalışma, Andrew Davison'un *"Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme"* adlı kitabından yoğun olarak yararlanmıştır. Daha doğrusu Davison'un bu eseri, Sevgi Adak'ın Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet ramazanlarını incelediği çalışmasıyla birlikte, bu tezin temel sorusuna ilham vermiştir[19] Davison, Kemalist laikliği hermenötik bir yöntemle ele alarak onun ayrışma ve örtüşme boyutlarını ortaya koymuştur. Davison din ile devlet arasındaki ilişkinin bir ayrışmadan ziyade devletin dini kontrol etmesi olarak görmüş ve bunu "*kontrol mekanizması*" olarak tanımlamıştır. Böylece Diyanet Riyaseti ve dahası hutbelerin Türkçeleşme meselesi, kontrol açıklaması içerisinde anlamlı bir yer bulur. Fakat Talal Asad'ın sekülerleşme tezine yaptığı eleştiriler göz önüne alınca bu yaklaşım yetersiz kalır. Bu anlamda Asad'ın

[18] Cündioğlu, 1927 yılında yayınlanan ilk resmi Türkçe Hutbe mecmuasının hutbe başlıklarını tek tek dipnotta yazmıştır. Cündioğlu, **age,** s. 53.
Kasım Kocaman da "Dini İletişimde Hutbe" adlı Yüksek Lisans Tezin'de 1927 yılında yazılan "Türkçe Hutbe" adlı mecmuanın hutbe konularını kısaca değinmiştir. Kocaman, Kasım, "Dini İletişimde Hutbe", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 206.

[19] Andrew Davison, **Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme**, İletişim Yayınları, İstanbul; 1992. Sevgi Adak Turan, Formation of Authoritarian Secularism in Turkey Ramadanin Early Republician Era (1923-1938), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004). Adak, "*Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar (1923-1938)",* **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, sayı 11, s 47-88.

sekülerleşmeye yaptığı eleştiriler ve sekülerin soykütüğünün iktidar ilişkileri bağlamında çözümlenmesi dikkate alınarak kontrol mekanizması, görece eleştirilmiştir.[20]

[20] Talal Asad, **Dinin Soykütükleri, Hristiyanlıkta ve İslam'da İktidarın Nedenleri ve Disiplin**, çev.: Ayet Aram Tekin, Metis Yayınları, İstanbul; 2014.
Asad, **Sekülerliğin Biçimleri Hiristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik,** çev.: Ferit Burak Aydar, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

2. SEMBOL VE ANLAMIN KEŞFİ: ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE CUMA HUTBELERİNİN TÜRKÇELEŞMESİ

2.1. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e: Cuma Hutbelerinin Sembolik Değeri

2.1.1. Geç Osmanlı Döneminde Hutbe Sembolizmi

Osmanlı Devleti'nin idari mekanizması, Tanzimat çağından itibaren kurumsal olarak dramatik bir değişim ve dönüşüm içerisine girerek yapısal ve düşünsel anlamda modern merkezi bir devlet olmanın önemli emarelerini göstermeye başlamıştır. Osmanlı Modernleşmesi olarak literatüre geçen tüm bu değişim ve dönüşüm; siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda bir veçhesiyle batılılaşma hareketi olarak görülmüştür. Aslında tüm bu değişim-dönüşüm, çağdaşlarında olduğu gibi, Osmanlının da modern merkezi devlet olarak meşrutiyet problemiyle yüz yüze kalmasıyla ilgilidir. Bu anlamda Osmanlı modernleşmesi kısaca imparatorluk zihniyetinden peyderpey kopuşu ve modern bir devlet olarak merkezileşme çabasını imler. Klasik olarak ordu, yani savaş teknolojisinde başlayan bu uzun erimli değişim-dönüşüm hareketi, kısa bir süre sonra toprak sistemi, vergi, hukuk, eğitim vs. ile diğer alanlara doğru hızla yayılmıştır. Bu süreç, aynı zamanda iktidar teknolojisinde yeni meşruluk araçlarının ortaya çıkışına olanak sağlamıştır. Cuma hutbelerinin bu dönemde sembolik olarak yeniden icat edildiği ve iktidar teknolojisine eklemlendiği iddiası da bu değişim ve dönüşümden bağımsız değildir. Fakat literatürdeki cuma hutbeleri ile ilgili tartışmalar genel olarak, yoğunlukla II. Meşrutiyet basınında hutbelerinin zamana ve mekâna muvafık şekilde okunma talepleri, dolayısıyla ulus devlet inşa pratiğine eklemlenmenin olumlanması ve laiklik tartışmaları bağlamında ele alınmıştır. Fakat hutbelerin Osmanlı gündemine daha erken tarihlerde başka bir biçimde gerdiği aşağıda iddia edilecektir: Tanzimat çağından sonra tebaasından meşruiyet devşirmek için bazı modern iktidar teknikleri üretmeye girişen Osmanlı elitlerinin, hutbelere bu siyasa çerçevesinde yeni sembolik anlamlar yüklediği bu iddianın temel dayanağıdır. Yani II. Meşrutiyet sonrasında vatandaş inşa pratiklerinin bir aracı olarak hutbe içeriklerinin dilsel-anlamsal değişim talebinden çok daha erken

tarihlerde hutbeler, sembolik olarak keşfedilmiş yeniden biçimlenmiş ve bu siyasa çerçevesinde kullanılmıştır.

Modernleşme sürecine giren diğer devletler gibi Osmanlı da kurumsal olarak yeniden biçimlendiği Tanzimat çağından itibaren meşruluk siyasası için ihtiyaç duyduğu yeni sembolik formlar ortaya çıkarmıştır. Bu durumun izleri, 18. yüzyıldan beri yeniden biçimlenen *Modern Devlet*'in, Habermas'ın deyimiyle karşılaştığı *meşruiyet bunalımı*nın üstesinden gelmek için ürettiği stratejilerde aranmak gerekir.[21] Habermars *meşruiyet bunalımı* terimini, modern devletin kitlesinin aktif desteğine ihtiyaç duyduğu bazı kritik dönemeçlerde girdiği pazarlığa atıf yapmak için kullanır. Modern devlet, meşruiyet bunalımın üstesinden gelmek için kitlesini, ortak paydalar üzerinden mobilize etmeye girişir.[22] Devlet elitleri bu ortak payda üzerinden kitlesinin aktif desteğini süreklileştirmek için çeşitli stratejiler geliştirir ve meşruluk araçları icat eder. Selim Deringil, bu ortak payda arayışlarını Osmanlı Devleti özelinde, Tanzimat çağından sonra giriştiği "*cedit*" hareketleriyle şöyle özetler:

> "19. Yüzyılın başından itibaren Osmanlı yönetici eliti, o zamana kadar yalnızca itaatkâr bir kitle olması beklenen halkına karşı yeni bir yaklaşım içine girdi. O noktada kendileriyle, artık aktif desteğine ihtiyaç duydukları kitle arasında yeni bir ortak payda tesisine giriştiler. Osmanlı Devleti'nin yeniden ele alınan meşruiyet temeli bu ortak paydanın oluşturulmaya çalışıldığı deney tahtası haline geldi. Bu süreç tebaa ile iktidar arasında üstü örtülü bir pazarlığı içeriyordu."[23]

Rıfat Abou El-Haj, Osmanlı Devleti'nin 18 yy. öncesinden beri, modern bir devlet olmanın emarelerini kendi içsel mekanizmalarını çalıştırarak gösterdiğini belirtmekte

---

[21] Juergen Habermas, **Legitimation Crises**, transleted by Thomas McCarthy, Cambridge, 1997.
Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdulhamid Dönemi 1876-1909**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; 2002, s. 23,

[22] Deringil, **age**, s. 54.
19.yy. Osmanlı merkezileşme çabalarının spesifik bir yer olarak Kürdistan'daki yansımaları için bkz.; Mehmet Bayrak, **Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri**, Ankara: Özge Yayınları, 1993. Baskın Oran, "Kürt Milliyetçiliği; Doğuşu ve Gelişimi", **Türkiye'nin Kürt Sorunu**, Edt. Seyfettin Gürsel, İstanbul: TÜSES Araştırmalar Vakfı 1996. Hamit Bozarslan, "Kürt Milliyetçiliği ve Kürt Hareketi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik**, c. IV, edt. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

[23] Deringil, **age**, s. 54.

haklıdır.[24] Osmanlı Devletinin tamamen dışsal etkenlerin zorlaması ya da onların marifetiyle modern iktidar teknolojisi geliştirdiği iddiasının yetersizliği, aynı zamanda Osmanlı elitlerinin kullandığı *meşruluk siyasaları*nda da görülür.[25] Örneğin *Muslim ve gayri-muslim eşitliği*' iddiasının ilk kaleme alındığı *1839 Gülhane Hatt-ı Şerif'in* kökenlerini ve içeriğinin dayanak noktalarını içsel dönüşüm bağlamında ele alan analizler bu bağlamda dikkate değerdir.[26] Bu eleştiriler ve iddialar göz önüne alınırsa, Erken modern ve modern dönem boyunca Osmanlı topraklarında meydana gelen insan-insan, insan-toplum, insan-doğa ilişki ve muhtevasındaki değişimin içsel dinamikleri ve bu dinamiklere eklemlenen yeni iktidar mekanizmaları daha kapsamlı ele alınabilir.[27]

Cuma Hutbeleri açısından bakıldığında erken modern dönem öncesinden beri hükümranlık sistemi içerisinde bir egemenlik sembolü olarak hutbeler, kullanıla gelmiştir. Modern olan nokta ise; Eric Hobsbawm'un "*Geleneğin İcadı*" dediği, iktidarın, tarihsel sembol ve değerleri "*meşruiyet değeri*" ekseninde *ortak payda*nın tesisi için bir baskı aygıtı ve meşruiyet üretici bir mekanizma olarak icat etme ve bunu yeniden üretme kapasitesiyle ilgilidir.[28] Bu bağlamda özellikle 19. Yüzyılda, tamda Hobsbawm'ın iddia ettiği gibi 1870 ile 1914 yılları arasında, Osmanlı bürokrasisinin Cuma hutbelerine olan ilgisinin arttığı ve bu ilginin siyasi yelpazesinin çeşitlendiği görülecektir.[29] Bürokrasinin hutbelere bu erken dönem ilgisi, "*anlam-kamu*" ilişkisinden ziyade "*meşruiyet-egemenlik*" eksenindedir. Yani II. Meşrutiyet döneminde yoğunlukla halka gitme

[24] Rıfat Abou-el Haj, **Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi, Ankara; 200, s. 28-50, 119.

[25] Modernleşme ile batılılaşma arasındaki ayrıma dair teorik tartışmalar mevcuttur. Modernleşme Teorisi bu anlamda modernliği düz çizgisel bir hat olarak ele alır ve diğer bütün kültürleri bu norma göre konumlandırır. Modernleşme teorisine yapılan eleştirilenlerin en güçlü yanı ise onun "batı-merkezci" olmasına dairdir. Batı-Merkezci eleştirini getirenler, değişim ve dönüşümün batılı bir norm olmaktan ziyade farklı toplumlarda farklı biçim ve boyutlarda söz konusu olduğunu belirtirler. Yine de bu tartışmalarda üretilen kavramların çeviri yoluyla kültürel yolculukları ve yerelleşmeyle kazandıkları yeni anlamlar ile kavramın ilk hali arasındaki ilişkinin "asimetrik" bir ilişki olduğunun göz ardı edilmemesine dair eleştiriler de söz konusudur. Geniş bir tartışma için bkz.: Asad, **Dinin Soykütükleri..,** s. 11-37.

[26]Gülhane-i Hattı Hümayun'un, Mustafa Reşit Paşa'nın beş yıllık Paris eğitimi ve bu Eğitimin sonucu değil de uzun erimli bir değişim hareketinin sonucu olduğunu iddia etmiştir Ebu Mannah. Gülhane-i Hattı Hümayun ile İslam düşünce yapısını arasındaki ilişki için bkz.: Batrus Abu Manneh, "*The İslamıc Roots of Gulhane Riscript*", **Die Welt des İslams, Vol. 34**, (1994) s. 173-203.

[27] Abou el-Haj, **age,** s. 22-25, 37.

[28] Kadim törensel ve sembolik gelenekler ile modern dönemde seçkin sınıfların toplumsal düzen ve birliği sağlamak için araçsallaştırdığı "icat edilen" gelenekler arasındaki fark için bkz.: Eric J. Hobsbawm, Trance Ranger, **Geleneğin İcadı**, çev. Mehmet Murat Şahin, Agora Kitaplığı, İstanbul; 2006, s. 1-2.

[29] Hobsbawm, **age**, s. 305-356.

hareketinin bir aracı olarak görülecek olan hutbeler, hemen birkaç on yıl önce biçimsel olarak da bir değişim geçirmeye başlamıştır. Temel olarak bu yeni biçim; hutbelerin geleneksel bir "*egemenlik*" simgesi olmasına, modern merkezi devletin *meşruiyet siyasanın* bir mekanizması olma işlevinin eklemlenmesidir.

Bu durumun, yani hutbelerin modern iktidar teknolojisine eklemlenmesinin tarihsel ilk emaresi, uluslararası bir antlaşma metni olan 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasının, Osmanlı toprakları dışında kalan Kazak Müslümanlarının hutbelerini yine Osmanlı Padişahı adına okuma maddesine kadar gitmesine rağmen, mevzunun bir iç "*simge siyaseti*" olarak kullanılması 1876 Anayasasının 7. Maddesidir.[30] Bu maddeyle, Padişahın hâkimiyet hakları arasına "*adına hutbe okunması*" eklenmiş ve böylece hükümranlık sisteminin geleneksel bir simgesi, anayasal hak bağlamına girmiştir.[31] Yani geleneksel egemenlik sembolü olan hutbelerin hukuki bir hak bağlamında ele alınması, modern devlete içkin bir iktidar teknolojisidir.

Bu Anayasal hak, meşrutiyetçi Tanzimat Padişahlarından ziyade Sultan II. Abdülhamid döneminde daha fazla kullanılması dönemin özgül şartlarıyla ilgilidir. "*Çağdaş Monark*" olarak II. Mahmut ve ardılları, bir "*görünürlük*" etrafında iktidar alanlarını üretmeyi amaçlarken, Sultan II. Abdülhamid, kapalı duvarlar arkasına geçmeyi, kendi güvenlik endişeleri dolayısıyla daha uygun görmüştür. Yıldız Sarayının kapalı duvarları arkasına geçmek, yeni yöntemler bulmayı da gerektirmiştir.[32] Bu yeni yöntemler, "*iktidar titreşimleri*" ile meşruiyetini sağlayacak çeşitli sembol ve simgelerin devreye sokulmasıdır.[33] Hutbeler de bu anlamda II. Abdülhamid siyasasının karakteristik mekanizmasına eklemlenmesi görülecektir.

---

[30] Berkes, Küçük Kaynarca Anlaşmasının "Osmanlı halifeliğinin ruhani niteliğinin devletlerarası hukuk kapsamına" soktuğunu belirtir. Berkes bu anlaşma sonrasında inşa edilen "halifeliğin ruhani yetkesi" modernliğe içkin olduğunu ve sultanlık- gazilik gibi onursal bir unvan olmaktan çıktığını ekler. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; 2002, s. 146, 357, 538.
Osmanlı devleti bu antlaşma maddesine "islam dininin hükümran halifesi" ilkesini "Cuma hutbelerini Osmanlı halifesi adına okutma" isteğini koyarak göstermiştir. Baktır, "Hutbe", **age,** s. 427**.**

[31] François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktay, Homer Kitabevi, İstanbul; 2006, s. 222.

[32] Deringil, **Simgeden Millete: II. Abdulhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İletişim Yayınları, İstanbul; 2007, s. 54-55.

[33]Deringil bu sembolleri üç farklı kategoride incelemiştir: Devletin kutsiyetini işaretleyen; resmi binalardaki armalar ile resmi müzik, devletin cömertliğini gösteren nişanlar ile hediyeler ve toplumsal ve dini değeri olan sembolik eşyaların muhafazasıdır. Deringil, **age**, s. 31-56.

Sultan Abdülhamid dönemi hutbe siyasetinin etkili kullanma isteğinin diğer bir nedeni de "*İslamcılık*" siyasetiyle ilgilidir. Düvelli Muazzama'nın Tanzimat çağından itibaren Osmanlı toprakları üzerindeki emellerinin bir sömürgecilik mantığına evirilmesi, alternatif halifelik, özellikle "*Arap Halifeliği*" iddialarını ortaya çıkartmıştır.[34] Buna karşın Sultan Abdülhamid, Halifelik makamı üzerinde denetimini artırarak, Berkes'in deyimiyle halifeliği anayasallaştırarak bunun üstesinden gelmeye çalışmıştır.[35] Halifelik makamı üzerinde denetimi artırmak iç siyasette de halifeliğin daha fazla görünür olmasıyla sonuçlanmıştır. Osmanlı bürokrasisi bu anlamda halifeliği, toplumsal destek sağlamanın yeni bir aparatı olarak kullanmaya çalışmıştır. Halifelik makamının "*manevi ve ruhani*" yetkisinin daha fazla görünür kılınması, geleneksel İslam zihniyetiyle iç içe geçmiş kavram ve sembollerin, Osmanlı sınırları içinde ve dışında yaşayan Müslüman kitleleri mobilize etme kullanım isteğine dönüşmüştür.[36] Özellikle Arabistan yarımadası, Kuzey Afrika ve Hindistan bölgesinde, Osmanlı elitleri için Müslüman olma şuurunu örgütlenmenin neredeyse "*misyoner*" bir faaliyete dönüşmesi, bu simge ve sembollerin kullanma hırsını artırmıştır.[37] Yani bu dönemde Halifelik makamını dış siyasette politik bir manivela; iç siyasette de meşruiyet siyasasının bir dayanağı olarak kullanılma isteği, Cuma hutbelerine olan ilgiyi artırmıştır.

Öncelikle 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında alternatif halifelik iddiası üzerinden Cuma hutbeleri üzerinde yaşanan krize bakılabilir. Kriz özellikle Arap yarımadasında, Osmanlı halifeliğinin "*Kureyş*" kabilesine dayanmadığı iddiası üzerinden ortaya çıkmış ve alternatif halife şeklinde Osmanlı gündemine düşmüştür. Bu itirazlara, "*şaki merkum namına hutbe okunmakta hal zuhur etmekte [olduğu]"* şeklinde merkeze gelen yazışmalar eşlik etmiştir.*[38]* Yıldız Sarayı da bu "*adına hutbe irad*"' edilenlere karşı bitmek bilmez bir mücadeleye girişmiştir.[39] Sembolik olarak hutbeler üzerinde süren bu

[34] Georgeon, **age**, s. 221.
[35] Berkes, **age**, s. 361.
[36] Georgeon, **age**, s. 222-226.
[37] Şerif Mardin, "İslamcılık", **Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler III**, İletişim Yayınları, İstanbul; 1999, s. 16.
[38] BOA, Y.A.HUS. No. 200/88, 14 Sefer 1309 (19 Eylül 1891).
Sudan'da 1889 yılında camilerde Osmanlı Halifesi adına hutbe okunduğuna dair bkz. BOA. Y.PRK.MK. No: 4/62. 1909 tarihli başka bir belgede aynı bölgede yeniden Sultan II. Abdülhamid adına hutbe irad edildiğine dair bkz. BOA. HR. SYS. No: 107/12.
[39] Ahmet Nuri Diriker hatıralarında hutbe minvalinde mücadeleyi şöyle yazmıştır: "*Cuma günü oldu. Bir zabite Arap elbisesi giydirerek cemaatin arasına soktuk. Hutbe'de İmam'ın İzzet Paşa ile ihtilaf etmesine*

Hilafet mücadelesi, gittikçe içinden çıkılamaz bir hal almış ve I. Dünya Savaşı esnasında iyice kontrolden çıkmıştır. Hutbenin kimin adına irad edildiği mevzusu Osmanlı hilafetiyle ilişkisi hasebiyle 1924'e, Halifeliğin ilgasına kadar sürmüştür.[40]

Hindistan bölgesinde ise hutbe siyaseti, bu bölge nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman, fakat Osmanlı egemenliğine hiçbir zaman girmemiş olmasından farklı ilerlemiştir. 19.yüzyılın son çeyreğinden sonra Osmanlı bürokrasisi, Cezayir-i Hindiyeve Açe'nin "*Memaliki müstesna*" olmakla birlikte "*camilerde padişah namına hutbe*" irad edilmediğini keşfetmiş ve bu bölgelere yüklü miktarda Hutbe mecmuasının gönderilmesine kanaat getirmiştir.[41] Gönderilmek istenen bu mecmualarda Osmanlı Halifesinin "*ömür ve şevklerine dua"* kısmı bulunduğu için politik bir muhteva taşımıştır.[42] Zaten Osmanlı bürokrasisinin hutbelere olan bu ilgisinin temel sebebi de hutbelerin son kısmında Osmanlı halifesine dua edilmesidir. Osmanlı bürokrasisi, Osmanlı Halifesi adına düzenlenen bu hutbe mecmualarıyla, Düvel-i Muazzamaya karşı buradaki Müslümanları, *İslam* bağı üzerinden mobilize etmeyi umut etmiştir.

Osmanlı elitlerinin hutbe siyasetini kullandığı en ilginç örnek ise; 20. yüzyıl başlarında Müslüman nüfusun modern anlamda azınlık olarak yerleşmeye başladığı Avrupa'da, yeni yapılan camiler vesilesiyle görülmüştür. Avrupa'nın Müslüman *Memaliki* olmamasına rağmen, buralarda Cuma namazı kılmak isteyen Müslümanlar, Cuma namazının bir rüknü olarak hutbe irad ve hutbe sonunda da "*halifeye dua*" etmeliydi. İlgi çeken örneklerinden biri, Osmanlı bürokrasisinin Paris'te yeni yapılan bir camide *"halife-i resulu kübra olan şevketlu efendi hazretleri*" adına "*şer'en hutbe okunması*" gerektiğini iddia etmesiyle

---

hepsi razı olduğunu bildirdiler... Zaten Bab-ı Ali ile imam arasında uyuşmak için iki madde kalmıştı. Biri; İmam da hutbede isminin okunmasını ve derb ettirdiği paraların Yemen'de tedavülünü istiyordu. İstanbul bu şartları kabul etmiyordu.". **Cephelerde Bir Ömür, Ahmet Nuri Diriker Paşa'nın Hatıratı,** Yay. Haz.: Ahmet Diriker, Scala Yayıncılık, İstanbul; 1999. S. 47.

[40]BOA. HR. İM. No: 23/78. (12 Mart 1924) Belgede, Mısır'da halkın özellikle "Camiu'l Ezher'de" halkın Kral Hassan adına değil de Osmanlı halifesi Abdülmecid namına hutbe okuduğunu iddia etmektedir.
Jaschke, Şerif Hüseyin her ne kadar Osmanlı Padişah'ının adını hutbelerden çıkartmakla tehdit etmişse de onun yerine kendi adını koymayı göze alamadığını belirtmişti. Gotthard Jaschke, **Yeni Türkiye'de İslamlık**, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınları, Ankara; 1972, s. 116. Berkes, **age**, s, 361-364.

[41] BOA. Y.A.HUS. No: 386/52, 10 Safer 1316 (30 Haziran 1898). Belgede "*Cezairi Hindiye*" ve "*Açe'*nin" "memaliki müstesne" olmasına rağmen camilerinde cuma günlerinde okunan hutbelerde "Hilafetpenah"' adına dua edilmediğini belirtilmiştir. Bu durumun giderilmesi için tam "*dört bin hutbe mecmuası"*nın bölgeye gönderilmiştir.

[42] BOA. Y.A.HUS. No: 200/88, 19 Cemaziyelahir 1304/3 Mart 1303 (15 Mart 1887). BAO. Y..PRK.HR. No: 15/3, 24 Rabiülevvel 1309/16 Teşrinievvel 1307 (28 Ekim 1891). BOA Y.PRK. MK. No: 4/62, 1889

ortaya çıkmıştır.[43] Kısa bir süre sonra Avrupa basını, kamuoyunun dikkatini bu mevzuya çekerek Paris'te Osmanlı halifesi adına hutbe okunmasını engellemiştir.[44] Osmanlı Bürokrasisi muhtemelen burada yaşayan Müslümanları, Avrupalı rakiplerine karşı kullanmak için bu yola başvurmuştur. Elbette tüm bunlar yani halife "*adına hutbe okunması*" mevzusu, cuma namazının sıhhati açısından fıkhın teknik bir konusu olmakla birlikte siyasidir. Çünkü benzer bir olay I. Dünya Savaşı esnasında müttefik Almanya'da vukuu bulunca, Osmanlı Halifesi adına hutbe irad edilebilmiştir. Berlin'de "*on dör bin kisişilk cemaat-i kübra ile namaz ve hutbe eda"* ve Osmanlı Halifesi adına Müslümanların muvaffakiyeti için dualar edilmesinde bu sefer bir sakınca görülmemiştir.[45]

Bu örneklerde görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında hutbe siyasetine, dış politikada; stratejik bir araç olarak Düvel-i Muazzama'nın topraklarında geliştirdiği bazı kışkırtmaların üstesinden gelmek, toprakları dışında yaşayan Müslümanlarla bir bağ kurmak veya Avrupalı rakiplerine karşı burada yaşayan Müslümanları bir baskı unsuru olarak kullanmak için başvurmuştur. Fakat hutbe sembolizmi, iç siyasette daha ziyade modern devlet olmanın bir gereğini yerine getirmiştir. Modern merkezi devletin ihtiyaç duyduğu sembolik formlardan biri olarak devreye sokulan hutbeler, ciddi bir kontrol mekanizmasıyla birlikte işlemiştir. Osmanlı bürokrasisi, hutbe mecmualarının yazılması, bastırılması, dağıtılmasını sıkıca kontrol etmeye ve hutbelerin okunması esnasında uyulması gereken kurallar bütününü de belirlemeye ve denetlemeye çalışarak hutbe sembolizminini işletmiştir.

Öncelikle 19. yüzyılda, Osmanlı bürokrasisinin hutbe mecmualarının yazılma denetimini artırdığı ve bu durumun modern iktidar teknolojisine eklemlenme olduğu iddia edilecektir. 19. yüzyıl başlarından sonra Hutbe mecmualarının yazılma ve basılmasına bakıldığında, mevcut "*Padişahın ömür ve şevklerine*" dua kısmının mecmuada yer alma zorunluluğu; her Padişah değiştiğinde hutbe mecmualarının yeniden yazılıp basılmasına sebep olduğu

[43] BOA. Y.PRK.BŞK. No: 60/02, 01 Rabiu'l-evvel 1317 (10 Temmuz 1899). Belgede hutbenin Osmanlı Padişahı adına okunması Şeriatın bir gereği denmiştir. Bu hutbe meselesinin arkasında muhtemelen Osmanlının, Kuzey Afrika için Fransa ile giriştiği çekişme vardır. Çünkü başka bir belgede Tunus camilerinde Osmanlı Halifesi adına hutbe okumaktan "*hiçbir zaman vazgeçilmeyeceğine dair Fransa hükümetinin beyanatta bulunduğu*" bildirilmiştir. Bkz.: BOA. Y.PRK.HR. No: 15/3, 24 Rabiu'l-evvel 1309 (28 Ekim 1891).
[44] BOA. Y.PRK.EŞA. No: 33/62, 29 Safer 1317 (9 Temmuz 1899).
[45] BAO. HR.SYS. No: 2412/29. 14 Ağustos 1915.

görülür.[46] Bu yeni/yeniden yazılan hutbe mecmualarının basılma denetimini Maarif Nezareti yapıyorsa da hutbeler, bir önceki aşama için Meşihat'i*n* onayına ihtiyaç duymuştur. Bunun için hutbe yazarları öncellikle "*Tertip etmiş*" olduğu *hutbe mecmualarını* "*neşriyatın tab ve neşrine talep*" ettiğine dair dilekçelerini Maarif Nezaretine vermiş, Maarif Nezareti ise mecmuları "*bilirkişi*" olarak Meşihat'e göndermiştir.[47] Meşihat bazı hutbe mecmualarının "*bir hayli hatalı şamil olduğu*" gerekçesiyle basımına izin vermemiş, bazı hutbe mecmualarının gerekli düzeltmeler için sahibine geri göndermiştir.[48] Bu mecmualara gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra "*bastırılabilir*" onayı vermiştir. Bazı mecmualara ise ilk kontrolde izin vermiştir.[49]

Osmanlı Bürokrasisinin basımına izin verdiği "*resmi*" Hutbe Mecmualarının dağıtılma ve okunma denetimi, hutbe sembolizminin ikinci aşamasını oluşturur. Osmanlı, 19.yy.'dan itibaren Devlet kapasitesine bağlı olarak sadece basımına izin verdiği hutbelerin irad edilmesini sağlamaya ve bunu denetlemeye çalışmıştır.[50] Hutbe sembolizmi için önemli olan bu aşama, 20. yüzyılın başlarından itibaren dolaşıma giren çeşitli *"muzır" Hutbe Risaleleri* ve hutbe iradı esnasında yaşanan bazı "fevri" durumlar üzerinden ele alınabilir. İlk olarak "*hutbe*" adıyla dolaşıma giren risaleler ve merkezin bunlara karşı aldığı tedbirlere bakılırsa, bu denetim daha iyi ortaya çıkar. Bu risalelerden en bilineni Tunalı Hilmi'nin meşhur *Hutbe Risaleleri*dir. Tunalı, risalelerini "*Cuma namazına gelmiş halka verilen vaaz edası*" ile basit ve sade yazdığı için onlara *Hutbe* adını vermiştir. Hatta seslendiği kitle üzerinde tesirini artırmak için risalelerini, hutbe gibi sürekli ayet ve hadislerle güçlendirmiştir.[51] İstanbul ise bu "*muzır*" risalelerin yayılmasını önlemek için; bunların dağıtımını yapan ya da bunları bulunduranların derhal "*tevkif*" edilmesine salık vermiştir.[52] Bu dönemde bu tarz "*Zararlı hutbe*" risaleleri yurda sokup halkı harekete geçirmek isteyen sadece II. Abdülhamid muhalifleri değildir. Bu dönemde bazı

[46] Zengin, **agm**, s. 392. Doğan, **agm,** s. 15.
[47] BOA. MF.MKT. No: 377/19, 27 Cemaziye'l-ahir 1315 (23 Kasım 1897).
[48] BOA. MF. MKT. No: 269/57, 24 Zilhicce 1312 (18 Haziran 1895).
[49] BOA. MF. MKT. No: 295/56, 09 Cemaziye'l-ahir 1313 (18 Kasım 1895). Aynı mecmuanın 3 yıl sonra düzeltilmiş halinin basım izni için bkz.: BOA. MF. MKT. No: 391/42. 13 Zikade 1315 (5 Nisan 1898)
[50] Zengin, **agm**, 382-385.
[51] Sabri Ateş, **Tunalı Hilmi Bey Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Aydın**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009. s. 141. 181.
[52] BAO. DH. MKT. No: 2505/82. 15 Rabiu'l-evvel 1319 (30 Ağustos 1901). BOA. DH. MKT. No: 2510/116, 29 Rabiul-ahir 1319 (15 Ağustos 1901).

Misyonerlerin propaganda broşürlerine "*hutbe*" adını verip bunları Anadolu'ya sokmaya çalıştığı ve merkezin bunları toplattığı vakidir.[53] Hatta ulemadan birilerinin de "*zararlı bir hutbe*" ile halkı galeyana getirmek istediği fakat Osmanlı asayişinin bu nüshaları toplatarak bunu engellediği ve bu nüshaları bulunduranları da tevkif ettiği görülür.[54]

Osmanlı Bürokrasisinin 20.yüzyıl dolaylarında bastırdığı hutbe mecmualarının okunma denetimini daha bir sıkılaştırdığı iddiasına ikinci olarak, hutbe iradı esnasında meydana gelen bazı fevri durumlar ve bunların soruşturulması üzerinden bakılabilir. Bu olaylar daha çok "*Hakan-ı Sabık*" adına hutbe okunma teşebbüsleri ve bunların şikâyet edilip soruşturulması ile ortaya çıkmıştır. Örneğin bu şikâyetlerden biri; 1892'de "*Hakan-ı Sabık*" olarak Sultan V. Murat adına "*men edilmiş bir hutbe*" irad edildiğine dairdir.[55] Sultan II. Abdülhamid'e karşı bir teşebbüs olma ihtimali, bu söylentinin derhal araştırılmasına sebep olmuştur. Dönemin sert muhalefet hareketi ve II. Abdülhamid'in aşırı kuşkuculuğu; *"hatibin padişah adına hutbe okumadığına"* ilişkin başka bir söylentinin de ehemmiyet arz etmesine neden olmuştur.[56] Fakat bu durum sadece II. Abdülhamid'in aşırı kuşkuculuğu ile açıklanamaz. Çünkü Sultan II. Abdülhamid'in hal edilmesinden sonra isminin hala hutbelerde okunduğuna dair bazı söylentiler, bu sefer muhaliflerini tedirgin etmiştir.[57]

Hutbe mecmularının yazılması, basılması, dağıtılması ve son olarak okutulmasının denetlenmesiyle Hutbe sembolizmi tamamlanır. Osmanlı Bürokrasisi bu aşamada hutbe sonunda, Padişah sıfatlarının okunduğu kısma odaklanarak; uyulması gereken kuralları ses tonuna varıncaya kadar belirleyip denetlemeye çalışmıştır. Hutbede Padişahın hangi sıfatlar ile anılacağı, bunun hangi ses düzeyinde olacağı ve cemaatin bu esnada nasıl tavır alması gerektiği gibi detaylar, özellikle 19.yy. ikinci yarısından sonra gündeme gelmiştir. Bu durumun ele alındığını gösteren ilginç örneklerden biri; Cuma ve Bayram

[53] BOA. DH. UMVM. No: 123/71. 25 Recep 1333 (8 Haziran 1915)
[54] BOA. DH. MKT. No: 2565/45. 1 Şaban 1319 (13 Kasım 1901).
[55]BOA. Y.PRK.DH. No: 5/64, 01 Rabiu'l-ahir 1310 (23 Ekim 1892).
Biga'da meydana gelen olayda imamın "hakan-ı sabık" adına hutbe okuduğu iddia edilmiştir. Sultan Abdülhamid'in aşırı kuşkuculuğu bu olayın derhal soruşturulmasıyla sonuçlanmıştır.
[56] BOA. Y.PRK.DH. No: 5/64, 01 Rabiu'l-ahir 1310 (23 Ekim 1892).
[57] BAO. HR. SYS. No: 43/31, 24 Mayıs 1909 05. Belgede 1909 yılında "*Frankfurter Zeitung*" adlı gazetenin Arnavutluk bölgesinde hutbelerin "*Muhammed Mehmet Han*" adına asılsız bir haber yaptığı ile ilgilidir. İttihatçıların tedirgin olup bu olayı soruşturduğu da belirtilmiştir.

hutbelerinde, bazı hatiplerin "*Padişah'ın ömür ve şevklerine*" dair duaları kısık sesle okuduklarının şikâyetiyle ortaya çıkmıştır.[58] Yapılan bu şikâyet her ne kadar asılsız çıksa da bu sayede hatiplerin hutbe esnasında uyacakları kurallar çok ayrıntılı bir şekilde yeniden ele alınmıştır.[59] Bir başka örnek ise hutbelerde, Padişahın ömür ve şevklerine dua ederken onu nitelemek için yeni bir unvana başvurma talebiyle ilgilidir.[60] Muhtemelen bu talep, hutbeler yoluyla Padişah'ın egemenliğini yeni bir sıfatla güçlendirmek ve bunu cemaate duyurmak içindir. Çünkü başka bir örnekte, hutbelerde padişahın "*ömür ve şevklerine dua*" kısmına cemaatin de aktif bir şekilde "*âmin*" diyerek eşlik etmesi istenmiştir.[61] Her ne kadar bu iki öneri o dönemde uygun görülmemişse de bu tahayyül biçimi, Osmanlı Devleti'nin hutbeler yoluyla tebaasının rızasını gündeme aldığı, yani modern bir devlet olmanın nüvelerini bu biçimde de göstermeye başladığına örnektir.

Son olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonraki bazı toplumsal olaylarla ilişkisi üzerinden hutbe sembolizmine kısaca bakılabilir. Bilindiği üzere Tanzimat çağından itibaren Osmanlı elitleri ortak paydayı tesis etmek, yani vatandaşlar cemiyetinin üyelerini yaratmak için düşünsel anlamda ilk olarak toprak bağı-ortak vatan ile "*Osmanlıcılık*", daha sonra ortak vatanla din bağının iç içe geçtiği "*İslamcılık*" üzerinden bir tartışma yürütmüşlerdir.[62] II. Abdülhamid döneminde din bağı üzerinden "*vatandaş"* tasarımının daha bir ön plana çıkması, halifelik ve dolayısıyla hutbe siyasetini daha görünür kılmıştır. Bu siyaset tarzlarının Anadolu taşrasına, özellikle farklı dinsel cemaatlerin yan yana yaşadığı bölgede etkisi söz konusudur. Cuma hutbeleri merkeze alınarak bu etkiler irdelendiğinde, Cuma namazı sonrasında cami üzerinden bazı toplumsal olayların örgütlendiği ve bunların "*gayri Müslim*" cemaate karşı "*galeyan*" oluşturduğu görülür. Osmanlı geleneksel taşra mekânının merkezinde yer alan cami, bu anlamda bazı siyasi kıvılcımları kolay ve hızlıca kolektif eyleme dönüştürmüştür.[63] 19.yüzyılın son çeyreği ve 20.yüzyılın başında, hutbelerin tamamen "*anlaşılmayan bir dil*", Arapça, okunmasına

[58] BOA. Y..MTV. No: 32/5, 04 Şaban 1305 (28 Nisan 1887).
[59] BOA. Y..MTV. No: 32/5, 04 Şaban 1305 (28 Nisan 1887).
[60] BOA. HR. SYS. No: 2323/16. 11 Haziran 1915.
[61] BOA. 19 Rebiülahir 1312/20 Ekim 1894.
[62] Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3**, İletişim Yayınları, İstanbul; 1991, s. 13-23.
[63] Osmanlı taşrasında cami ile toplum arasındaki ilişkisi için bkz.: Ekrem Işın, "19.yy'da Modernleşme ve Gündelik Hayat", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul; 1985, s. 538-63.

rağmen hutbe içeriğine sızan bazı kıvılcımlar, Cuma cemaatini galeyana getirdiği iddia edilmiştir. Örneğin; 1909 yılında, Maraş Büyük Camii'nde, hatibin, hutbeye Arapça "*Müşrikler küfrün ve kötülüğün vekilidir*" şeklinde bir ibare eklemesi, Cuma cemaatini kışkırtıp gayrimüslimlere saldırmasına sebep olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı merkezi, Halep Valiliği'nden galeyana sebep olan cami hatibi ve olayları engellemekte geciken mutasarrıf hakkında derhal soruşturma istemiştir.[64] Benzer bir olay, üç yıl sonra bu sefer Şam Cami-i Kebir'de meydana gelmiştir. Şifreli olarak yazılmış telgraflardan öğrendiğimize göre, hatibin okuduğu Cuma hutbesi "*Hıristiyan aleyhine galeyan husule*" getirmiş ve "*cemaatin kısm-ı azimi hemen ayağa*" kalkmasına rağmen, herhangi bir çatışma çıkmadan olay son anda engellenmiştir.[65] Osmanlı merkezi bu tür olayların yaygınlaşmaması için hatiplerin bu konuda daha ihtiyatlı davranmaları ve kullandıkları kelimelere azami derece dikkat etmeleri uyarısı yapmıştır.Hatta şehirlere göre farklı hutbe mecmualarının tertip edilmesi bile gündeme gelmiştir.[66]

Sonuç olarak hutbelerin, geleneksel hükümranlık sistemi içerisinde egemenliği imleyen bir sembol olma işlevine, 18.yüzyıldan itibaren peyderpey modern merkezi bir devlet olmanın gereği olarak meşruluk siyasası eklemlenmiştir. Osmanlı bürokrasisi, bu dönemler boyunca meşruiyet temelli yaşanan krizlerin üstesinden gelmek için icat ettiği mekanizmalara hutbeleri eklemesi, aynı zamanda hutbelere yeni sembolik anlam ve değerler katmıştır. Hutbelerin sembolik olarak kazandığı bu yeni anlam ve değerler, kısa bir süre sonra "*halka gitme*" hareketinin bir aparatı olarak onların "*anlaşılmayan bir dil*" ile okunmasının eleştirisine kapı aralayacaktır. Fakat bu konuya geçmeden önce, hutbe sembolizminin modern iktidar tekniklerine eklemlenmesinin daha iyi anlaşılması için halifelik makamının yaşadığı anlam kaymalarına, siyasi dönüşümlerine ve nihayetinde ilga edilmesine bakmakta fayda vardır. Çünkü Erken Cumhuriyet Döneminde Halifeliğin

[64]BOA. DH. MKT. No: 2695/84, 5 Zilhicce 1326 (29 Aralık 1908). Belgede, Maraş büyük cami-ide Cuma hutbesinde hatibin 'vekilil el kufra fucural müşrikiyye' –kafirler küfrün vekilidir- [muhtemelen Ermenilere yönelik olarak] diye bir dua okunması üzerine cemaatin galeyan yaptığına dairdir.

[65]BOA. DH.ŞFR. No: 431/42, 08 Haziran 1330 (13 Haziran 1914). Belge "Geçen Cuma günü Cami-i Kebir'de hatib'in" sert bir şekilde okuduğu hutbe sonrasında cemaatin "kısm-i azimi"'nin "Hıristiyanlar aleyhine galeyan" oluşturdukları fakat herhangi bir olay olmadan önü alındığı şeklindedir.

[66] BOA. DH.ŞFR. No: 431/42, 08 Haziran 1330 (13 Haziran 1914). Belgede, Gayrimüslimler aleyhine, "cümle-i fesada" izin vermemek için "şehre göre" hutbelerin tertip edilmesi ve bunun zorunlu tutulması talep edilmiştir.

ilgasıyla birlikte hutbeler artık sembolik olarak "*Cumhuriyet'in Saadet ve Selametine*" okunmaya başlanacaktır.

2.1.2. Halifeliğin İlgası ve Hutbelerin "*Cumhuriyet'in Saadet ve Selametine*" Okunması

> *"Kararname;*
>
> *Bağdema, hutbelerde isim zikr edilmeksizin 'millet ve cumhuriyetin selamet ve saadetine' dua edilmesi takrir etmiş ve bu kararla bilcümle Vilayete tebliği Dâhilliye vekâletine havale edilmiştir."5.3.1340.*[67]

Hutbelerin Geç Osmanlı döneminde geçirdiği sembolik dönüşüm, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde yeni bir boyut kazanmıştır. Genel olarak bu dönemlerde hutbelere daha ziyade pragmatist veçheyle yaklaşılmış ve dinsel bir mobilizasyon aracı olarak onlar, kullanılmaya çalışılmıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı esnasında, İttihat Terakki Cemiyeti, hutbe, vaaz ve mevize gibi dinsel sembolleri, toplumsal mobilizasyon için bir fırsat görmüş ve bunlardan maksimum yararlanmanın yollarını aramıştır. Bu sebeple İttihat Terakki kongrelerinde propaganda araçları sayılırken kitap ve neşriyatla birlikte, hutbeler de göz önüne alınmıştır.[68] Hutbelerden maksimum yararlanmak için her ne kadar onların Türkçeleşmesi lazım gelse de bu dönemde Cuma cemaatini, hutbelerin sembolik gücü üzerinden seferber etmek yeterli görülecektir.

I. Dünya savaşı esnasında kitle motivasyonunu artırmak için dini sembollere yoğun başvurma, Millî Mücadele döneminde de devam etmiştir. Fakat Millî Mücadele esnasında farklı olan, rekabet ve çatışma içinde olan İstanbul ile Ankara'nın meşruluk için aynı sembollere ihtiyaç duymasıdır. Ankara ile İstanbul arasında yaşanan semboller rekabeti, milli mücadele döneminde farklı düzeylerde seyretmiştir. Örneğin Damat Ferit Hükümeti, Anadolu hareketinin meşru olmadığını göstermek için; Tanzimat sonrası bir Osmanlı diplomasisi haline gelen Heyet-i Nasihaları Anadolu taşralarına kadar göndermiş ve halife adına çeşitli "*fetva*" nüshaları ile bu heyeti desteklemiştir.[69] Halifeliğin bu etkili

[67] BCA, 30.18.01.01/09.15.13. (5 Mart 1925). BCA, 051.V08/2.4.7. (6 Mart 1925).
[68] Kara, **age,** s. 87-88.
[69] Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken,** Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara; 1959, s.64, Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele: Son Meşrutiyet (1919-1920)**, Cem Yayınları, İstanbul; 1992, s.83

sembollerine karşı Ankara hükümeti, iki strateji geliştirmiştir: İlki bu heyet ve fetvaların Anadolu'ya girmesini engellemek, İkincisi "*karşı fetva*" ile meşruiyet devşirmektir. Diyanet Riyasetinin ilk reisliğini yapan Rıfat Börekçi başkanlığında hazırlanan *karşı fetva*da "*hakaret ve esirliğe maruz kalmış bulunan İslam halifesinin kurtarılması*" adına mücadele edildiği üzerinden Anadolu hareketinin meşruluğu savunulmuştur.[70]

Millî Mücadele döneminde Ankara hükümetinin dinsel sembollerden yararlanma çabasına diğer önemli bir örnek ise Büyük Millet Meclisi'nin açılış protokolüdür. Vilayetlere; "*Bimennihilkerim Nisan'ın yirmi üçü cuma günü, Cuma namazını müteakip Ankara'da Büyük Millet Meclisi küşad edileçektir*" telgrafı, bu anlamda dikkate değerdir.[71] Yani hareket merkezinin kurumsallaşma yeri ve zamanı için *toplanmak*–cem olmak- anlamına gelen cami ve cuma seçilmiştir. Pragmatist olarak bu seremoni için caminin ve Cuma namazının tercih edilmesi, sembolik bir anlam dünyasına da referanstır.[72] Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye namıyla tüm vilayet, müstakil liva ve Müdafa-i Hukuk merkezlerine gönderdiği tamimle bu tercihi şöyle kelimelere dökmüştür: *"vatanın istiklali, makam-ı refi hilafet ve saltanatın istihlası gibi en mühin ve hayati vazaifi ifa edecek olan Büyük Millet Meclisi'nin yevm-i küşadını cumaya tesadüf ettirmekle yevmi mezkürün müberrukiyetinden istifade olunacaktır.*"[73]

Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminde dini semboller üzerinden yürütülen bu siyaset, aynı zamanda bu kavram ve sembollerin anlamlarının kaymasına, yani, yeni anlamlar kazanmasına ve anlamlarının daralıp genişlemesine neden olmuştur. Egemenliğinin bir göstergesi olan hutbelerin peyderpey modern iktidar teknolojisine eklemlenmesi, Hilafet kavramının yeni anlamlarıyla yakından ilgidir.[74] Her ne kadar Halifelik makamının yeni anlamları, II. Meşrutiyet dolaylarında kademeli bir şekilde inşa

---

Damat Ferit Hükümeti, İstanbul Gazetelerinde milli Mücadelenin meşru olmadığına dair fetvası için bkz.: Abdurrahman Kaplan, **İki Devirde Bir din Adamı Mehmet Rıfat Börekçi**, Kadim Yayınları; 2011, s. 87.

[70] Kaplan, **age**, s. 87

[71] Kaplan, **age**, s.103

[72] Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul; 2016, s. 24.

[73] Mustafa Kemal, **Nutuk**, Ankara, 1927, s. 273.

[74] Foucualt'un 17 yüzyıldan 19 yüzyıl Avrupası'nda "belli bir durum karşısında karşılaşılan sorunlar, tercih edilen taktikler, geliştirilen ve yeniden düzenlenen araçların" dönüşümünü yönetim pratiğinin akılcılaşması üzerinden ortaya koymaya çalışmıştır. Bu anlamda Halifelik makamı ve hutbeler de bu tarihlerde yönetim mekanizması açısından akılcılaştığı iddia edilebilir. Michel Foucault, **Biyopolitikanın Doğuşu**, College de France Dersleri 1978-1979, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul; 2015, s. 4-5,

edilmişse de bu süreç erken modern döneme kadar geriye gider. Fakat daha yakın tarihlerde Sultan II. Abdülhamid'in, Müslüman nüfus arasında siyasi bir birlik, ortak bir kimlik harcı ya da İslamiyet merkezli siyasal sosyal ve kültürel kodların bir birleşeni olarak halifeliğe yoğun başvurma siyaseti, bu zihinsel oluşumu büyük ölçüde etkilemiştir.[75] Buna, Sultan Abdülhamid'i deviren İttihatçıların halifeliği, Osmanlı sınırları dışında yaşayan Müslüman nüfusa ulaşma, kamuoyu düzeyinde de olsa onların desteğini sağlama fakat iç siyaset düzeyinde ise mevcut Halife'nin yetki ve görünürlüğünü azaltma siyasetinin eklemlenmesi, halifeliği, yeni bir biçim vermiştir.[76] Bu iki siyaset tarzı, II. Meşrutiyet dönemi hilafet makamının yeni yorumlarını belirleyen muhtemel nedenlerdir.[77]

II. Meşrutiyet dönemi Halifelik makamının anlam kaymalarına bakıldığında, kavramın daha ziyade "*meşruiyet*" odağında ele alındığı görülmektedir. Dönemin münevverleri, Hilafet makamının aslında "*Mutlaku't-tasarruf*" (Mutlak güç) olmadığını yani, bazı dini kurallarla sınırlandırıldığını öncelikle iddia etmişlerdir. Halifeye biat etmenin bazı prensiplere bağlı olduğu ve bu prensiplerin denetleyicisi olarak da Şura ve Meşveret heyetinin "*irade-i ümmet*" adına denetleyici olduğu, bu iddiayı takip etmiştir.[78] Örneğin 1908'de dönemin İslamcı münevverlerinden Elmalı Hamdi, görev ve sorumluluğunu tam olarak yerine getirmeyen halifelerin meşru olmadığını ve dolayısıyla görevi elinden alınabileceğini yazmıştır. Elmalılı; Halifeliği bir vekâlet sistemi içerisinde ele alarak, mevcut halifeye ümmetin aslında meşru bir heyet aracılığıyla vekâleten biat verdiğini belirtmiştir. Yani Halifenin meşruiyeti, tamamen modern bir çerçeve olan "*hakimiyet-i millet*" veya "*kuvvey-i umumiye-i millet*" prensibine dayanmak zorundadır.[79] Halifelik makamı bu sistem içerisinde değerlendirildiğinde; mevcut halifeye, ümmet/millet adına

[75] Gökhan Çetinsaya, **II. Abdülhamid**, s. 6-7. Jaschke, **age**, s. 116.
[76] Zafer Tarık Tunaya, **İslamcılık Cereyanı Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler**, Baha Matbaası, İstanbul; 1962, s. 53.
Jaschke, İttihatçıların iç siyasette halifeliği baskılamak fakat dış siyasette özellikle Kafkasya, Mısır, Arabistan ve Uzak Asya'da nüfuz elde etmek için kullandıklarını belirtmiştir. Jaschke, **age**, s. 117.
[77] İsmail Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri 1,** s. 146.
Ahmet Rıza'ya göre Halifelik; manevi bir makam olarak Şeyhülislama denk iken, Said Halim Paşa'ya göre; Türklerin önderliğinde bütün Müslümanları mutluluğa götürecek bir yetkiydi. Ziya Gökalp'e göre; 'Emir'ül Müminin olarak bütün Müslümanların sultanıydı fakat onun kim olduğunu ya da yetkisini Meclis belirliyordu. Jaschke, **age**, s.115-117
[78] Kara, **age**, s. 146-147.
[79] Kara, Halifeliğin modern anlamda bir ulus liderliğine doğru evirildiğine ve "halifenin millet üzerinde değil, milletin halife üzerinde hakkı hakimiyetine" dönüştüğüne dikkat çeker. Kara, **age**, s. 149.

hilafet yetkisi veren bir heyet, "*ehl-i hall ü akt*"' belirleyici konuma çıkmıştır. Seyyid Bey *ehli hall ü akt* kurumu olarak "*payitahtta bulunan ricali hükümet ve ashab-ı tecrübe ve reviyet*" yani "*mebusan ve ayan*" sınıfını işaret etmiştir.[80] Anakronik olarak "*Asrı Saadet*" dönemine referansla hilafet ile *hakimiyet-i millet* arasında kurulan bu ilişkiye diğer bir örnek de Musa Kazım Efendinin "*İstibdat, Hürriyet, Hakimiyet-i Milliye*" başlıklı makalesidir. Musa Kazım Efendi, hâkimiyetin millete ait olduğunu "*kuvvet*" ve "*daim*" kavramları ile şöyle açıklamıştır:

> "hakimiyet-i milliyenin tabii olduğuna delilimiz, hakimiyetin kuvvetle ve kuvvetin ve bütün milletlere kaim olacağı meselesidir. Yani hâkimiyet ancak kuvvetledir, kuvvet ise ümmetledir, ümmetle kaimdir. Hatta idare-i mutlakada bile hükümferma olan yine hâkimiyet-i milliyedir"[81]

Erken Cumhuriyet dönemi kimlik inşası konusunda en fazla referans verilen Ziya Gökalp, halifelik makamını daha sistemli bir çerçevede ele almıştır. Öncelikle tarihsel bir yaklaşımla halifeliği dört döneme ayıran Gökalp, bu dönemin en başına "*Asrı Saadeti*" yerleştirmiş ki gerçek halifeliğin de sadece bu kısa dönemle sınırlı olduğunu belirtmiştir.[82] Halifeliğin saltanata evirildiği diğer üç dönemin son halkasına da Osmanlı Hilafetini yerleştirmiş ve her ne kadar halifeliğin siyasal gücünün modern dönemde anlamsızlaştığının farkında olsa da hilafetin kaldırılması meselesine daha pragmatist yaklaşmıştır. Ona göre "*birkaç bin seneden Türklüğe, altı yüz seneden beri İslamiyet'e*" büyük şanlar kazandıran Osmanlı halifeliğinin mirasını bir biçimde sürdürmek gerekmektedir.[83] Fakat bununla birlikte "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti yalnız hilafetin istinadgahı değil, hem menbaı, mastraı ve merkezi"* olduğunun altını çizmiştir.[84] Yani Gökalp, İstanbul merkezli bir halifelik makamının bütün İslam âlemi arasında kalıcı

[80] Kara bu yorumlarla "laik" hukuk mevzuatı şeriatla aynı seviyeye çıkarılmakta olduğunu iddia eder. Kara, **age**, s. 149.
[81] Kara, **age**, s.106.
[82] Ziya Gökalp, "*Hilafetin Vazifeleri*" makalesi için bkz.: Hasan Büyükcengiz, "Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye: Değerlendirme-Çevirim Yazı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, 1999, s. 87-8.
[83] "Hiçbir devlet, siyasi sıfatlara haiz olan bir Osmanlı padişahını halife namı altında kendi teba'asıyla sıkı münasebetlerde bulunmasını tahammül edemezdi. Bu takdirde hilafet makamının bütün Müslümanlar için müşterek olan dini alaka ve menfaatlerde ciddi ve fiili bir sürette iştigal etmesine maddeten imkân yoktu. Hilafetin bizim siyasi uzvetimizle mülasık bulunması, İslam alemini birçok faidelerden mahrum etmekle beraber bizim üzerimizde de birçok husumetler tevcih ediyor ve memleketimize has olan bir takım işlerin tanzim ve iradesini de muğlak bir şekle koyuyordu" Bkz.: Davison, **age**, s. 2002-3.
[84] Davison, **age,** s. 2002-4.

bir bağ oluşturmasını pragmatist bir şekilde arzu ederken siyasal yetkinin tek mercii olarak TBMM elinde kalmasında ısrarcıdır.

Halifeliğin Erken Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki anlam kaymaları son örneği için, İzmir mebusluğu ve Adliye vekilliği yapan İslamcı mütefekkirlerden Seyyid Beyin fikirlerine kısaca bakılabilir. Halifeliğin ilga edilmende etkin rol alan Seyyid Bey; "*Hilafetten, saltanattan maksat hükümettir. Hükümet halkın münferiden görmekten aciz olduğu işlerini gördürmek için halkın kendi intihabıyla terkib ve teşkil ettiği bir heyet*" olduğunu iddia ederek Halifelik kavramına dönemin siyasi koşullarına en uygun yorumunu sunmuştur.[85] Seyyid Bey, Hilafet makamının zaten bir vekâlet sistemi şeklinde ihdas edildiğini belirtmiştir. Fakat makam, kısa bir süre sonra saltanata evirilip bidat halini almıştır. Bu yüzden *Asrı Saadet* gibi bütün siyasi yetki, *vekâlet sistemi* uyarınca meşru olan heyete, "*Bu heyet bugün Türkiye Büyük Millet Meclisi"* olduğu için ona bırakmak zorundadır. Sonuç olarak birkaç itiraz dışında, Erken Cumhuriyet münevverler ve siyasi elitleri arasında halifelik makamının bu yeni biçimi üzerine asgari bir mutabakat sağlanmıştır.[86]

Halifelik makamı gibi gün olarak "*Cuma"* kavramı da hutbelerle doğrudan ilişkili olduğu için Erken Cumhuriyetin ilk yıllarında anlam kaymasına uğramıştır. 1923 yılının sonlarına doğru, Mecliste hafta tatilinin cuma gününe alınma tartışmaları, bu anlamda güzel bir örnektir. Cuma gününün hafta tatili olmasını talep eden Mebus Ahmed Mahir Bey, Cuma gününün bin üç yüz yıldan beri Müslümanların "*yevmi tatili*" ve bunun da "*nassı Kuran*" ile sabit olduğunu iddia etmiştir. Mahir Efendi, mesai saatiyle ilişkili olan hafta tatilinin modern dönemlerle icat edilmesini, böylece anakronik bir şekilde "*sadrı islama rücu*" etmek olarak ele almış ve devamla bunu hutbe ve Cuma namazıyla şöyle ilişkilendirmiştir:

> "Bakın şimdi bu maddede ne için Cuma tatilini teklif ediyorlar? Hutbeler Devletin lisanı resmîsi idi. Cuma günü tatil olduğundan hükümdar olan zat kalkar; Camiye gelir; minbere çıkar. Halka evamiri İlâhiye mucibince bâzı şeyleri emreder ve nehyeder. Nihayet hutbe biter, iki rekât namaz kılınır; Cuma da bitmiş olur. Herkes dağılır. Şimdi düşününüz. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri kılıncı beline takarak, Hacı Bayram Veli Camii Şerifine gidip de minbere çıkarak şurada müzakere ettiğiniz ahkâm ve kavanîni orada tebliğe

[85] Seyyid Bey, **Medhal,** haz. Kemalettin Nomer, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1996, s. 30-32.
[86] Jacshke, **age**, s. 118-119.
Halifeliğin bu yorumuna bir itiraz için bkz.: Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, "*Hilafet ve Kemalizm*", **Hilafet-i Muazzama-i İslamiye,** haz. Sadık Albayrak, Araştırma yayınları, İstanbul; 1992.

kalkışırsa zannederim ki Hâkimiyeti Milliyenin, Yeni Gün gazetesinin tesirden ziyade tesiri olur."[87]

Görüldüğü gibi Mahir Efendi, Cuma gününün tatil edilme talebini, diğer dini kavram ve sembollerle ilişkilendirmiştir. Cuma gününün hafta tatili, Hutbeleri de Hükümet Reis'inin bir meşruiyet aracı ve aynı zamanda resmî gazete gibi bir bilgilendirme mekânı olarak anlamlandırılması, bu sembol ve kavramların modern iktidar mekanizması içine eklemlemedir. Mahir Efendi, Cuma tatilini dini bir gereklilikten dolayı sadece öğleye kadar, yani yarım gün olmasını da belirtmiştir. Böylece cemaat, sabahleyin "*hutbeyi güzelce*" dinlemeye hazırlık yapar ve öğleden sonra "*Cuma gününden başka hiç vakitleri olmayan bu biçare mebusların*" gidip ihtiyaçlarını gidermesine olanak olur. İlginç olan Halifeliğin ilgasına yakın bu tarihte, Mahir Efendi'nin bu teklifine Yusuf Akçura'nın, köylülerin sabah erkenden kasaba ve şehirlere gelip ihtiyaçlarını karşılayacakları için sabah yerine öğleden sonra tatil edilmesi teklifinin sert bir şekilde "*emri ilahiye"* karşı gelmek olarak itham edilmesidir.[88]

Hutbe ile ilişkili bu kavramların yeniden biçimlenmesi, Erken Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Halifeliğin kendisinde radikal bir kriz yaratmıştır. Bu kriz daha ziyade halifenin yetki, görev ve sorumluluğunun peyderpey sınırlandırılması üzerinden yürümüştür. Bu siyaset biçiminde bir paradoks gibi duran şey ise meşruiyet problemidir. Erken Cumhuriyet siyasi elitlerinin toplumsal meşruiyet için halifeliği pragmatist bir şekilde kullanılmak ile siyasi yetkiyi tek elde toplamak arzusu, bu pradoksu oluşturmuştur. Örneğin son Halife Abdülmecit Efendi'ye bazı dünyevi sıfat ve salahiyetler verilip verilmeyeceği, bu krizin ilk safhasıdır. Ankara hükümeti, daha Halifeliğin ilk seremonisinde; yeni halife Abdülmecit Efendiye atfedilecek unvanlar, seremonideki protokol sırası ve Halifenin giyeceği elbiselerin sembolik anlamları gibi birçok ayrıntıya kadar bunları düzenleyerek reaksiyon göstermiştir.[89] Bu durumun en önemli örneklerden biri, halifelik seremonisinin bir parçası olan Cuma namazında görülmüştür. Ankara tarafından görevlendirilen *Murahhaslar Heyeti*, biat ve tebrikleri içeren meclis

[87] TBMM ZC, Devre 2, Cilt 4, İçtima Senesi 2, İçtima 77, s. 611. 31 Kanunievvel 1339. (31.12.1923).
[88] İlginç olan bu diyalogda Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Yusuf Akçura'ya karşı sert muhalefet etmesidir. Hüsnü efendi, "Hoca Efendi doğrudan doğruya emri İlahiyi söylüyor. Emri İlahiye göre sen de onu kabul etmeye mecbursun." Diyerek Akçurayı itham edebilmiştir. TBMM ZC, Devre 2, Cilt 4, İçtima Senesi 2, İçtima 77, s. 612. 31 Kanunievvel 1339. (31.12.1923).
[89] Jacshke, **age**, 119.

protokolünü, 24 Kasım 1922 Cuma günü, yeni halife Abdülmecit Efendi'ye takdim etmiş ve daha sonra Halifeyi izleyerek seremoninin bir parçası olan Cuma namazına, Fatih camisine geçmiştir.[90] Cuma hutbesini irad için ise murahhaslar heyeti başkanı Müfit Efendi minbere çıkmış ve hutbe sonunda Cumhuriyet ve projesi olan reformlar için Türkçe dualar etmiştir. Tüm bunların bazı sembolik anlamlar ihtiva ettiği açıktır.[91] Cuma namazını kıldırmak ve hutbe okumak için TBMM adına Müfit Efendi'nin görevlendirilmesi, sembolik olarak hutbenin kimin adına okunduğu kadar; hutbeleri kimin okunduğuna ve denetlediğine dair bir vurgu taşımıştır. İkinci olarak; Hutbeye Türkçe bir ekleme ve bu eklemenin Cumhuriyet ideolojisinin vatandaş tasarımın dair olması, hutbelerin geleceğine dair ipuçları vermiştir.[92]

Halifeliğin ilk safhasından da anlaşılacağı gibi kriz, Halife Abdülmecit Efendi'nin görece uzlaşmacı mizacına rağmen sürekli sıcaklığını korumuştur. Nihayetinde bu kriz, Hintli iki emirin, Halife Abdülmecit için bazı siyasi yetkiler talep ettikleri iddia edilen mektuplarının basına yansıma ile sonlanmıştır. İleriki tarihlerde Mustafa Kemal, bu mektuplar üzerinden Halifeliğin sürekli "*zımnen ve zahiren olsa iki başlı*" bir yönetim tehlikesi oluşturduğu için ilga edildiğini belirtecektir.[93] Mustafa Kemal makamının yeni biçiminin zaten İslam âleminde, "*himaye altında*", sadece "*cismani*" ve "*hiçbir manevi kudrete sahip*" olmayan bir şekilde görüldüğü ve bu yüzden dinsel bir meşruiyetinin de kalmadığını eklemiştir.[94] Mustafa Kemal "*Türk milleti ve onun mümessilerinden mürekkep olan meclis, kendi mevcudiyetini halife unvanı taşıyan veya taşıyacak olan bir zatın eline veremezdi ve vermeyecek*" diyerek makamın akıbeti hakkında net bir tutum sergilemiştir.[95]

---

[90] Ali Satan, "Halifeliğin Kaldırılışı (1919-1923)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s. 141.

[91] Hutbe'de Müfit Efendi "küçük cihaddan büyüğüne döndük" mealindeki bir hadis-i şerif okumuş daha sonra büyük cihad'ı "Türk milletini zenginliğe ve maddi ve manevi ilerlemelere kavuşturmak için bilgisizliğe karşı" yapacağını belirtmiştir. Daha sonra ekonomik, istihdam, birikim ve tasarruf ile ilişkili mesajlar ile hutbesini bitirmiştir. Jacshke, **age**, 120.

[92] Ali Satan, **age**, s. 142-3.

[93] Jaschke, **age,** s. 124

[94] Ahmet Rıza Paris görüşmelerde "aynı zamanda cismani ve manevi kudrete sahip olmayan bir halife müminler tarafından asla gerçek bir halife olarak tanınmayacaktır. Kontrol, hatta sadece himaye altındaki bir halife, halife değildir" demiştir. Jaschke, **age,** s. 121-124.

[95] Jacshke, **age**, s.118.

Nihayetinde Osmanlı Hilafetinin akıbeti, 3 Mart 1924'de "*Halifeliğin İlgası*" ile neticelenmiştir. Hilafetin ilga edilme kararının gerekçesi "*Hilafet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan mülgadır*" şeklindedir. Hilafetin zaten hükümet ve cumhuriyette mündemiç –içkin- oluşunu Seyyid Bey, şöyle açıklamıştır:

> "Hilafetin ilgası hem İslam âleminde hem de küre-i arzda inkılâpların en büyüğü ve en mühimidir. Hilafet meselesi dini olmaktan ziyade dünyevi bir meseledir ve itikat meselelerinden değil, millete ait hukuk ve mesalihi amme cümlesindendir... Hilafet hükümet demektir. Zamanın icabına tabidir… Hilafet bir nevi vekâlettir. Milletle halife arasında akdedilmiş olan vekâletten başka bir şey değildir..."[96]

Nihayetinde hilafetin zamanın icabınca vekâlet, vekâletin de hükümet olduğu yorumuna, uzun erimli bir anlam kaymasının sonucunda varılmıştır. Yani Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemindeki halifelik yetkisinin daralması ve nihayetinde ilga edilmesi ile kavramdaki anlam kaymaları birlikte ilerlemiştir. Bu anlam kaymaları ilk olarak makamın yetki ve salahiyetinin kendisine içkin olmadığıyla başlamıştır. Böylece halifelik makamı, modern anlamda hükümranlık sisteminden koparak rasyonelleşmeye, yani dünyevileştirilmeye başlamıştır. Halifelik, şura-ı ümmet gibi meşruiyet sisteminin düşünsel atmosferi olan prensiplere dayanma iddiası buna örnektir.[97] Yani Halifelik makamının meşruiyet sistemine eklemlenmesine bağlı olarak makamın yetki, sorumluluk ve görevleri kademeli bir şekilde önce bazı prensiplere dayandırılmış, daha sonra bir kurul ile sınırlandırılmıştır. Böylece Halifelik kurumunun meşruiyet dayanağı, tebaadan-tanrısal olandan millet/ümmete-dünyevi olana dayanma gerektiği iddia edilmiş ve nihayetinde milli egemenlik ilkesiyle çeliştiği için ilga edilmiştir.

Halifeliğin ilga edilmesi, Cuma hutbeleri açısından yeni bir durum ortaya çıkarmıştır. Hutbeler, Halifeliğin ilga edildiği Mart 1924'de kadar hem klasik anlamda hükümranlık sisteminin egemenliğe dair bir sembolü hem de Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyetin ilk yıllarında modern iktidar teknolojisinin bir aparatı olarak sürekli halife adına okunmuştur. Halifeliğin ilga edilmesi, Cuma namazının sıhhatini etkilediği dolayısıyla hutbelerin irad edilmesine gerek kalmadığı, yani bu farzın artık geçersiz olduğuna dair iddiaları dolaşıma

[96] TBMM, TBMM ZC, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1, İnikat 2, s. 56, 3.3.1340 (3 Mart 1924).
[97] Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler**, Baha Matbaası, İstanbul; 1962, s. 21-51.

sokmuştur. "*Halife olmazsa Cuma namazı sahih olmaz*" iddiasının temel dayanak noktaları; "*Darül İslam*", "*izni imam"* ve "*hatiplerin halife tarafından tayininin lüzumu*" üzerinden dile getirilmiştir. "*İzni imam*" tarihsel ve fıkhi olarak Cuma namazının sadece "*şeairi İslamiyede*" (*dar'ul İslam)* farz olduğuna dairdir. Bunun sebebi ise cumanın, bir beldenin Müslüman dolayısıyla hürriyet ve emniyet şartlarına sahip olduğunu gösteren sembollerden biri olmasıdır. İkinci dayanak noktası olan hatiplerin halife tarafından tayin edilmesi ise egemenlikle ilişkilidir. Yani kılıç ile hutbeye çıkan halife kanun koyucudur ve aynı zamanda *ehli berat* olan hatipleri görevlendirme yetkisine sahiptir. Fakat Halifeliğin ilga edilmesi bu şartları etkileyerek cumanın sıhhatine gölge düşürmüştür. Yani Halifeliğin ilga edilmesi, *dar'ul İslam* kavramını yerinden etmiş ve dolayısıyla Cuma namazının zorunluluğunu müphem bir süreliğine, *dar'ul İslam'*ın işareti olan Hilafetin yeniden tesis edilip hutbelerin yeniden onun adına irad edilmesine kadar farz olmaktan çıkarmıştır.[98]

Bu iddialar o kadar dikkate alınmış ki Mecliste, Halifelik ilga görüşmeleri esnasında uzun uzadıya tartışılmıştır. Halifeliğin ilgası görüşmelerine geçildiği gibi Mebus Halit Bey "*Bugün halk makamı hilafet olmazsa Cuma namazı kılınmaz itikadındadır*" diyerek konuyu gündeme getirmiştir. Adliye Vekili sıfatıyla Seyyid Bey, Halifeliğin "*dini olmaktan ziyade dünyevi bir mesele*" olduğu ve mutlaka bir halife bulunmasının "*vacip*" olduğuna dair "*ne Kuran-ı Kerimde ne de hadisi nebeviyede*" bir cümle bile geçmediği şeklinde cevap vermiştir. Bu cümlelerden sonra halifeliğin dünyevi bir mesele olduğunu, şeri ve fıkhi deliller ile temellendirip halifeliğin tarihsel seyrini uzunca anlatmaya geçmiştir. Fakat hutbeler konusunda verdiği izahat yeterli gelmemiş olmalı ki bu sefer Tunalı Hilmi; "*Bir müşkülüm var hoca efendi Hazretleri bir insan Cuma namazı kılmak için başkasının iznini almaya mecburiyet var mıdır*?" diyerek sözü tekrar halifelik ile

[98] Adliye Vekili Seyyid Bey, bu iddiaları dile getirenlerden biri olan Hoca Şükrü Efendi'ye uzun uzadıya cevap verir. TBMM ZC, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1, İnikat 2, s. 56-57, 62-64. 3.3.1340 (3 Mart 1924). Kara ise; "Vaazlar ve Cuma hutbeleri İslam tarihinin hemen her döneminde dini hükümlerin anlatılması yanında doğrudan veya sembolik olarak siyasi muhteva" taşıdığını belirtmiştir. "Cuma namazının farziyetinin Dar'ul-islam, hürriyet ve emniyet şartlarına bağlı olması" ve "hutbelerde halife-padişahın adının okunması, hutbeye kılıçla" çıkılmasını bunlara örnek göstermiştir. Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam**, s. 88.
"Halifeliğin dünyasal yetkilerinden yoksunlaştırılmasıyla Müslümanların eylemleri batıl, hükümsüz olur. Halkın deyimiyle erkeklerin karıları boş olur". Berkes, **age**, s. 507.
Farklı bir yorum için bkz.: Satan **age**, s.187.

hutbe arasındaki ilişkiye getirmiştir. Seyyid Bey bunun üzerine "*Halife olmazsa Cuma namazı sahih olmaz*" iddiasını daha detaylı cevaplamaya başlamıştır. İslamiyet'te teşkilatı diniye yani ruhbanlık olmadığı, Allah ile kul arasında ne şeyh ne imam "*ne de bilmem kim asla vasıta*" olamayacağı için Cuma kılmak için kimseden izin alınmaya gerek olmadığı ile sözlerine başlamıştır. Hatiplerin halife tarafından tayin edilmesinin ise "*inzibat ve asayiş*" ile ilgili bir mesele olduğunu belirtmiştir. Siyasi bir ibadet olan ve bu yüzden sadece büyük şehirlerde kılınması farz olan Cuma namazları, "*efkarı nasta bir mevki tutmak*" açısından önemli olduğu için hatipler arasında bir çekişme yarattığı: "*Bu okusun, hayır o okusun diye aralarında ihtilaf olabilir ve nizaa zuhur edebilir. İşte bu ihtilâf ve niza meydan vermemek için fukaha-i hanefiye hatibin, Cuma namazını kıldıracak olan zatın Sultan tarafından tâyin edilmiş olması lâzımdır*" diyerek meseleyi bir ihtiyaca binaen bu şekilde çözdüğünü belirtmiştir."[99] Adliye Vekili bu cümlede Halife tabiri değil de sultan tabiri geçtiğine özellikle dikkat çekmiştir. Yani "*hitabet tevcihi meselesi*" dini bir mesele olmaktan ziyade, Sultana ait olan siyasi bir ihtiyacın tarihsel bir dönemde çözülme şeklidir. Böyle olduğu için "*son bir seneden beri memleketimizde*" hatipler, Halife tarafından değil de "*Şer'iye Vekili tarafından tâyin*" olunuyor ve bu "*kılınan Cuma ve bayram namazlarının" sıhhatini* etkilemiyordu. Kısacası önemli olan Cuma ve bayram namazlarını kıldıracak imam ve hatibin bir Hükümet tarafından tayin edilmesidir.

Bu uzun izahattan sonra Seyyid Bey "*izni imam*" meselesine geçmiş ve bunu, tamamen bir kelime hatası ile ilişkilendirmiştir. Adliye Vekili aslında bu tabirin "*izni âm"* olduğunu ve *izni âm'ın* da Cuma ve bayram namazlarının halka açık yerlerde, herkesin görebileceği ve katılabileceği şekilde kılınması olarak açıklamıştır. Yani, bir beldenin "*şeairi İslam*" olduğunu gösteren sembollerden biri olan Cuma namazının sıhhati için "*cami veya kale kapıları herkese açık bulunması*" zorunludur.[100] Seyyid Bey bunun da "*levazımı*

[99]"Hutbe, siyasi, içtimai, ahlaki, iktisadi, nasayıhı, ilmî izahat ve irşada muhtevi olacak. Binaenaleyh böyle bir hutbe iradına herkes muktedir olamaz. Ona göre hatip bulmak lâzımdır. Onun için o havalide hutbe meselesi mühim bir meseleydi. Hutbe okumak ve o suretle halka kendisini göstermek, efkârı nâsda bir mevki tutmak şüphesiz büyük bir şereftir. Kendine güvenen herkes buna heves edebilir. Onların taraftarları da olabilir. Bu okusun, hayır o okusun diye aralarında ihtilâf ve niza zuhur edebilir. İşte bu ihtilâf ve niza meydan vermemek için fukahai hanefiye hatibin, Cuma namazını kıldıracak olan zatın Sultan tarafından tâyin edilmiş olması lâzımdır demişlerdir." TBMM ZC, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1, İnikat 2, s. 56, 3.3.1340 (3 Mart 1924).

[100] "Binaenaleyh bir halife, bir padişah, bir vali veya bir kumandan yalnız kendi mahiyetiyle Cuma namazını kılmak isteyip de cami veyahut kale kapılarını kapattırarak halkı duhulden men eylerse o namaz sahih olmaz". Bkz.: TBMM ZC, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1, İnikat 2, s. 57, 3.3.1340 (3 Mart 1924).

hilafetten" ziyade asayiş ile ilgili ve asayişin de "*vezaifi hükümetten*" olduğunu eklemiştir. Son olarak hutbelerin halife adına okunmasıyla ilgili şunları söylemiştir:

> "Hutbelerde halifelerin, padişahların isimlerinin zikredilmesi keyfiyetine gelince; bu artık büsbütün sonradan ihdas olunmuş bir keyfiyettir. Hutbenin katiyen şeraitinden değildir. Ve hutbe ile dinî olmak üzere hiçbir münasebeti yoktur. Sırf siyasi ve idari bir keyfiyettir. Hülafa-i Raşidin zamanında hudbelerde hiçbir kimsenin ismi zikrolunmazdı. Biraz evvel söylemiştim. Hudbe, nutuk demektir. Onda zikri lâzım olan şeyler siyasi, içtimai, iktikadi, ahlâki nasihatler, meselelerdir. Hudbe, halkı ikaz ve irşat için irad olunur. Yoksa bir zatın ismini zikretmek için irad olunmaz"[101]

Seyyid Bey hutbelerin, bir zatın ismini zikretmek için irad edilmediğini, bu geleneğin, "*o yerin hangi sultanın, hangi hükümdarın havza-i Hükümeti dahilinde*" olduğunu belirtmek için sonradan ihdas edildiğini eklemiştir. Zaten hutbe sonundaki bu isim silsilesinde, Osmanlı padişahları dahil "*Halife, İbnülhalife"* değil "*Essultanı İbnüssultan*" tabiri kullanılıyordu. Yani halife yerine sultan tabirinin kullanılması bile isim meselesinin salt egemenlik ile ilişkili siyasal bir mesele olduğunu gösterir. Adliye vekilinin bu uzun ve detaylı izahatından sonra söz alan *Heyet-i Vekile Reisi İsmet Bey* de halifelik kurumu ile hutbe arasındaki ilişkiye şöyle değinmiştir.

> "Makam-ı Hilafetin ilgasıyla ahkam-ı islamiyenin muhafaza ve tamamen icrasında hiçbir eksik olmayacaktır. Bunu bütün hatipler, Halil Bey de, diğer arkadaşlar da söyledi… Cuma namazının kılınmasında makam-ı Hilafetin bir tesiri, bir vaziyeti olduğunu zannedenler vardır, fakat batıldır. Uzun ve müdellel izah ettiler ki batıldır. Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde makam-ı Hilafet mevcud olmamakla diyanet-i islamiyenin icrasında bütün ahkam ve muamelat tamam olacaktır. Hiçbir eksik bulunmayacaktır. Hakikat de bundan ibarettir. Zaten dört seneden beri Türkiye dahilinde İslamiyet, makam-ı Hilafetin hiçbir alakası, münasebeti, tesiri, nüfuzu olmaksızın ahkamını icra ediyor"[102]

Dönemin Başvekili İsmet Paşa'nın Meclis kürsüsünden "*Cuma namazının kılınmasında makam-ı Hilafetin bir tesiri*" olmadığına dair bu açıklamalarıyla konu Mecliste kapanmıştır. Meclis görüşmelerinde mutabık kalınan fakat Halit beyin "*ben o itikatta değilim*" ama halkın büyük çoğunluğunun bu fikirde olduğunu belirtmesi, endişeleri tamamen gidermemiştir. Mebuslar, bu endişeleri gidermek için topluma, ulemadan birilerinin izahat vermesini daha doğru bulmuşlardır. Çünkü ulemanın bu konuya dair açıklamaları, muhtemelen halk üzerinde daha fazla tesir yaratacaktır. Bu sorumluluğu

[101]TBMM ZC, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1, İnikat 2, s. 57, 3.3.1340 (3 Mart 1924).
[102] TBMM ZC, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1, İnikat 2, s. 62-4, 3.3.1340 (3 Mart 1924).

İstanbul Müftüsü Mehmet Fehmi Efendi'nin [Ülgener] aldığı, 4 Mart'ta (1924) *İlleri* gazetesine verdiği şu mülakatla görülür:

> "Başımızda memleketin münevveran ve mütefekkirininden mürekep bir Heyet-i Vekile [Bakanlar Kurulu] ve onların başında reisicumhurumuz Mustafa Kemal Paşa vardır. Biz mademki bütün hukukumuzu Heyet-i Vekile'ye vermişiz, onların mukarreratını [kararlarını] başımızın üstünde tutmaya mecburuz. Eğer Heyet 'Hilafeti ilga edeceğiz' derse biz de o karara tabi olarak hilafetin ilgasına ses çıkarmayacağız. Binaenaleyh Heyet-i Vekile'mizin verdiği mukarrerata hepimiz kemal-i itminan ve itimat ile ittiba edeçeğiz"
>
> Hutbe meselesine gelince: Halk katiyen 'halife yoktur. Cuma namazında onun ismi zikr edilmeyeceği için namaz sahih olmaz' gibi şeyler düşünmemelidir. Esasen halifesinin isminin hutbelerde zikri gerek Peygamber Efendimiz gerek cihar yar-ı güzin [dört halife] hazaratı zamanında yoktu. Yalnız hazreti Ali'nin halifeliği zamanında Basra valisi bulunan Hazreti Abdullah ibn Abbas bir hutbe esnasında 'Allahum men'sur Aliyen' [Allahım, Ali'ye yardım et/ Ali'yi muzaffer kıl] demiş ve ondan [itibaren] hutbede halifeyi zikr etmek adet olmuştur. Eğer şimdi halife kalkarsa [ilga edilirse] bayram ve Cuma hutbelerinde 'Allahumme'nsur hukümetena ve'l-ümmete'l-İslamiyye' [Allahım hükümetimize ve İslam ümmetine yardım et] demek çok doğru ve musib [isabetli] bir fikir olacağına kaniim" [103]

İstanbul Müftüsü, başında Mustafa Kemal Paşanın bulunduğu Heyet-i Vekile'nin aldığı tüm kararlara *ses çıkarmamak* gerektiği ile sözlerine başlamıştır. Hutbelerin yeni durumu için ise idealleştirilmiş bir dönem olan "*Asr-ı Saadet*" üzerinden dayanaklarla toplumu teskin etmiştir.[104]Adliye Vekili gibi hutbelerde isim zikretmenin tamamen siyasi bir mesele olduğunu ve bunun dini bir zaruretle hiçbir ilişkisinin olmadığını belirten İstanbul müftüsü, hutbelerin sembolik bu yeni durumu için yeni fikir de vermiştir. Hutbelerin son kısmında Halife yerine artık "*Allahumme'nsur hukümetena ve'l-ümmete'l-İslamiyye"* yani "*Allahım hükümetimize ve İslam ümmetine yardım et*" şeklinde dua edilmesi ile bu meselenin çözüleceğini belirtmiştir

İstanbul Müftüsü Fehmi Efendinin bu dua fikri, dikkat çekmiş olmalı ki hemen bir gün sonra Mecliste ele alınmıştır. Halifeliğin ilga edilmesiyle Cuma hutbelerinde oluşan yeni

---

[103] Kara, **age,** s. 119.

[104] İslamcılar altın çağ olan "Asrı Saadete" dönmek için tarihsel olarak inşa edilmiş tüm bidat ve hurafelerden temizlenmek gerektiği belirtmişlerdir. Daha detaylı bilgi için bkz.: İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişililer I,** Risale Basın, İstanbul, 1986, Kara, **Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri,** Dergah Yayınları, İstanbul; 2003, s. 86-95.

durum, bu fikirden ilham alınarak aşağıdaki kararname ile çözülmüştür. Bütün Vekillerin imzası bulunan kararın tam metni şöyledir.[105]

> "Kararname; Bağdema, hutbelerde isim zikr edilmeksizin "millet ve cumhuriyetin selamet ve saadetine" dua edilmesi takdir etmiş ve bu kararla bilcümle Vilayete tebliği Dâhilliye vekâletine havale edilmiştir. 5.3.340."[106]

Kararnamenin gerekçesinde "*hilafet hükümet-i cumhuriyette esasen mümdemiç*" olduğu için "*hutbelerde cumhuriyetin selamet ve saadetine dua edilmesi*"ne karar verildiği belirtilmiştir. Bu halifeliğin ilga edilme gerekçesiyle aynıdır. Kararnameden bir gün sonra kaza ve vilayetlere yapılan tebligatlarda "*halife hal'edilmiş ve hilafet hükümet-i cumhuriyette esasen mündemiç olmakla hilafet makamı mülğa bulunmuş*" olduğu ve "*Süratle lazım gelen tebligatın merkez-i mülhakatta icab edenlere*" tebliği emredilmiştir.[107] Dâhiliye Vekâleti üzerinden mevcut Valiliklere ve Kaymakamlıklara "*süratle*" tebliğ edilen bu kararname, oradan da Müftülükler üzerinden "*Kaza dahilindeki imam ve hatiplere süratle tahsis ve tebligat*" edilmiştir.[108] Karar böylece mevcut bütün hademe-i hayrata, tüm imam ve hatiplere bildirmiştir.

5 Mart 1924 Çarşamba günü alınan yukardaki kararname, hemen 7 Mart'a denk gelen ilk Cuma namazında uygulanmaya koyulmuş ve bu denetlenmeye çalışılmıştır. Müftülüklere yapılan detaylı tebligatlarda "*Halife ve Hilafetin adem-i mevcudiyetine binaen hutbelerde millet ve cumhuriyetin selamet ve saadetine dua edileceği*" belirtilmiş ve bunun "*bilcümle hutabaya keyfiyetin hemen tebliğ ve tenbihiyle beraber bu günkü hutbede bervechi emr ü iş'ar dua edilmesinin başkaca yanlışlığa ve su-i tefsirata meydan verilmemesi*" gerektiği ehemmiyetle tembihlenmiştir. [109] Görüldüğü gibi karar, Halifeliğin ilga edilme ertesindeki

---

[105] Bu kararnamenin altında Türkiye Reis-i Cumhuru Azası'nın imzası en üstte olarak şekilde on bir bakanlığın imzası bulunmaktadır. Bkz. Cumhuriyet Arşiv, Bakanlar Kurulu Arşivi, 30.18.01.01.09.15.13.

[106]BCA, 30.18.01.01/09.15.13. (5Mart 1924).

Bu noktalara Umut Azak da dikkat çekmiştir: Umut Azak, "Myhts and and Memories of Secularism in Turkey (1923-1966)," (Doktora tezi, Universiteit Leiden; 2007), s. 101-2.

[107] Gümüşhacıköy Kaimmakamlığına,

Müftilik canib-i fazılanesineBu kere tebliğ buyrulan 3 Mart 340 tarih ve 23 numaralı kanun mucibince halife hal'edilmiş ve hilafet hükümet-i cumhuriyette esasen mündemiç olmakla hilafet makamı mülga bulunmuş olduğu emr ve tebliğ buyurulmakla bilcümle hütebaya ol vechile tebliğ ve temenni olunur efendim. 6 Mart 340.

Kaimakam." Bkz.: BCA, 051. V05/ 2.1.29

[108]"Suret

Hutbelerde millet ve cumhuriyetin selamet ve saadetine dua edilecektir. Süratle lazım gelen tebligatın merkez-i mülhakatta icab edenlere tebliği." Bkz. BCA, 051. V05/ 2.4.7.

[109]Söğüt Müftülüğü Celilesine,

ilk Cuma namazında uygulanmaya çalışılmıştır. Bu tarihten itibaren artık Milli sınırlar içerisindeki bütün camilerde, Cuma hutbelerinde, halifelik makamı yerine "*Cumhuriyetin saadet ve selametine*" dua edilmeye başlanarak hutbe siyasasının sembolik değişimi ve dönüşümü tamamlanmıştır.[110] Hutbelerdeki bu sembolik değişim, halifeler için dualar edilen mevlit gibi diğer mecmulara doğru yavaş yavaş ilerlemiş ve halifeliğin izi bu dinsel sembollerden tamamen temizlenmiştir.[111]

Sonuç olarak Geç Osmanlı döneminde, Cuma hutbelerinin sembolik anlamının yeniden inşası ve modern iktidar teknolojisine eklemlenmesi, uzun erimli, kapsamlı ve iç içe geçmiş mekanizmaların değişim ve dönüşümüyle ilgilidir. Bu değişim; hutbelerin hükümranlık sistemi içinde bir egemenlik sembolü olma işlevine, dış politikada bir baskı ve mobilizasyon aracı olma, iç siyasette ise oluşmaya başlanan meşruiyet krizlerinin üstesinden gelme siyasasına eklemlenmesiyle başlamıştır. Bu meşruluk siyasetinin devreye girmesi, Cuma hutbelerinin sembolik kapasitesini "*tebaanın*" rızasını devşirmek ve onu süreli üretmek için genişletmiştir. Bu meşruluk siyasası içinde hutbeler, bir bütün olarak ancak, modern merkezi devletin iktidar ilişkisinin çözümlenmesiyle kavranabilir. İkinci olarak Erken modern ve modern dönemlere kadar hutbeler, dini bir simge olarak hilafet sisteminin bir sembolüydü. Dolayısıyla Tanzimat çağından itibaren, özellikle II. Meşrutiyet döneminde Halifelik makamının yetki, sorumluluk ve görevinin yeniden tanımlanması ve biçimlenmesi, hutbelerin sembolik anlam, biçim ve kapasitesine doğrudan etki etmiştir. Halifelik makamının değişimi takip edildiğinde ise makamın peyderpey dünyevileştiği görülür. Yani klasik anlamda meşruiyetini sadece manevi bir kudretten aldığına dair fikir, ilk olarak modern anlamda rasyonelleşmiş ve bu da halifeliğin yetkisinin bazı ilkelerle sınırlandırılasına zemin hazırlamıştır. Daha sonra bu

Halife ve Hilafetin adem-i mevcudiyetine binaen hutbelerde millet ve cumhuriyetin selamet ve saadetine dua edileceğini" için bkz.: Bkz. BCA, 051. V05/ 2.12.8.

[110] "Gümüşhacıköy Kaimmakamlığı,
Müftilik Canib-i Fazılanesine,
Dünkü gün tebliğ edilen kanun mucibince Büyük Millet Meclis-i Alisince halifenin hal'i ve makam-ı hilafetin ilgası dolayısıyla okunacak hutbelerde millet ve cumhuriyetin selamet ve saadetine dua edilmesi cümle-i emr ü tebliğattan bulunması ve keyfiyet nevahiye de tebliğ edilmiştir. Merkez-i mülhakattaki bilcümle hutabaya keyfiyetin hemen tebliğ ve tenbihiyle beraber bu günkü hutbede bervechi emr ü iş'ar dua edilmesinin başkaca yanlışlığa ve su-i tefsirata meydan verilmemesinin lisan-ı münasiple iblağı ve bu babda bizzat nezavet ve murakabede bulunulması ehemmiyetle temenni olunur efendim. 7 Mart 340 Kaimmakam". BCA, 051. V05/2.1.30. (7 Mart 1925)

[111] Mevlit mecmularındaki bu sembolik değişim için 1927 yılını beklemek gerekecektir. Bkz. BCA, Bkz. BCA, 051. V05/ 2.6.21.

ilkeleri denetlemek amacıyla bir "*denetleyici*" heyete ihtiyaç duyulmuştur. En nihayetinde bireyin özgür iradesinin, siyasal meşruiyetin temel kaynağı olduğu fikri üzerinden klasik halifelik sistemi yerinden edilmiştir. Bu durum aynı zamanda hutbelerin kimin adına okunduğu meselesini de değiştirmiştir. Yani Halifelik makamının ilga edilmesiyle hutbeler artık, icat edilecek ve tasarlanacak vatandaşların her birinin kendisi adına, Cumhuriyet, adına okunmaya başlanmıştır. Bu durum, kısa bir süre sonra "*özgür vatandaşların üretilmesi"* için hutbe içeriklerinin seferber edilmesiyle sonuçlanmıştır.

2.2. Meşrutiyetten Cumhuriyete Anlamın Keşfi

2.2.1. Meşihattan Diyanete Mahalli Dilde Hutbe Teşebbüsleri ve Ulema

Geç Osmanlı dönemi modernleşme telaşı, bilgi-iktidar ilişkisi bakımından modern tarzda yeni bilme alanları inşa etmiş, bazı bilme biçimlerini yerinden etmiş ve bazılarının muhtevalarını genişletmiş veya onlara yeni anlamlar katmıştır.[112] Kuşkusuz bu, yeni iktidar mekanizmalarının kurumsallaşması bağlamında, geleneksel bilme biçim ve alanlarına peyderpey bir baskı olarak yansımıştır. Bu değişimi salt bir proje veya bazı kaygılardan dolayı hâkim sınıf/grupların geliştirdiği iktidar stratejisi olarak görmek, değişim dinamiklerini, nedenlerini, ilişki biçimlerini ve hatta değişimin kendisini anlamamız açısından yetersizdir. Andrew Davison'un belirtiği gibi "*Anlamın daha etkili ve daha kesin bir biçimde işleyebilmesi için nasıl düzenlenmesi gerektiğini değil, nasıl gerçekleştiği"* üzerinden bir yöntem benimsemek daha doğrudur.[113] Yani Geç Osmanlı merkez ulemasının salt kendi pozisyonlarını korumak için çeşitli iktidar stratejileri geliştiren yekpare bir grup olduğu gibi sarih bir yorumun ötesine uzanmak için nesnel doğrular bulmayı amaçlamayan yorumlayıcı metodolojiye başvurmak daha anlamlı gözükmektedir.

Geleneksel yapı içerisinden bakıldığında, İslam terminolojisindeki kavramlar seti, hiyerarşik bir düzen içerisinde birbiriyle ilişkili olduğu ve bu ilişkinin de nihayetinde bir bütünlük ihtiva ettiği iddia edilmiştir. Geç Osmanlı Döneminde devlet mekanizmasının

[112] Michel Foucualt, **Toplumu Savunmak Gerek**, çev. Şehsuvar Aktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; 2002, s. 22-16. Foucualt bilgi ile iktidar arasındaki ilişkiyi daha geniş bir biçimde de tartışmıştır. Foucualt, Bilginin Arkeolojisi, Ayrıntı yayınları, İstanbul; 2014.

[113] Yorumlama yönteminin bizlere nesnel doğrular bulmak ya da doğru ile yanlış arasında kesin çizgiler bulmak yerine dönemin kendi hakikatini daha iyi anlamamızı sağlar. Davison, **agm**, 84-85.

merkezileşmesi, özelde dünyevileşmesi, sadece sembolik değil anlamsal olarak da bir hiyerarşi içerisinde sıralanmış mevcut bazı kavramları yeniden biçimlendirmiş, anlamlarını genişletmiş ve bazılarına yeni anlamlar katmıştır. Bu girişimlerde, geleneksel kavramların oluşturduğu bilme biçimi de yerinden edilmiştir. Fakat iktidar stratejisini ve meşruiyetini bu geleneksel kavramlardan devşiren gruplar, bu durumun üstesinden gelmek için çeşitli refleksler geliştirmiştir.[114] Çünkü gittikçe kurumsallaşan bu yeni iktidar biçimi, sadece tekil bir kavramın anlam ve mahiyetini yerinden etmemiş, bir ilişkisellik barındırarak ta gündelik hayatın kuruluşuna kadar, birçok şeye nüfuz etmeye uzanmıştır. Bu anlamda literatürde klasik olarak dinin aleyhine çözülme olarak ele alınan sekülerizm, sadece iktidar mekanizmasının meşruiyet devşirdiği muhtevanın değişmesi olarak değil; aynı zamanda gündelik hayatın yeniden ve sürekli nasıl kurulacağına, yani zaman algısının kendisine etki eden çok daha kapsamlı süreç ve durumla ilişkilidir.[115]

2.2.1.1.Geç Osmanlı Döneminde "Mahalli Dilde" Hutbe: Kürsü Şeyhli Şeyhliği

Geç Osmanlı merkez uleması, Meşihat, dünyevileşmeyle birlikte kurumsallaşmaya başlayan modern iktidar biçimlerine, kendi konumlarını kaybetmemek adına geleneksel kurumları daha iyi çalıştırmaya çalışarak ve bu kurumların kavramsal mahiyetini genişleterek veya yeniden düzenleyerek tepki vermiştir. Geç Osmanlı dönemi *Mahalli dillerde* hutbe taleplerine karşı Meşihatın geliştirdiği en etkili strateji; geleneksel bir kurum olan *Kürsü Şeyhliğinin* ve dönemin *Hutbe Mecmularının* işlevsel ve kavramsal dönüşümü üzerinden gelişmiştir. Öncelikle mahalli dilde hutbe teşebbüslerine karşı merkez ulemasının tutum ve stratejilerini daha iyi temellendireceği için Kürsü Şeyhliği ile Hutbe Mecmularının kurumsal ve kavramsal tanımlarına kısaca bakılabilir.

---

[114] İsmail Kara geleneğin nerdeyse din ile aynı anlama geldiğini iddia eder. Kadim bütünlüklü bir sistem olarak "ebed müddet" var olduğu düşünülür. Her bir dönem farklı bir biçimde görülen "nizam-ı alem" düşüncesi, kadime dayanır. Kara'ya göre klasik düşüncede;" Ebed" ve "Kadim" aslında Allah'ın sıfatı iken bunlar nizam üzerinde alem'e taalük edilmiştir. Modernleşme olarak anlaşılan ve klasik anlamda nizam-ı alem fikrini yerinden eden değişimler ise; bir şekilde anarşiyan bir yön içerdiği ve bu yüzden şüpheyle bakılmıştır. Bkz.: Kara, **Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri,** Dergah Yayınları, İstanbul; 2003, s. 15.

[115] Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, s. 14-16. Nuray Mert, **Laiklik Tartışmalarına Kavramsal Bir Bakış: Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce**, Bağlam Yayınları, İstanbul; 1994, s. 37.
Sekülerliğin batılı kökenleri ve bunun eleştirisi için bkz.: Asad, **age,** s. 11-37.

İlk olarak Fatih camiinde görülen "*Kürsü Şeyhliği/Kürsü Vaziliği/Cuma Vaizliği*", daha sonra Sultan Selim, Beyazıt, Sultanahmet, Ayasofya gibi büyük camilere doğru yayılan ve geleneksel izler taşıyan bir kurumdur.[116] 18.yy.'lın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İstanbul'unda daha fazla görünmeye başlanan ve "*Selatin Şeyhliği*" de denen bu görev, Cuma namazından hemen önce yapılan Türkçe vaazlar ile tamamen Arapça okunan Cuma hutbesinin *mev'iza* bölümündeki ayet ve hadisleri Cuma namazı sonrası, cemaate Türkçe tercüme edilmesidir.[117] Kürsü Şeyhliğinin kurumsallaşmasına kısaca değinmek, mevcut değişimi göstermesi açısından bize bazı ipuçları verebilir. İlk olarak 1726 yılında görülen Kürsü Şeyliği, bu tarihlerde 7 tane iken 1848 yılında 27 ve kısa bir süre sonra 29'a ulaşmıştır.[118] Kürsü Şeyhliği ataması yapılan camiler, tarihi yarımadadan İstanbul'un yeni yerleşim yerlerine doğru gittikçe genişlemiş ve bu durum, kurumsal olarak memuriyet silsileleriyle de güçlendirilmiştir. Örneğin 1838'den itibaren en üst birim Ayasofya Kürsü şeyhliği olacak şekilde yeni bir atama düzeni belirlenmiştir.[119]

Kürsü Şeyhliği 19.yy.'lın ilk yarısına kadar, daha ziyade İstanbul'un merkezi camilerinde hutbe öncesinde vaaz vermek ve Cuma hutbelerinin tercüme etmektir. Bu tercüme, hutbe içeriklerini "*izah ve telkin*" etmekten ziyade, Cuma namazı sonrasında hutbe içindeki ayet ve hadisleri, birebir mahalli dillerde aktarılmasıdır. Osmanlı Bürokrasisi, 19.yy.'dan sonra talep/baskı oldukça vilayet merkezlerinde ve bazı kazalarda bu uygulamaya giderek hutbe meselesinin üstesinden gelmeye çalışmıştır.[120] Cuma hutbelerinin mahalli dillerde okunma taleplerine karşı Meşihatın bulduğu bu çözüm şekli, aşağıda detaylı örneklerde görüleceği gibi, onun hutbe meselesiyle ilgili tüm reflekslerinin karakteristik özelliğini oluşturduğu için önemlidir.

Kürsü Şeyhliğiyle birlikte Geç Osmanlı dönemi boyunca okunan Cuma hutbelerinin şekil ve içeriklerine de kısaca bakılabilir. Salih Zengin bu anlamda Süleymaniye

---

[116] Doğan, **agm**, s. 15. Yazıcı, **agm**, s. 213.

[117] "Kürsü Şeyhliği" ve "Cuma Vaizliği" ismiyle bilinen bu görev ilkin Eyüp Camiinde görülür. Bu görev 18. yüzyılın ilk yarısında yedi camide; Eyüp, Sultan Selim, Sultan Mehmet (Fatih), Sultan Beyazit, Süleymaniye, Sultan Ahmet ve Ayasofya'da kurumsallaşan bu görevin en üst mertebesinde Ayasofya görev ifası bulunmaktadır. Sultan III. Ahmet bu görev sayısını yediden on bire çıkartmıştır. Maaşlarında 1839'dan itibaren silsileye göre verilmeye başlanmıştır. Daha fazla bilgi için Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul; 1993, s. 345.

[118] 27 tane olan bu camilerin isimleri için bkz.: Zengin, **agm**, s. 389.

[119] Pakalın, **age**, s. 345.

[120] Yazıcı, **agm**, s. 213.

Kütüphanesinde bulunan "*Mecmua-i Hutbe-i Şerif*", "*Mecmua-i Hutbe*", "*Hutbe Mecmuası*" ve "*Kitab-ı Hutbe*" adıyla yayımlanan 19.yy. hutbe mecmularını incelemiştir. Zengin; "*bir kısmı yazma olan bu eserlerin tamamının Arapça olduğunu*"' özellikle belirtmiştir.[121] Hicri takvimin ilk ayı olan Muharrem'i esas alarak başlayan bu hutbe mecmuaları, her aya dört adet müstakil hutbe düşecek şekilde düzenlenmiş ve genellikle ay içerisinde varsa dini anlamda özel bir gün, hutbe konularında öncelik bunlara verilmiştir.[122] Mecmualarda özel dini gün ve geceler dışında; güzel ahlak, İslam Peygamberi, dört halife ve sahabe-i kiramın faziletleri ve örnek davranışları, istiğfar, şükür vs gibi kavramların önemi ile ahlaki olarak kötü davranışlar ve bunlardan sakınmanın yolları en fazla işlenmiştir.

19.yy. hutbe mecmuaları şekilsel olarak incelendiğinde ise, bazı hutbelerin kulağa hoş gelecek şekilde ahenkli bir tarzda yazıldığı görülür. Muhtemelen bu, cemaatin anlamadığı hutbe içeriklerini daha uhrevi bir hale dönüştürmek içindir. Çünkü cami gibi uhrevi bir mekânda hutbelerin nutuk şeklinde değil de "*negamat*" ve güzel sesle okunması, cemaati, manevi olarak daha fazla etkileyecektir. Bu aynı zamanda namaz esnasındaki Kur'an tilaveti ile de bütünlük oluşturur. Dikkati çeken bir başka husus ise, bazı hutbe mecmularında dua ve öğüt kısımlarının kırmızı mürekkep ile ayrılmasıdır.[123] Bu muhtemelen Cuma namazı sonrasında Kürsü Şeyhlerinin tercüme edecekleri ayet ve hadisleri kolayca bulmaları içindir. Şekilsel olarak belirtilmesi gereken son nokta ise; bazı mecmuların tamamen aynı olmasıdır. Bu hutbe mecmualarının müelliflerinin farklı olmasına rağmen konuları, konu sıraları ve yazılma biçimleri tamamen aynıdır. Bu durum hutbelere anlamdan ziyade şekilsel ve sembolik olarak önem verildiğini gösterir. Örneğin 1867 yılında basılan bir hutbe mecmuası, içerik ve şeklinde hiçbir değişim olmadan 1912'de, sadece yazar ismi değiştirilerek yeniden basılmıştır. Tamamen aynı olan bu hutbe mecmularında değişen tek yer, basıldığı dönemin Padişahına dua edilen

[121] Zengin, **agm**, s. 378.
[122] Muharrem ayında "Aşure", Rebiülevvel ayında "Mevlit Kandili" veya Ramazan ayında "Kadir Gecesi" ile ilgili hutbeler nerdeyse her Hutbe Mecmuasında bulunmuştur. Bkz.: Zengin, **agm**, 390.
[123] Zengin, **agm**, 391.

bölümüdür.[124] Bu durumun sebebi ise ilk bölümde detaylı olarak anlatıldığı gibi hutbenin egemenlik ile ilgili olan sembolik değeridir.

2.2.1.2. Lisan-ı Kadim Dışında İlk Hutbe Teşebbüsü: İşkodra Örneği

Meşihatın mahalli dilde hutbe taleplerine karşı tutumunu anlamamıza ve stratejilerini görmemize yardımcı olacak ilk olay, İşkodra'daki Kara Hasan Camii hatibi *müteveffa Müderris Hasan Efendi*'nin 11 Temmuz 1891 yılında Arnavutça hutbe teşebbüsüyle ortaya çıkar. Hasan Efendi "*cem-i dört beş yüz kadar ifrad*" bir grubun desteğiyle "*Lisan-ı kadim*" dışında hutbe irad etmeye kalkışmıştır. Osmanlı bürokrasisinin bu durumu ciddiyetle takip ettiği yazışmaların şifreli olmasından da görülür. Meşihat, "*Müteveffa Müderris Hasan Efendi taraftarlarının*" mahalli dilde hutbe talebi üzerine kendilerine "*lisan-ı kadim ile ahalinin misail-i diniyyeyi talim ve tefhim*" edilmesinin zorunlu olduğu bildirildiğini, fakat "*bunların tekrar bu yolla toplanıp*" yeni bir vakıa ortaya çıkardıklarını ve bunun da bölge asayişini tehlike altına soktuğunu belirtmiştir.[125]

Bu yazışmadan beş gün sonra olayın basit bir asayiş problemi olmadığı daha iyi anlaşılmıştır. Daha detaylı ele alınan bu vakıa; "*birkaç senedir eimmeden birisi, müteveffa Hacı Hasan Efendi'nin"* Arapça yerine "*ahaliye lisanları üzere*" hutbe okumaya teşebbüs ettiği belirtilmiştir. Bölge ulemasının bu "*mahalli dilde*" hutbe teşebbüsünü Makam-ı Meşihat'a bildirme sonrasında Meşihat, hutbelerin "*lisan-ı Arabî üzere okunması şer'an muktezi olup başka elsine üzerine kıraati kerahet-i tahrime ile mekruh olduğu emr ve iş'ar"* eylenmesi gerektiği kendisine bildirmiştir. Durumdan haberdar olmasına rağmen, mezkûr hatibin "*mahalli dilde*" hutbe irad etmekte ısrar ettiği ve bölge valisinin de bu duruma göz yumduğu iddia edilmiştir. Bunun üzerine, yani Meşihat'ın "*akval-i fukahaya ve emr-i meşihatpenahiye muğayir harekette bulunan imamın bundan men"* edilmesini talep ettiği valinin bu emre uymadığı için cami hatibiyle birlikte "*şimdiden azil"* edilmesine karar verilmiştir:

---

[124] Salih Zengin incelediği hutbe mecmualarından bazılarının 80 yıl arayla basılmasına rağmen mecmuadaki hutbelerin tamamen aynı olduğunu belirtir. Örnek olarak Reşit Efendi'nin 1284 (1867-68) yılında bastığı 96 sayfalık matbu hutbe mecmuası ile Uşşaki Tekkesi ve Nazif Efendi 1269 (1852-53) bastıkları mecmualar, "*birbiriyle tamamen*" aynıdır. Hatta Mehmet Efendi tarafından bu mecmua 1330 (1911-12) tarihindeki "İlaveli Hutbe Mecmuası" adıyla aynı şekilde basılmıştır. Bkz.: Zengin, **agm**, s. 391-392.

[125] BOA. DH.ŞFR. No: 150/38, 29 Haziran 1307/9 Zilhicce 1308 (11 Temmuz 1891).

"Serkurenâ-yı Hz. Şehriyari-i Cenab-ı Âlisine;

Cuma hutbeleri daha zaman-ı saadet-i Hz. Nebeviyye'den ila yevmina hâzâ şarken ve garben lisan-ı azbü'l beyan Arabî üzere kıraat olunmakta olduğu halde buraca birkaç senedir eimmeden birisi, müteveffa Hacı Hasan Efendi'nin kavline teb'an, Cuma hutbelerinde ahaliye lisanları üzere va'z ü nasihat etmesi ve bu da sünnet-i Hz. Nebeviyeye müstenid eydüği iddiasında bulunması üzerine ulema ve ahali beyninde tehassül eden ihtilaf ve müşkilat gittikçe kesb-i tevessü' eylemiş ve nihayetü'l emr hilal-i müşkilat-ı hâss ve âmm olan makam-ı mualla-yı Meşihatpenahiye geçende müracaatla istifta ve istîzâh-ı madde edilmişti. Ol babta makam-ı vilayete şerefvarid olan cevabname-i sami-i Meşihatpenahi'de Cuma hutbelerinin her halde lisan-ı Arabî üzere okunması şer'an muktezi olup başka elsine üzerine kıraati kerahet-i tahrime ile mekruh olduğu emr ve iş'ar buyurulmuş ve buna binaen artık ortada iştibah olunacak bir cihet kalmamışken ve akval-i fukahaya ve emr-i meşihatpenahiye muğayir harekette bulunan imamın bundan men'i hükümet-i seniyyeye ait iken vali-i vilayet Bahri Paşa, her ne efkar ve esbaba mebni ise teşebbüsat-ı men'iyede bulunmak şöyle dursun, salifüzzikr emirname-i meşihatpenahiyi badi-i emirde ketm ve ihfaya ve heyet-i ilmiyeye tebliğ etmeksizin, bir hafta mukaddem buna muteriz olan imama bir suretini suret-i hafiyede i'taya ve bazı vesâyâ-yı muhikkaya cür'eti bi hakk-ı sezâ dikkat ve itina bir madde olmasına mebni dai-i müşarünileyhe müracaat ve mezkur emirname talep edildi. Taleb-i vakıaya binaen gerçi emr-i mezkur meydana çıkarıldı. Bu işe güya bir netice i'tası zımnında maslahat, faziletlü naib efendi dailerine tevdi' ve ulema-yı memleket efendi-i müşarünileyhin nezdine azimet olunduysa da muteriz olan zat, olunan davete icabet etmediğinden başka, yine vali-i … ileride şüriş-i dahiliyeden daha büyük bir vak'a-i elimenin zuhuruna meydan bırakılmamak ve vatanın temin-i istikbaline medar-ı müstakil olmak üzere vali-i müşarünileyhin şimdiden azil ve teb'idiyle müdebbir ve idare-i umur-ı memlekete muktedir bir zatın müsaraten tayin ve i'zamına müsaraat ve merhamet buyrulması için lütfen…"[126]

Arapça dili dışında hutbe irad eden hatip ile bunu denetleyemeyen valinin görevden alınmasıyla bu olay sonuçlanmıştır. Meşihat, Arapça hutbe irad etmenin zorunluluğunu; "*Cuma hutbeleri daha zaman-ı sade-i Hz. Nebeviyye'den*" beri böyle okunduğu için genel bir kaide olduğuna dayandırmıştır. Meşihat, bu durumun "*şer'an muktezi*", yani dinin zorunlu bir kuralı olduğu ve buna muhalefet etmenin de "*tahrimen mekruh*" yani "*Allah katında hoşa gitmeyen bir davranış*" olduğunu belirtmiştir.[127] Bu teşebbüsün bize gösterdiği ikinci önemli nokta, II. Meşrutiyet'ten yaklaşık yirmi yıl önce bazı hatiplerin,

[126] BOA. Y.MTV. No: 52/38, 9 Zilhicce 1308/4 Temmuz 1307 (16 Temmuz 1981). Belgeden latin harflerle aktaran: Zengin, **agm**, s. 386-388.

[127] İslam Ansiklopedisine göre "Mekruh": "şârien yapılmamasını kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istediği fiil… Allah katında hoşa gitmeyen ve çirkin görülen davranışlar" şeklinde tarif edilmiştir. Bkz. Ferhat Koca, "Mekruh", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 28, 2003, s.581-583

mahalli dillerde hutbe irad etmeye cesaret etmesidir. Hatta hatip uyarılmasına rağmen, "*sünnet-i Hz. Nebeviyeye müstenid eydüği iddiasında"* bulunarak teşebbüsünü aynı kaynaklarla desteklemiştir. Meşihat bu gerekçeyi dikkate alarak mezkûr hatibi: "*ulema-yı memleket efendi-i müşarünileyhin nezdine azimet"* için davet göndermiş fakat "*Hacı Hasan Efendi*" bu davete icabet etmemiştir. Nihayetinde hem hatip hem de vali bu olaylardan sorumlu bulunup azledilmiştir.

İşkodra'da hutbe meselesi 1892 kadar gündemde kalmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı merkezi, bu vakıadan sonra bölgede hutbe mevzusunu çözmek için "*hutbelerin mealinin namazlardan sonra halka Arnavudça*" tercüme ettirerek, yani klasik anlamda "*kürsü şeyhliği*" kurumunu genişleterek çözmeye çalışmıştır.[128] Fakat anlaşıldığı kadarıyla bu öneri de pek kalıcı çözüm olmamıştır. Çünkü bölgede bir grup halen hutbeleri "*Arnavud lisanı ile*" okumakta ısrar etmiştir.[129] Fakat Osmanlı merkezi, bu *mahalli dillerde hutbe* talep ve teşebbüslerine rağmen radikal bir karar almamış ve "*lisan-i kadim*" ile hutbe okuması gerektiğindeki ısrarını sürdürmüştür.

İşkodra örneğinde görüldüğü gibi Osmanlı uleması, hutbelerin "*mahalli dillerde*" okunma talep ve teşebbüslerine karşı direnmiş ve bunun üstesinden gelmek için çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Muhtemelen Meşihat, hutbelerin "*mahalli dillerde*" okunmasıyla beraber hutbe içeriklerinin dönemin "*siyasi*" ve "*dünyevi*" meselelerine doğru kayacağını sezmiş ve bunun da bilgi-iktidar hiyerarşisinde kendi lehlerine olacağını bilmiştir. Yani hutbelerin dil ve içeriklerine dair baskıların bir süre sonra toplumun dini bilgiye *"ulemanın rolü olmadan*" ulaşmasına kapı aralayacağını ön görmüştür. Bununla birlikte ulema, bu taleplerin diğer dinsel sembol, söylem ve pratiğe doğru kayacağını da düşünmüştür. II. Meşrutiyet döneminde yoğunlukla görüleceği gibi dini bir pratik olan hutbenin dönemin siyasi dönüşümleri için kullanma talebi, bir süre sonra diğer dini sembol, kavram ve pratiklere doğru kayacaktır. Nihayetinde Ulema, tüm bu taleplerin kendi iktidar ilişkilerini yerinden edileceğini düşündüğü için direnç göstermiştir.[130] Fakat

[128] BOA. Y..MTV. No: 53/15, 04 Muharrem 1309/29 Temmuz 1307 (10 Ağustos 1891)
[129] BAO, Y..PRK.MŞ.., 4/22, 14 Rabiulevvel 1310/24 Eylül 1308 (6 Ekim1892)
[130] Kara, **age**, s. 7.

Meşihatın tüm bu çabalarına rağmen II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte "*mahalli dillerde*" hutbe talepleri basın yolluyla güçlenmiş ve daha güçlü bir baskıya dönüşmüştür.

2.2.2. Meşrutiyetten Cumhuriyete: Halka Gitmek İçin Hutbelerin Keşfi.

"Bir cerideyle hemen başlayıverdim vaaza,
Zaten en başlıca yol halkı budur ikaza.
Medeniyetteki insanlar için matbuat,
Şimdi kürsilerin en yükseği, lakin heyhat"[131]

Cumhuriyetin "*laboratuvarı*" olarak değerlendirilen II. Meşrutiyet dönemi, birçok meselede olduğu gibi hutbeler konusunda da detaylı bir bilgi biriktirmiştir. Bu birikimin oluşması, o döneme kadar hiçbir aşamada görülmeyen yoğunlukta farklı düşünce akımlarının fikirlerini olgunlaştıracak tartışma ortamı bulmalarına bağlıdır.[132] Bu görece özgür ortamda hutbe meselesi de dönemin mecmua sayfalarında uzun süre tartışma imkânı bulmuştur. Bu tartışmalar büyük ölçüde, II. Meşrutiyet sonrasında önem kazanan "*halka gitme*" mevzusunun çeperinde ele alınmıştır.[133] Elbette ki halka inebilmek, dil aracılığıyla gerçekleşecek bir olgudur. Bu yüzden "*halka gitme*", "*halka söyleme*", "*efkârı ummumiyeyi" tenvir, telkin, tezkir, tahrir* veya *irşat* etme ancak yazı dilinin sadeleşmesi ve tartışmaya açılan mevzuların basitleşmesi ile olabilirdi. Yani bütün Osmanlıyı düşünüp "*halka söyleyecek eserler*" meydana getirmek hem "*mahalli dilde*" söylemek hem de "*sade yazmak"* ile olanaklı hale gelebilirdi.[134]

II. Meşrutiyet döneminde hutbeleri bir mesele olarak dile getiren aktör, dönemin münevverleridir. Münevverler neşriyat ile birlikte hutbe üzerinden *halka* gitmeyi arzu etmiş ve bunu; *devleti kurtarma, reformları gerçekleştirme, dini hayatı canlandırma, ilerleme, biriken meseleleri çözme, dış politikada itibar kazanma, aktif ve ahlaklı bir*

---

[131]Mehmet Akif, **Safahat,** İkinci Kitap Süleymaniye Kürsüsünde, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul;1996, s. 195.

[132] Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Batılılaşma Hareketleri**, Arba Yayınları, İstanbul; 1996, s. 86. Berkes ise II. Meşrutiyeti "iki yüz yıl birikmiş çağdaşlaşma sorunlarının tümünü kapsayan" bir dönem olarak görür. Berkes, ***Türkiye'de Çağdaşlaşma,*** s. 410.

[133] İsmail Kara II. Meşruiyet döneminde hutbelere olan ilginin nedenini tamamen yeni bir tarz olan ve meşruiyet kaygısını göden "halka gitme" hareketine bağlar. Kara, **age,** s. 88.

[134] Osmanlı Modernleşmesi ile ilişkisi sebebiyle bunun kökenleri daha erken dönemlere kadar gider. "Halka gitmek" mevzusu, Ali Suavi'nin yazılarında kullandığı dilin sadeliği, alt halk kitleleriyle iletişim kurma çabasıyla da ilgilidir. Suavi bazı yazılarını "hutbe" formatında yazmış ve başlıklarını da hutbe koymuştur. Doğan, **agm**, s. 39.

toplum oluşturma vs. gibi gerekçelere dayandırmıştır.[135] Yani "*Hakimiyet-i millet*" için bir vatandaşlar cemiyeti üretilmelidir. Bunun olması için de "*halka söylemek*" gerekmektedir, çünkü "*halk*", yıllarca "*taklitten kurtulamı*[yan], *Aşık Kerem'leri okuyup dinli*[yen]…" ve daha çok bunlara itibar eden bir kitledir. Yani Osmanlı tebaası "*zehirli hurafe ve efsanelerin tesirat-ı faciası*" altında eziliyor ve bu yüzden bir toplum olarak "*hukuk ve vazifesini*" bilmiyordu.[136]

Hutbelerin "*"zaman ve zemine muvafik olarak"* irad etme fikri, her ne kadar aşağıda detaylı olarak görüleceği gibi II. Meşrutiyet basını tarafından yoğun olarak ele alınmışsa da daha erken iki örneği mevcuttur. Hutbelerin Türkçe okunmasını ilk olarak Ali Suavi, 29 Muharrem 1287/1 Mayıs 1870'de "*Ulum*" mecmuasındaki "*Zamane Hutbesi*" adlı makalesinde dile getirir.[137] Suavi, cuma günleri hatibin anlaşılmayan bir dilde minbere çıkıp bağırıp çağırmasından fakat bunu ciddi bir iş sanmasından ve cemaatin de hatibe uyarak anlamadığı cümleleri *"huşu*" içinde dinlemesinden yakınır. Suavi, hutbelerin aslında "*nasihat ve tebliğ-i emr-ü nehy ve icabında talim-i tedablr-i harbiyye ve ilan-ı harp ve bunların gibi talimattan ibaret"* olduğunu iddia eder. Yani hutbelerin asıl amacı, zamanın problemlerini halkın anlayabileceği bir şekilde dile getirmek iken hatip, anlaşılmayan bir dilde müzikal bazı şeyleri minberden okuyordu. Erken dönem hutbe meselesi ile ilgili bir diğer makale Muallim Naci'nin tefrika halinde yayınladığı *Medrese Hatıraları*'ndaki *Hutbe-i Uhra'*sıdır.[138] Naci de Suavi gibi *"Hutbe dinlemekten"* asıl maksadın "*hikem-i aliyyeyi"* hakkıyla "*iz' an ve bu tarik ile terbiye-i nefs ve vicdan*" olması gerekirken, "*cemilerde kulağımıza hatiplerin nağamat-ı zaidesinden başka bir*şey"

---

[135] Kara, **age**, 7.
[136] Kara, **age**, 87.
Recai Doğan hutbelerin kullanım amaçlarını şöyle özetlemiştir: "*İlerleme ve yükselişi yeniden sağlamak (terakki, teali); -Cihad, sa'y, gayret gibi kavramları öne çıkarmak; tevekkül, fakr, dünya, zühd gibi kavramları da muhtevalarını değiştirecek şekilde yeniden yorumlayarak bir aktif insan tipi ve hareketli bir toplum modeli ortaya çıkarmak; -İslam tarihi ve kültürünün, İslam'ı bozucu ve değiştirici geleneksel kalıplardan, zihniyet ve müesseselerinden uzaklaşarak, asr-ı saadete, kaynaklara (Kur' an ve sünnet' e), saf İslam'a dönmek; içtihat kapılarını açarak ilimle, akılla barışık İslam'ı yeniden keşfetmek, yeniden hayata hâkim olmak; -Yeni bir eğitim-öğretim anlayışı ile cehaleti ortadan kaldırmak, kafaları aydınlatmak; bunlara bağlı olarak terakki için yeni bir şevk oluşturmak ve siyasi, dini, kültürel yönelişler için taşıyıcılık rolü üstlenecek cemiyetlerin kurulmasını sağlamak*". Doğan, **agm**, s. 21-22.
[137] Zamane Hutbesinin tam metni için bkz.: Ali Suavi, "Zamane Hutbesi", Ulum, 29 Muharrem 1287 [11 Mayıs 1870]'den aktaran Yazıcı, **agm,** s. 210-211.
[138] Yazıcı, **agm**, s. 212.

girmemesinden yakınır.[139] Erken dönem bu iki makale dışında, II. Meşruiyet dönemine kadar hutbe meselesiyle ilgili başka bir eleştiri görülmemiştir.[140]

II. Meşrutiyet döneminde yazılı basının hızla çeşitlenmesi ve popülerleşmesi, farklı fikir akımlarının *toplumsal problemi* kendi düşünsel zeminlerine göre çözümler üretmesine ve bunu detaylandırmasına imkân sağlamıştır. Bu yoğunlaşma ve çeşitlenme, diğer birçok konuda olduğu gibi hutbeleri de bir mesele olarak gündeme getirmiştir. Her ne kadar dönemin *İslamcı* basını hutbe konusunda daha fazla mürekkep tüketmişse de yeri geldiğinde diğer fikir akımları da bu konuya eğilmişlerdir. İslamcı basına bakıldığında ise, ilk olarak Mehmet Akif'in başını çektiği *Sırat-ı Müstakim'in* hutbeleri bir mesele olarak gündemine aldığı fakat çok kısa bir süre sonra; *İslam Dünyası, Medrese İtikadları, Beyan'ul Hak, Hayr'ul Kelam, İslam Mecmuası, Ceridey-i Sufiye* gibi diğer İslamcı mecmualar da bu konuya yoğun olarak eğildikleri görülür.[141]

II. Meşruiyet İslamcı basının hutbelere ilk eleştirisi, Halim Sabit'in Sırat-ı Müstakim'deki "*Hutbelere Dair*" adlı makalesiyle gelmiştir.[142] Halim Sabit, genel olarak bu makalesinde hutbelerin *mevzu-i aslisinden* koptuğunu ve bunu tekrar onarmak gerektiğini ifade eder. Sabit, dünyevi problemlerimizin, daha doğrusu geri kalmışlığın kökenini, *ahvali kalbiyede* oluşmuş körleşmeye bağlamıştır: "*Daha doğrusu bu fenalıklar ahval-ı dünyeviyemizden değil, ibtida, en evvel ahval-i kalbiye ve a'mal-i uhreviyemizden başlamış, bunu müteakib umum ahvalimizi bir fenalık sarmış da bizi cehenneme"* sürüklemiştir.[143] Yani Halim Sabit, İslam medeniyetinin dünyevi olarak geri kalmasının en önemli sebebini; "*ahval-i kalbiye ve a'mal-i uhreviyemize"* bulaşan bazı "f*enalıkların*" sorgusuz ve sualsiz olarak *taklidi iman*a dönüşmesinde bulmuştur.[144] Halim Sabit, dönemin hutbe dili, biçimi ve muhtevası eleştirilerini böylece bu çerçeveye sokmuştur:

---

[139] Yazıcı, **agm**, s. 212.
[140] Doğan, **agm,** s. 16-17. Yazıcı, **agm**, s. 212.
[141] Cündioğlu, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet: Türkçe Namaz (1923-1960**), s. 35.
[142] Cündioğlu, **age**, s. 32.
[143] Halim Sabit'in makalesi için bkz.: Cündioğlu, **age**, s. 32-33.
[144] Cündioğlu, **age**, s. 32-33.
Dönemin dini ıslahatçılarının büyük bir bölümü geri kalmak ile İslam inancının bozulması arasında ilişki kurmuşlardır. "Afgani, Abduh, Emir Ali, Musa Carullah, Mahmut Esad ve İzmirli İsmail Hakkı" gibi dönemin Islahatçılarının temel iddiaları, İslam inancındaki bozulması, hurafelerle aslından uzaklaşması ile Müslüman dünyanın Batı Dünyası karşısında gerilemesi arasında bir sebep-sonuç ilişkisi olduğuna dairdi. Zeki Velidi Toğan ise bu ikisi arasında bir ilişki olmaktan ziyade bu durumun Müslümanların maddi

> "Hatip her hafta her Cuma'da minbere çıkar, hutbe okumak güya bir adetmiş gibi, vaktiyle ezberlediği yahut bu zahmete dahi katlanmayarak kitab-ı mahsusunda sırasıyla yazılmış, hutbelerden birisini okuyuverir. Lakin o hutbe, zaman, zemine, hale, sününe muvafık değilmiş!! Kimin umurunda, kime ne!!!... Zaten bu hutbeleri anlayan bilen yok ki… Birçok kimseler Cuma'ya gelirler de hutbeyi dinlemezler bile… Zaten dinleseler de bir şey anlayabilecekler mi?! Heyhat!"[145]

Halim Sabit'in bu eleştirisinden sonra Sırat-ı Müstakim dergisine hutbelerle ilgili birçok soru, eleştiri ve yorum gelmiştir. Mecmua, bunlardan bazılarını, oluşturduğu özel bir köşeye taşımış ve böylece hutbe konusunu sürekli diri tutmaya çalışmıştır.[146] Bu yorumlar çoğunlukla Halim Sabit'in dile getirdikleri gibi hutbelerin bilinmeyen bir dilde okunmasının anlamsızlığı ve işlevsizliğine dairdir. Bu eleştiriler, hutbelerin anlaşılmayan bir dilde okunmasının fıkhi dayanağının sorgulanmasına da kapı aralamıştır: "*Hutbelerin anlaşılan bir dille okunması, bununla birlikte muhtevalarının yani içeriklerinin değişmesi "fıkhi" olarak mümkün mü?"* sorusu bu çerçevede Sırat-ı Müstakimde yerini almıştır.[147] Dönemin diğer İslamcı dergileri de Sırat-ı Müstakim gibi bu ve soru merkezinde hutbeleri eleştirmeye başlamıştır. Çünkü bu, kısa bir süre sonra hutbelerin toplumsal bir işlevi olduğu iddiasına imkân tanıyacaktır:

> "Acaba Cuma namazında okunması ve dinlenmesi farz olan hutbe**,** lafızları itibarıyla mı yoksa manası itibariyle mi farz kılınmış? Her halde lafızları itibarıyla olmayacak. Çünkü hutbelerimizde Kur'an ve hadislerden başka şunun bunun sözleri olduğundan lafızların kutsiyeti yoktur. Eğer manası itibariyle farz kılınmış ise, hutbeleri, değil hatibin hatta ahalinin bile anlaması farz oluyor. O halde, ayet-i kerime ve hadisler hariç vereceğimiz nasihatleri kendi lisanımızla versek olur mu? Bu husus ulemamız arasında tartışılmış hatta cevabı Arapçadan başka olmaz diyerek verilmiş bile olabilir. Eğer öyle ise delilleri nelerdir?"[148]

Bu eleştirilerden kısa bir süre sonra hutbelerin *lafızları itibariyle* değil *manası itibariyle farz olduğuna* ikna olan Sırat'ül Müstakim, Arapça hutbelerin yanına Türkçe çevirilerini koyarak yayımlamaya başlamıştır.[149] Bunun sebebini ise; *"ahalinin ekseriyeti*

---

dünyadaki gerilemeleriyle medeniyetleri yozlaşıp dinleri sukuta uğradığını iddia etmiştir. Bkz.: Ahmet Kanlıdere, **Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah**, Dergah Yayınları, İstanbul;2005. S. 87-88.

[145] Cündioğlu, **age**, s. 33.

[146] Cündioğlu, **age**, s. 33.

[147] Cündioğlu, **age**, s. 34.
Hanefi mezhebi imamlarından İmam-ı A'zam'ın başka dillerle hutbe okunmasına izin verdiği, ancak yine Hanefi mezhebinin diğer iki önemli ismi olan imam Ebu Yusuf ve Muhammed'in "Arapça" dışında bir dilde hutbe okunmasına cevaz vermediği bilinmektedir. Bkz.: Baktır, **agm**, s. 425.

[148] Doğan, **agm**, s. 34.

[149] Cündioğlu, **age**, 33.

azimesi"'nin *"anlayamayacağı bir lisan ile yapma kalıp bazı"* sözleri *"tekrar edip"* durmanın hutbelerin asıl gayesi olmadığı, hutbelerin asıl gayesinin cemaati "*tezkir ve tahrir"* (nasihat edip zararlı şeylerden sakınma) etmek olduğuna dayandırmıştır.[150] Hatta bir süre sonra hutbelerin Arapça irad edilmesinin *"bidat";* Türkçe hutbe yayınlamanın da bu bidata karşı bir mücadele olduğunu belirtmişlerdir. Sırat'ül Müstakim'in Arapça-Türkçe yayımladığı bu hutbelerin muhtevaları, kısa bir süre sonra iman, itikat ve ahlak gibi geleneksel konulardan; *tezkir ve tahrir* gayesine uyarak dönemin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik problemlerini doğru yol almıştır. Yani hutbelerin dili değişince, muhtevaları da değişmiştir.[151]

Dönemin İslamcı münevverleri, hutbe meselesini gündemde tutarak hutbe meselesinin çözülmeyeceğini düşünmüş olmalı ki, bir süre sonra "*muhatap*" arayışına girişmişlerdir. Çünkü yayınlanan Türkçe hutbe örnekleri, sadece mecmua köşelerinde kalmıştır.[152] Sırat'ül Müstakim, *Hutbelerin anlaşılan bir dilde irad edilmesi* için ilk kapısını çaldığı muhatap, Meşihatın kendisine değil, bazı muteber ulemadır. Çünkü karar alma mekanizmalarında etkili olan ulemadan birilerini bu konuda ikna etmek, en azından dikkatlerini çekmek basının elini güçlendirirdi:

> "Fazılı muhterem Halim Sabit Efendi hazretleri tarafından Hutbelere Dair yazılan makalat geçen nüshamızda nihayet buldu. Kemal-i itina ile icra kılınan tetebbuat-ı amika mahsulü olan bu güzide makaleler, mütalaat ve mülehazatımızı müeyyid bulunmaktadır. Mamafih bu mesele mühmeldir. Nükûl-i mütebere nazara alınarak ittifak-ı ulema ile bir süret-i kati'ye de hall-i keyfiyet lazımdır. Efadil-i ulemamızın bu babdaki aray-ı saibelerini istiksa eyleriz."[153]

Görüldüğü gibi 1911 yılında Sırat'ül Müstakim, örnek hutbe numuneleri yayımlamakla kalmamış, ulemanın dikkatini bu konuya çekmeye çalışmış, onlardan destek talep etmiştir ve ulemadan gelecek destek ile karar alma mercii olan Meşihatın daha sistemli bir şekilde baskı altına alınacağını düşünmüştür.

Mevzunun fıkıh ile ilgili kısmının bu dönemde nasıl anlamlandırıldığı için bkz *Doğan, **agm**, s. 34.*

[150] Esther Debus, **Sebilülreşat: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma**, çev. Atilla Dirim, Libra *kitap, İstanbul; 2009. s. 1*22.

[151] Cündioğlu, **age**, s. 34.

[152] Cündioğlu, **age**, s. 34.

[153] Cündioğlu, **age**, s. 34.

Beyan'ul Hak ve İslam Dünyası Mecmuaları yayın hayatına girdikten kısa bir süre sonra, Sırat-ı Müstakimle birlikte "*Türkçe Hutbe*" tartışmalarına girişmişlerdir. Sırat-ı Müstakim gibi, mevcut hutbelerin okunma biçimleri, şekilleri ve muhtevalarıyla ilgili tartışma yürüten yazılarla birlikte bu mecmualar da "*Türkçe Hutbe*" örnekleri yayınlamaya başlamıştır.[154] Eleştiri yapmak ve Türkçe hutbe yayınlamak çözüm olmadığını düşünen bu mecmualar da hemen muhatap arayışına girişmiştir. Fakat Sırat-ı Müstakim'den farklı olarak İslam Dünyası, direk olarak Meşihatın kendisine çağrı yapmış ve bununla onu baskı altında tutmak istemiştir. İslam Dünyası'nın Meşihat'e yazdığı açık mektupta Türkçe hutbe talepleri, şu kelimelerle temellendirilmiştir:

> "Bizce ehl-i İslam için camilerden minberlerden daha ala ikaz yolu bulunamaz. İrşad için bundan daha münasib bir tarik elde edilemez Bilhassa salat-i cuma bunun için ne büyük ne azim bir nimettir. Fakat şerait-i hazıra dairesinde acaba bu nimetten zerre kadar istifade olunuyor mu? İşte teşrih etmek istediğimiz nokta burasıdır. Bizim cevami-i şerifede okunan hutbelerin faydasız, manasız olduğunu isbata bile hacet yoktur. Bu hemen herkesçe bilinen bir keyfiyettir. Mana itibariyle böyle olduktan sonra, lisan itibariyle de faydasızdır."[155]

Meşihat bu çağrıya cevap vermemiştir. Fakat görece daha muhalif olan Musa Kazım Efendi'nin bu çağrılardan kısa bir süre sonra Şeyhülislam olması, dönemin İslamcı münevverlerini heyecanlandırmıştır.[156] Uzun zamandır yapılan eleştirilerin işe yaradığını düşünen Alimcan İdris, hutbeler konusunda da artık radikal bir değişiklik yapılacağını umut etmiştir. İdris "*cehliye olmasına ramak kalmış olan ve mahkumi zeval olan ilmiye'nin, ıslahat-ı esasiye icrasıyla terakki ve tealisi"* sağlaması için hutbelerin, bizzat Şeyhülislam nezdinde, reforma tabi tutulmasını talep etmiştir.[157] Fakat *"Meşihat-ı Ulya'nın Mühin Bir Kararı"* adıyla yazdığı makalesindeki: *"zamanı saadette olduğu gibi hutbelerin hal u zamana muvafık ve mutabık surette ve ahalinin anlayabileceği bir tarzda okutturulması*" beklentisi, İstanbul'da döndüğünde boşa çıktığını görmüştür. İstanbul'da hutbeler halen eski kaidesiyle okunması İdris'in hayal kırıklığına uğratmıştır. Sırat-ı Müstakim'e gönderdiği mektupta: "*Meşihatın Hutbeleri ıslah teşebbüsüne gelince, o,*

[154] Cündioğlu, **age**, s. 34.
[155] Doğan, **agm**, s. 32-33.
[156] Yazıcı, **agm**, s. 214.
[157] Alimcan İdris'in makalesi için bkz.: Cündioğlu, **age**, s. 34.

beylik teşebbüsattan olduğu cihetle gazete sütunlarına geçmekten başka fiili bir semeresine intizar" olmadığı şeklinde hayal kırıklığını cümlelere dökmüştür.[158]

Her ne kadar basın yoluyla hutbelerin Türkçe irad edilmesi ve içeriklerinin günün siyasi ve dünyevi meselelerine göre revize edilme talebi karşılanmamışsa da II. Meşrutiyet basını bu konuda ısrarını uzun süre sürdürmüştür. Örneğin Sırat'ül Müstakim mecmuası 1912'de isim değiştirip Sebilüllreşat adını aldıktan sonraki ilk sayısında bile hutbelerle ilgili politikasını belirtme gereği duymuştur. Bu yazıda Asr-ı Saadet döneminde hutbelerin "*ahvalin icabatına"* göre yazılıp irad edildiği fakat zaman içinde bunun bidat ve hurafeye, *"ibaret tuhaf"* bir şekle dönüştüğü belirtilmiştir. Mecmua, hutbelerin aslında *"ümmetin efkârını tenvir, ahlakını tezhib"* edilmesi için okunduğu iddiasını sürdürmüş ve bu yüzden *"sırası gelince[hutbe] numuneleri derçetmeyi"* sürdüreceklerini en baştan belirtmiştir.[159]

II. Meşrutiyet döneminde hutbelerle ilgili makalelerin büyük çoğunluğu, hutbelerin dili ve okunma biçimini eleştirisi şeklindedir.[160] Dönemin İslamcı dergileri, bu eleştirilerine, İslam fıkhı açıdan iki temel dayanak bulmuştur. Tarihsel olan ilk dayanak, İslam Peygamberi ve dört halife, "*Asr-ı Saadet*" döneminde, hutbelerin, *"hiçbir zaman başka bir kavmin lisanı ile"* okunmadığı üzerinden gelişmiştir.[161] Bu iddia yine, "*Peygamberimizin Kureyş dışındaki bir kabileye, o kabilenin lehçesi ile hutbe irad ettiği"* şeklindeki bir hadis ile desteklenmiştir. İkincisi ise İmam-ı Azam'ın her kavmin kendi mahalli dili ile hutbe irad edebileceğine cevaz vermesidir. Dönemin basını, keşfettiği bu dayanakalar ile hutbelerin fıkhı açıdan Türkçe irad edilmesinde bir sakınca kalmadığını hatta hutbelerin mahalli dillerde okunması, endişe edildiği gibi "*bid'at*" değil "*vacibe yakın bir sünnet-i müekkede"* olduğunu belirtmişlerdir.[162]Dönemin münevverleri, hutbelerin "*duadan ibaret*" olmadığı fakat "*hutbelerde dua edilmesini"* de inkâr

[158] Cündioğlu, **age**, s. 35.
[159] "Hutbe ve Mevaiz Hakkında Sebillülreşatın Meslek ve Programı" başlıklı yazıda hutbelerin kalıptan ibaret tuhaf bir şekle dönüşmesi eleştirilmiş ve bu eleştiri üzerine hutbe numuneleri yayınlanacağı belirtilmiştir. Yazının tam metni için bkz.: Cündioğlu, **age**, s. 35.
[160] Cündioğlu, **age**. 34. Doğan, **agm**, 35-39. Yazıcı, **agm**, s. 212-213.
[161]Hutbelerin anlaşılmayan bir dilde okunmasının "bidat-ı seyyiye" olduğu bile iddia edilmiştir. Doğan, **agm,** s. 38.
[162] Doğan, **agm**, s. 33.

etmediklerini eklemişlerdir.[163]Yani hutbeler, "*teganni*" biçiminde okunan dua olmakla birlikte "*zamana ve zemine uygun olarak*" okunan bir nutuktadır.[164]

II. Meşrutiyet basımı hutbelerin Türkçe okunma talebi, sadece dilsel olan anlam problemin çözülme girişimi değildir. Aslında münevverler, hutbe içeriklerinin dönemin şartlarına göre düzenlenmesini talep etmişlerdir. Dönemin İslamcı münevverleri muhayyilelerinde yer alan toplum modelini minberden topluma ulaştıracaklarını böylece minberden toplumu tasarlayacaklarını murat etmiştir. Münevverler minberleri, fikirlerini topluma ulaştırmada bir araç olarak görmüştür. Dolayısıyla Türkçeleşecek hutbeler; "*halkın ibadet ve taatı ile tenvir-i efkar ve tashih-i ahlakına hizmet"*[165]edecekti. Bununla birlikte İslamiyet'in "*mani-i terakki olmadığı*" tam tersine "*terakki ve tealiyi, ilim ve hüneri*" emrettiği ve halkın düşünmesine mani olan *bid'at* ve *hurafeleri* neyh ettiği hutbeler üzerinden topluma ulaştırılacaktı.[166] Daha politik bir zaviyeden de Meşrutiyet yönetim tarzının "*şer'-i şerif-i Ahmediyeye ne kadar muvafık ve mülk ü millet*" olduğu gösterilecekti.[167] Böylece hutbeler, tevekkül, fakr, zühd gibi kavramları çağrıştıran köhne ve şekilsel vaazlar yerine *Asr-ı Saadet* döneminde olduğu gibi hareketli ve anlama dayanan bir toplum meydana getirecekti.[168]

II. Meşrutiyet döneminde hutbelerin, toplumsal seferberlik için bu kadar cazip görülmesinin muhtemel sebebi; mektepleşme, dolayısıyla okuma-yazma oranının çok düşük olmasıdır. Osmanlı toplumunun büyük kısmının okuma yazma bilmeyen köylüler olduğu göz önüne alınırsa, köylüye pek yabancı olmayan bir mekanın içinden, onları etkileyebilecek bir vasıtanın keşfedilmiş olması, dönemin aydınlarını heyecanlandırdığı anlaşılır.[169] Hutbeler aracılığıyla köylüleri mobilize etmek, hutbelerin gücüyle doğrudan ilişkilidir: "*İslam'ın yayılış döneminde hutbe yoluyla hem anlatım kolay hem insanları*

[163] Halim Sabit hutbelerin sadece duaya dönüşmesinden yakınmıştır. Doğan, **agm**, s. 23.
[164] Doğan, **agm**, 27-9, 36, 42, 44. Yazıcı, **agm**, 212, 215. Cündioğlu, **age**, s. 35.
[165] Halim Sabit'tin bu yazısı için bkz.: Doğan, **agm**, s. 24, 27.
[166] Kara, **İslamcıların Siyasi Düşünceleri…** s. 7. Doğan, **agm**, s. 37.
[167] Kara, **age,** s.90
[168] Doğan, **agm**, s. 21, 22.
Sırat-ı Müstakim'deki İbrahim Besin'in bir yazısı hutbe konularının önceliği ile ilgili detaylı bir bilgi verir: "Minberlerden cennet ve cehennemden, cehennem zebanilerinin vazifelerinden, kabir ve mahşerden, kıyamet alametlerinden başka bir şey işitilmiyor. Cennetin kaç kapısı var, her şahsın orada hurilerden kaç zevcesi var, cennetin toprağı miskten, taşları, duvarları yakut ve zebercedden olduğunu işittik, anladık, ezberledik. Lakin cennetin tariki nedir?" aktaran: Doğan, **agm**, s. 25.
[169] Bu durumu iki örnek yazı için bkz.: Doğan, **agm,** 22-3.

tahrik etmek mümkün, hem de ordulara cesaret vermek gibi birçok yerlerde kullanılabiliyordu. Busebeple, hutbelerle, Kur'an'dan ayetlerle oluşturulmak suretiyle istenilen hedefe ulaşmak kolay oluyordu".[170] Görüldüğü gibi hutbeler, okuma yazma bilmeyen ve Osmanlı toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüye inme, "*Halka gitme*" hareketi için etkili bir araç olarak görülmüştür. Dönemin elitleri arasında Türkçe hutbe talebini bu ilişki içerisinde gösteren en güzel örnek, muhtemelen Hamidullah'ın "*İrşat Tarikleri*" adlı makalesidir:

> "Halka gitmek, -bence- köylüyü sevmek köylüyü unutmamak, köylünün, ahalinin fikrini tenvir etmek, zihnini açmak olduğuna göre bunları ne ile ve nasıl yapmalı, halka hangi yoldan gitmeli? İşte bunları düşünmek ve seçmek lazımdır. Halka gitmek için pek çok yollar olabilirse de zannedersem başlıca üç yol vardır.
>
> 1) İptidai Mektepler
> 2) Matbuat
> 3) Konferans ve Hutbeler
>
> Bu üç yoldan bariz uzun olmakla beraber en nafi ve esaslısı şüphesiz birinci yoldur. Ben bunu mütehassıslarına terk edip diğer ikisine geçeceğim: Matbuat, fikr-i acizanemce bu mektep yoluna nispetle biraz kestirmedir. Lakin bu yoldan gitmek için evvela üzerinde engel olan çalı-çırpıyı temizlemek lazım. Bugün bizim matbuat lisanı ile halk lisanı arasında o kadar büyük bir fark var ki değil bir köylü, bayağı okuryazarımız bile gazetelerin dilini anlamaktan acizdir. (…) Konferans ve Hutbeler işte bu üçüncü yol, zannedersem hepsinden doğru ve kestirmedir. (…) Ben esbab-ı inhitatımızı da, care-i necatımızı da –başlıca- camilerde, bilhassa hutbelerde arayanlardan ve Rusya'da, sair yerlerde olduğu gibi Cuma hutbelerini anadili ile okumaya başlar başlamaz çok şey kazanacağımıza itikad edenlerdenim. Binaenaleyh bence halka gitmek, halkı irşat etmek için en elverişli ve doğru tarik cami, minber yoludur."[171]

II. Meşrutiyet münevverleri arasında hutbelerin *mahalli dillerde* okunmasına itirazlarda söz konusudur. Genellikle hutbelerin Türkçeleşmesinin politik olarak Osmanlıya zarar vereceği üzerinden gelişen bu itirazlar, daha geleneksel bir çizgide durmuşlardır. Bu itirazların ilk dayanağı hutbelerin *Ku'ran* dili Arapçayla irad edilmesi ile diğer ibadetler arasında bütüncül bir ilişki olduğudur. Bununla birlikte mahalli dillerle hutbe irad etmenin politik olarak tefrikaya yol açacağını belirtmişlerdir. Örneğin 1909 yılında *Sırat-ı Müstakim'de* Hafız eş-Şeyh Mehmed el-Celveti imzalı "*Hutbelere Dair*" adlı makalede;

[170] Doğan, **agm**, s. 22.
[171] Cündioğlu, **age,** s. 36.

"*hutbeler eskiden beri Arabistan'da bila teganni kıraat oluna gelmekte"* denilmiştir. Yani Arapça konuşulan yerlerde bile hutbeler, bir anlam dairesi içerisinde şekillenmediği için nutuk yerine teganni şeklinde irad edile gelmişlerdir. Buna dayanarak el-Celveti, anlamın merkeze koyan mahalli dillerde hutbe talebini, "*bidat-ı seyyiye*" olarak görmüştür.[172] Görüldüğü gibi hutbelerin Mahalli dillerde okunmasını talep edenlerin iddiaları, bu yorumlamayla tersine çevrilebilmiştir.

II. Meşrutiyet İslamcı münevverler arasında Türkçeleşme karşısında en ciddi eleştiriyi Mustafa Sabri Efendi yapmıştır. "*İttihad-ı İslam*" fikrini savunan Mustafa Sabri, hutbelerin mahalli dillerle okunmasının Müslümanlar arasındaki fikir ayrılığı yaratacağını belirtmiştir. Sabri, hutbelerin Türkçe irad edilmesiyle mahalli –ulusal- dillerin ön plana çıkacağını, dolayısıyla "*Türk, Çerkez, Laz, Kürt ve Arnavut gibi muhtelif İslam unsurları"* sadece kendi camilerine/cemaatlerine gitmeye başlayacağını ve bunun *"bölünmeleri ve ayrılmaları gibi bir hal"* oluşmasıyla sonuçlanacağını iddia etmiştir.[173] Mustafa Sabri; "*ortak bir tanışma ve anlaşma bağı olmak üzere" Arapçanın* kamusal kullanımının yaygınlaştırmak gerektiğini belirtmiştir. Fakat "*son zamanlarda ortaya çıkan İslam dini reformcuları, bazı fakihlerin gösterdiği şer' i cevazdan bilistifade hutbelerimizin Türkçeye çevrilmesini"* gibi tehlikeli bir düşünceye girdikleri bunun da İslam birliği ve kardeşliğini bozacağının fark etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Görüldüğü gibi Mustafa Sabri, İbadet dili olan Arapça 'ya politik ve sembolik bir düzeyde farlı bir biçimde yaklaşmıştır.[174]

II. Meşrutiyet döneminde, hutbelerin Türkçe irad edilme talebini her ne kadar yoğunlukla İslamcı basın dillendirmişse de diğer düşünce akımları da yeri geldikçe bu konuda fikir

---

[172] Makale tam metni için bkz.: Doğan**, agm**, s. 37.
Yazar bu yazısından sonra gelen eleştiriler üzerine İslam'ın terakkiye muhalif bir din olmadığı için hutbelerin "halkın ibadet ve taati ile tenvir-i efkar ve tashih-i ahlakına hizmet" etmesi gerektiği ve bu yüzden onları Türkçe okunmanın "bidat-ı hasene" olduğunu belirtir. Doğan, **agm,** 37.

[173] "Türkçe Kur'an okumak derecesinde olmamak üzere Türkçe hutbe usulü de hatiplerin ehliyet derecelerine göre iyi idare edilebilmesindeki müşkülattan başka, diğer lisanlar içinde örnek olarak gitgide Türk, Çerkez, Laz, Kürt ve Arnavut gibi muhtelif İslam unsurlarının cuma ve bayram namazlarından başlayarak ayrı ayrı camilere bölünmeleri ve ayrılmaları gibi bir hal doğurur." Mustafa Sabri, **Dini Müceddiler**" Sebil Yayınevi, İstanbul 1994, s. 195.112

[174] "Son zamanlarda ortaya çıkan İslam dini reformcuları, bazı fakihlerin gösterdiği şer' i cevazdan bilistifade hutbelerimizin Türkçeye çevrilmesini düşünmekle bizi Arap lisanından yavaş yavaş uzaklaşmaya teşvik etmiş bulunuyorlar. Buna karşı benim de Türkleri yavaş yavaş Araplaştırmak istediğim zannolunmasın. Ben dünyanın her tarafına yayılan Müslümanlarım aralarında ortak bir tanışma ve anlaşma bağı olmak üzere Arapçayı münasip görüyorum." Doğan, **agm**, s. 37-38

belirtmiştir. Örneğin "*Garbiyatçı*" fikir akımının önde gelen simalarından biri olan Abdullah Cevdet, hutbeler üzerinden Osmanlı toplumunun büyük bir kısmını oluşturan köylülerin mobilize edilme fikrine taraftardır.[175] Abdullah Cevdet, hutbe dilinin Türkçe olmasını, "*Cuma günleri hutbelerin Arapçayı anlamayan Türk cemaatine Arap dilinde okunması kadar ve akl-ı selimi isyan ve ikraha sevk eden bir şey yoktur*" diyerek desteklemiştir. Fakat Abdullah Cevdet, toplumu bilgilendirme/mobilize etme yerinin artık cami değil gazeteler olduğunda da ısrarcıdır: "*Cami kürsüleri artık fikirlerin yegâne mevzuları, yegâne mürebbileri değil; kitaplar, cerideler, hülasa-i kelam matbuat, bu Avrupa müessesesi, ulemanın nüfuzunu hayliden hayliye azalttı."*[176] Abdullah Cevdet'in bu beyanı, toplumsal mobilizasyon mekânının artık camiler değil gazeteler ve dolayısıyla ulema da rolünü aydınlara bırakmak zorunda olduğunun ifadesidir.

II. Meşrutiyet dönemi hutbe meselesi için son olarak Ziya Gökalp'in fikirlerine bakmakta fayda vardır. Çünkü Erken Cumhuriyet dönemi kimlik politikaları düzenlenirken onun kadar etkili olan, kapsamlı ve sistemli fikirler sunan başka kimse yoktur.[177] Gökalp, 1814 ile 1918 yılları arasında İslam Dünyası'nda yazdığı bir dizi yazıda, modernlik (sekülerlik) ile din arasında paradoksal bir ilişki kurmuş, 1923 yılında yayınladığı "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*" eserinde ise bu sefer Türkleşme ile İslamlaşma arasındaki ilişkiyi, modernleşme bağlamında çözmeye çalıştığı yazılarda bu konulara da değinmiştir. Gökalp İslam ile Türklük arasındaki ilişkiyi modernleşme çerçevesinde önce gerilim sonra uzlaşı ekseninde ele alması onu hem özgün yapmış hem de de farklı yorumlanmalara sebep olmuştur.[178] Elbette bu farklı yorumlamalar, onun Türk milliyetçiliği üzerindeki belirleyici konumuyla doğrudan ilişkilidir.

---

[175] Cündioğlu, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi,** s. 49.

[176] Abdullah Cevdet Batı tarzı okulların açılması ve modernleşmeyle birlikte "Cami kürsüleri artık fikirlerin yegâne mevzuları, yegâne mürebbileri değil; kitaplar, cerideler, hülasa-i kelam matbuat, bu Avrupa müessesesi, ulemanın nüfuzunu hayliden hayliye azalttı." demiştir. Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 142.

[177] Andrew Davison'dan alıntılarsak "Osmanlı döneminin sonları ve Türk Milli döneminin başları hakkında yazan nerdeyse Bütün araştırmacılar, bu soruyu cevaplama konusunda bir düşünürün bütün ötekilerin önüne geçtiğini belirtirler. Bu düşünür Ziya Gökalp'ti (1876-1924).". Davison, **age,** s. 144.
Gökalp için ayrıca bkz.: Taha Parla, Ziya Gökalp; **Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm,** İletişim yayınları, İstanbul; 1993. Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution To Turkish Nationalism", **MİddIe East Journal**, Vol. 8, No 4 (Autumn) pp. 375-390. Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

[178] Niyazi Berkes, Ziya Gökalp ile ilgili yazdığı makalede onun "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" fikirlerini üç farklı kategoriye ayırdığını ve bu kategoriler arasında en zayıf olanın İslamlaşma olduğunu

Gökalp, bu dönemler boyunca modernleşme ile gelenek arasında kurulmuş olan gerilimi; "*hars*" ve "*medeniyet*" ekseninde, iki farklı fakat zıt kategoriler değil de birbirini besleyen, tamamlayan ve iç içe geçen kaynaklar olarak konumlandırır.[179] Gökalp, "*medeniyet*" ile "*hars*" arasında net bir ayrım yapar, fakat bu ayrımı, "*millet*", "*ümmet*" ve "*muasırlaşma*" olarak ayırdığı kategoriler arasında geçişkenlik zemini için de kullanır. Dönemin siyasi ve ideolojik kaygılarını daha fazla gözeten bu yorum hem Türk hem Müslüman olarak modernleşmeye imkân tanıma hedefindedir.[180] Böylece, Türkleşmek ve İslamlaşmak bir gerilim oluşturan iki zıt kutup değil modernleşmek için "T*ürk milletindenim, İslam Ümmetindenim, Batı Medeniyetindenim*" şeklinde birbiri besleyen kaynaklara dönüşebilmiştir. Böylece Gökalp, eklektik bir yapı oluşturmaktan ziyade din ile modernlik arasındaki ilişkiyi, tarihsel bir bağlamın içine sokarak olay, olgu ve yapıları bütüncül bir senteze dönüştürmeye çalışır.

Gökalp'e göre din, diğer toplumsal olgular gibi dinamik muhteva taşıdığı için tetkik edilebilir ve yeniden yorumlanabilir.[181] Aksi takdirde din, sürekli siyasetin gölgesinde kalarak statik bir yapma-etme ritüeller bütününe geriler. Bunu engellemek için de dini, dönemin koşullarına göre sürekli reforma tabi tutmalıdır. Fakat Gökalp'in bu reform

---

iddia eder. Bu iddiasına destek olarak ise, Ziya Gökalp'in İslam Fıkhına ve Halifelik makamının yeniden örgütlenmesi fikirlerini örnek gösterir. Yani Niyazi Berkes, Cumhuriyet döneminde Laiklik ile ilişkili yapılan reformlar bağlamında Ziya Gökalp'in sekülerleşmeye dair fikirlerini İslamcılık bağlamında zayıf bulur. Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", **The MİddIe East Journal**, Volume 8, 1954, s. 375. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 422-424, 440-441, 462-465.
Ziya Gökalp'in dini, ulus inşası sırasında "Millileştirdiği" için bkz.: Uriel Heyd, **Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri**, Ter.: Cemil Meriç, Sebil Yayınları, İstanbul;1980. s. 123-6.
Masami Arai, Ziya Gökalp'in 1914-1918 yılları arasında İslam Mecmuasında yazdığı yazıları dayanarak Gökalp'in yaptığı şeyin "sekülerleşme ya da Batılılaşma" olmaktan ziyade İslam'ın modernleştirilmesi olarak görür. Arai, **age**, s. 101-143.
Taha Parla ise Ziya Gökalp'in amacının "Solidarist korporatizm" içerisinde milli kimliğin belirleyiciliği etrafında dinin ahlak ve dayanışma bağlamına yaptığı vurguları ön plana çıkarır. Bu bağlamda Parla, Gökalp'in dinin hukuksal boyutundan ziyade işlevsel boyutuyla ilgilendiği ve onun için önemli olanın bu bağlamda tasavvuf kısmı olduğuna dairdi. Bkz. Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, İletişim Yayınları, İstanbul;1989. S. 35-39, 71-73,
Bu konu hakkındaki en yeni çalışma Andrew Davison aittir. Davison, Ziya Gökalp'in Batılılaşma ve Sekülerleşme sorunsalı çerçevesinde İslam'ın bir kategori olarak yorumlanmasını eksik bulur. Davison, Gökalp'in temel mevzusunun Türk kimliğine içerik kazandırmak olduğunu ve bu bağlamda İslam literatüründen yoğun olarak yararlandığı şeklindedir. Bkz.: Davison, **age**, s. 176-211.

[179] "Binaenaleyh Türklükle İslamlık, biri Milliyet, diğeri beynelmilliyet mahiyetlerinde oldukları için aralarında asla tearuz yoktur" Ziya Gökalp, **Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak**, Ankara; 1976, s. 10-11.

[180] Davison, **age**, 146.

[181] Davison, **age**, 186-8.

talebi, dönemin İslamcılarından farklıdır. O, bu reforma, tasarlanan milli kimliğe kültürel norm bulmak için başvurur. Aynı sebeple ve dönemin İslamcılarından farklı olarak eğitim, hukuk ve iktisat gibi kurumlarda "*din ile devletin"* kesinlikle ve tamamen *"tefrik*" edilmesi gerektiğinin altını çizer. Çünkü Devlet, Gökalp'e göre "*bir kanun makinesi*" olduğu için "*hangi içtimai amile temas ederse, onu resmileştirmeye, kanunlaştırmaya"* girişir. Bu yüzden harsın manevi bir şubesi olan din, devletten ayrılmazsa devletin gölgesinde kalarak resmileşip kanunlaştığı gibi devlet kategorisinin tekâmülünü de engeller.[182] Gökalp *halifelik, Şeyhülislamlık, medrese* gibi dini kurumlar ile *itikat, inanç* ve *ibadet* gibi alanların tümünü bu çerçevede analiz etmeye girişir. *Türk milli kimliğine içerik kazandırmak* için dinsel kurum, ibadet itikat, doktrin ve kavrayışların her birini seküler bir kategori olarak modernleşme tezine böylece eklemler.[183]

İslam Hukukunun kaynağı olarak kabul edilen vahyin, mutlak ve değişmez olduğunu savunan geleneksel fıkhın aksine Gökalp, farklı kültür kategorilerinin farklı kavrayışlar ürettiğini ve dolaysıyla "*nas*" olarak bunların tarihsel bağlam içinde farklı yorumlanabileceğini belirtmiştir. Yasal hukuk dayanağı olarak değerlendirilen naslar böylece örfe göre yorumlanabilir ve dolayısıyla reforma tabi tutulabilirdi. Çünkü naslar, zamana ve mekâna bağlı olarak dinamiktir. Böylece modernlik projesi için Erken Cumhuriyet'in dini anlayışının tarihsel çerçevesi geriye doğru kurulmuştur.[184] Bu modernlik projesinde dinsel hars, toplumsal birlik ve dayanışmada manevi bir kaldıraç işlevi görecektir. Çünkü Gökalp'e göre din, kolektif ibadetlerle bireyin "*nefs-i süflisini*" bastırıyor, bencil bir yapı oluşturmasını engelliyor ve toplumsallaşmasına katkı sağlıyor dolayısıyla, bireyden ziyade toplumu önceliyordu. Hatta din; birlik, beraberlik, dayanışmaya ve toplumsal ahlaka hizmet etmekle kalmıyor, aynı zamanda insan gruplarını çeşitli ritüellerle bir mefkûre etrafında topluyor ve örgütlüyordu.[185] Böyle

[182] Ziya Gökalp, "Dinin İçtimai Vazifesi"'den aktaran: Davison, **age**, s. 197
[183] Davison, **age**, s.199-211.
"Ancak, eğer Müslümanlar Kuran'ı veya vaazları anlayamazlarsa, Kuran da vaazlar da, sihirli sözler haline gelince, din adı altında hurafeler İslam'a sokulacaktı. Bu nedenle İslam Mecmuası Kuran'ın bir çevirisini yayımladı.". Arai, **age**, s. 135.
[184] Parla, **age**, s. 174.
[185] "O halde milli ayinlerin ictimai faydası 'nefy-i ferdiyet' [bireyselliğin terki], müsbet ayinlerin içtimai hizmetleri 'tesisi millet' suretinde tecelli eder. Din, fertleri mukaddes duygular ve itikatlerle birleştirerek milli vicdanı vücuda getiren en mühim amildir. Bunun içindir ki, hakiki dindarlar milli hamiyete malik, hakiki milliyetperverler de dinin la-yezal [zeval bulmaz] olduğuna kaildirler." Gökalp, Dinin İçtimai Vazifesi"'den aktaran; Davison, **age**, s. 194.

bakıldığında, dinin toplumsal işlevi ile anlamı zorunlu olarak bir bütünlük taşımalıdır. Anlam ile dil arasında da zorunlu bir ilişki olduğu göz önüne alınırsa bu ilişkide din, toplumsal anlam ve işleviyle birlikte bireysel görev ve sorumluluk için de bulunmaz bir kaynağa dönüşmüştür. Toplumsallaşma ve bireyselleşme pratikleri için iki yönlü başvurulan bu dinsel kaynak, bu bağlamda sadece hutbeler nezdinde değil, diğer ibadetlerin tamamının Türkçeleşmesini talep eder.

Gökalp'in "*Dini Türkçülük*" dediği mefhum da bu noktada devreye girmiştir. O, dönemin İslamcılarının hutbelerin Türkçe okunma taleplerini bir nokta öteye taşıyarak "*Türkçe İbadet*" düşüncesine kapı aralamıştır: "*Bir ülke ki camilerinde Türkçe ezan okur/Köylü anlar manasını namazdaki duanın/Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur/Küçük, büyük herkes bilir buyruğunu Huda'nın/Ey Türkoğlu, iste orasıdır senin vatanın*." dizeleri bu bağlam içinde yerini almıştır.[186] Fakat Gökalp, araladığı bu kapıyı iki yönlü kullanmayı düşünmüştür. Kapının bir yönü: "*beynelmilel medeniyetin müesseselerine kendi lisan ve vicdanının rengini vererek onları kendi ruhuna uydurmaya başladığı*" an "*milli bir harsa malik olmaya*" olanak sağlandığı için muasırlaşma cephesine bakıyordu. *Muasırlaşma*k da ancak dil üzerinden toplumsallaşabilirdi. Bu toplumsallaştırma esnasında din, *"Milli Mefkürenin*" işlevsel bir şekilde üretilmesini amaçlamaktan ziyade ilişkisel bir şekilde yapılan normlara manevi anlamlar veriyordu. Kapının diğer yönü de buraya bakıyordu. Yani Gökalp, milli hars dediği şeyin dolaşıma girip kolektif bir kimlik oluşturması için *Dinin İçtimai Vazifesi*ne ihtiyaç duyuyor ve anlama dayanan bu işlev de ancak dil üzerinden gerçekleşebiliyordu. Dil ve anlam üzerinden oluşan kolektiflikler, uluslaşmak; uluslaşmak da beynelmilel medeniyet seviyesine ulaşmak için işlevseldir.[187] Yani Gökalp'e göre dil meselesi, sembolik bir düzey olmaktan ziyade bir duyumsama biçimini belirtiyordu. *Türkçe ezan*, *Türkçe Kur'an ve Türkçe dua* talepleri bir anlam ihtiva etmekten ya da işlevsel olarak o anlamı taşımaktan çok daha fazlasını, *millet olma*nın ve *vatan eyleme*nin kendisini imliyordu. Böylece hutbe ve diğer Türkçeleşme talepleri ile hem "*köylüye gitme*" gerçekleşecek, yani köylünün bilinçsizlik düzeyinden çıkıp millete dönüşmesi sağlanacak, hem de köylüden millet olmanın normları devşirilecektir.

[186] Gökalp'den aktaran: Cündioğlu, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi,** s. 31.
[187] Davison, **age**, s. 195-9. Parla, **age**, s. 45-8.

Nihayetinde bireysel duyumsama ve kavrayışlardan anlam odaklı kolektif bilinçler oluşturulması, "*Dini Türkçülük*" programının ana gövdesini oluşturur. Yani Ziya Gökalp, hutbe ve vaazlar yoluyla tasarlanacak bireylerin ahlakını tenvir etmekle –bireyselleştirme- kalmamış, kolektif bir kimlik kurmak için buralardan norm devşirmeye –toplumsallaştırma- çalışmıştır. Bu duruma gösterilecek en iyi örnek, Gökalp'in 1920'lerde kaleme aldığı Türkçülüğün Esasları içindeki "*Türkçülüğün Programı*" adlı metindir:

> "Dini Türkçülük, din kitaplarının ve hutbelerle vaazların Türkçe olması demektir. Bir millet, dini kitaplarını okuyup anlayamazsa, tabiidir ki, dinin hakiki mahiyetini öğrenemez. Hatiplerin, vaizlerin ne söylediklerini anlamadığı surette de ibadetlerden hiç bir zevk alamaz. İmam-ı Azam hazretleri, hatta "namazdaki surelerin bile milli lisanda okunmasının caiz olduğunu" beyan buyurmuştur. Çünkü ibadetten alınacak vecd [dini heyecan] ancak okunan duaların tamamıyla anlaşılmasına bağlıdır. Halkımızın dini hayatını tetkik edersek görürüz ki ayinler arasında en ziyade vecd duyulanlar, namazlardan sonra ana diliyle yapılan deruni [içten] ve samimi münacaatlardır [yakarışlardır]. Müslümanların camiden çıkarken büyük bir vecd ve itminan [iç huzuru] ile çıkmaları, işte her ferdin kendi vicdanı içinde yaptığı bu mahrem münacaatların neticesidir… O halde dini hayatımıza daha büyük bir vecd ve inşirah vermek için, gerek –tilavetler müstesna olmak üzere- Kur'an-ı Kerim'in ve gerek ibadetlerle ayinlerden sonra okunan bütün dualarla münacaatların ve hutbelerin Türkçe okunması lazım gelir."[188]

Görüldüğü gibi Gökalp, hutbeler ve vaazların Türkçe okunmasını diğer bütün Türkçeleşme hareketleriyle birlikte değerlendirmiştir. Hatta dinin var olan *hakiki mahiyet*ini rasyonel olarak anlama indirgemiş ve dinsel duyumsama ve heyecanı da yine anlam merkezinde bina etmiştir. Gökalp'in fikirlerinin bu kadar detaylı ele alınmasının sebebi ise; Erken Cumhuriyet Dönemi hutbelerin Türkçeleşme meselesine, yani bu dönemde hutbelere dair sembolik, anlamsal ve işlevsel tahayyüllere ve Türkçeleşecek olan hutbe muhtevalarının kendisine yoğun olarak etki ettiği içindir. Hatta Türkçeleşme hareketleriyle senkronize giden "*Türkçe İbadet*" projesi bile Ziya Gökalp'in yukarda belirtilen fikirlerinin izleri mevcuttur.

Sonuç olarak, II. Meşrutiyet döneminde basın tarafından dile getirilen Hutbelerin mahalli dillerde okunması talepleri, halka gitme hareketinin bir uzantısıdır. Dil ve anlam üzerinden yapılan tartışmalar, aynı zamanda hutbe içeriklerinin döneme göre revize edilme taleplerini içermiştir. II. Meşrutiyet döneminde, İslamcı basının hutbe

[188] Cündioğlu, **age**, s. 45-46.

meselesine dair bu mirası, Erken Cumhuriyet arifesinde Ziya Gökalp'in fikirleriyle olgunlaşmış ve daha sistematik bir evreye ulaşmıştır. Bu durum, ulemanın Türkçeleşme hareketine karşı direncini zayıflatmış ve bir kısım ritüellerin Türkçeleşmesi için geri adım atmasına hatta bunları zamanla içselleştirmesine neden olmuştur.

2.2.3. Cumhuriyet Arifesinde Mahalli Dilde Hutbe Teşebbüsleri

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı topraklarında Türkçe hutbe irad etmek her ne kadar fikir düzeyinde kalsa da Kazan'da görülen bazı Türkçe hutbe teşebbüsleri, Osmanlı topraklarını etkilemiştir. Rusya Türkleri, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminde diğer bazı reform hareketlerinde olduğu gibi Cuma hutbeleri konusunda da öncü bir rol üstlenmiştir. Bu aynı zamanda Rusya Türkleri arasında yaygınlaşan dini reform hareketlerinin, "*Asya'nın Lutheri"* arayışlarının bir sonucudur.[189]Elbette ki Kazan Türklerinin dini reform ile uluslaşmaya arasında keşfettikleri ilişki, Geç Osmanlı döneminde taraftar bulan "*dinde Türkçeleşme*" hareketini de etkilemiştir. "*Türkçe Kur'an*" deneyimi gibi "*Türkçe hutbe"* tecrübesi de ilk Kazan Türkleri arasında taraftar bulması bu bağlamda şaşırtıcı değildir. Bu bölgede dini reform hareketleriyle oluşan bu birikim, ilk Türkçe hutbe mecmuasının, Kazanlı Niyaz Mehmet Efendi'nin "*Türki Hutbeler*" adlı iki ciltlik eserinin burada yazılmasına imkân tanımıştır.[190] Her ne kadar bu mecmuanın yayın tarih 1914 olsa da iddialarına bakılırsa Niyaz Mehmet Efendi, daha erken tarihlerden beri, imam olduğu camide hutbeleri Türkçe okumuştur. Niyaz Mehmet Efendi'nin *Omski* şehrinde okumaya başladığı Türkçe hutbelere, nerdeyse aynı tarihlerde, Necip Efendi de Kazan'ın başka bir şehrinde, *Cistay'*da ona eşlik etmiştir.[191]

Rusya Türklerinin kendi dillerinde hutbe okuduklarına dair söylentiler, basın yoluyla Osmanlı topraklarına hemen yayılmış ve ilgi çekmiştir. Bu haberler, önce Osmanlı

---

[189] Haşim Nahit, Rusya Türklerinden olan Musa Carullah Birgiyef için "İslamiyet'in Luther'i şimdi Asya'da zuhür etti… Bu, [Musa Carullah'ın reform girişimleri] İslam fikir ve vicdanının esaretten halasına bir beşarettir. Rusya'lı bir Müslüman, dinin hakikatine doğru ilk adımını attı, biz de onu takip edelim". Cündioğlu, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I** s. 44.
Rusya Türklerinin "İslam'da reform" konusunda ciddi bir bilgi birikimi meydana getirmişlerdir. Bu reformcuların en etkililerinden biri olan Musa Carullah için Bkz.: Ahmet Kanlıdere, **Kadimle Cedid Arasında Musa Carullah : Hayatı Eserleri Fikirleri**, Dergah yayınları, İstanbul; 2005.

[190]Bu hutbe mecmuasının yazılmasından İstanbul neşriyatı haberdar olmuş ve bazı hutbe metinlerini dergilerinde yayınlamışlardır. Cündioğlu, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet,** s. 37.

[191] Cündioğlu, **age**, 37.

Balkan'ında taraftar toplamış ve burada çeşitli münferit Türkçe hutbe teşebbüslerine dönüşmüştür. Bu teşebbüslerden ilki, 1909 yılında Belgrat'ta meydana gelmiştir. *Belgrad Bayraklı Camii* hatibi *Mehmet Remzi*, Cuma hutbesini Türkçe okumuştur. Bir süre sonra Darülfünun Edebiyat öğrencilerinden Kırımizade İsmail Sıdkı Efendi de Silistre'de, Bayram hutbesini Türkçe okumuştur.[192] Bu teşebbüslerden sonra bu bölgelerde münferit Türkçe hutbe okunmak yaygınlaşmaya başlamıştır.

II. Meşrutiyet döneminden sonra basınının Türkçe hutbe talebini yüksek sesle dile getirmesi, Türkçe hutbe teşebbüslerini cesaretlendirmiştir. Bu cesaret, Makam-ı Meşihate baskı olarak yansımıştır. Örneğin mahalli dilde hutbe teşebbüslerinin artması üzerine Mart 1914 dolaylarında bir grup Gümüşhaneli, Türkçe hutbe okumanın caiz olup olmadığına dair *Bab-ı Vala-yı Fetva'*dan görüş talep etmiştir. Meşihat daha önce belirtiği gibi Türkçe hutbe okumanın "*tahrimen mekruh*" olduğunu yenilemiştir.[193] Meşihatın bu görüşü, fetva talep edenleri tatmin etmemiş olmalı ki bu, Türkçe hutbe için daha yoğun bir baskıya dönüşmüştür. Meşihat ise basın yoluyla ve münferit teşebbüslerle giderek artan baskıları bir nebze yumuşatmak adına, çeşitli çözüm arayışlarına girişmiştir. Bu çözümlerden biri; "*ulemay-ı kiramın, vaz'u nasihat vazifeyi mühimmesini ayati Kur'aniye ve ehadisi sahiha-i nebeviyeye müstenid olarak telkin ve tefhim ve edille-i nakliye'yi herkesin anlayacağı suretle edilley-i akliye ile tersim ve tahkim ederek…"* yapmaları iafdesiyle ortaya çıkmıştır.[194] Yani Meşihat, neredeyse ilk defa sadece "*kürsü şeyhliği*" kurumunu daha iyi çalıştırarak bu işin üstesinden gelmeyeceğini anlamış ve bu yüzden vaazların kapsamını genişleterek, onların "*herkesin anlayacağı surette*" yapılmalarının altını çizerek yeni bir strateji geliştirmiştir. Yine de Meşihat, II. Meşrutiyet ile birlikte içerikleri gittikçe çeşitlenen ve zaman zaman bir propaganda aracına dönüşen vaazların, "*ayati Kur'aniye ve ehadisi sahiha-i nebeviye*" uygun olarak yapılmasında da ısrarcı olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminden sonra İttihat Terakki, vaazlar üzerinden toplumu mobilize etmenin yollarını aramış bu yüzden vaazların içerikleri gittikçe siyasallaşmıştır. Vaazların içeriklerinin siyasallaşması aynı zamanda vaazları irad edenlerin de siyasallaşması

[192] Cündioğlu, **age**, 37-38.
[193] Yazıcı, **agm**, s. 213. Cündioğlu, **age**, 36.
[194] "Mevaziler Hakkında Makam-ı Celile-i Meşihat'ın Mukerratı" başlığıyla Sırat'ül Müstakim'den aktaran: Cündioğlu, **age**, s. 37.

anlamına gelmiş daha doğrusu vaaz içeriklerini bir propaganda gibi kullanmak aynı zamanda bunları icra edenlerin de tadil edilme fikrini ortaya çıkarmıştır. İmam, vaiz ve hatiplerin yeni bir eğitim modeline tabii tutulma düşüncesi de bu çerçevede ele alınmalıdır. Bu anlamda bu görevleri icra edenlerin tadil edilmesine daha doğrusu modernizasyonuna kısaca bakmak gerekir. Geç Osmanlı dönemlerine kadar Osmanlı'da imam ve hatipler için ayrı bir eğitim kurumu bulunmuyor, medrese eğitimi içerisinde, klasik İslam ilimleri öğrenerek yetişiyorlardı. Ayrıca, Osmanlı'da imam, vaiz ve hatiplik genellikle iç içe olan, ihtisas olarak birbirinden ayrılmayan görevlerdi.[195] Nihayetinde Geç Osmanlı döneminde, İmam, vaiz ve hatiplerin vazife ve yetkileri belirlenmiş kesin kurallara bağlı değildi. Onların ihtisas alanları da uzmanlaşma şeklinde olmaktan ziyade genel dini bilgilerden oluşmaktaydı. Son olarak Mahalle imamı veya kırsal yerlerde bu görevleri icra edenlerin vazife ve yetkileri cami ile sınırlı değildi, çoğu zaman buralarda merkezi bir konumları söz konusuydu. [196]

Geç Osmanlı döneminde her camide Cuma namazı kılınamamaktaydı. Bir caminin Cuma namazı için uygun olup olmadığı bazı şartlara bağlı ve bu şartlar, dini kurallara, fıkha dayandırılmıştır. Osmanlı merkezi de camilere resmi izin vererek bunu denetlemiştir. Bu sebeple *Cuma camileri* genellikle merkezin daha iyi denetleyebildiği, pazarın ve büyük çarşıların olduğu görece büyük yerleşim yerlerindedir. Köy ve mezra gibi daha kırsal yerlerde cemaat, Cuma namazı için ya şehir merkezlerine geliyor ya da Cuma namazına iştirak için zorluk çektiklerini merkeze bildiriyordu. Osmanlı merkezi bu şikayetleri değerlendiriyor ve haklı bulduklarına Cuma namazı için ya yeni bir camii/mescit yapımına izin ya da var olan cami/mescitlerine "*minber konulmasına*" izin veriyordu.[197] Bunun dışında kırsal kesimdeki küçük mescitlerde ise sadece üç aylarda, yani Recep, Şaban ve Ramazan aylarında yine belirlenen mescit/camilerde ancak Cuma namazları kılınıyordu.

---

[195] Kemal Beydilli, **Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü,** Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul; 2001, s. 26, 29, 90.

[196] Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayınları, İstanbul; 1997, s.181.

[197] "Bir camide hutbenin okunabilmesi, dolayısıyla Cuma namazının kılınabilmesi, resmi makamların iznine bağlı olarak gerçekleşebilmektedir. Cuma namazı bütün camilerde değil, belirlenen camilerde ve merkezi mahallerde kılınmaktadır." Zengin, **agm,** s.385.
Salih Bayraktar Osmanlı Devleti'nde sadece resmi izin belgesi olanların değil resmi belgesi olmayanların da bu görevleri ifa ettiğini belirtir. Bkz.: Bayraktar, **age**, s. 39.
Erken Cumhuriyet Döneminde de Diyanet'ten Camii veya Mescitlerine minber konulmasını talep eden çok fazla şikayet veya talep söz konusudur.

Medreselerin tatil olduğu bu *Üç Aylarda*, medrese talebeleri *"Cerre çıkmak*" olarak kavramsallaştırılan "*İrşad faaliyetleri*" için kırsal yerleşim yerlerine gidiyor, çeşitli dini hizmetlerde bulunuyor ve *iaşelerini* topluyorlardı[198] Fakat II. Meşrutiyet döneminden itibaren İmamların görev, yetki ve sorumlulukları daha bir belirginleşmiş, ihtisaslaşmış ve alt bölümlere ayrılmıştır. Bununla birlikte Cuma camilerinin sayısı da hızla artmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde sonra gittikçe yaygınlaşan ve daha bir rağbet gören mektepler, pozitif bilimlere ağırlık veren eğitim kurumları, dini bir hüviyet taşıyan medreselerin lehine olan çözülmeyi daha fazla görünür kılmıştır. Medreselerin lehine olan çözülme de Medreseleri reforma tabi tutan reçeteleri artırmıştır. Bu reçeteler, aynı zamanda imamların modernizasyonunu dolayısıyla onların merkezileşmesini salık vermiştir.[199] Yani bu reçetelerde vaaz ve hutbeleri irad eden imam, vaiz ve hatiplerin Medrese içerisinde tadil edilmelerini gündeme getirmiştir. II. Meşrutiyet döneminde vaizler için "*Medreset'ül Vaizin*", hatip ve imamlar için de "*Medreset'ül-Eimme ve'l-Hutaba*" adıyla iki şube, bu reçeteler ışığında açılmıştır.[200] Bu programlar da bütüncül yaklaşım da terk edilmiş ve sadece ihtisas alanları öğretilmeye başlanmıştır. Aralık 1912'de açılan bu iki yeni Medresede, klasik İslam ilimleriyle birlikte; *Hendese, Hesap, Kimya* gibi doğa bilimleri dersleri ile *Hafzı's Sıhha* ve *Beden Terbiyesi* gibi vatandaşlık dersleri bu çerçevede verilmiştir.[201] Fakat bu programlara yeteri kadar rağbet olmadığı için 1919 yılında "*Medresetü'l-İrşad*" adı altında birleştirilmiştir. İki ayrı Medrese halindeyken Evkaf Nezareti'ne bağlıyken şimdi Meşihatın alt kurumu olan "*Daru'l-Hikmeti'l-İslamiyye*"ye bağlanmışlardır. Bu, dini reform arzusunun bir nebze durulduğu anlamına da gelebilir. Çünkü iki alt şubesi olan *Medresetü'l İrşat*, klasik İslam bilimlerine yeniden ağırlık

---

[198] Bayraktar, **age**, s. 40.

[199] Medreseler uzun bir süreç içerisinde kurumsallaşmış Eğitim merkezleriydi. Bu rollerini Modern kurumlara bırakmaları sancılı bir çatışma içerisinden geçmiştir. Detaylı bir inceleme için Bkz.: Sarıkaya, **age**.

[200] Zengin, **agm**, s. 381.Mehmet Faruk Bayraktar, **Türkiye'de Vaizlik**, Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul; 1997, s. 49.
Masami Aria Medreselerle ilgili bu düzenlemenin fikirsel olarak düzenleyicisinin de Ziya Gökalp olduğunu iddia eder. Arai, **age**, 142.

[201] Bayraktar, **age**, s. 49-50.

vermiş ve doğa bilimleri derslerini de programlardan tamamen çıkarmıştır. Fakat vatandaşlık ve sağlıkla ilgili dersler, programda yerini almaya devam etmiştir.[202]

II. Meşrutiyet döneminden sonra yükselen dini reform talepleri, bu çerçevede dolaşan reçeteler ve buna bağlı olarak imam ve hatiplerin modernizasyonu, Türkçe hutbe talep ve teşebbüslerini güçlendirmiştir. Dönemin münevverlerinin basın üzerinden verdiği destekle münferit Türkçe hutbe teşebbüsleri, I. Dünya Savaşı esnasında ve bu savaştan sonra özellikle 1918 ile 1922 yılları arasında artmıştır. Tabi ki uzun süren savaş koşulları ve İttihat Terakki'nin bu koşullarda hutbeleri toplumsal seferberlik için kullanmak istemesi hem Meşihatın Türkçe hutbeye karşı direncini düşürmüş hem de bu münferit Türkçe hutbe teşebbüslerini cesaretlendirmiştir. Artık "*mahalli dilde*" hutbe teşebbüsleri İstanbul'un merkezinde bile; Beyazıt, Kuruçeşme, Kasımpaşa ve Üsküdar gibi yerlerde de görülmeye başlanmıştır. Anadolu taşrasında, özellikle Çanakkale, Bolu gibi görece İstanbul'a yakın yerlerde de Türkçe hutbe okunduğuna dair haberler İstanbul basınında görülmeye başlamıştır.[203] Tekrar etmek gerekirse bu münferit hutbe teşebbüslerini uzun süren I. Dünya savaşı koşulları ve özellikle Millî Mücadele etkilemiştir.[204] Muhtemelen 1922 yılında TBMM'yi temsilen Müfit Efendi'nin son Halife Abdülmecit Efendi adına Türkçe hutbe okuduğu haberleri de bu teşebbüsleri cesaretlendirmiştir.

Bu tarihlerde yaygınlaşan Türkçe hutbe teşebbüslerine rağmen Türkçe hutbe okumak, resmi bir hüviyete kavuşmamıştır. Üstelik 8 Ağustos 1922 yılında İstanbul gazetelerinde şöyle bir haber göze çarpmıştır: "*İstanbul'da cevami-i şerife'den bazılarında Türkçe Hutbe kıraat ve minberlerde va'z u nasihat edildiği Makam-ı Meşihat'ca haber alınmış ve men'i esbabı istikmal olunmuştur.*"[205] Bu cümlelerden de anlaşıldığı gibi Makam-ı Meşihat, tüm bu talep, baskı ve münferit teşebbüslere rağmen bu tarihlere kadar Türkçe

[202] Vaizlik Şubesi üç yıllık, hatiplik ve imamlık şubesi iki yıllık bir programdı. Ayrıca dersleri arasında da bazı farklılıklar söz konusuydu. Bu programlarda verilen dersler için Bkz.: Bayraktar, **age**, s. 50, Sarıkaya, **age**, s. 183.

[203] Çanakkale'deki bir hatibin: "Son zamanlarda birkaç hatibimiz bu vazifeyi [Türkçe hutbe okumak] ifa ediyorlar imiş. Kuruçeşme'de, Beyazid'de Dibek Cami'inde, Üsküdar'da İhsaniye Camii Şerifi'nde, Üsküdar'da Nasuhi Dergah-ı Şerifinde, Kasım Paşa'da Camii Kebir'de böyle Türkçe hutbeler irad olunduğunu haber aldım. Fakir, on seneden beri Çanakkale'de Nara Dergahı'nda Arapça hutbenin yine minberde Türkçesini Tefhim etmekteyim." Cündioğlu, **age**, s. 38.

[204] Denizli Mebusu Mazhar Müfit Bey, Harb-i Umumi zamanlarında Türkçe hutbe okunduğunu belirtmiştir. TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 216.

[205] Cündioğlu, **age**, s. 39.

hutbe konusunda değil radikal bir karar almak; münferit teşebbüslerin de derhal men-i esbabını buyurmuştur.[206] Fakat Meşihattın bu çağrısına pek etkili olmamıştır. Hatta özellikle İstanbul'da bazı hatipler, Türkçe hutbe iradını rutin hale getirmiştir.[207] Yine de belirtmek gerekirse bu tarihlerde İstanbul ve Anadolu'da, camilerin büyük çoğunluğunda hutbeler, halen tamamen Arapça irad edilmekteydi.

Hülasa, Erken Cumhuriyetin ilk yıllarına doğru ulemanın genelde din politikalarına, özelde hutbelerin tadil edilme taleplerine karşı tutum, söylem ve pratikleri dönemin güç ilişkilerine göre şekillenmiştir. Ulema Türkçe hutbe talep ve baskılarına karşı kendi içsel tutarlılığı olan kürsü şeyliğini daha iyi çalıştırmakta uzun bir süre ısrar etmiştir. Fakat ulema cephesi, Cuma hutbelerine karşı yükseltilen talep, baskı ve münferit teşebbüslere karşı peyderpey mevzi kaybetmiş ve bunlara karşı refleksleri gittikçe cılızlaşmıştır. II. Meşrutiyet'ten daha birkaç on yıl önce Makam-ı Meşihat, Cuma hutbesini mahalli dilde irad etme teşebbüsünde bulunan imamın ve buna göz yuman bölge valisinin görevden alınması sağlayacak kadar etkinken, II. Meşrutiyetten birkaç yıl sonra bu yetki, statü ve mevkiden hızla uzaklaşmıştır. Özellikle dönemin basınının Mahalli dilde hutbe taleplerini daha görünür ve sistemli kılması bunda etkili olmuştur. Bu tarihlerden itibaren kademeli bir şekilde münferit mahalli dilde hutbe teşebbüsleri de artmıştır. Son olarak dönemin münevverlerinin ulema üzerinde kurduğu baskı, aynı şekilde ulemanın geleneksel konumunu yerinden etmiş, siyasi, sosyal ve kültürel reflekslerini etkilemiş ve dini anlayışlarını şekillendirmiştir. Bu durum, ulemanın din-siyaset ilişkilerinde itibar kaybını önlemek için yeni bir tahayyül dünyası içerisinden konuşmasını da tetiklemiştir.[208]

2.3. Erken Cumhuriyet Dönemi: Cuma Hutbelerinin Türkçeleşmesi

Erken Cumhuriyet döneminde modernleşmek adına düzenlenen laiklik politikaları bütüncül bir şekilde göz önüne alınırsa; genel olarak dini sembol, söylem, pratik ve kurumlara özel olarak da Cuma hutbelerine dair tahayyül ve tasarrufların diğer tüm

---

[206] Dönemin gazeteleri Meşihat'ın bu beyanına derhal tepki göstermişlerdir. İctihad Mecmuası "Anadolu'nun [Ankara Hükümetinin], hutbeleri Türkçe okutmak ve vaazları halkın anlamadığı Arapça ile değil, Türkçe verdirmek fetanetini gösterdiğini" belirtmiştir. Cündioğlu, **age**, 39.

[207] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 219.

[208] Kara, "Ulema-siyaset ilişkisine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete Katılmak", **Divan Dergisi**, 1998/1, s. 1-25. Kara, "Ulema-siyaset ilişkisine dair metinler-II Ey Ulema Bizim Gibi Konuş", **Divan Dergisi**, 1999/2, s. 65-134.

parametrelerle birlikte değişip dönüştüğü görülecektir. Bu anlamda Erken Cumhuriyet döneminde, "*Köktenci Modernite Projesi"* için peyderpey ilerleyen radikal laiklik reformları; siyasal, hukuksal ve kültürel alanın tümünü kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Fakat hatırlanmalıdır ki; Kemalist laiklik, mülkiyet ilişkilerini değiştiren bir sosyo-ekonomik reform paketi olmaktan ziyade, devleti, eğitimi, hukuku ve toplumsal yapıyı laikleştirmek adına, dinsel simgeleri kaldırarak/örterek yerlerine, batı medeniyeti/çağdaş simgeleri ikame eden bir hareketidir. Bu bağlamda laiklik reformları, toplumun düşünce yapılarını ve inançlarını etkilemekle kalmamış aynı zamanda dış görünüşlerini radikal biçimde değiştirmeyi amaçlamıştır.[209]

Cumhuriyet ideolojisinin bahse konu olan laikleştirme politikalarının kurumsal olanlarının en önemlileri; 1 Kasım 1922 Saltanatın kaldırılması, 29 Ekim 1923 Cumhuriyet'in ilanı, 3 Mart 1924 Halifeliğin ilgası, 20 Nisan 1924 Yeni Anayasa'nın kabulü ve 3 Mart 1924 Şerriye Evkaf Vekâleti yerine Diyanet İşleri Riyasetinin kurulması şeklinde sıralanabilir.[210] Bunlarla birlikte, toplumsal alanı laikleştirmek için İslami simgeler kaldırılarak yerlerine hızlıca batılı simgeler ithal edilmeye çalışılmıştır. 25 Kasım 1925'te Fes giymenin yasaklanması, memurlara şapka giymenin zorunlu hale getirilmesi ile 30 Kasım 1925'te tarikatların dinsel tören, toplantı ve eğitim yerleri olan

[209] Ahmet Demirel, **Tek Parti İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul; s. 81-82. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul; 1995, s. 251, 265-279.
Mete Tuncay 1922 ile 1937'ye kadar süren bir dizi din reformlarını genel anlamda batılılaşma politikaları içerisinde değerlendirir. Batılılaşma hareketi nihayetinde "muasır medeniyet" telakkisi için Kemalist reformların tahayyül dünyasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu reformlar; Şerriye Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması, Tekke ve Zaviyelerin yasaklanması, Medeni ve Ceza Kanunlarının çeviri yoluyla Batı'dan alınması, Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun kabulü kurumsal anlamda yapılan değişikliklerdi. Milletvekilliği andlarında dinsel öğelerin çıkarılması, Hafta Tatillerinin Avrupa ile uyum haline getirilmesi, Metrik sistemine geçilmesi, Yeni Takvimin kabulü, Latin Harflerinin kabulü, Soyadı Kanunu ile Müzik, Heykel, balo vs. gibi batılı anlamda simgesel bazı düzenlemelerin yapılması ve nihayetinde ezan ve kametlerin Arapça yerine Türkçe okunmasını bu reformlar içerisinde değerlendirir. Bkz.: Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul; 1999, s. 228-232.
[210] Ahmet Demirel 1930 yılına kadar laiklik ve modernleşme adına yapılan reformlarını şöyle sıralar: 26 Aralık 1925 Saat ve Takvim değişikliği, 9 Aralık 1925 Darülelham'ın yerine, Geleneksel Türk müziği yerine alafranga müzik eğitimi verilmesi, 3 Mart 1924 Tevhidi Tedrisat kanunu ile Eğitimde birlik ve Medreselerin tamamen kapatılması, 8 Nisan 1924 Şerriye Evkaf'a bağlı Şerriye Mahkemeleri kaldırıldı ve bu Mahkemelerin baktığı davaların Adliye Mahkemelerine verilip hukukta birlik sağlanması ile çeviri ve uyarlama yoluyla 1 Mart 1926'da İtalya'dan Türk Ceza kanunu, 22 Nisan 1926'da İsviçre'den Borçlar Kanunu, 29 Mayıs 1926'da Almanya'dan Ticaret Kanunu ve 17 Şubat 1926'da İsviçre'den Medeni Kanunlarının alınmasıdır. Demirel**, age,** 81, 111-112, 163, 214.

tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması ve bunlarla birlikte türbedarlık, müritlik, dervişlik gibi unvanların yasaklanması bu kültürel-simgesel reformlara örnektir.[211]1925 yılından itibaren kültürel reformların en önemlilerinden biri ise dil üzerinden ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda 1 Kasım 1928 tarihinde Arap alfabesi yerine Latin harflerinin kabul edilmesi ve sonrasında başlatılan okuma-yazma seferberliği hem milliyetçilik hem de batılılaşma hareketiyle iç içe ilerlemiştir. Dil üzerinden yapılan bu simgesel reform, Türkçeleşme hareketine de dinamizm katmıştır.[212] Yani kök salmış geleneksel dinsel simgeler hızlı ve dinamik bir şekilde ancak dil üzerinden yerlerinden edilebilir ve yerlerini batının çağdaş yeni simgeleri ithal edilebilirdi. Bu anlamda tüm bu reformlar; "*toplumun Osmanlı ve Ortadoğu'nun İslami geleneklerinden koparmanın ve onu Batı'ya doğru"* yönlendirmenin hızlandırılması içindir.[213] Dil üzerinden yürütülen bu reformlara, "*Türkçe İbadet*" projesi, söylem ve pratik düzeyde eklemlenerek, popüler İslam'ı dönüştürmeye çalışmıştır. Alternatif dini söylem üretme potansiyeline sahip, halk arasında yaygın ve popüler olan Tarikatların kapatılması ve bunların dini alanlarının yasaklanması/denetim altına alınması da bu bağlamın içinde düşünülmelidir.

Kemalist elit açısından Cuma hutbelerinin önemi, alternatif dini söylemlerin bertaraf edilmesi ile oluşacak boşluğa, kendi dinsel söylemlerini vaaz etme imkânı taşımasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında hutbeler, taşıdığı kapasite hasebiyle diğer bütün laiklik reformları ile birlikte, fakat özelde *dinde reform* hareketinin bir parçası olarak ele alınmıştır. Yani pozitivist anlamda "*Cedit*" hareketi ile başlayan ve II. Meşrutiyet ile devam eden hutbe üzerindeki tasarruflar, nihayetinde, Türkçe ibadet projesine eklemlenmiştir. Tadil edilecek hutbeler, Kemalist ideolojiyi topluma ulaştırmak, onları mobilize etmek ve kısmen rızalarını devşirmekle kalmayacak onları dil üzerinden kolektif bir kimlik etrafında birleştirecektir. Bu anlamda Erken Cumhuriyet hutbeleri tadil etme

[211] Demirel, **age**, 81-82.
[212] Zürcher, Kemalist laikliğin, dini, devlet kontrolüne verirken aynı zamanda dini, kademeli bir şekilde kamusal alanın dışına itip yerine "Milliyetçi, pozitivist ve laik" bir anlayışı getirildiğini iddia eder. Bu dönem için "kökten laikleşme ve modernizasyon" tabirini kullanan Zürcher, "aşırı bir milliyetçilik biçimi ile dinin boşalan yeri alınmaya çalışıldı" iddiasında bulunur. Zürcher, **age**, 262, 265.
[213] Tarikatların kapatılmasının gerekçesi, denetim altına alınamayacak kadar güçlü bir ağının bulunmasıdır. Zücrher tarikatlar için ""Müritlerin şeyhlerine zorunlu itaatleri ve kapalı ve esrarlı tarikat kültürü, onları modern, merkeziyetçi bir ulusal hükümetin kabul edemeyeceği ölçüde bağımsız kılıyor" ifadesini kullanır. Zücrher, **age**, 275, 279.

söylem ve pratikleri, genel olarak Kemalist toplum tahayyülü için hutbelerin araçsallaştırılması özel olarak da "*Türkçe İbadet"* tartışmalarının bir alt metni şeklindedir. Bunun daha iyi anlaşılması için TBMM'de hutbelerin tadil edilme tartışmalarına geçmeden önce Mustafa Kemal'in hutbe meselesi yaklaşımına kısaca bakılabilir.

2.3.1. Tenvir ve İrşat: Mustafa Kemal Paşa ve Hutbe Meselesi (1922-1923)

Mustafa Kemal Paşa, Erken Cumhuriyet politikalarının belirlenmesinde siyasi bir aktör olarak etkin olduğu açıktır. Şüphesiz bu etkinliği hutbe meselesindeki tutumuna da yansıyacaktır. Yani Mustafa Kemal'in bu tarihlerde hutbe meselesine dair tutumu, hutbelerin geleceğini büyük oranda şekillendireceği beklenebilir. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa'nın çeşitli vesilelerle hutbe meselesine dair fikirleri, ayrı bir başlık altında takip edilmiştir. Mustafa Kemal'in, Cuma hutbeleri ile ilgili bilinen ilk cümleleri, 1922 Mart'ında, Meclis kürsüsünde, maarif programına dair konuşmasının içindedir. Bu konuşmada, caminin toplumsallaştırıcı ve bireyselleştirici yönüne, maarif programı üzerinden dikkat çekmiştir. Böylece hutbelerin tadil edilmesi de maarif programının bir parçası olarak köylüyü talim ve terbiye etmeye amade edilmiştir. Mustafa Kemal; "*umûm köylüye okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafî, tarihî, dinî ve ahlâkî malûmat vermek ve a'mâl-i erbaayı öğretmek maarif programımızın en ilk hedefidir.*" dedikten hemen sonra sözü Cuma hutbelerine, daha doğrusu hutbe meselesine şöyle getirmiştir:

> "Efendiler! Yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekleri tahsilin hududu ne olursa olsun, en evvel ve her şeyden evvel Türkiye'nin istiklâline, kendi benliğine ve ananât-ı milliyesine düşman olan bütün anasırla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir (Alkışlar). Beynelmilel vaziyet-i cihana göre, böyle bir cidalin istilzam edildiği anasır-ı rûhiye ile mücehhez olmayan fertlere ve bu mahiyette fertlerden mürekkep cemiyetlere hayat ve istiklâl yoktur (Bravo sesleri).
>
> Umûr-i Şer'iye Vekâletimizin bir senelik mesaisini kemâl-i ehemmiyetle tetkik ettim. Muhassalayı şayanı takdir buldum. Teşekkür ve tebrik ederim. Umûr-i Şer'iyenin temşiti hakkında nokta-i nazar serdine esasen mahal yoktur. Çünkü bu husus nusûs-i Kur'aniye ile hâsıldır. Yalnız varid-i hatır olan bir noktayı söylemeden geçemeyeceğim:
>
> Efendiler! Camilerin mukaddes minberleri halkın rûhanî, ahlâkî gıdalarına en âlî, en feyyaz menbalardır. Binaenaleyh; camilerin ve mescidlerin minberlerinden halkı tenvir ve irşad edecek kıymetli hutbelerin muhteviyatına halkça ıttılâ imkanını temin, Şer'iye Vekâlet-i Celilesinin mühim bir vazifesidir (Şiddetli alkışlar, bravo sesleri).

> Minberlerden halkın anlayabileceği lisanla ruh ve dimağa hitap olunmakla Ehl-i İslâmın vücudu canlanır, dimağı saflanır, imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur (Alkışlar).
>
> Fakat, buna nazaran huteba-yı kiramın haiz olmaları lâzım gelen evsaf-ı ilmiye, liyakat-ı mahsûsa ve ahvâl-i âleme vukuf, haz-i ehemmiyettir.
>
> Bütün vaiz ve hatiplerin bu ümniyeye hadim olacak surette yetiştirilmesine Şer'iye Vekâletinin sarf-ı mukadderet edeceğini ümit ederim."[214]

Mustafa Kemal'in bu erken beyannamesinde iki önemli husus dikkati çeker. İlki onun hutbe tanımı, ikincisi minberin işleviyle ilgili fikirleriyle açığa çıkar. Hatırlanmalıdır ki Tunalı Hilmi'nin toplumu mobilize etmek için risalelerine hutbe adını vermesi gibi Mustafa Kemal'in arkadaşları ile birlikte çıkardığı gazetelerden birinin adı da minberdir. Bunun anlamı Mustafa Kemal'in *"Minberlerden halkın anlayabileceği lisanla"* hutbe okunma taraftarı olduğudur. Hutbelerin ileride bu bağlamda gündeme geleceğinin işareti de verilmiştir. Bu işaret sadece dilsel bir talep değildir. Mustafa Kemal aynı zamanda hutbelerin "*halkı tenvir ve irşat*" gibi toplumsal işlevleri olduğunu belirtmesi, böylece ikinci önemli hususu oluşturur. Yani hutbeler sadece Türkçe olmayacak "*kıymetli hutbelerin muhteviyatına halkça ıttılâ imkânı temin"* etmesi için muhtevaları da değişecektir. Yani "*mukaddes minberlerin halkın ruhani, ahlaki gıdaları*" için seferber edileceği hem hutbe dilinin Türkçe olacağı hem de tadil edilecek hutbe içerikleri hakkında fikir verir. Bu fikirler illerde görüleceği gibi dönemin Köycülük hareketi ile doğrudan ilişkilidir. Hatırlanacağı üzere Cuma hutbelerinin Türkçeleşmesi ve içeriklerinin tadil edilmesi, II. Meşrutiyet ile yükselen "*halka gitme*", yani köylüye ulaşma hareketinin bir uzantısıdır.

Bu beyannamede dikkat çeken başka bir nokta da Erken Cumhuriyet döneminde, toplumsal ve siyasal reformların yaratacağı meşruiyet krizine bağlı olarak hissedilen geleneksel-dinsel tehlikedir. Türkçe hutbeleri okuyacak olan hatiplerin Kemalist ideoloji için tehlike yaratma ihtimali, hatiplerin eğitilme, disipline edilme ve kontrol altında tutulmasını da gündeme getirmiştir. Erken Cumhuriyet Döneminde sürekli gündeme gelen bu konu bu beyannameye "*Bütün vaiz ve hatiplerin bu ümniyeye hadim olacak surette yetiştirilmesi*" şeklinde yansımıştır. Bu eğitilme, disipline etme ve kontrol altında tutma mekanizması; dinsel sembol, söylem, pratik ve mekânları

[214] TBMM ZC, Devre: 1, Yıl 3, İçtima 1, cilt 18, s. 7-8. (1.3.1922).

tekelleştirmeyi yani merkezileşmeyi amaç edinmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu erken dönemde bile, camilerin kültürel ve toplumsal reformlar için kullanmanın bir paradoks oluşturacağını; bu mekânları kullanmanın buraları güçlendirerek reformların meşruiyetine zarar vereceğini hissetirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın 16-17 Ocak 1923'ta gazetecilere verdiği, *hatiplerin vazifesi ve hutbelerin fonksiyonu* ile ilgili mülakatta bu durum daha net görülmüştür:

> "Efendim, bir hatibin vazifesi mutlaka mensup olduğu millet ve devletin istiklali ve hâkimiyetiyle alakadardır. Dinde, hatip, bir devletin reisidir veya o reisin bulunamayacağı yerlerde onun mümessilidir. Dinde hatip var mıdır? Hutbe nedir? Doğrudan doğruya bir reis-i devletin veyahut en büyük rüesa-yı hükümetin halkı tenvir için söz söylemesi değil mi? (…) Başında sarık olan bazı kimseler halkın karşısına geçerler ve bizim hiçte anlatmak istemediğimiz bi-mana şeyleri kafalarına sokarlar. Bu olamaz! Benim kanaatim, malumatım ve kat'i olan itikadım bundan ibarettir."[215]

Unutmamak gerekir ki bu dönemlerde meşruluk ve egemenlik meselesi, halifelik etrafında süren bir dizi tartışmalarla iç içe geçmiştir. Muhtemelen bu yüzden Mustafa Kemal, geleneksel anlamda ehli berat olan hatipleri, modern anlamda devletin temsilcisine, egemenliğinin taşıyıcısına dönüştürmüştür. Böylece hutbeler, hükümetin halkı tenvir etmek için *söz söylemesi* anlamına gelmiştir. Fakat dini sembol ve söylem üzerinden rıza devşirmek, Kemalistlerin meşruluk siyasetinde pragmatist bir veçhe taşıdığı kadar bir tehlike olarak da görülmektedir. Bu yüzden "*kafasına sarık olan bazı kimseler*" halkın anlamadığı bir dilde ve hükümetin de istemediği "*bi-mana*" şeyleri söylemesi tehlikedir. Yani Mustafa Kemal, Cumhuriyetin bu erken yıllarında dini söylem ve semboller üzerinden ortaya çıkabilecek herhangi muhalif bir hareketten tedirgin olmuştur. Bu tedirginlikten dolayıdır ki Kemalist elitler, dini sembol ve söylemleri kullanan aktörlerin *ne söyleyip ne söylememeleri* gerektiğini belirlemeye ve bunu denetlemeye çalışmıştır.[216]

Mustafa Kemal Paşa'nın bu yıllarda ele alınacak son beyannamesi, "*Balıkesir Hutbesi*" olarak bilinen 7 Şubat 1923 yılında *Balıkesir Zağnos Paşa Camiinde*, minberde yaptığı

[215] Cündioğlu, **age,** s. 48-49.
[216] Umut Azak, Kemalistlerin dini bir meşruiyet aracı olarak kullanmak isterken aynı zamanda hangi din sorusunu sorduklarını belirtir. Yani bu anlamda Kemalistler hem saf olan tehlikesiz dini çıkarmak hem de reformlarına tehlike olan dini denetleme eğilimdedirler. Azak, **age,** s. 31. Davison, **age**, s. 241-262.

konuşmadır.[217] Öğle namazına müteakiben Mustafa Kemal minberde, İslam dininin siyasal, toplumsal ve kültürel yönlerini, İslam tarihinden örneklerle ele almıştır. Daha sonra camilerin "*birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için*" yani sadece bazı ritüellerin icrası için yapılmadığını, *"taat ve ibadet ile beraber din ve dünya için neler yapılmak lazım geldiğini düşünmek, yani meşveret*" için yapıldığını belirtmiştir. Mustafa Kemal, "*A'mal-i milliye, irade-i milliye yalnız bir şahsın düşünmesinden değil, bilumum efrad-ı milletin arzularının emellerinin muhassaları"* olduğu ve "*Millet işlerinde her ferdin zihni başlı başına bir faaliyette*" bulunmak zorunda olduğunu belirttikten sonra camilerin bu işler için işlevine dikkat çekmiştir.*[218]* Böylece camilerin asıl işlevlerinden biri de "*din ve dünya için, istiklal ve istikbalimiz için, bilhassa hakimiyetimiz için neler düşündüğümüzü meydana*" getireceğimiz mekanlar olmalı, onlara dönüşmelidir.

Mustafa Kemal Paşa, minberden indikten sonra cemaatten gelen bazı sorulara muhatap olmuş ve bunlara ayrıntılı cevaplar vermiştir. Bu ayrıntılı cevaplardan biri Cuma hutbelerinin tadil edilme meselesiyle doğrudan ilgilidir. Belki de bu, Mustafa Kemal Paşa'nın Cuma hutbelerinin Türkçeleşmesi ve içeriklerinin tadil edilmesine dair verdiği, en bütünlüklü ve ayrıntılı cevabıdır:

> "Efendiler! Hutbe demek 'nasa hitab etmek', yani 'söz söylemek' demektir. Hutbe'nin manası budur. Hutbe denildiği zaman, bundan bir takım mefhum ve manalar istihrac edilmemelidir. Hutbe'yi irad eden hatiptir, yani 'söz söyleyen' demektir. Biliyoruz Hz. Peygamber zaman-ı saadetlerinde hutbe'yi kendi irad ederdi. Gerek Peygamber Efendimiz ve gerek Hulefa-yı Raşidin'in hutbelerini okuyacak olursanız, görürsünüz ki gerek Peygamber'in gerek Hulefa-ı Raşidin'in söylediği şeyler o günün meseleleridir. O günün askeri, idari, mali ve siyasi, içtimai hususatıdır. Ümmet-i İslamiye tekessür ve memalik-i İslamiye tevessüa başlayınca, Cenab-ı Peygamber'in ve Hülafa-i Raşidin'in hutbeyi her yerde bizzat kendilerinin irad etmelerine imkân kalmadığından, halka söylemek istedikleri şeyleri iblağa birtakım zevatı me'mur etmişlerdir. Bunlar herhalde en büyük rüesa idi. Onlar cami-i şerif'te ve meydanlarda ortaya çıkar, halkı tenvir ve irşat için ne söylemek lazımsa söylerlerdi. Bu tarzın devam edebilmesi için bir şart lazımdı: o da milletin reisi olan zatın, halka doğruyu söylemesi, halkı dinlemesi ve halkı aldatmaması!"

[217] Yazıcı, **agm**, 215. Cündioğlu, **Türkçe İbadet ve Cumhuriyet İdeolojisi**, s. 185. Mustafa Kemal'in II. Meşrutiyet döneminde çıkardıkları mecmuanın adı da minberdi.
[218] Cündioğlu, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi,** 186.

> Halkı, ahval-i umumiyeden haberdar etmek son derece haiz-i ehemmiyettir. Çünkü açık söylendi zaman, halkın dimağı hayli faaliyette bulunacak, iyi şeyleri reddederek şunun veya bunun arkasından gitmeyecektir. Ancak millete ait olan işleri, milletten gizli ettiler. Hutbelerin milletin anlamayacağı bir lisanda olması ve onlarında bugünkü icabat ve ihtiyaçlarımıza temas etmemesi, 'Halife' ve 'Padişah' namını taşıyan müstebidlerin arkasından köle gibi gitmek için mecbur etmek içindi. Hutbe'den maksat, ahalinin tenvir ve irşatlarıdır, başka bir şey değildir! Yüz, ikiyüz, hatta bin sene evvelki hutbeleri okumak, insanları cehl ve gaflet içinde bırakmak demektir. Huteba'nın herhalde nasın kullandığı lisanla görüşmesi elzemdir.
>
> Geçen sene Millet Meclisi'nde irad ettiğim bir nutukta demiştim ki: Minberler halkın dimağları, vicdanları için bir menba-ı feyz, menba-ı nur olmuştur. Böyle olabilmek için minberlerden aksedecek sözlerin bilinmesi ve anlaşılması ve hakayık-ı fenniye ve ilmiye'ye mutabık olması lazımdır. Huteba-yı kiramın, ahval-ı siyasiye, ahval-ı içtimaiye ve medeniye'yi her gün takip etmeleri zaruridir. Bunlar bilinmediği takdirde, halka yanlış telkinat verilmiş olur. Binaenaleyh hutbeler tamamen Türkçe ve icabat-ı zamana muvafık olmalıdır ve olacaktır."[219]

Aslında Mustafa Kemal'in diğer birçok meseleyle ilgili erken dönem fikirleri, hutbe özelinde, bu metine yansımıştır. Mustafa Kemal II. Meşrutiyet İslamcıları gibi anakronik bir şekilde Asrı Saadet dönemindeki meşruluk siyasetinin kendisini ve araçlarını, hutbeler üzerinden salt anlamsal ve dolayısıyla işlevsel bir sisteme indirgemiştir.[220] Mustafa Kemal bu yüzden hutbelerin Asrı Saadet döneminden sonra *milleti köle gibi gütmek* ve *millete ait olan işleri milletten gizli etmek* için anlaşılmayan bir dile bilinçli bir şekilde çevrildiğini iddia etmiştir. Yani toplumu *tenvir ve irşat* etmek için söylenen söz olan hutbeler, tekrar aslına, ilk haline rücu ettirilmek zorundadır. Genel olarak elitlerin bu yapma kalıp metinleri, sembol ve ritüelleri tekrar bir anlam dünyası içerisinden konuşturmak, spesifik olarak hutbeleri tadil etmek dönemin modernleşme atmosferinin genel tavrını yansıtır. Tabi ki bu modern meşruluk siyasasına içkindir. Minber bu tanımlamada bir bilgilendirme ve müzakere mekânına, hutbeler de *rüesanın askeri, mali, idari, siyasi ve içtimai* güncel brifinglerine dönüşmüştür. Böyle bakıldığında hutbelerin zamana ve zemine uyarlama iddiası, aslında hutbeleri elitlerin keşfettiği, en azından onların öncelik atfettiği problemlere göre düzenlenmek anlamı taşıdığı görülür. Bu aynı zamanda hutbe üzerindeki nihai tasarrufun siyasi elitlerde olduğu anlamına da gelir. Mustafa Kemal'in "*Binaenaleyh*

[219] Tam Metin için Bkz: Cündioğlu, "Mustafa Kemal Atatürk: Balıkesir Hutbesi", **age**, 185-186.
[220] II. Meşrutiyet İslamcıların görüşleri için bkz.: Kara, **Din ile Modernleşme Arasında**, s. 86-95.

hutbeler, tamamen Türkçe ve icabat-ı zamana muvafık olmalıdır ve olacaktır" cümleleri tamda bu anlamda hutbelerin istikametini göstermiştir. Hutbelerin *icabat-ı zamana muvafık* olmaları, hutbe muhtevalarının da daha ziyade *ahval-i siyasiye ve ahval-i ictimaiye* göre şekilleneceği ve bunların da dönemin pozitivist bilgi rejimine, *hakayık-ı fenniye ve ilmiye-ye mutabık* şekilde düzenleneceğini gösterir. Nihayetinde bu çerçevede minberlerin işlevi, *bir memba-ı feyz, bir memba-ı nur* olarak toplumu daha doğrusu köylüyü aydınlatmaya doğru yol alır.

2.3.2. TBMM: Türkçe Hutbe Kıraatinin Mecburi Tutulma Kararı (1925)

Modernleşme, bir proje olarak mevcut tarihsel birikimin "*kötü mirasından*" kurtulmak için geleneksel kurumlar yerine yeni kurumlar icat etmiş; fakat bu yeniliğe rağmen onlara köken atfetmeyi de ihmal etmemiştir.[221] Aynı zamanda Modernleşme, istatistiki anlamda en uygulanabilir ve yönetilebilir projeyi "*normalleştirme*" sistemi içerisinden bulmayı ve "*normalama*" ile *tek tipleştirilmiş* homojen bir toplumsal yapı inşa etmeyi düşlemiştir. Bu anlamda "*felsefi olarak gerçeğin, gerçekliğin*" indirgenmiş, basitleştirilmiş, sadeleştirilmiş, mutlaklaştırılmış, sınırlandırılmış tek boyutu imal ve vaaz edilmiştir.[222] Erken Cumhuriyet döneminde Diyanet Riyaseti de mutlak ve tek bir yoruma indirgenmiş İslam'ın bilimsel olarak *gerçek ve* tarihsel anlamda *saf* halini üretmek, vaaz etmek ve böylece iktidar ağına tahkimat sağlamak için tanzim edildiği iddia edilebilir.

Diyanet İşleri Riyaseti, 3 Mart 1924'de Şerriye Evkaf Vekâletinin ilga edilmesinden bir gün sonra "*Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelatı nasa dair olan ahkamın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi'yle onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i mübin-i İslamın bundan maada itikat ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyet'in makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis"* kararıyla kurulmuştur.[223] Vakıflardan sorumlu etkili bir bakanlık olan *Şerriye Efkaf Vekâleti* göre

[221] "Tek tipleşmenin ilmi ve kültürel karşılığı kaynakları mahdut ve yeni yorumlara açık, daha basit ve sade/yeniden kur(g)ul(an)maya daha elverişli daha kolay anlaşılıp kuşatılabilir / herkes tarafından eşit seviyede ve aynı şekilde idrak edilebilir farklı mezhep ve meşreplerin biriktirdiği 'tarihte kalmış' tartışmalardan uzak, teorik olandan ziyade pratik olanı öne çıkaran / düşünmekten ziyade yapan, bir yük haline gelen tarihi mirasın bağlayıcılığından ve teferruatından kurtulmuş bir din anlayışıdır." Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam**, s. 183.

[222] Kara, **age**, s. 183.

[223] Diyanetin kurulma kararı için bkz.: TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 211.

Diyanet Riyasetinin yetki ve statüsü kanunda görüldüğü gibi daha sınırlıdır ve bu yetki meselesi tartışma konusu olagelmiştir.[224] Diyanetin "*Başvekalete*" bağlı olması ve dolayısıyla *Reisinin* de *"Başvekilin inhası üzerine Reisicumhur*" tarafından atanması da bu tartışmalarda yerini almıştır. Neredeyse Diyanet ile ilgili bütün eleştirel akademik çalışmalarda, Devlet mekanizmasının dini, Diyanet üzerinden kontrol ettiği (*kontrol mekanizması*) iddiasının temel dayanak noktası da bu olmuştur.[225] Kemalist elitlerin, "*Köktenci Modernite Projesi*" için Diyaneti, denetlenebilir ve yönetilebilir bir dini anlayış oluşturmak için kullandığı bu çalışmaların ortak noktalarındandır.[226] Bu durum, yani Diyanet Riyasetinin, Kemalist toplum tahayyülüne tahkimat için araçsallaştığı meselesi, aynı zamanda Diyanetin meşruiyet, statü, yetki, sorumluluk ve faaliyetlerinin tümünü *laiklik tartışmaları* açısından bir mesele haline getirmiştir.[227]

Örneğin Diyanet tanzim edilirken laiklik tartışmaları açısından yetki meselesi, kurumun ismi üzerinden gündeme gelmiştir. 1924 Mart'ında, Mecliste, tartışmalar; "*Umur-u Diyaniye Reisliği*" ile "*Umur-ı Diniye Reisliği*" arasında yaşanmıştır. *Din* ile *Diyanet* tabiri arasındaki farka dair olan bu tartışmalarda; dinin "*muamelat-ı nassa dair olan herşeyi*" kapsamasına rağmen Diyanetin, daha sınırlı olacağı üzerinedir. Yani geniş manasıyla umur-u diniye, *iktisadiyat, içtimaiyat, inzibat, tedrisat* ve *adliye* gibi muamelatların tamamını kapsadığı fakat Diyanetin sadece itikat ve ibadet cihetiyle sınırlı olduğu ve bu yüzden onun tercih edilmesi teklif edilmiştir.[228] Aslında kavram, bu şekliyle Ziya Gökalp'ten miras alınmıştır. 1916 dolaylarında Gökalp, Diyanet kavramını, dünyevi bazı yetkileri olan fakat daha çok din memurlarını ve dini alanları düzenleyen kurumsal bir yapı için kullanmıştır. Yani *Diyanet* kavramını Gökalp, eğitim, adliye, maliye ve

---

İştar Gözaydın, Diyanet İşleri Riyasetinin Modernite projesi için tanzim edildiğini belirtir: "Türkiye devleti, kurucu kadrolarında bir modernite projesi olarak tasarlanmıştı ve dolayısıyla da bu amaca yönelik hemen hiçbir aracın kullanılmasından kaçınılmaktaydı." İştar Gözaydın, **Diyanet; Türkiye'de Dinin Tanzimi,** İletişim Yayınları, İstanbul; 2009. S. 15.

[224] Şeriyye Evkaf Vekaleti, Şeyhülislamlık makamından çok farklıdır. Örneğin Şeyhülislamlık makamının hukuki, adli, ilmi, idari ve siyasi gibi çok fazla yetkileri vardır. Gözaydın, **age**, s. 62

[225] Gözaydın, **age**, 61. Davison, **age**, s. 253-5.Kara, "Din İle Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", **M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 18 (2000), s. 29.

[226] Gözaydın, **age**, s.16.

[227] Kara, **age,** s. 29.

[228]Biga vekili Samih Rıfat'ın din ile diyanet arasındaki ayrımlara dair yaptığı fark ve bu ismin seçilmesine dair yaptığı eleştiriler için bkz.: ". Kara, **agm**, s. 38. Bu noktaya İştar Gözaydın da dikkat çekmiştir, Bkz. Gözaydın, **age,** s. 60-61. Tunalı Hilmi "*Diyanet İşleri varken Umuru Diniye ne oluyor*" diyerek bu eleştirilere cevap vermiştir: TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 212.

yasamadaki dinsel etkinin ayrıştırılması ve sadece dini mekânlar ile din memurlarının atama azil gibi yetkilerini düzenleyen kurumsal bir çerçeve için kullanmıştır.[229]

Hatırlanacağı üzere Mustafa Kemal Paşa 1923'te, hutbelerin "*Türkçe ve icabat-ı zamana muvafık*" olacağını müjdelemiş ve bunun "*Şer'iye Vekâlet-i Celilesinin mühim bir vazifesi*" olduğunu belirtmişti. Fakat 1924 yılında, Diyanet Riyasetinin tanzim edilmesiyle bu düzenlemeler artık Meclise, Diyanet üzerinden gelmiştir.[230] Hutbelerin tadil edilme meselesinin Diyanet üzerinden gündeme gelmesi, bunun gibi diğer din politikalarının da Diyanetin talebi ile değil, bazı noktalarda Diyanet rağmen olduğu belirtilmelidir. Çünkü tekrar etmek gerekirse Diyanet doğrudan Başbakanlığa bağlı, bir *hizmet* kurumudur, bağlayıcı dini kararlar alma yetkisi yoktur, daha ziyade dini anlamda muhatap olduğu sorulara cevap verebilir ve en önemlisi kendi personelinin kadro, atama, azl gibi işlerini görebilirdi.[231]

1924 yılında Mebuslar, Halifelik gibi daha köklü bir kurumu ilga etmek, halifelik ile ilişkili olarak hutbelerin sembolik değişimini tamamlamak ve Diyanet Riyasetini tanzim etmek gibi daha kurumsal reformlara yoğunlaştıkları için hutbelerin tadil edilmesi sonraki yıla sarkmış, daha doğrusu bu mesele ancak sonraki yıl mebusların aklına gelmiştir.[232] 1925 yılının Şubatında, [21.02.1341] hutbelerin Türkçeleşmesi ve dolayısıyla içeriklerinin tadil edilme meselesi, Diyanet İşleri Riyasetinin bütçe görüşmeleri vesilesiyle Meclis gündemine gelmiştir. Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi'nin meclise verdiği takrir sonrasında hutbe meselesi ilk kez Mecliste tartışılmaya başlanmıştır. Abdullah Azmi, takririn içeriğine geçmeden önce devlet mekanizmasını, kurumsal olarak *makine dairesinden müteaddit çarklara* benzetmiş ve çarklar arasında ahengin sağlanması için de hepsinin senkronize çalışmasının zorunluluğuna vurgu yapmıştır. Bu çarklardan biri olan Diyanet Riyasetinin görev ve

---

[229] Doğan, **agm,** s. 20.
Berkes bu kavramla Gökalp'in dinsel alanı daraltmayı hedeflediğini belirtmiştir. Berkes, **age,** s. 458-459. Taha Parla, Gökalp'in "Siyaset alanından teokrasinin tüm kalıntılarının" temizlenmesini desteklediği ve dini alanı sekülerleşmiş bir yapı içerisinde rasyonelleşmiş bir kurumla desteklediğini belirtir. Parla, **age,** 47-49.
[230] Diyanet bütçe görüşmeleri sırasında Abdullah Azmi Efendi Diyanetin bazı risalelerle toplumu irşat ve tenvir etmesi görevini bir seneden beri yerine getirmediği ile bu konuyu açmıştır. TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 211.
[231] Gözaydın, **age**, s.59-61, 88-89, 108.
[232] Abdullah Azmi Efendi, bunu bütçesinin yetersizliğine bağlamıştır. Bkz.: TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 211.

faaliyetlerine bu anlamda önem verilmelidir. Madem Riyasetin en önemli görevi; "*dini mübini islâmın itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesalihini ruyet*" etmek ise, derhal *milletin dinimaneviyatını yükseltmek* için "*milletin itikadatına, müteallik olan ahkâmı islâmiyeyi, milletin anlayabileceği derecede bir takım risail"* hazırlamalı ve bunları neşretmelidir. Abdullah Azmi Beyin takririnde geçen bu risaleler, öncelikle *köylülerin* ve *belki asker ocağındaki neferlerin* anlayabileceği, *kendi sivei lisanımızla* yazılmış ilmihal ve *Kezalik Kuran Tercümesidir*. Bu risalelerin yazılması için mütehassıs bir heyet ve yayınlanması için tahsisat talep eden takrir, böylece hutbelerin Türkçeleşmesi ve içeriklerin döneme göre tadil edilme meselesini Meclis gündeme getirmiştir.

Abdullah Azmi Efendi, yurt dışında tahrif edilerek yayınlanan bazı Kur'an çevirilerinin üstesinden gelmek için verdiği bu takrir sonrasında tartışmalar, öncelikle Diyanetin yetki ve görevi üzerine yoğunlaşmıştır. Nihayetinde Karasi Mebusu Vehbi Bey, Diyanet'in görev ve faaliyetiyle birlikte sözü hutbelere şöyle getirmiştir:

> "Sonra efendim, biz de hutbe diye bir adet çıkmıştır. Teganni ve o tegannide ne şimdiki musikiye uyar, ne alafıranga musikiye uyar. Hocaya da sorarsanız camide teganni haramdır der fakat camide ibadet yerine teganni eder. (Devamla) Bendeniz Diyanet İşlerinden rica ediyorum, bu harama da bir nihayet versin ve benim dilimle bana hitap etsin. (Alkışlar) Hiçbir peygamber kavmine kendi dilinden gayrı bir dille ümmetine hitap etmemiştir. Binaenaleyh bana hitap edecek adam benim dilimle hitap etmeli. (Bravo sesleri)
>
> Ve orası uyku yeri değil, düşünce yeri olsun. Şimdilik onlardan yüksek iktisadiyat mevizeleri beklemiyoruz. Fakat ahlâkî mevziler yapsın, siyasete ele karışmasın, aklı ermiyecek işe de karışmasın elinin hamuruyle. Yalnız ahlâkî şeyler söylesin. Yalan söylemeyin, hırsızlık yapmayın, doğruluk yapın, bir birinize iyilik edin desin, Sokaklarda yetimler dileniyor, bunlara biraz bakın desin, kimi hemşirezademiz, kimi kardeşimizin oğlu desin ve Türkçe söylesin. Ve ben alâkadar olayım, dinliyeyim."[233]

Görüldüğü gibi Vehbi Bey, hutbelerin anlaşılmayan bir dilde ve teganni şeklinde okunmasını, dönemin düşünsel atmosfere uygun biçimde eleştirmiştir. Vehbi Bey Diyanetin artık *bu harama son verip* hutbeleri Türkçe ve okunma biçimi de dönemin yükselen bilme rejimine uygun olarak teganni (müzikal) yerine muhtemelen nutuk şekline döndürmesini istemiştir.[234] Vehbi Bey, şüphesiz hutbelerin Türkçeleşmesiyle "*laakal*

[233] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 214.
[234] İlginç bir şekilde camide teganni eleştirisini yapan Tunalı Hilmi bu sefer, müzik mektebinin açılmasını peygamber döneminden bir örnekle destekler. Bu cümleler için bkz.: TBMM ZC, Devre, 2, Cilt 15, İçtima senesi 2, İnikat 75, s.183. 5.3.1941. (1925)

yüzde sekseni köylü" olan milleti mobilize etmenin hayalini kurmuştur. Vehbi beyin bu sözlerine, Vaktiyle Hoca olduğunu belirten Denizli Mebusu Mazhar Müfit Bey'den destek gecikmemiştir:

> "Şimdi bir de hutbenin Türkçe okunması meselesi vardır. Efendiler! Elhamdan sonra, selâvattan sonra Türkçe söylemesinde bir beis yoktur. Eğer bir beis var idi ise bundan yedi, sekiz sene evvel yani harbi umumi esnasında Türkçe hutbe okuyordu ve kendisiyle görüştüğümde beni bu hususta ikna etmiştir ki Türkçe hutbenin tesiri de ziyade olur. Çünkü anlaşılmayan bir lisanla hitap ediyorsunuz. Sade hürmeten dinliyoruz. Fakat anlayabileceğiniz bir lisanla hitap edildiği zaman, dinlemek değil kalbinde bir cezbe husule gelir. Aksi halde hutbeyi hürmetle dinlemekten ibaret kalıyor."[235]

Mazhar Müfit Bey, hutbelerin Türkçe olmasının fıkhi açıdan hiçbir mahzur olmadığının altını çizdikten sonra Türkçe okunan hutbelerin cemaati sadece aklen değil kalben de etkileyeceğini (*cezbe husule)* iddia etmiştir. Artık ne Müfit Bey ne de Vehbi Bey hutbelerin Türkçe okunmasının dinsel dayanağını belirtmeye ihtiyaç duymamıştır. Fakat dönemin atmosferine uygun olarak hutbeleri bir anlam dünyası içerisinden konuşturmak, politik bir beklentinin dışında, sadece hutbelerin anlaşılmasını sağlanmakla ilgili olmadığı Mebusların cümlelerine de yansımıştır. Bu yansıma, *"tesir*" fiilinin kullanılmasında da görüldüğü gibi köycülük hareketine eklemlenmiştir. Yani edilgen olan köylüler hutbe üzerinden millete, daha doğrusu uysal ve verimli vatandaşlara dönüştürülmesi hedeflenmiştir. Köylülerin uysal vatandaşlara dönüşmesi için de hutbe içerikleri dönemin; siyasi, ahlaki, iktisadi ve hıfz-ı sıhhi gibi nüfusun tamamını ilgilendiren ihtiyaçlara cevap vermesi gerekliydi. Yani hutbelerin tadil edilme talepleri, sadece anlama/dil meselesi olarak değil mobilizasyon/siyasi bir mesele olarak Mecliste yerini alınmıştır. Fakat hem Vehbi Bey hem de Mazhar Müfit Bey, hutbeyi anlama, anlamı da köylüyü mobilize amacına indirgerken kendisini, hutbelerle ilişkili bir tehlikeye, köy imamlarının mevcut durumuna işaret etmek zorunda hissetmişlerdir.

Köylüyü aydınlatma arzusu, Mebusların aklına köy imamlarının yetersizliği ve denetimsizliğini düşürmüş, daha doğrusu mevcut imamların köylüleri etkileme kapasitesini göz önüne alarak Cumhuriyet devrimlerine karşı köylüyü örgütleme

[235] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 217.

ihtimalini getirmiştir.[236] Yani Mebuslar, "*yüzde sekseni*" köylü olan milleti, tadil edilecek hutbeler üzerinden Cumhuriyetin makbul vatandaşlarına dönüştürmeyi hayal ederken, taşrada "*nassı kati*" olan imamların sözleri, devrimlerin ayaklarına dolanacağından endişe etmiştir.[237] Örneğin Vehbi Bey, köylülerin "*başına iki arşın sarık takmış"* hocaların sözlerine fazlaca itimat ettiklerinden yakınmış ve bunun üstesinden gelmek için de köy imamlarına yeniden *şahadetname* ve *tasdikname* verilmesini ve bunun sıkıca denetlenmesini talep etmiştir. Çünkü Köylü milleti, doktor, jandarma veyahut siyasetçinin tüm dil dökmelerine, aydınlatma çabalarına kulak kapatıp köy imamlarının, "*bırakın bu dinsiz keratayı*" gibi basit bir cümlesine kanıyordu. Hatta başına sarık takmış herhangi birinin *Cumhuriyetin İslamiyete mugayır* iddiasında bulunması, köylüleri hemen galeyana getirebilirdi.[238]

Köy imamlarının ıslah edilmesi, nerdeyse söz alan bütün mebusların mutabık oldukları noktaydı. Örneğin Başvekil Ali Fethi Bey "*İlmi kisve altına girmiş olan bazı adamların din namı altında bir takım saçma sapan propagandalarla halkın efkarını tesvil*" ettiğini belirterek buna destek çıkmıştır.[239] Hamdullah Suphi isteyen *her kimsenin hatip* olamayacağı, Mazhar Müfit Bey bazı imamların *abdestin namazın farzından* bile bihaber oldukları, Vehbi Bey de mevcut İmamlarının denetlenip ıslah edilmesi gerektiği ile bu konuyu özetlemişlerdir.[240] İmamların ıslah edilmeleri için acilen bütün imamların Türkçe, coğrafya, ilmihal ve güzel yazmadan oluşan bir imtihana tabi tutulmalı, fakat kalıcı çözüm için hala mezun vermemiş *İmam ve Hatip Mektebi* daha iyi çalıştırılmalıdır. Böylece imamların "*elinin hamuruyle*" aklı ermeyen işlere karışması kalıcı olarak önlenecektir.[241]

---

[236] Köy İmamlarının kontrol altında tutulması meselesini onlara resmi Şahadetname vermek ile çözülmeye çalışılmıştır. Hem Vehbi Bey hem de Mazhar Müfit Bey köylülerin imamlara çok güvendiği ve bu yüzden imamların denetim altına alınması zorunlu olduğunu belirtmişlerdir. Her sarık takan ve cübbe giyenin hocalık yapmaması gerektiği üzerine uzlaşan mebuslar, bunların resmî belgelerle denetlenmesini teklif etmişlerdir. Böylece köy imamlarının ağzına geldiği gibi konuşamayacakları belirtilmiştir. Bkz.: TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 213, 216.

[237]TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 213.

[238] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 214.

[239] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 218.

[240] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 214, 215, 216, 217.

[241] İmamlara yeniden "şahadetname" verilerek denetim altına alınması erken Cumhuriyet döneminde sürekli gündemde kalan bir konudur. Bu durum Köy imamlarının durumun görüşüldüğü bir yıl önce şöyle karar bağlanmıştır: "Köy imamları, köy derneğinin intihabı ve müftülüğün tasdik veya valinin buyrultusuyla tayin olunurlar." Bu karar Köy imamı ile cami imamı, imamın mevcut köyde ikamet etmesi ve imam mührü gibi

Hutbeler açısından mevcut imamların eğitimsizliği, denetimsizliği ve güvenilmezliği hususu, tadil edilecek olan hutbe metinlerinin kimin ve nasıl hazırlayacağı meselesiyle ilişkili olduğu için önemlidir. Dönemin devlet kapasitesi göz önüne alındığında merkezden hazırlanan hutbe metinlerinin her hafta köylere kadar gönderilmesi ve bu metinlerin okunmasının denetlenmesi çok olanaklı gözükmemektedir. Bu sorumluluğun il ve ilçe müftülüğüne veya köy imamlarının kendisine bırakılması ise yukardaki tartışmalardan da görüldüğü gibi ihtimal dâhilinde değildir. Mebusların imamlara, özellikle köy imamlarına karşı aşırı kuşku beslemesi, onların eğitimsizliği ve denetimsizliği ile birleştiğinde, hutbelerin merkezden hazırlanıp buralara gönderilmesini daha cazip kılmıştır. Böylece Mebuslar, köy imamlarının *Cumhuriyetin hiç istemediği şeyleri* hutbelerde söyleme ihtimalini tamamen engellemiş olacaktır:

> "[hutbelerin] Türkçe okunması hakikaten elzem ve ehemdir. Çünkü hutbe; cemaate karşı, ifası lâzım gelen bir takım evamiri ve terk edilmesi icap eden bir takım nevahiyi tebliğ etmekten ibarettir. Hatip, Arapça söyler ve cemaat Türk olursa anlamaz, şu halde bu, abes olur. Halbuki hutbenin keyfiyeti esasiyesi, cemaate tefhim etmek, telkin etmektir. Yalnız şu fark vardır ki, Diyanet İşleri Riyaseti bilûmum camilerde hutbelerin Türkçe okunması hakkında karar verir ve emir tamim ederse, bugün mevcut hatiplerimizi Türkçe hutbe okuyacak adamlara tebdil etmek kabil değildir. Camiler ve hatipler esasen muayyendir. Bazı hatipler vardır ki Türkçe hutbe okumasına imkân yoktur. Arapça okunan hutbelerin mecmuaları vardır. Bazıları arapçayı da okuyamazlar. Ancak mecmualardan arapça okuyorlar. Türkçeyi de böyle yapmalıyız. Abdullah Azmi Efendinin; buyurduğu gibi heyeti ilmiye tahsisatı, Heyeti Âliyenizce kabul buyurulur ve Diyanet İşlerinde bir heyeti ilmiye teşekkül ederse, bu heyeti ilmiye camilerde okunacak hutbelerin Türkçe bir mecmuasını tanzim eder ve etmelidir. Her hatip mimbere çıktığı vakit o zamana ait münasip her ne ise ona göre mecmuayı açar ve onu bulur, Türkçe okur ve cemaate tebliğ eder. Yoksa Bunları hatiplerin reyine bırakacak olursak bunların içinde Türkçe hutbe okuyacak adamlarda bulunamaz telkin edecekleri mesaili tayin edemezler. Binaenaleyh bir intizam dairesinde hutbelerin Türkçe okunması için her halde bir Heyeti İlmiyenin teşkili ve sonra o heyeti ilmiye tarafından Türkçe hutbelerin tanzimi icabeder. Maruzatım bundan ibarettir."[242]

Yukardaki cümlelerin sahibi olan Şeyh Safvet Efendi, öncelikle hutbeleri iyilik ve kötülükleri, emir ve yasakları vaaz etmek olarak tanımlamış ve bu tanım uyarınca

---

yeni bir tartışma yaratmıştır. Bu tartışma Vehbi Beyin "bu kanun neşri tarihinden itibaren mevcut imamlar yeniden buyrultu almaya mecburdur" diyerek noktalamıştır. Böylece Köy imamlarının yeniden buyrultu almasına ve birden fazla imam varsa bir köyde resmi imamı da kaymakam seçmesine karar verilmiştir. TBMM ZC, Devre 2, Cilt 7/1, İçtima Senesi 2, İçtima 15. S. 661-62. 18.3.1340 (1924)

[242] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 217.

hutbelerin Türkçe olmasına destek çıkmıştır. Fakat bununla birlikte Türkçe hutbe metinlerinin yazılma ve okutulma meselesine işaret etmiştir. İmamların büyük çoğunluğunu bırakın Türkçe hutbe okuyacak seviyeye getirme; Arapça hutbe okuyamayacak durumda olduklarını belirtmiştir. Bu yüzden Şeyh Safvet Efendi, daha pratik bir çözüm önermiştir. Aslında bulduğu bu çözüm, şekilsel olarak mevcut durumun, dilsel değişiklikle devam ettirilmesidir. Bilindiği gibi Geç Osmanlı döneminde de imamlar, merkezin neşrine izin verdiği Arapça hutbe mecmularına bağlı kalmak zorundaydı. Safvet Efendi, yeni ve Türkçe olan bir hutbe mecmuası yazılarak bu yöntemin devam ettirilmesini talep etmiştir. Bu Türkçe mecmuanın hazırlanma işini de Abdullah Azmi Efendinin takririnde kurulmasını talep ettiği heyete bırakılmasını istemiştir. Böylece imamların denetimi, özellikle köy imamlarının kontrol altında tutulması merkezden gönderilecek Türkçe mecmua ile çözülürdü.

Şeyh Safvet Efendinin sunduğu bu pratik çözüm akla yatkın gelmiş olmalı ki hükümet adına söz alan Başvekil Ali Fethi Bey de mevcut olan sekiz kişilik *Heyet-i Müşavere*yi bu iş için işaret etmiştir.[243] Fakat Diyanet adına söz alan aynı zamanda bu heyetin de azası olan Aksekili Ahmet Hamdi, *Heyet-i Müşavere'nin* "*kuran-ı kerimi tercüme ve tefsir"* meselesine yoğunlaştığı için hutbe işine ayrı bir "*heyet-i mütehassısa*" oluşturulmasını istemiştir. Aksekili, bazı imam ve hatiplerin denetimsiz bir şekilde bir süredir kendi hazırladıkları Türkçe hutbeleri okudukları fakat kapsamlı bir çözüm bulunma konusunda Meclisle hemfikir olduklarını eklemiştir. Aksekili mevcut imamların yetersizliği için "*Türkçeyi de beceremezler, Arapçayı da beceremezler. Yalnızca ellerinde bir [hutbe] mecmua vardır. Onu da yüzünden okuyorlar. Bunlar için ne yapılsa fayda yoktur*" diyerek mebuslara bu konuda da tam destek vermiştir.[244]

Diyanet adına söz alan Ahmet Hamdi'nin de hutbelerin Türkçeleşme ve içeriklerinin tadil edilme konusunda Meclis ile hemfikir olması, hemen hutbelerin tadil edilmesi için bir

[243] Başvekil Ali Fethi Bey bu heyetin çeşitli Türkçe dini eserler meydana getirdiğini belirtmiştir. TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 218.
[244] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 219.

temenni takriri hazırlanmasına yol açmıştır. Kangırı Mebusları Talat ve Ziya beylerin meclise bir "*Türkçe Hutbe Mecmuası*" yazılması için sundukları takrir metni şöyledir:[245]

> *"Riyaseti Celileye*
>
> *Diyanet İşleri Riyasetince bil'müsabaka bir Türkçe hutbe mecmuası tertip ve neşredilmesini ve bu Türkçe hutbelerin kıraati mecburi tutulmasını teklif ederiz.*
>
> *Kângırı Kângırı*
>
> *Ziya Talât"*

Ziya ve Talat Beyler, sundukları temenni takrirlerinde, hutbe muhtevalarının *bil'müsabaka* ile hazırlanmasını teklif etmiştir. Bunun muhtemel sebebi; gerek Diyanet adına söz alan Aksekili gerekse diğer mebusların *Heyeti Müşavere*nin yoğun oldukları ve muhtemelen yeni bir heyet için Meclisten bütçe ayrılamadığı içindir. Yani "*Heyeti Müşavere*" yoğundu, uğraşması gereken başka öncelikleri vardı, hem hutbeler onların uzmanlık alanı da değildi bu yüzden müsabaka yöntemi ile hutbeler derç edilebilirdi.[246] Bir ikincisi, bu bir temenni takriri olduğu için karara bağlanmamış, karar için başvekâlete havale edilmiştir. Yani Mebuslar, hutbelerin Türkçeleşme ve içeriklerinin tadil edilme meselesinin nihai kararını, Başvekâlete bırakmıştır.

Türkçe hutbe mecmuasının bir müsabaka ile çözülme teklifi, Mecliste genel olarak kabul görmüş olmasına rağmen bazı vekillerin itirazına uğramıştır. Isparta Mebusu Hüseyin Hüsnü Efendi, bazı mükâfatlar ile hutbelerin toplanamayacağını, bu iş için mütehassıs bir *heyet-i ilmiyenin* tanzim edilmesinde ısrar etmiştir:

> "Bir heyeti ilmiye kabul edelim. Fakat ilmiyenin vazifesi ne olacaktır? Diyor. Evvela vazaiften birisi bu heyeti ilmiye işe başladığı gün kuranıazümmüşşanı tefsir ve tercüme etmezden evvel kırksekiz tane hutbe tertip edecektir. İki de bayram hutbesi tertip edecek, Türkçe olarak, kendi lisanımızla tertip edecek, bunları bitirecek, bunlardan sonra kuraya tevzi olunacak, kurada hatip efendiler, onunla amel edecekler ve basmakalıp onu okuyacaklardır. Öteden beri hatip efendilerin ellerinde bulunan hutbeler haftaya taksim olunmuş, basmakalıp hutbelerdir. Zira devri istibdadı meth etmişlerdir, sultanları meth

[245] "*4. — Kângırı Mebusu Talât ve Ziya Beylerin;*
Türkçe bir hutbe mecmuası tertip ve neşri ile Türkçe hutbe kıraatinin mecburi tutulması hakkında takriri. (4/162)." Bkz. Zabıt Cerideleri, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 191, 220.
[246] Hem Abdullah Azmi Efendi hem de Aksekili Ahmet Hamdi için bkz.: TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 219.

> etmişler vesaireyi vesaireyi meth etmişlerdir. (On pararlık fener, bu kadar yanar) derler. Bir darbı mesel vardır. Arkadaşlar! Bunlara verdiğimiz bir mükafat yoktur. Eline beş kuruş veririz, sen oniki ay bununla şu vazifeyi göreceksin deriz. Para ile iş görülmez, bizim öteden beri adetimiz böyledir."[247]

Görüldüğü gibi hutbe mecmualarının hazırlanma ve okunma konusuna görece hâkim olan Hüseyin Hüsnü Efendi, ilk resmi Türkçe hutbe mecmuasının yöntem dahil şekil ve içerik olarak nasıl düzenlenmesi gerektiğine dair ayrıntılı bilgiler vermiştir. Hicri takvimine göre bir yılda 48 hafta, dolaysıyla 48 Cuma olduğu, Ramazan ve Kurban Bayramları hutbesiyle bu sayının 50'ye vardığını belirten Hüseyin Hüsnü Efendi, 50 hutbelik bir Türkçe Hutbe Mecmuasının tertip edilmesiyle bu sorunun çözüleceğini belirtmiştir. Tertip edilecek bu mecmuanın her camiye dağıtılmasıyla taşradaki hatipler, haftalara göre düzenlenmiş bu hutbeleri *basmakalıp* bir şekilde, mecmuanın yüzünden okuyacak ve böylece denetleme sorunun da çözülecektir. Hüseyin Hüsnü Efendi "*Zira hatjp efendi murad ederse bir memleketi isyan ettirebilir murad ederse bir memleketi ıslâh edebilir"* diyerek hutbelerin önemine, onların merkezden gönderilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.[248] Hutbelerin merkezden gönderilmesi, sadece imamlara güvenmemekten değil hutbe içeriklerine dair Mebusların niyetlerine dair fikir de verir.

Isparta mebusu Hüseyin Bey'in bu teklifi iki itirazla karşılaşmıştır. İlki hutbeleri hazırlanma görevi için işaret ettiği Heyet-i İlmiyenin Kur'an-ı Kerim tefsir ve tercümesi gibi daha öncelikli işlerinden dolayı yoğunluğu üzerinedir.[249] Mecliste daha fazla itiraz edilen konu, hutbelerin basmakalıp okutulmasına karşı olmuştur. İtirazlar genellikle "*basmakalıp*" hutbelerin, dinamik bir toplumsal yapı oluşturma iddiasında olan Cumhuriyetin beklentisiyle uyuşmadığı üzerinedir. Genç Cumhuriyet'in dinamik devrimler ile yakalamak istediği toplumsal ivme, diğer neşriyatla birlikte hutbelerin de desteklemesi gerekmektedir. Örneğin hutbe gibi önemli bir vasıtanın sağlayacağı avantajların farkında olan Kırşehir Mebusu Galip Bey, hutbe konularının *cennet* ve

---

[247] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 224.
[248] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 224.
Hüseyin Hüsnü Efendinin bu ifadesine hemen tepki gelmiştir. Trabzon Mebusu Hasan Bey ve bazı diğer mebuslar tepkileri için bkz.: TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 224
[249] Örneğin Vehbi Bey şöyle itiraz etmiştir: "hutbe meselesi bununla alakadar değildir. Hutbe meselesi bugünkü Heyeti Müşaverenin düşünebileceği ve halledebileceği bir meseledir." Bkz. TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 225.

cehennemden dünyevi olana, Genç Cumhuriyetin ihtiyaç duyduğu *inkişaflara* yoğunlaşması gerektiğini şöyle belirtmiştir:

> "Vaizlerin memleketimizin inkişafı iktisadisi namına ahaliyi irşat etmeleri hususunda Diyanet İşleri Riyasetinden ricada bulunulmuştur. Efendim! Şimdi vaizlerimize hatiplerimize rica ederiz. Eski seyirlerinden biraz infikâk etsinler, hakikate girsinler, halk hiç bir şey anlamıyor. Cenneti, Cehennemi biraz bırakalım. Memleket lâzım, iktisat lâzım, geçinmek lâzım, hayat lâzım. Vaizlerimiz, vaazlarını bu cihete intikal ettirdiği gibi hatiplerimizde her hangi bir münşiye giderek devlete, insaniyete, dünyaya lâzım olan bir hutbeyi tertip ettirerek okusunlar.
>
> Mutlaka o hutbe arapça okunacak veyahut hocalar tarafından tanzim edilecek, böyle şey yoktur. Vus'at, tamam vus'at veriniz, herkes de görsün anlasın. Binaenaleyh encümen rica ediyor, madde bu suretle geçsin, sonra suiistimale sebep olur, başka yere sarfedilir velhasıl esas fevt olur. Ricamız bundan ibarettir."[250]

Hâsılı, 1925 Şubat'ında hutbelerin Türkçeleşmesi ve içeriklerinin tadil edilmesine dair Mecliste yapılan tüm bu tartışmalar, Erken Cumhuriyet elitlerinin din üzerinden mobilizasyon sağlama düşüncelerinde ortaya çıkan temel paradoksa benzemektedir.[251] Hutbeler nezdinde bu paradoks; diğer devrimlerle senkronize olacak şekilde hutbeleri kullanmanın cazibesi ile dinsel bütünlük oluşturan sembollerden birini kullanmanın aynı zamanda dini bir baskıya dönüşme kuşkusu şeklinde özetlenebilir. Bu yüzden Mecliste köy imamlarının taşradaki statüleri konuşulurken, edilgen bir durumdan etken bir tehlikeye dönüşme ihtimali, birlikte ele alınmıştır. Erken Cumhuriyetin bu yıllarında, özellikle kurumsal reformlara ağırlık verildiği 1923-1925 yılları arasında, İmamların taşrada taşıdığı düşünülen tehlikeye karşı siyasi elitler, sürekli teyakkuz halinde kalmışlardır. Bunun için taşra imam ve müftülerine *"siyasetten*" uzak durma ihtarları Diyanet ve halefi üzerinden sürekli verilmiştir. Bazı kaza müftülerinin "*siyaset ile iştigal*" ettikleri ve muhtemelen muhalif söylem üretme ihtimali göz önüne alınarak bundan uzak durmaları aksi takdirde görevden alınacakları buna örnektir.[252] Müftülerin siyasetten uzak durma ihtarları, aynı zamanda taşra imam, hatip ve vaizleri için de geçerlidir. Erken Cumhuriyet Döneminde, Diyanet bünyesinde olmayan hocaların ya vaaz yapmaları

[250] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 225.
[251] Berkes, toplumu bir felaket karşısında mobilize etme gücü olan din ile "ulusal çabayı baltalayan" dinin aynı olduğunu belirtir. Berkes, **age**, s. 541.
[252] Müftülük meslekleri haricine çıkıp siyasetle iştigal edenlerin azil edileceğine dair bkz.: BCA, 051. V48/2.1.14. (02.01.1923). BCA, 051. V48/13.113.67. (20.12.1922). BCA, 051. V33/4.36.4. (14.01.1923).

tamamen yasaklanmış ya da onlara resmi "*vesika*" verilerek denetimleri sağlanmıştır. Vesika verilen hocalar da çeşitli yönetmenliklerle sürekli kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.[253] Özellikle Ramazan ayında taşraya dağılan hocaların sayı ve etkinliğinin artması, denetimi tekrar tekrar gündeme getirmiştir. Jandarmadan da yardım alınarak köylere dağılan bu hocalara resmi vesika verildiği ve vesikası olmayan "*gezici hocaların*" vaaz ve nasihati engellendiği görülmektedir.[254]

Erken Cumhuriyet döneminde tüm bu tartışmalar sonrasında, hutbelerin Türkçeleşme tezkeresi, 22 Şubat 1925 tarihinde, Diyanet İşleri Riyasetine "*Türkçe bir hutbe mecmuası tertip ve neşriyle Türkçe hutbe kıraatinin mecburi tutulması*" yazısıyla bildirilmiştir.[255] Diyanet İşleri Riyaseti de bu tezkereye uygun olarak '*bil'musabaka*" bir hutbe mecmuası yazılmasını öngörmüştür. Haziran ayı boyunca müftülüklerden '*bil'musabaka*" hazırlanacak bir Türkçe hutbe mecmuası için müstakil hutbeler talep edilmiştir. Diyanet, bu tamimlerde hutbenin ne olduğu, hangi kısımlardan oluştuğu ve hangi nedenlerden dolayı Türkçeleşmesine karar verildiği gibi noktalara değindikten sonra mükâfat karşılığı Türkçe müstakil hutbeleri şöyle talep etmiştir:

> "Hutbe'den maksat cenabı Allah'a hamd ve sena ve hidayet elçisine ikrar ve hazreti Muhammed sallalahu aleyhi vesellem efendimizin hem Allah'ın kulu hem de resulü olduğu şehadet etmek insanlara Allah ve Resul'üne itaat etmek lüzumunu hatırlatmak ve hilafına hareketten tahzir etmek, kavaid-i İslamiye ve umur-u Muhammediye talim ve tebliğ etmek olduğu nazarı dikkate alınarak bu maksadın tamamıyla husula gelmesi için hutbelerin tarzında biraz tadilat yapmak zarureti husul olmuş ve bunun için de bervece-i ati tahrifat dairesinde bir hutbe mecmuası yazılmak kararı almıştır.
>
> Birinci ve ikinci hutbelerde hamd ve sena, selat ve selam yine arabi olarak ifa edilmekle beraber vesiyet ve mava'zı kısmında başka bir şey okunmayarak ittikadat, ibadat, ahlak, sayi amel, iktisat hakkında her hafta bir veyahut müttedidayat-i kerime ve ehadis-i sahihe okunduktan sonra bunlar sade ve baliğ bir ifade ile Türkçeye tercüme ve izah olunacak, sonra Türkçe güzel ve mükid bir dua yapılacak daha sonra yalnız 'innellahe yağmuru biledli ....' ayet-i kerimesiyle hutbeye nihayet verilecektir. Bu şekil hutbedeki maksadın husulüne,

[253] Vaaz ve nasihati sadece maaşları ve "nasihat" etme belgesi olan dersim ve vaizlerin yapması için bkz.: BCA, 051. V48/13.114.48. (22.09.1925). BCA, 051. V00/05.43.9. (22.07.1924). BCA, 051. V00/2.12.39. (12.01.1925).

[254] Ramazan-ı Şerifte köylere dağılan hocalara vilayet jandarma dairesinden birer vesika verilmesi için bkz.: BCA, 051. V00/13.114.21.(08.03.1925).
Erken Cumhuriyet Ramazanlarının dönüşümü için bkz.: Sevgi Adak, **age.** Adak, "*Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar (1923-1938)",* **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, sayı 11, s 47-88.

[255] BCA, 030. 10/7.41.31. (22.2.1925)

daha ziyade hadim olunacaktır. Tahrirat müdüriyesi dahilinde tertip edilecek hutbelerin nihayet teşrini evvel iptidasına kadar Riyasete gönderilmesi ve tertip edilen hutbelerden heyet müşavirince bil'tetkik tercüme edilecek hutbe için sahiye [sahibine] münasip bir mükafat verileceği tamim beyan olunur efendim."[256]

Görüldüğü gibi Diyanet Riyaseti, Meclisteki tartışmalara uygun olarak hutbenin farklı kısımlardan oluştuğu ve bu kısımlardan sadece birinin Türkçe olmasına karar verildiğini belirtmiştir. Diyanet, Türkçe okunmasına karar verilen bu kısmı, "*mev'iza*" olarak tanımlamış ve mevizanın da zaten "*nasihat*" ve "*öğüt verme*" olduğunu ayrıyeten belirtmiştir. Yeni durumu böylece meşrulaştıran Diyanet, öğüt ve nasihat olarak verilecek mevzuların da *ittikadat, ibadat, ahlak, sayi amel, iktisat*'tan oluşması gerektiğini müftülüklere bildirmiştir. Yani merkeze gönderilecek ve değerlendirilmeye alınacak hutbe konuları bunlarla sınırlanmıştır. Bu tamim de dikkati çeken bir diğer nokta da "*veyahut*" denilerek alternatif bir çözüm gibi "*müttedidayat-i kerime ve ehadis-i sahihe okunduktan sonra bunlar sade ve baliğ bir ifade ile Türkçeye tercüme ve izah olunacak*" denilmesidir. Bu, Diyanet'in geleneksel çözüm yöntemi olan "*Kürsü Şeyhliği*" kurumundaki ısrarını çağrıştırmaktadır. Belki Diyanet, bu alternatif koyma stratejisi ile hutbe meselesinde halen geleneksel çözüm yolunu sürdürme iddiasındadır. Zaten aşağıda görüleceği gibi Diyanet, bu cümlelerden yaklaşık bir ay önce hutbelerin Türkçe okunmasına halen kuşkuyla yaklaşmıştır.

2.3.3. Türkçe Hutbeden Türkçe İbadete

II. Meşrutiyetten beri yüksek sesle dile getirilmeye başlanan hutbelerin "*zamana ve zemine uygun olarak irad edilmesi*" talepleri, 1925'te mecliste nihayetinde kabul edilmiş ve bu yeni bir dönem başlatmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde hutbelerin Türkçe okunma talepleri artık "*Türkçe İbadet*" projesine eklemlenmeye başlamıştır. Diyanet Riyasetinin bu dini reformlara karşı tutumu ise peyderpey zayıflamıştır.[257] Yani II. Meşrutiyet'ten itibaren yüksek sesle dile getirilen hutbelerin Türkçeleşme talepleri, Erken Cumhuriyet döneminde dinde Türkçeleşme hareketine eklemlenmiş ve bu taze bir kurum

[256] BCA,051. V08/2.6.1. (22.2.1925). Şavşat Müftülüğü 'ne gönderilen tamimdir:
[257] Örneğin Kara, Ahmet Hamdi Akseki'nin önünde üç seçenek olduğunu belirtir. Ya köşesine çekilip sesiz kalacak ya Ankara'ya karşı mücadele edecek ya da daha büyük felaket ve zararları engellenmek için Ankara ile uzlaşaraktı. Kara, "Bizden Biri Olarak Ahmet Hamdi Akseki", **Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu**, Yay. Haz.: Hüseyin Arslan-Mehmet Erdoğan, Ankara; 2004, s. 124.

olan Diyanete, baskı olarak dönmüştür. Diyanet Riyaseti, hutbelerin Türkçeleşme taleplerinin diğer ibadetlerin Türkçeleşme baskılarına yol açacağından ve bunun da diğer tüm Türkçeleşme kampanyalarıyla senkronize ilerlemesinden endişelenmiştir. Bu endişe, dönemin Diyanet Reisi Börekçizade Mehmet Rıfat Efendi'nin 1924 Ramazan'ında, Kur'an çevirileriyle ilgili "*İlleri*" gazetesine verdiği beyannamede net şekilde görülür.[258] Börekçizade, "*Türkçe namaz*", "*Türkçe Kur'an*" ve "*Türkçe Hutbe*" meselesini, birbirine eklemlenen bir proje olarak anladığı şu cümlelerinden okunur:

> "Riyaset, Kur'an-ı Kerim ve ehadis-i şerife tercümelerinin lüzumuna kanidir. Bunun için bir hey'et-i mütehassısa teşkil ederek bu mühin işi yapacaktır. Hutbeler hakkındaki kanaatimiz ise, yine hutbelerin Arapça, fakat elhan ve negamat ile değil, nesren okunarak hitamında cemaate Türkçe tercümesinin söylenmesi yolundadır. Çünkü hutbeler Türkçeleşirse, namazdaki kıraatin de Türkçeleştirilmesi meselesinin ortaya çıkarak hoşnutsuzluk yapması ihtimali vardır. Riyaset bu esasa göre yeniden Arapça hutbeler tanzimi hususunu düşünmektedir."[259]

Diyanet Riyasetinin "*hutbeler Türkçeleşirse, namazdaki kıraatin de Türkçeleştirilmesi*" meselesinden bahsetmesi, dönemin "*Türkçe ibadet*" baskılarının yoğunlaşmasına cevaptır. Yani Diyanet, hutbelerin Türkçeleşmesinin diğer ibadetlere, Türkçe namaz baskısına dönüşeceği için onlara bile halen temkinli yaklaşmıştır.[260] Muhtemelen bu endişe yüzünden geleneksel bir kurum olan "*Cuma Vaizliğin/Kürsü Şeyhliğini*" farklı bir biçimde çözüm olarak sunmuştur. Hutbelerin tamamen Arapça okunması, fakat hutbe sonunda cemaate meviza kısmının Türkçe tercüme edilmesi ve okunma biçimlerinin biraz tadil edilmesi, Cuma vaizliği kurumunu çağrıştırmaktadır. Diyanetin, hutbelerin Arapça okunmasında bu kadar ısrar etmesinin Türkçe namaz dışındaki muhtemel bir diğer endişesi de ibadetlerin sadece anlamsal bir ilişkiye indirgenemeyeceği, şekilsel ve sembolik olarak da bir bütünlük taşımaları gerektiği için bunlardan birinin yerinden edilmesi, ibadetlerin sahihliğine fıkhi açıdan halel getireceği düşüncesidir. Bu yüzden Diyanet, hutbelerin Arapça kalmasında ısrarcı fakat hutbe içeriklerinin dönemin şartlarına göre tadil edilmesine taraftar olmuştur.

---

[258] Cündioğlu, **age,** s. 52.
[259] Diyanet İşleri Riyaseti Beyanatı, "İlleri", 13 Mayıs 1340/9 Şevval 1342. İlleri Gazetesinden aktaran Cündioğlu, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I**, s. 52.
[260] Cündioğlu, **age**, s.52-53.

Bu beyannameden kısa bir süre sonra dönemin basını, Türkçe ibadet taleplerini artırmıştır. Çünkü Basın, Diyanet ve ulema destek vermeden Türkçe İbadet projesinin toplumsal taban bulamayacağının farkındadır. Bu yüzden Rıfat Börekçi'yi Türkçe ibadet konusunda ikna etmenin yollarını aramış hatta onun yukardaki beyannamesinde, hutbelerle birlikte "*ana dilde ibadetin*" caiz olduğunu bulmuştur.[261] Ana dilde ibadet için basınının bulduğu dini delil ise, II. Meşrutiyet basının *Mahalli dilde hutbe* için keşfettiği Ebu Hanife'nin fetvasıdır.[262] Bu fetva ile birlikte basın artık hutbelerle birlikte namazdaki bütün kıraatlerin Türkçe okunmasının hak olduğunu belirtmiştir. Diyanet gittikçe artan bu baskılara karşı yeni bir beyanname yayınlamış ve önceki tutumunu biraz revize etmiştir. Bu yeni beyannamede Diyanet, hutbelerin Türkçe okunabileceğini fakat namazda Türkçe kıraatin "*hiçbir zaman mümkün olamayacağını*" belirtmiştir.[263] Yani Diyanet, bazı hatiplerin birkaç yıldan beridir "*halkı tenvir*" etmek için hutbelerini Türkçe okumasına nihayetinde rıza göstermiş fakat *Türkçe namaz* konusunda geri adım atmamıştır.[264]

Erken Cumhuriyet döneminde *Türkçe İbadet* talep ve baskılarını sadece basın yapmamıştır. Bazı Cami imamları ve Tekke şeyhleri de bu talepleri dillendirmişlerdir. Örneğin; Göztepe Camii Hatibi Cemaleddin Efendi ve Çengelköy Kadiri Tekke Şeyhi, (Şeyh Nevruz Tekkesi) Mehmet Nureddin Artam bu konuda öne çıkmıştır. Cemalleddin Efendi, *İctihad Mecmuası'nın* 1925 Mart-Nisan sayılarında, *Türkçe İbadet* ile ilgili bir dizi yazı kaleme almıştır. Göztepe hatibi, Arap olmayan Müslümanların "*öz anası dilinde okuyacağı Kur'an'ında hatim sevabı"* bulunmadığına ve *"tekbirini, tesbihini, duasını, niyazını Türkçe okuyup kıldığı namazın makbule geçmeyeceğine dair ne Allah'tan ne Resullulah'dan bir işaret yoktu ve olamazdı*" diyerek iddiasını özetlemiştir. Nureddin Artam ise neredeyse aynı tarihte, Vakit gazetesinde "*camilerde okunan hutbelerin mutlaka Türkçe olmasını ve hutbesi Türkçe olarak okunmayan Cuma namazının sahih*

[261] Cündioğlu, **age**, s.53.
[262] Sebillürreşad mecmuası Diyanete açık bir şekilde bunu yöneltmiştir. Cündioğlu, **age**, s. 53.
[263] "Riyaset, gazete muhabirlerine vaki olan ifadatında, "namazlardaki kıraatin Türkçe olmasını iddia" ihtimalini nazar-ı dikkate alarak bunun hiçbir zaman mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Beyanatın bazı cümleleri terk veya ilave edildiği, neşrinden sonra görülmüş olmağla tavzih-i hakikat olunur." Diyanet İşleri Reisi Rifat [Börekçi], "Sebilürreşad Cemiyet-i İslamiyesi Müdüriyet-i Aliyesine-İzaha Muhtaç Bir Nokta", Sebilürreşad, sayı XXIV/604, Tarih 12 Haziran 1340/9 Zilkadde 1342, s. 87. Aktaran; Cündioğlu, **age**, s.54.
[264]Aksekili 1925 yılında Mecliste "Şimdiye kadar pek tabii birçok yerlerde yapabilenler, hutbeyi Türkçe" okuduklarını ve böylece halkı tenvir ettiklerini belirterek hutbelerin Türkçeleşmesini desteklediğini belirtmiştir. TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 219.

olamayacağını" iddia etmiştir. Kadiri Şeyhi, ulemadan alacağını umduğu destekle "*Cuma günleri hutbesi Türkçe okunmayan cami*" kalmayacağını da eklemiştir. Nurettin Artam sonraki yazısında bir adım daha atarak "*Kur'an'dan maksat mana olduğuna, her Müslüman namazda okuduğunu anlaması lazım geldiğine göre*" namazda okunan surelerin tamamı Türkçe olmalı demiştir. Görüldüğü gibi Nureddin Artam ve Cemaleddin Efendi, dönemin pozitivist atmosferinin etkisiyle tüm referanslarını anlam üzerine bina ederek hatta anlama indirgeyerek; Diyanetin, ibadetlerin sahihliğine halel gelme iddiasını tersine çevirmişlerdir. Cemaleddin Efendi ve Nurettin Artam, "*asırların üzerine örttüğü örtü altında uykuya mahkum*" kalmış İmam-ı Azzam'ın fetvasını delil olarak göstererek Diyaneti, fıkhi açıdan da ikna etmeye çalışmıştır.[265]

Erken Cumhuriyet Döneminde artarak devam eden *Türkçe İbadet* talep ve baskıları, 1926 Ramazanının ilk Cuma'sında, kuvveden fiile geçmiştir. 19 Mart Cuma günü, Göztepe Tütüncü Mehmet Halis Efendi Camii İmam ve Hatibi Cemaleddin Efendi, yukardaki iddiasına uygun olarak Cuma namazını Türkçe kıldırmıştır. Cemaleddin Efendi namazdan önce Cuma hutbesinin tamamını Türkçe okumuş sonra da kendi tercümesi olan Kur'an çevirileriyle Cuma namazını kıldırmıştır. Hatta Cuma namazındaki tekbir ve tespihlerin tamamını da Türkçe okuduğuyla övünmüştür. İçtihad Mecmuasında, Türkçe namaz kıldırmakla övündüğüne bakılırsa, muhtemelen Diyanet tarafından görevden azledileceğini tahmin etmemiştir.[266] Camii cemaatinin Üsküdar Müftülüğüne şikâyet etmesi üzerine Diyanet Riyaseti, olaydan dört gün sonra aşağıdaki yazıyla Cemaleddin Efendi'yi görevden almıştır:

> "İstanbul'da Göztepe'de kain cami-i şerifin İmam ve Hatibi bulunan Cemal Efendi'nin Cuma günü hutbeyi Türkçe kıraat ettikten sonra 'Allah Büyüktür' ile namaza şuru ve Fatiha zamm-ı surelerinin de tercemelerini irad ederek selama kadar bu yolda namaz kıldırdığından bahisle müma-ileyh hakkında yapılacak muamelenin emr u iş'arına dair İstanbul Müftülüğü ve Müessesat-ı Diniyye Müdüriyeti'nden varid olup havale buyrulan 20 Mart 926 numaralı arizalar mütalaa ve mesele-i mezküre hakkında tedkikat-ı lazime icra olundu.

[265] Cuma hutbelerinin Türkçe okunması içinde referans verilen İmam Azzam'ın fetvası, Türkçe namaz ve Türkçe Kur'an için de kullanılmaya başlanmıştır. Bkz.: Cündioğlu, **age**, s. 53-59, 60-61.
[266] 1 Nisan 1925 yılında hutbelerin Türkçeleşme kararına teşekkür yazmıştır. Görevden alındıktan sonra da Takrir-i Sukun'dan geriye kalan basın kendisine büyük bir destek vermişti. Vakit Gazetesi manşetinde "Münevver Bir Hocamız Türkçe Namaz Kıldırdı: Allah Büyük" şeklindedir. Bkz. Cündioğlu, **age**, s. 65-70.

> Namazda kıraat-ı Kur'an bi'l-icma farz ve Kur'an'ın hangi bir lügat ile tercemesine Kur'an ıtlakı kezalik bi'l-icma gayr-ı caiz ve namazdaki kıraat-i Kur'an mahallinde terceme kıraatinin adem-i cevazı da bi'l-umum mezahip fukahasının icmaı ile sabit olduğundan, hilafına mücaseret, namazı vaz'ı şer'isinden tağyir ve emr-i dini istihfaf ve mel'abe şekline vaz'ını mutazzammın olduğu gibi, beyne'l-müslimin iftirak ve ihtilafa ve memlekette fitne hudusuna bais olacağından, fiil-i mezbur'a mücasereti sabit olan merkum Cemal Efendi'nin uhdesindeki vezaif-i ilmiye ve diniyye'nin ref'i emr-i zaruri halini almış olmağla ol vechile tebliğat icrası 9 Ramazan 1344/23 Mart 1926. Diyanet İşleri Reisi Rifat."[267]

Diyanet İşleri Riyaseti, Türkçe Kur'an tercümesi ile Kur'an kıraatinin aynı şey olmadığının altını çizmiş ve bu sebeple Türkçe tercümeyle kılınan namazın sahih olmayacağını belirtmiştir. Diyanet bunu; "*bi'l-umum icma mezahip fukahasının icmai ile sabit olduğu*" yani fıkıhçılar arasında kabul edilen bir genel kural olduğuna dayandırmıştır. Aksi münferit bir durumun ise "*iftirak*" ve "*ihtilafa*" yol açarak memlekette fitne yaratacağını iddia etmiş ve böylece meseleyi bir asayiş problemine dönüştürmüştür. Fakat görünen odur ki, Diyanet Riyasetinin ve dolayısıyla görece muhalif ulema ve İslamcı münevverlerin Erken Cumhuriyet döneminde Türkçe ibadet projesi dâhil diğer ihtilaflı dini politikalara verdiği son ciddi tepki bu olmuştur. Çünkü bu tarihten itibaren uzun bir süre Diyanet Riyasetinin işlevi, hükümetin düzenlediği din politikalarını onamaktan öteye gitmemiştir.

Sonuç olarak Erken Cumhuriyet döneminde, Cuma hutbelerinin Türkçeleşmesi son kertede siyasi elitlerin tasarrufunda olduğu gözükmektedir. Diyanet İşleri Riyaseti ise dönemin otoriterliğine bağlı olarak alternatif koyma/üretme ihtimali söz konusu değildir ve hutbeler meselesinde olduğu gibi diğer dini politikalarda da sesi gittikçe cılızlaşmıştır. Bunun anlamı hutbe konularının belirlenmesi, değerlendirilmesi ve yazılması noktasında Diyanetin göz ardı edildiği değildir. Hatta Türkçe hutbe konularının nelerden oluşacağı konusunda Diyanet, birçok noktada dönemin münevver ve Siyasi elitleri ile mutabıktır. Diyanet uleması, siyasi elitler ve aydınlar arasındaki bu üstü örtülü veya açık mutabakata geçmeden önce ilk resmi Türkçe Hutbe mecmuasının yazılma, basılma, dağıtılma ve okutulma meselesine ve bu süreçlerin denetlenmesine bakmakta fayda vardır.

[267] Cündioğlu, **age**, 65.

2.4. Türkçe Hutbe Mecmuları: Merkezileşmenin Tamamlanması

Hutbelerin 1925 Şubat'ında mecliste Türkçe irad edilmesine karar verilmesinden kısa bir süre sonra gerek bazı gazete köşelerinde gerekse müstakil bir şekilde *Türkçe Hutbe Mecmuası* adıyla muhtelif bazı risalelerin hızlıca yayınlandığı görülmektedir. Bu muhtelif mecmuların yayınlanmasında *hutbelerin bil müsabaka derç edilmesine* karar verilmesinin etkisi vardır. Bu Türkçe hutbe mecmularına kısaca değinmekte yarar vardır çünkü bu mecmualar, bir yıl sonra yayınlanacak olan ilk resmi Türkçe hutbe mecmuasını şekil, biçim ve içeriğini etkilediği en azından onlarla benzerlik taşıdığı görülmektedir.

Bu mecmualardan muhtemelen ilki, 1925 yılında Ahmet Kamil Matbaasında bastırılan *Hutbe Hocası* adlı kitapçıktır. Bu hutbe mecmuasının müellifi Fatih dersiamlarından *İstanbullu Hacı Hayrı Efendi*'dir. *Hutbe Hocası*, Cumhuriyet'in Türkçe hutbe okunma kararına hizmet etmek için yayınlandığını, mukaddime kısmında özellikle belirtilmiştir.[268] Mukaddime kısmında "*dini ve dünyevi güzelliklerden bahseder*" diyerek mecmuadaki hutbe muhtevalarına dair genel bir bilgi de vermiştir. Mecmuadaki hutbeler bu iddiaya uygun olarak iman ve ibadet ile birlikte güzel ahlak ve bazı toplumsal meseleleri ele alan müstakil konulardan oluşmuştur.[269] Hutbe Hocası şekilsel olarak incelendiğinde ise; hicri takvime göre düzenlendiği ve her haftaya bir hutbe düşecek şekilde, toplam 48 tane müstakil hutbeden oluştuğu görülmektedir.

1925 yılında basılan önemli diğer bir Türkçe hutbe mecmuası ise "*Akbayık Cami-i şerifi İmam ve hatibi İsmail Tahsim*" tarafından yazılan *Türkçe Hutbeler* adlı mecmuadır. Matbaa-ı Amire tarafından basılan *Türkçe Hutbeler*, İsmail Tahsim Efendi'nin cuma günleri okuduğu "*on iki hutbenin bir araya cem edilmesiyle*" oluşmuştur. Bu mecmuadaki hutbe içeriklerine bakıldığında ise hutbelerin sadece iman, itikat, ibadet ve ahlak ile ilgili muhtevalardan oluşmadığı görülmektedir. Örneğin "Cihat" adlı hutbede, "*hudutlarınıza tecavüz eden düşmanlarınıza karşı cidat*" etmekten, "Müslümanların dostları" adlı hutbede "*kardeşleriniz olan müminlerden gayrı"* kimseleri dost edinmemekten, onlara güvenmemekten, içki ve kumar ile ilgili hutbede bunların bireysel ve toplumsal

[268] "Hutbe Hocası; Türkiye Devleti ve Cumhuriyeti'nin işarı selefin tertip alınması, taht-ı karar alınmasına elden geldiğince mürettebe rağbet ve hizmet olmak üzere tab' ve neşr olundu" Bkz.: Hacı Hayri Efendi, **Hutbe Hocası**, Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul; 1341 [1925], s. 1.
[269] İsmail Tahsin, **Hutbe Mecmuası,** Matbaa-ı Amire, İstanbul; 1341 [1925], s. 1-3.

zararlarından ve son hutbede Türklük ile ilişkili özcü kodlar ve hamasi söylemlere genişçe yer verildiği görülmektedir.[270] Şekilsel olarak bakıldığında ise bu mecmuadaki hutbeler klasik Arapça hutbe duası ile başlayıp ve Arapça dua ile bittiği, Türkçe olan meviza kısmının bu iki dua arasında yer aldığı görülmektedir.

1926 yılına gelindiğinde Türkçe hutbe mecmualarının sayısı ve içeriğinde ciddi bir değişim göze çarpmaktadır. Artık ulemadan olmayanlar hem gazete sayfalarında hem mecmua şeklinde hutbeler yayınladığı görülmektedir. Örneğin bu mecmua risalelerinden biri "*Cumhuriyet Devrinde Türkçe Hutbe*" adlı risaledir. Bu Hutbe risalesinde, hutbe kavramı "*halka karşı*" söylenen "*söz ve nutuk*" olarak, hatip kavramı da "*nutuk irad eden ve birçok insanlara karşı söz söyleyen zat*" olarak tanımlanmıştır.[271] Böylece "*hutbe millet meclislerinde veyahut halkın toplandığı yerlerde reis-i hükümet veya vekil-i millet irade eyledikleri nutuklar*" olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere bu mecmuada yer alan hutbeler, ibadet ve itikat ile ilgili olmaktan ziyade *içtimaiyat* ve *iktisadiyat* ile ilgilidir. Mecmua müellifi ayrıca hutbelerini sade ve "*herkesin anlayabileceği bir lisan ile*" yazdığını belirtmiş, *Arapça bilmeyen* bir millete *Türkçe hutbe irad* etme olanağını sunanları da minnetle yad etmiştir.[272]

Bu dönemde yayınlanan resmi olmayan Türkçe hutbe mecmualarına gösterilecek son önemli örnek, Diyanet "*Heyet-i Müşavere Azası*" olan Ali Vahit'in yazdığı, "*Türkçe Hutbeler*" adlı mecmuadır. Diyanet bünyesinden biri sıfatıyla yazılan bu mecmua hem şekil hem de içerik olarak Müşavere Heyeti başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin bir yıl sonra yazacağı ilk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuası üzerinde ciddi etki bırakmıştır. Bu mecmuanın konuları görece daha kapsamlıdır ve daha sistematik bir şekilde ele alınmıştır. Vahit'in *Türkçe Hutbeler* mecmuasında, kırk müstakil hutbe yer almakta ve bu hutbelerin konu yelpazesi; sağlıktan iktisada, içtimai hayattan; iman ve ahlaka kadar geniştir. Her müstakil hutbe, ayrı bir başlık altında klasik hutbe duası ile başlamış, Türkçe meviza kısmı

[270] Tahsin, **age**, s. 25, 21, 46.
[271] Yayıncı bu iddiasını bir adım ileriye taşıyarak hutbeyi, eski zamanlarda insanların bir iletişim biçimi, Arapların siyasal egemenlik alanlarını ilgilendiren toplumsal iletişim mecrası olarak tasvir etmiştir. Hutbeler, İslam'ın ilk döneminde hafta içinde meydana gelen olayları veya o hafta içinde yetkililerin halka yapmak istediği duyurulardan ibarettir. Maarif Kütüphanesi, **Cumhuriyet Devrinde Türkçe Hutbeler**, Maarif Kütüphanesi, İstanbul;1926, s. 2-5.
[272] Maarif Kütüphanesi, **age**, s. 3.

ile devam etmiş ve nihayetinde Arapça ikinci hutbe duası ile son bulmuştur.[273] Ayrıntılı, titiz ve sistematik bir şekilde yazılan bu hutbe mecmuası, bariz bir biçimde bu dönemde yazılan diğer tüm Türkçe hutbe mecmualarından ayrılır.

Tekrar hatırlatmak gerekirse bu resmi olmayan Türkçe hutbe mecmualarının yaygınlık kazanması, muhtemelen ek bütçe yüzünden hutbeler için "*mütehassıs heyet*" kurulma teklifinin kabul edilmeyip hutbelerin *bil-müsabaka* yöntemiyle derç edilmesine karar verilmesidir. Fakat uzman bir heyet yerine müsabaka yöntemiyle hutbe toplama yöntemi bu sefer ulema dışında birilerinin hutbe yazmasına cesaret vermiş ve bunu yaygınlaştırmıştır. 1925 ile 1926 yılları arasında yaygınlaşan tüm bu Türkçe hutbe mecmualarına rağmen, camilerin büyük çoğunluğunda hutbeler, Arapça irad edilmeye de devam etmiştir.[274] Türkçeleşme kararına ve yukardaki mecmulara rağmen hutbelerin Arapça okunması, basının yeniden şikâyet etmesine sebep olmuştur. Basın, yayınlanan bu hutbe risaleleri ve bazı imamların kendi hutbelerini hazırlayıp okumasının etkisiz kaldığını zaten Diyanet'in de bu konu için yeteri kadar hassasiyet göstermediğini belirtmiştir:

> "Hutbelerin Türkçe okunması hakkında Diyanet İşleri Riyaseti'nden emr u te'kid geldiği halde, hatip efendilere tebliğ ve tamim edilmemesi yüzünden memlekette Türkçe Hutbe okunmamasına sebebiyet vermektedir. Şimdiye kadar hiçbir makamdan hutbenin Türkçe okunmasının lüzumuna dair sarih bir emir vurud etmemiştir. Yalnız Haziran 341 [4 Haziran 1925] tarihli bir tamimde hutbelere tadilat yapılarak Türkçe bir Hutbe Mecmuası yazılmasının karargır olduğu Riyaset-i müşarun-ileyha'dan bildiriliyor, müftülerden de tarifata uygun hutbeler bi't-tertib merkeze gönderilmesi isteniyordu. Bu tamimin vechesi başka olduğundan, tebliğe medar olacak bir emr-i resmi suretinde telakki edilmeyeceği vareste-i arz u beyandır zannederim. Böyle bir emir İstanbul'da tebliğ edilmemiş olmalıdır ki birçok camilerde hala Arapça Hutbe okunmakta[dır]."[275]

İkdam gazetesine yansıyan bu habere bakılırsa 1926 Mart'ında camilerin büyük çoğunluğunda hutbeler halen Arapça irad ediliyordu. Gazete bu durumu, mevcut imam ve hatiplerin bu konu hakkında yeteri kadar bilgilendirilmediğine daha doğrusu Diyanetin bu konu için yeteri kadar çaba harcanmadığına bağlamıştır. Dönemin basınının hutbe meselesini tekrar gündeme taşımasından yaklaşık iki ay sonra, mevzu yeniden meclis gündemine gelmiştir. Meseleyi gündeme getiren Tunalı Hilmi, Diyanet'in bir yıl önce

[273] Ali Vahid, **Türkçe Hutbeler**, Amedi Matbaası, İstanbul;1927.
[274] Cündioğlu, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I,** s. 39.
[275] 7 Mart 1926/22 Şaban 1344 İkdan Gazetesinden aktaran: Cündioğlu, **age**, s. 39-40.

kararı verilen Türkçe hutbeleri neden hazırlamadığını, Türkçe namaz kıldırmaya teşebbüs eden Göztepe imamının görevden azledilmesi meselesiyle beraber gündeme getirmiştir. Yani hutbeler, bir yıl sonra bu sefer Türkçe namaz teşebbüsüne destek ile birlikte Meclise gelmiştir.[276] Mecliste Diyanet adına kimsenin bulunmaması hasebiyle söz alan Mustafa Abdülhalik Bey "*Efendim, [Diyanet] Türkçe hutbeleri hazırlıyorlar, ikinci meseleyi bilmiyorum. Oma da aynıca cevap verirler*." şeklinde bilgi vermiştir. Bu cevaptan sonra konu daha çok Kur'an-ı Kerim'in tercüme meselesine yoğunlaşmıştır. Bu tartışmalarda hutbeler, iki ana hususla dile gelmiştir. İlk defa "*Kuranı Kerîm ve ehadisi şerife Türkçe tercüme ve tefsir heyeti ücret ve masrafı"* şeklinde düzenlenen bütçe ödeneğine, hutbe masrafı da eklenmiştir.[277] İkinci noktayı ise Rasih Bey, hutbe hazırlamanın zaman alacağı ve Diyanet'in bu konu üzerinde zaten çalıştığı şeklindedir:

> "Makamı Aliniz yalnız hutbeler Türkçe okunsun diye tamim etmekle hutbelerin Türkçe okunması tamim olmaz. Onu; evvelce hazırlamak lâzımdır. Malumu âliniz birçok yerlerde hatiplerimiz hutbeleri kendileri türkce olarak tertip edecek derecede ilim île tezeyyün etmiş olmadıkları için her yerde ayrı ayrı ve herkesin aklına gelen şekilde tertibinden korkmuşlardır. Onun için asrımızın icabına göre halkımıza telkin edebilecek bir şekilde hutbeler terkibini düşünmüşler ve bunu hazırlamaktadırlar, Zannederim bir kısmı matbaaya verilmiştir."[278]

Görüldüğü gibi Rasih Bey, Meclisin, her hatibin kendi aklına geldiği gibi hutbe okumasından korktuğunu açıkça belirtmiştir. Fakat Diyanet tarafından bu sebeple hazırlanmasına karar verilen hutbelerin yazılması ve bir araya getirilmesi de zaman aldığını belirtmiştir. Diyanet Riyaseti nihai çözümden önce hem basının hem de Meclisin bu meseleyi tekrar gündeme getirmesi üzerine geçici bir çözüme bulmuştur. Diyanet 1926 Temmuz ayı boyunca müftülüklere bazı hutbe nüshaları göndermiş ve bu nüshaların "*aynı gün ve cumada gerek merkez kazada ve gerekse kurada*" okunmasını istemiştir. Yani

---

[276] Tunalı Hilmi: "Bir sualim var. Hutbeler Türkçe okunacaktı, bu da karardan geçmişti. Şimdiye kadar Diyanet İşleri Reisliği ne için hazırlamamıştır. İkincisi: Bir adam Türkçe namaz kıldırmış bu benim tekmil dillerin amacı olan ana dilimi nasıl oluyor da Allah anlamaz? Soruyorum." Şeklinde meseleyi gündeme getirmiştir. TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi III. Yüzüncü İçtima, Cilt 25, s. 171. (16.5.1927)

[277] Gerçi bu tarihte de bütçe ödeneği aynı şekilde düzenlenmiştir. Fakat 1927 yılında Hakkı Tarın beyin itirazı dikkate alınarak ödenek "Kur'anı Kerim ve Ehadisi Şerife Türkçe tercüme ve tefsir heyeti ücret ve masrafı ve hutbeler masrafı" şekline dönmüştür. TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi III. Yüzüncü İçtima, Cilt 25, s. 171. (16.5.1927)

1927 Bütçe ödeneği için; TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi IV, Kırk dokuzuncu inikat, Cilt 31, s. 41. (10.4.1927)

[278] TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi III. Yüzüncü İçtima, Cilt 25, s. 171. (16.5.1927)

Riyaset, köylere kadar bazı Türkçe hutbe nüshaları göndermiş ve bunların okutulmasını istemiş, müftülüklerden de bunun sıkıca denetlenmesini talep etmiştir. Bu geçici çözümün, *hükümet-i cumhuriyetimizin* rızası ve talebiyle alındığı dikkat çekmektedir. Diyanet, hutbelerin *teganni* ve *musiki* değil *vaaz* ve *nasihat* olduğunu belirtmeye de ihtiyaç hissetmiştir. Diyanet, her Cuma merkezden hutbe gönderilmeye devam edileceğini fakat gönderilen nüshaların tüm *cevami-i mevcudiyeye* yetmeyeceği için elle çoğaltılıp dağıtılmasını müftülüklerden talep etmesi, dönemin devlet kapasitesini de gösterir.[279] Diyanet nihayetinde gerek basının sürekli kurduğu baskı, gerekse bu geçici çözümlerin oluşturduğu kontrolsüzlük ve denetimsizlik ve en önemlisi de işin ehli olmayanların hutbe mecmuaları yazmaya başlaması ve bunu yaygınlaştırması üzerine İlk resmi Türkçe hutbe mecmuasının *tab ve neşrini* hızlandırmıştır.

2.4.1. İlk Resmi "*Türkçe Hutbe" Mecmuası*: Basımı Dağıtımı (1927)

Hatırlanacağı üzere 1925 Şubat'ında Türkçe hutbe kıraatinin mecburi tutulma kararı üzerine Diyanet, müftülüklerden mükâfat karşılığında hutbe numuneleri talep etmişti. Fakat *bil-müsabaka* hutbelerin derç edilmesi, birden fazla Türkçe hutbe mecmuasının yayınlanmasına ve özellikle işin ehli olmayan bazı kimselerin bu işe girmesine neden olmuştu. Diyanet nihayetinde 17 Şubat 1927'de "*Diyanet İşleri Riyaseti tarafından tertip ve neşr"* edilen ilk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuasını tamamlayıp yayınlayarak bunlara son vermiştir.[280] Cumhuriyetin ilk resmi Türkçe hutbe mecmuası olan *Türkçe Hutbe*'nin müellifi, her ne kadar eserde belirtilmemişse de Müşavere Heyeti azası Ahmet Hamdi Akseki olduğu bilinmektedir.[281] II. Meşrutiyet İslamcılarından olan Ahmet Hamdi, *Sırat-*

---

[279] "Uzungöre kazası müftülüğüne
Lefen irsal olunan hutbeler cevami-i mevcudeye kafi gelmiyecegi bedihi [açık] olduğundan. İstinsah edilerek [kopyalayarak, çoğaltarak] aynı gün ve cumada gerek merkez kazada ve gerekse kurada [köylerde] kıraati tatbik edilmek sureti hükümet-i Cumhuriyemizin marzıyı alisi iktizasından bulunmasına [talebi, rızası doğrultusunda] ve hutbelerin vaaz ve nasihatten ibare olunduğu nazarı itibare alınarak musiki ve teganni ile okuyup Arapların okuduğu yani ibare olunur ki okunmasına dikkati fazilanelerinizi Celb ve mümkün mertebe kuraya teşmiliyle ianenin istifadesini temine çalışmanız ve gayretinizi rica ve ba'dema her Cuma tertip olunacak hutbeler tarafı fazılanelerinize irsal olunacağı beyan olunur efendim. 29 Zilhicce 244. [10 Temmuz 1926]". BCA, 051. V22/3.19.7.(10.Temmuz 1926).

[280] Diyanet İşleri Reisi, Rıfat, "Mukaddime", **Türkçe Hutbe,** Şehzadepaşa: Evkafı İslamiye Matbaası, İstanbul; 1927, s. 6. Cündioğlu, **age**, s. 40. Yazıcı, **agm**, s. 215.

[281] 1936 yılında genişletilerek yazılan "*Yeni Hutbelerim*" adlı mecmuanın giriş kısmında Ahmet Hamdi Akseki *Türkçe Hutbe'yi* kendisinin yazdığı bilgisini verir. Bkz.: Ahmet Hamdi Akseki, **Yeni Hutbelerim**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul; 1936, s. 3.

ı Müstakim-Sebil'ül-Reşat çevresinde bilinen münevverlerdendir. Erken Cumhuriyetin ilk yıllarında Şer'iye ve Efkaf Vekâletinde önemli bazı görevler de üstlenen Aksekili, Cumhuriyet seçkinlerinin hem iltifatına mazhar olan hem de hışmına uğrayan nadir kişilerdendir.[282] Diyanet Riyasetinin çeşitli kademelerinde görev aldıktan sonra, Rıfat Börekçi ve Şerefeddin Yaltkaya'dan sonra da tam 4 yıl 8 ay kadar Diyanet İşleri Başkanlığı da yapmıştır. Bu görevleri esnasında hutbe mecmualarıyla birlikte Diyanet'in yayınladığı birçok farklı eserlerde imzası vardır.[283]

İlk resmi Türkçe hutbe mecmuası şekilsel olarak incelendiğinde; müstakil, yani birbirinden bağımsız ve her biri ayrı olacak şekilde toplam elli bir hutbenin bir araya getirilmesiyle oluştuğu görülmektedir. Hicri takvime göre hesaplanan bu hutbe sayısı, bir yıldaki kırk sekiz tane Cuma ve bunlara birer tane Ramazan ve Kurban Bayramı hutbesi eklenmesiyle elde edilmiştir. *Derç* edilen bu müstakil hutbeler, sistematik bir şekilde belli bir temaya göre sıralanmıştır. Örneğin İbadet ile ilgili hutbeler peş peşe dizilmişken ahlak meselesini ele alan hutbeler de bir arada, birbiriyle ilişkili ve birbirini tamamlar şekilde mecmuada yerlerini almıştır. Yani tüm hutbeler aynı kalemden çıktıkları için bir anlam bütünlüğünü ihtiva etmiş ve birbirlerine sürekli atıf vermiştir. Her bir müstakil hutbe, tekrar şeklinde Arapça giriş duası ile başlamış ve yine tekraren Arapça "*hutbe-i saniye*" duası ile bitmiştir. Yani mecmuadaki Arapça kısımlar her müstakil hutbede, muhtemelen imam ve hatiplere kolaylık olması için tekrarlanmıştır. Mecmuada, her bir müstakil hutbenin konu başlığı ve bu başlığa binaen yazılan Türkçe mevize kısmı ise sürekli değişen bölümdür. *

Kara da "'Diyanet İşleri Reisliği tarafından tertip edilmiştir' ibare yazılı olmasına rağmen müellifinin Ahmet Hamdi Akseki olduğunu biliyoruz." Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam**, s. 70.

[282] Mustafa Kemal Paşa 1923 Konya ziyareti esnasında, Ahmet Hamdi Akseki için kullandığı olumlu görüşler için bkz.: Kara, "Bizden Biri Olarak Ahmet Hamdi Akseki" **Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu**, Yay. Haz. Hüseyin Arslan-Mehmet Erdoğan Ankara; 2004, s. 123.
Ahmet Hamdi Akseki, Erken Cumhuriyet din politikalarına karşı tavır alma ihtimali dolayısıyla 1925 yılında kısa bir süre mahpus da yatmıştır. İstiklal mahkemesi onun beraat etme nedenini, ondan yararlanma ihtimali olarak sunar. Kara, **age,** s. 124-125, 127.

[283] Ahmet Hamdi Akseki imzalı eserlerden bazıları şunlardır: "Askere Din Kitabı" (1925), "Köylüye Din Dersleri" (1928), "Yavrularımıza Din Dersleri" (1941), "Öğretmen ve Öğrencilere Yardımcı Açıklamalı Din Dersleri", "Dini Dersler", "Ahlak Dersleri" (1924), "Bilinmesi Elzem Hakikatler", "İslam Dini: İtikad, İbadet ve Ahlak" (1933), "Namaz surelerinin Türkçe tercüme ve tefsiri". "İslam Dini Fıtridir" (1925), "Tayyare ve Kuvvet", "İslam" (1928).
Kara, Akseki için "İslami ilkelere imkanlar ölçüsünde sadık kalarak 'sistem' içinde kendi yerini tayin etmeye ve çözümler, çıkış yolları aramaya" çalışan biri olarak sunar. Kara, **age**, s. 124-125.

İlk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuasının yazılma nedenine gelince, Diyanet Reisi Börekçizade Rıfat, bunu uzun ve detaylı bir şekilde, mukaddime kısmında izah etmiştir. Börekçizade, hutbelerin Türkçeleşmesini bir zaruret olarak değerlendirmiş ve bu zaruretin de "*dindarane*" bir gaye taşıdığını özellikle belirtmiştir. Cuma ibadetinin sahihliğine halel gelmeden giderilmesi gereken bu zarureti, mevcut imam ve hatiplerin büyük çoğunluğunun Türkçe hutbe yazmaya muktedir olmadığı için bu yola başvurulduğunu şöyle yazmıştır:

> "Hutbelerin tamamen Arapça okunması, hutbelerdeki mevizelerden müstefid [yararlanmak] olmak isteyen ve lisan-ı Arabi'ye vakıf olmayan Müslümanların şu dindarane emeline imkan vermemektedir. Binaenaleyh hem mezahib-i aliye-i İslamiye'ye ve ile'l-yevm müslimin beyninde cari icma-ı ameli'ye muhalefet etmemek, hem de temenni edilen gayeyi elde edebilmek için hutbelerin 'zikrullah, salat ve selam gibi' erkanı müştemil olan kısmı, lisan-ı dini olan Arabi ile eda edilerek erkan-ı hutbe tamam olduktan sonra, mevize kısmının memleketimizde Türkçe okunması daha doğrusu okunan ayat-ı kerime ve ehadis-i şerife mealleri Türkçe izah edilmesi muvafık görülmüş ve fakat her hatib bu yolda hutbe tertibine muktedir olmayacağına binaen, hutbelerimiz bir rehber olmak üzere şerait-i meşruasını cami olarak elli kadar hutbe numunesi tertib olunmuştur. Ümid ederiz ki milletimiz bu tarzdaki hutbelerden müstefid olacaklardır."[284]

Görüldüğü gibi Diyanet Reisi Rıfat Efendi, hutbelerin cemaatin anlamadığı "*lisan-ı Arabi*" yerine Türkçeleşmesini nihayetinde kabul etmiştir. Bu kabul, hutbelerin "*temenni edilen gayeyi elde"* etmeye, gayenin önceliği de hutbelerin milletin yararına olmasına, yani anlamsal bir çerçeveye en azından öncelikle bir anlam üzerine bina edilmesine dayandırılmıştır. Rıfat Börekçi "*hutbeler[in] zikrullah'ı muhtevi bir ibadet*" olmasıyla birlikte "*ehl-i İslam'ın, cemaati müslümin'in intibahına vesile*" olmasını sağlayan bir vasıta olduğunu belirtmesi, Türkçe okunacak olan hutbelerin dünyevi bir yarar üzerine bina edilmesinin ve dolayısıyla içeriklerinin sekülerleşmesinin kabulüdür. Yine de Börekçi bu yeni tanıma bir denge oluştururcasına hutbelerin sadece mevize kısmının Türkçeleştiğine ısrarla vurgu yapmış ve tadil edilen bu kısmın da "*daha doğrusu okunan*

***** Eserdeki her bir hutbe şekilsel olarak incelendiği zaman, her birinin konuya bağlı olarak ayrı bir başlığı olduğu görülür. Hutbelerin her biri tekrar mahiyetinde bile olsa sabit olan hutbeye giriş duası ile başlayıp Türkçe bölüm olan mevize kısmıyla devam etmektedir. Nihayetinde yine her bir hutbe yine bir tekrar mahiyetinde sabit olan "hutbe-i saniye" bölümü ile son bulmuştur. Yani bu hutbe mecmuasındaki her bir hutbe müstakil birer ayrı hutbeymiş gibi yazılmıştır. Muhtemelen hutbelerin sadece Türkçe olan mevize bölümünün farklı olması, giriş ve ikinci hutbenin her bir hutbede tekrar şeklinde yazılmasının nedeni, okuyacak olan hatiplere kolaylık sağlamak içindir.

[284] Rıfat, [Mehmet Börekçi], **Türkçe Hutbe**, Evkaf İslamiye Matbaası, İstanbul; 1927, s. 5-6.

ayat-ı kerime ve ehadis-i şerife meallerinin" Türkçe çevrilmesi olduğunu iddia etmiştir. Yani Modern merkezi devletin meşruluk siyasası çerçevesinde önce sembolik olarak ve bir süre sonra da vatandaş tasarımı için içerik olarak keşfettiği hutbeleri, Rıfat Börekçi dini devamlılık adına ısrarla Cuma vaizliği kurumuyla ilişkilendirmiştir.

Diyanet Reisi, hutbelerin Türkçe irad edilme meselesini, bazı teknik açıklamalarla dini olarak meşrulaştırmaya çalıştığı görülür. Börekçi, Cuma namazının bir parçası olarak hutbe okumanın ve okunan hutbeyi dinlemenin farz olduğunu öncelikle belirtmiştir. Fakat farz olan hutbenin de farklı kısımlardan oluştuğunu eklemiştir.[285] Hutbeler *fükuha* ve *müfessirler* tarafından namaz gibi Allah'ı zikretmek olarak tanımlanmış fakat hutbe, sadece "*zikrullahtan*" ibaret olmadığını belirtmiştir. Hutbenin *Zikrullah* bölümünde Ayet ve hadis okumak, peygamberimize ve peygamberlere salat ve selam etmek ve Müslümanlara dua etmek gerekmektedir. Tüm bunlar dua oldukları için *lisan-ı dini, yani Arapça* okunması zorunludur. Bunların dışında hutbenin nasihat ve öğüt verme anlamı taşıyan *mevize* kısmı vardır. Nasihat olan bu bölümde: "*mukteza-yı hale göre halka dünyevi ve uhrevi muhtaç oldukları şeyler "ahkam ve adab-ı İslamiye"* göre verilmelidir. Bunların da anlaşılması lazım geldiği için Türkçe olması daha anlamlıdır.[286] Börekçi'nin bu açıklamasında mevize, bazı uhrevi konuların Türkçeye çevrilmesi değildir. Börekçi, Türkçe olan bu bölümde "*ahlakiyat ve maneviyatla*" birlikte "*bir milletin tekamülü*" için gerekli olan ihtiyaçların işleneceğini ve bunların dönemin toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullarına göre belirleneceğini belirtmiştir.[287] Yani Börekçizade, teknik olarak hutbeyi; "*Zikrullahı cem*", "*resulu Ekrem efendimiz hazretlerine selat ve selam,*" ve "*vaaz ve nasihat*" kısımlarına ayırarak Türkçe olan yeni kısma, mevizeye yer açmıştır:

> "Buraya kadar vermiş olduğumuz izahattan anlaşılacağı üzere hutbeler de zihrullah'ı muhtevi bir ibadettir. Bununla beraber hutbeler, ehli İslam'ın, cemaat-i Müslimin'in, intibahına vesile olacak mevaizi de muhtevi bulunacaktır. Hutbede bir de mevize kısmı

[285] Bunlar sırasıyla; *Elhamdülillah cümlesi* ile başlamak, *Allaha hamd ve sena* etmek, tüm *peygamberlere şehadet* etmek, İslam *peygamberine selat ve selam* etmek, *vasiyet, vaaz* ve *nasihat* etmek ki Türkçe okunmaya başlanan kısım burasıdır. Daha sonra *ikinci hutbeye* geçmek için *oturup bir ayet okumak*, ayağa kalkıp tekrar *Allaha hamd ve Resülüne selat ve selam* etmek ve son olarak tüm *Müslümanlara dua* etmektir. Rıfat, "Mukaddime", **age**, s. 4.
[286] Rıfat, "Mukaddime", **agm**, s. 5.
[287] Rıfat, "Mukaddime", **agm**, s. 3.

bulunacak, mevize kısmında mukteza-ı hale göre halka dünyevi ve uhrevi muhtaç oldukları şeyler teşrih edilecek, ahkam ve adab-ı İslamiye kendilerine anlatılacaktır."[288]

Türkçe Hutbe mecmuasında dikkat çeken iki önemli nokta daha vardır. İlki hatiplerin hutbeleri uzatmamaları ile ilgilidir. Diyanet, Cuma namazını "*özrü yokken terk edenler hakkında çok şiddetli vaideler*" olduğunu belirtirken de bu noktaya dikkat çekmiştir. Cuma namazının her reşit erkek Müslüman üzerine farz olması dolayısıyla bu namaza farklı motivasyonlarla, farklı sınıflardan insanlar iştirak etmekte bu yüzden hutbenin kısa tutulması Diyanete daha doğru gelmiştir. Muhtemelen emek gücünü aksamaması ve cemaatin hutbeleri sıkılmadan dinlemesi için bu, hatiplere tembihlenmiştir. Dönemin yayınlanan diğer hutbeleriyle karşılaştırıldığında *Türkçe Hutbe* mecmuasının hutbeleri, gerçekten görece kısadır. Börekçizade, hutbelerin kısa tutulmasını öğütlerken Peygamberin hutbeleri kısa; namazı ise uzun tuttuğunu da örnek göstermiştir.[289] Sonuç olarak *ferdi* değil de *içtimai bir ibadet* olan Cuma namazına iştirak eden bütün erkek Müslümanlar göz önüne alınarak hutbeler kısa olması hatiplerden istenmiştir.[290]

Dikkat çeken son önemli nokta ise halifeliğin ilgasından sonra hutbelerin "*Cumhuriyetin saadet ve selametine*" okunma kararının Türkçe Hutbe mecmuasına yansıma biçimidir. Hutbelerin dua kısmı incelendiğinde hutbe-i saniye kısmında Arapça olarak "*Allah'ım Müslüman ordularımıza ve muvahhit askerlerimize yardım et*" şeklindeki duanın, her bir müstakil hutbede tekrarlandığı görülmektedir. * Bu duanın Halifelik ilga edilmeden önce de okunduğu kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Börekçi yukarda bu duanın hutbenin zorunlu bir parçası olduğunu belirtmiştir. Arapça olan bu dua dışında, mecmuasının en sonunda Türkçe bir dua daha yer almaktadır. Muhtemelen yine Aksekili tarafından yazılan bu kısımda; Müslümanların *aziz,* düşmanlarının *zelil* olma duasından sonra "*hükümet-i Cumhuriyemizi adil ve ihsan ile payedar ve evliyayı umur-u mülk ve milletin nefi ve hayrına matuf icraat-ı hasaneye*" ulaşması için dua edilmiştir. Bu dua devamla Müslüman beldelerin musibet ve doğal felaketlere uğramaması ile "*Askerimize nusret*" edilmesi ile

[288] Rıfat, "Mukaddime", **agm**, s. 5-6.
*Muvahhit: Allah'ın birliğine inanan kişi Kitap ehli demektir. Arapça bu ibare "Allahumme ensur çeyşe'l müslimin ve asakire'l muvahhidin" şeklinde geçmiştir.
[289] Rıfat, "Mukaddime", **agm**, s. 5.
[290] Börekçi: "Müslümanlığın yalnız ferdi değil, aynı zamanda içtimai bir din olduğunu" Cuma namazının cemaat ile kılınması üzerinden iddia eder." Rıfat, "Mukaddime", **agm**, s. 3-6.

bu kısım noktalanmıştır.[291] Görüldüğü gibi bu dualarda vurgu, daha çok Müslümanlık üzerinden yapılmıştır. *Hükümet-i Cumhuriyet'e* dua kısmında bile geleneksel adalet döngüsüne riayet etme şartıyla Cumhuriyetin payidar olması murat edilmiştir.

1927 Şubat'ında basılan Cumhuriyetin ilk resmi Türkçe Hutbe Mecmuası, dönemin devlet kapasitesine bağlı olarak il ve ilçe merkezlerine oralardan nahiye ve köylere dağıtılması uzun bir zaman aralığına yayılmıştır. Diyanet Riyaseti, merkez ve kaza müftülüklerine gönderdiği ilk tamimlerde "*şimdiden az miktarda tab*" edilen hutbelerin öncelikle merkez, kaza ve nahiyelere ve oralarda bile öncelikle iyi okuyabilen hatiplere dağıtılmasını istemiştir.[292] Diyanet, ülkedeki bütün hatiplerin "*bu esas üzerine hutbe okuyacakları tabii"* ise de bunun "*birden bire*" olamayacağını belirtmiştir. Yeni basılan *Türkçe Hutbe* mecmualarının önce merkez ve kazalara, daha sonra "*peyderpey*" nahiye ve kuralara yani köylere dağıtılacağını da buna eklemiştir.[293]

1928 yılına gelindiğinde Diyanet Riyaseti, basılan mecmuaların yetmediğini belirterek Hükümetten ek bütçe talep etmiş ve bütçe ayrılmasıyla Türkçe Hutbe mecmuasını ikinci kez basmıştır. Bu yeni baskıyla birlikte mecmuanın taşra camilerine dağıtımı hızlanmıştır. Yani 1928 yılında ikinci baskısını yapan mecmua için taşra müftülükleri "*levazım müdürlüğüne*" ihtiyaçlarını bildirmiş, Diyanet de bastırılan bu yeni mecmuları "*ba-posta*" ile kaza müftülüklerine oradan da nahiye merkezlerine ve köylere göndermiştir.[294] Diyanet, müftülüklere bu tamimlerde bile hutbe mecmualarının sınırlı sayıda olduğunu ve bu yüzden önceliği merkezi *cevami-i şerifeye* vermesini, daha sonra nahiye ve köy hatiplerine mecmuları dağıtmasını bildirmiştir.[295] Takip edildiği kadarıyla ancak 1928 yılından sonra "*kura hatip efendilerin yeni hutbe kitaplarını almak üzere kaza müftülüğüne*" müracaat etme tebligatlarını almışlardır.[296] Taşraya yapılan bu dağıtımlar,

---

[291] Aksekili, **Türkçe Hutbe,** s 268-9.

[292] BCA, 051. V38/6.48.3. (15.02.1928). BCA, 051. V54/14.119.2. (12.01.1928). BCA, 051. V11/2.14.28. (10.01.1929)

[293] "*İlleri de bütün hatiplerin bu esas dahilinde hutbe okumaya başlayacakları tabii ise de bunun birden*" olamayacağı için bkz.: Aziziye Müftülüğüne: BCA, 051. V38/6.48.48.(15.02.1928).

[294] BCA, 051. V54/14.119.23. (18.12.1928). BCA, 051. V26/3.17.16. (30.12.1928).
Daha fazla örnekler için bkz.: BCA, 051. V38/6.48.3. (15.02.1928). BCA, 051. V16/3.17.17. (16.12.1928). BCA, 051. V08/2.6.28.(12.1.1928). BCA, 051. V08/2.7.21.(15.2.1928). BCA, 051. V08/2.7.14.(03.10.1928). BCA, 051. V54/14.119.23. (18.12.1928).

[295] Aziziye ve söğüt müftülüğü için bkz.: BCA, 051. V38/6.48.3.(15.02.1928) BCA, 051. V38/6.48.3.(15.02.1928). BCA, 051. V11/2.14.28. (01.01.1929).

[296] BCA, 051. V11/2.14.28. (10.01.1929).

genellikle Köy *muhtarlıkları* bazen de taşra *komutanlıkları* ve de *hatip efendinin* kendisi üzerinden yapılmıştır. Hatipler, "*yeni tab edilen hutbe kitabını almak üzere*" kaza müftülüğüne "*müracaat hakkındaki emri*" aldığını belirterek *Türkçe Hutbe* için müftülüklere başvurmuş ve sırası geldikçe mecmuayı temin etmiştir.[297] Bu tamimlerde Diyanet, Müftülüklere, yeni mecmuanın dışına çıkılmamasını özellikle köy hatiplerine sıkı sıkıya bildirilmesini istemiştir.

Hülasa; 1927 Şubatı'nda ilk baskısını yapan Türkçe Hutbe mecmuası, önce merkezi yerlere gönderilmiştir. İhtiyaca kifayet etmediği için 1928 yılında ikinci baskısını yapan mecmua, artık kaza merkezlerine, oradan nahiye ve köylere dağıtıla bilinmiştir. Köylere yazılan tamimlerin yoğunluğuna bakılırsa ancak 1928 yılından itibaren köy hatipleri mecmuayı edinmiştir. 1930 yılına gelindiğinde ise bu tamimlerin sayısında azalma olmuştur. Bunun anlamı Türkçe hutbe mecmuasının köylere dağıtılmasının muhtemelen tamamlanmış olmasıdır. Kısacası; 1927 yılının başında Osmanlı harfleriyle *tab ve neşr* edilen ilk resmi Türkçe hutbe mecmuası; ancak köy hatiplerine 1929-1930 yılları arasında ulaşmıştır ve köy hatipleri bile *Osmanlı harfli* olan mecmuayı "*teslim aldıklarını*" belirten belgeleri *latin harflerle* merkeze geri bildirmiştir.[298]

2.4.2. "Y*eni Hutbelerim*" Mecmuası: Merkezileşmesinin Tamamlanması (1936)

Erken Cumhuriyet döneminin ilk resmi Türkçe hutbe mecmuası, basıldığı 1927 Şubat'ında il ve kaza müftülüklerine ivedilikle gönderilmiş ve buralarda okutulması sağlamıştır. İlk baskısı yeterli gelmediği için 1928'de ikinci baskısını yapan *Türkçe Hutbe*, bu tarihten sonra ancak nahiye ve köylere gönderilmiştir. Fakat bu iki baskıya rağmen Türkçe Hutbe mecmuası özellikle köy hatipleri için yeterli gelmemiştir.[299] Yani mecmua, nerdeyse bütün kaza müftülüklerine gönderilmiş, ancak köylerde sadece "*iyi okuyabilen*"

---

[297] Hutbe dağıtılmasının yerelde işleyiş mekanizması için Söğüt Müftülüğündeki köy imamları ile Kaza Müftülüğü arasındaki yazışmaları için bkz..: BCA, 051. V11/2.14.28. (10.01.1929).

[298] 1929 ve 1930 yıllarındaki köy muhtarları ve hatiplerine ait tamimler latin harfleriyle yazılmıştır. Bu kadar kısa sürede köy hatiplerinin latin harfleriyle yazmaları ilginçtir. Bkz. Söğüt Müftülüğüne: BCA, 051. V11/2.14.28. (10.01.1929).
İmam ve hatiplerin "*Türk harflerini öğrenmek üzere*" "*merkez kazada ve kurada*" açılan "*hususi ve resmi küşad edilen kurslara*" gitmeleri için gönderilen tamimler için bkz.: BCA, 051. V00/2.10.7. (15.07.1928). BCA, 051. V11/2.14.18. (18.09.1928). BCA, 051. V43/12.105.42. (10.11.1928). BCA, 051. V45/13.108.7. (24.08.1928). BCA, 051. V45/13.108.8. (16.09.1928). BCA, 051. V45/13.108.9. (3.10.1928). BCA, 051. V54/14.119.13. (25.09.1928).

[299] Bu mecmua taşradaki tüm camilere yetmediği, "hutbelerin iyi okuyabilen hatiplere" dağıtılma tamimleri gösterir. BCA, 051. V38/6.48.3. (15.02.1928). BCA, 051. V08/2.6.28. (12.01.1928).

hatiplere dağıtılmıştır. Fakat kaza müftülüklerine gönderilen ihtarlara bakılırsa, bu yetersizliğe rağmen mecmuanın zorunlu tutulma denetimi, 1930 yılından itibaren daha bir sıkı hale gelmiştir.[300]

1930 dolayında Diyanet teşkilatının daha bir merkezileşip kurumsallaşması, muhtemelen bu denetime olanak sağlayan temel etmendir. Her ne kadar ilk kez kadro unvanlarıyla beraber Diyanet personelinin maaş ve adetleri 1927 bütçe görüşmeleri vesilesiyle cetvel şeklinde yer alsa da Diyanet teşkilatının ilk nizamnamesi *hükmünde sayılabilece*k kanun, 1929 yılında, yine bütçe hasebiyle düzenlenmiştir.[301] Bu düzenleme, kısa bir süre sonra "*bütün cami ve mescitlerin yönetimi ve bunların görevlileri*" Efkaf Umum Müdürlüğüne devredilmesiyle yapısal bir değişim geçirmiştir.[302] Bu kanun aynı zamanda hutbeleri okuyan imam, hatip ve vaizlerin özlük haklarının düzenleyen "*cami hademesi nizamnamesi"* ile desteklenmiştir.[303] Yani Diyanet, daha bir kurumsallaştığı bu yıllarda resmi hutbe okuma denetimi ile ilişkili olan "*vesika*" sahibi tüm personelinin özlük haklarını sistematik hale getirmiş ve vesika sahibi olmayan imam ve hatiplerin hutbe okumasını tamamen yasaklamıştır. Fakat bu tarihlerdeki tüm bu düzenlemelere rağmen Diyanet Riyaseti, ilk teşkilat kanununa ancak 1935 yılında; *Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun* ile kavuşmuştur.[304] Diyanet bu hususi kanun sayesinde, kurumsal olarak merkezileşmesi kısmen tamamlanmıştır. Tüm bu kurumsallaşma ve merkezileşme, aynı zamanda dönemin din politikalarının etkisiyle Diyanetin yetkisini daraltmış ve personel sayısını da azaltmıştır.[305]

Cumhuriyet elitlerinin 1930 yılından itibaren cami üzerinden mobilizasyon sağlama politikaları, şüphesiz Diyanetin bu kurumsal kimliğini ciddi biçimde şekillendirmiştir. Kemalistlerin din politikaları bu dönemde, kısaca farklı ama birbirini tamamlayan iki

---

[300] BCA, 051. V00/2.10.7. (11.11.1928).
[301] Gözaydın, **Diyanet; Türkiye'de Dinin Tanzimi**, s. 63-64.
Diyanet teşkilat şeması, kadro unvanları, maaş çizelgeleri ve sayıları ve bunların yıllara göre dağılımı için bkz.: Gözaydın, **age**, s. 186-188.
[302] Bu uygulamam 1950 yılına kadar sürmüştür. 1950 yılında cami ve mescitlerin yönetimi ile hayrat hademelerinin kadroları tekrar Diyanet işlerine devredilmiştir. Gözaydın, **age**, s. 64-65, 69.
Gözaydın bu durumla diyanetin yetkisi sadece "İslam dininin inanç ve ibadete ilişkin işlerini yürütmek" ile sınırlandırıldığını belirtmiştir. Gözaydın, **age**, s. 109, 120.
[303] BCA, 051. V45/2.2.23. (12.08.1928).
[304] Gözaydın, **age**, s. 66.
[305] Gözaydın, **age,** s. 89.

yönde ilerlemiştir. İlki, Din içerisinden ve dinsel araçlar ile toplumu *tenvir etme* düşüncesi, git gide yerini 1932 yılında açılan Halkevlerine, onların milleti *aydınlatma misyonuna* bırakmıştır.[306] Böylece yeni toplumsal tip olarak Öğretmen, eskiyi, geçmişi imleyen imam tipinin karşısına konumlanmıştır. Bunun muhtemel sebebi 1925 meclis görüşmelerinde görüldüğü gibi din görevlilerine duyulan kuşku ve yeni vatandaş tasarımı için yeni bir toplumsallaşma mekânını inşa tahayyülüdür. Fakat bu yenilik, Kemalist elitlerin dine olan ilgilerinin kesildiği anlamına gelmez. Kemalistler, kendi "*gerçek İslamın*" inşa edip onu toplumsal mobilizasyon için kullanması bu ikinci yönü oluşturmuştur. Andrew Davison'un deyişiyle; Kemalistler, İslamlar şeklinde ayrım yaparak "*gerçek İslamı*" kendi pozitivist görüşleri çerçevesinde yorumlamış ve sadece bu yorumla toplumu aydınlatmanın koşullarını yaratmaya çalışmışlardır.[307] Bu anlamda 1932 yılında, dinin Türkçeleşmesi yönünde atılan Türkçe ezan ve Türkçe namaz girişimleri, bu politikalara verilecek en iyi örneklerdir.[308]

1930'larda yukarıda kısaca değinilen otoriter laiklik politikaları ve Diyanetin kurumsallaşması, resmi hutbelerin okutulma denetiminin sıkılaştırılmıştır. Bu tarihlerde çeşitli yeni *vesikala*r ile hatipler denetim altına alınmış, vesikası olmayan kişilerin hutbe okuması tamamen engellenmiş ve bunlarla ilişkili olarak hatip sayısı azalmıştır. Son olarak bu politikalara hutbe ile ilgili üçüncü kavram, kolektif namaz kılınan ve dolayısıyla hutbe okunan cami denetiminin sıkılaşması eklemlenmiştir.[309] Diyanet bütçesinde cami yapımı için herhangi bir tahsisat olmadığı için bu dönemde camiler, "*faydalı bir iş*" olarak cemaat tarafından yapılmaya devam etmiştir.[310] Fakat yeni yapılan camilerde Cuma

---

[306] Andrew Davison 1932 yılında "*millet inşa etme*" için kentlerde Halk evleri ve köylerde açılan Halk odalarının "*bir toplumsal buluşma yeri olarak bölge camilerinin birer ikamesi ve Türk milli projesine ilişkin kendi görüşlerini yayacakları forumlar*" olduklarını belirtir. Davison **age**, s. 234.

[307] Davison, **age**, s.242.
Davison 1927 yılından 1930 yılına kadar Kemalistlerin laiklik adına bir "ayrım yaratmaya" çalıştıklarını 1931-1935 yılları arasında ise yarattıkları ayrımı korumaya çalıştıklarını belirtir. Buna "kontrol, ama sadece kontrol değil; ayrılma, ama bir kontrol yapısı içinde; kurumsal gücünü yok etme, ama sonra kurumsal gücünü yeniden kurma..." şeklinde görür. Davison, **age**, s. 259-260, 306.

[308] Azak, **age**, s. 113-7. Cündioğlu, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet ideolojisi**, s. 80-9
Bu konuda daha detaylı bir örnek için bkz. Seçil Akgün, *"Türkçe Ezan",* **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı 24, cilt 13, 1979, s-105-112.

[309] Köy imamlarının "yeniden buyrultu" altına alınmaları için bkz.: TBMM ZC, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 2, İçtima 15, s. 661-662. (18.3.1340) Camilerin yeniden tasnif edilmeleri ve bazı kadrolarının birleştirilmesi, bitirilmesi, azaltılması için bkz.: TBMM ZC, Devre 2, Cilt 31, İçtima senesi 4, İçtima 55, (17.04.1927). TBMM ZC, Devre 5, Cilt 6, İçtima 1, İnkiyad 6, s. 59. (15.11.1935).

[310] Gözaydın, **age**, s. 151, 226, 229.

namazının kılınması, Diyanetin iznine tabi tutulmuştur. Daha doğrusu Cuma namazı kılmak için en yakın camiye ulaşamadığını ifade eden cemaat, daha ziyade köylüler Diyanetten ya yeni bir cami yapılması ya da var olan mescitlerine "*minber*" konulması için izin talep etmiş ve Diyanet uygun görürse bunları işleme koymuştur.[311]

1930'lar devlet kapasitesi ve dönemin otoriter laikliği göz önüne alındığında bütün taşra Cami ve mescitlerine hutbe mecmuası, minber ve vesika sahibi hatip gönderilmediği/gönderilemeyeceği aşikârdır. Dönemin devlet kapasitesinin sınırlılığı, Hasan Fehmi Bey'in Mecliste, Bursa özelinde dile getirdiği ifadelerde de açıkça görülmektedir. Hasan Fehmi Bey, Bursa kaza ve köylerinde toplanan tüm vergi miktarının bile ayrılması halinde; buralarda talep edilen imam ve hatiplerin maaşına ve camilerin masraflarına yetmeyeceğini hesaplayarak iddia etmiştir. Tüm camilerin yeniden tasnif edilmesi ve bazı görevlerin de birleştirilmesi taleplerini de buna dayandırmıştır. Fehmi Bey böylece köylülerin Cuma namazı için talep ettikleri vesikalı hatiplere *imkan olmadığını* belirtmiştir. Zaten İmamı Azzam, Cuma namazının sadece Şehir merkezlerinde ve o şehirde de sadece bir camide kılınması gerektiğini; "*bir camiden gayri yerde cuma namazı kılınması caiz*" olmadığı şeklinde belirtmiştir.[312] Hatta daha erken tarihlerde, elitler nezdinde denetim ile Cuma namazının farz olma meselesi arasındaki ilişkisinin tarihsel olarak değiştiğini gösteren daha ilginç bir örnek söz konusudur. 1920ler ile 1930lar devlet kapasitesine bağlı olarak bunun değiştiğini gösterdiği için bu cümleler, önemlidir. 1924 yılında Halifeliğin ilgası vesilesiyle söz alan Adliye vekili Seyid Bey, Cuma namazının köylüler üzerinde farz olmadığını şu cümlelerle ima etmiştir:

> "Cuma namazı siyasi bir ibadettir. Bayram namazı da öyledir. Onun içindir ki, büyük şehirlerde ve kasabalarda kılınır. Köylerde kılınmaz. Bizim mezhebimizde, yani Mezhebi Hanefide köylerde Cuma namazı sahih olmaz. Mutlak şehirde olacak. Çarşı ve pazarı olan kasabalarda kılınacak ve mümkün oldukça bir yerde bir camide kılınacak..."[313]

Görüldüğü gibi Devlet kapasitesine bağlı olarak Cuma namazının köylerde kılınıp kılınamayacağı on yıl içinde değişmiştir. 1920'lerde Cuma namazı köylerde kılınamadığı

---

[311] Bazı Diyanet başkanları, cami sayısı için yakınmışlardır. Gözaydın, **age**, s. 151.
Taşrada Cemaatin Cuma namazı kıldırmak için hatip ve minber talepleri için bkz.: BCA, 051. V00/8.68.15. (08.01.1928). BCA, 051. V42/12.101.03. (04.12.1927).

[312] 1927 yılındaki bu tartışma için bkz.: TBMM ZC, Devre 2, Cilt 31, İçtima senesi 4, İçtima 55, (17.04.1927).

[313] TBMM ZC, Devre 2, Cilt 7, İçtima senesi1, inikat 2. (3.3.1340), (3 Mart 1924).

üzerinde kısmi mutabakat varken, 1927'de temel gayesi köylüleri tenvir etmek olan Türkçe hutbe meselesinin ilk meyvesini vermesi, bu durumu değiştirmiştir. *Türkçe Hutbenin* 1930'larda köylere kadar dağıtılmasına ek olarak bu tarihlerde Diyanetin kurumsallaşması ve daha bir merkezileşmesi de bunda etki etmiştir. Yani 1930'lar devlet kapasitesine bağlı olarak köylülere Cuma namazının farz olduğu iddiası köylerde Cuma namazının denetleme ihtimaliyle birlikte ortaya çıkmıştır. Örneğin 1933 yılının şubat ayında Diyanet kendisine gelen bir soru üzerine Cuma namazı için "*ufak bir köyde bile bu farzı eda edecek cemaat bulunur ve müsaade için müracaat vukubulursa onlara izin verilmesi iktiza*" edeceği belirtmiştir.[314] Aynı yılın Nisan ayında bu meseleyi Müşavere Heyeti görüşmüş ve 190 sayılı kararı müftülüklere bildirmiştir. Bu kararda Diyanet, Cuma namazının her reşit Müslüman erkek üzerinde farz olduğu, hatta *özrü yokken* namaza iştirak etmeyenler hakkında *şiddetli vaideler* olduğunu uzun uzun açıkladıktan sonra "*cumanın şartları*" meselesine geçerek bunu denetim ile sıkıcı ilişkilendirmiştir.[315] Diyanet, "*Cumayı kıldırmaya resmen izin verilmiş, müsaade edilmiş bir kimsenin*" bulunmasını ve Cuma kılınan yer için *resmi makamlardan* izin alınmasını Cumanın sahih olma şartları arasında göstererek denetim ile dini farzı ilişkilendirmiştir. Fakat Diyanet bu tarihte bile "*Cuma kılınacak* yer *şehir ve yahut şehir hükmünde"* olması şartını gözden çıkarmamıştır[316] Böylece Diyanet bu şartlarla, Cuma'nın farz olma sınırını devlet kapasitesine göre ayarlamayı kısmen teyit etmiştir.[317] Yani modern devlet açısından bir vatandaşlık pratiğine eklemlenen ya da en azından o tahayyül dünyası içerisinden

---

[314] 16 Şubat tarihli bu cevap, dönemin devlet kapasitesi ile ilişkili olmalı ki "izni hâkim" meselesiyle birlikte ele alınmıştır. Akseki, "*Hatipler için bilinmesi çok lazım bazı meseleler hakkında izahat*", **Yeni Hutbelerim**, s. 13.

[315] Cuma namazının farz olma şartları şunlardır; erkek olmak, hür olmak, mukim –yerleşik- olmak, hasta olmamak ve namaza gitmesini engelleyecek bir özrü olmamak. Akseki, **agm**, s. 12.

[316] Akseki, **agm**, s. 12-13.

Hâlbuki Halifeliğin ilga edilmesi esnasında Tunalı Hilmi Cuma kılınması için kimseden izin almak gerekmediğini Adliye Vekili Seyyid Bey'e teyit ettirdiği hatırlanmalıdır.

* Buradaki yeni sadece "güncel" olma, önceki Türkçe Hutbenin eski olduğu anlamına gelmez. Resmi ve zorunlu tutulan bir mecmua olduğu göz önüne alınırsa bu ismin bilinçli seçildiği ve bunun dönemin yeniciliği ile ilişkili olma ihtimali vardır. Yani "eski" harflerle yazılan Türkçe hutbe mecmuası yerini devrimle gelen yeni harfli mecmuaya da bu anlamda bırakmıştır.

[317] Diyanet sitesinde şu an Cuma namazının Hanefi Mezhebinde göre en az üç kişi ile kılınabileceği belirtilmiştir. İmam dışında en az iki erkek olursa Cuma namazının kılınabildiği için bkz.: http://www.fetva.net/yazili-fetvalar/cuma-namazi-kilabilmek-icin-en-az-kac-kisilik-cemaat-bulunmali.html. Bakılma tarihi: 29.04.2018.

Ayrıca Diyanet, artık Hanefi mezhebine göre bir şehirde "birden fazla yerde Cuma namazı kılınabilir.." demiştir. https://kurul.diyanet.gov.tr/Karar-Mutalaa-Cevap/2990/cuma-namazi-ve-zuhr-i-ahir. Bakılma tarihi: 29.04.2018.

yorumlanan Cuma namazına; kadınlar, çocuklar, iş gücüne katılamayan erkekler ve özgür olmayanların katılması, dini olarak zorunlu (farz) değildir. Fakat Vatandaş sınırını geçişken kılan köylüler ise; denetlenebilirliğe bağlı olarak bu farza katılma zarureti bazı şartlara bağlı ve bu şartlar da devlet kapasitesine göre ayarlıdır.[318]

1930'lar devlet kapasitesi ve dönemin otoriter laiklik politikaları göz önüne alındığında yetkisi daralmış ve personel sayısı azalmış bir Diyanetin Cuma namazı için "*ufak bir köyde bile*" talep olursa olanak sağlama, yani vesika sahibi hatip gönderme yetkisi ve gücü olmadığı açıktır. Fakat kurumsallaşma ve merkezileşme eğiliminde olan bir Diyanet, vesika sahibi tüm hatiplerin resmi hutbe mecmuası edinmesini sağlayarak bu iddiasına ulaşabilirdi. 1930'ların ortasına doğru Diyanet, bunu sağlamak için yeni bir yöntem bulmuştur. Diyanet, ilk resmi Türkçe Hutbe mecmuasının sayısal yetersizliğini, mecmua muhtevalarının görece zayıf ve güncelliğini de yetirdiğini gerekçe göstererek yeni bir hutbe mecmuası yazmaya başlamıştır. Fakat Diyaneti, yeni bir hutbe mecmuasını yazmaya iten muhtemelen en önemli neden; dönemin peş peşe alınan devrim kararlarının bir önceki devrimde çatlak oluşturmasıdır. 1925 yılında "*Hutbelerin Türkçeleşmesi*" kararı bir reformdu ve ancak 1927 Şubat'ında meyvesini verebilmiştir. Fakat 1828 Kasımındaki alfabe devrimi, ikinci baskısını yeni yapmış ve dağıtımı hala devam eden hutbe mecmuasının meşruiyetine gölge düşürmüştür. Bu gölge ancak 1936 Temmuz'unda latin harflerle yazılan ve dönemin "*yenici*" ruhuna da uygun olan "*Yeni Hutbelerim*" ile kaldırılmıştır. *

> "1927 senesinde Riyasetimizce resmen kabul edilip iki def'a bastırılmış olan Türkçe hutbelerin mevcut nüshaları kalmamış ve bununla beraber o vakte mahsus birçok ifadelerin zamanla değişmesi icab eylemiş olduğundan Riyasetin emrile Müşavere Heyeti azasından A. Hamdi Akseki tarafından yeniden yazılmış olan işbu "Yeni Hutbelerim" namındaki eser, Riyasetçe resmen kabul edilmiş ve tab'ı muvafık görülmüştür. 2/7/936."[319]

Diyanet İşleri Reisi, Rifat Börekçi'ye ait olan bu *Yeni Hutbelerimyazılma kararından* da anlaşıldığı gibi bu mecmua iki temel nedenden dolayı yazılmıştır; dönemin yeni

---

[318] Bu aynı zamanda "*Milletin*" sınırını gösterir. Cuma'nın kimler üzerinde farz olduğu için bkz.: Akseki, **agm** s. 11-12.
Hutbenin bir vatandaşlık pratiği gibi ele alınması için bkz. Miras, **agm,** s. 555. Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt 1, Eser Neşriyat, İstanbul; 1977, s. 182-183. İkinci bölümde bu konu Hutbe kavramı üzerinde daha detaylı ele alınmıştır.
[319] Akseki, **agm,** s. 3.

problemlerine göre hutbe mevzu ve muhtevalarının revize edilmesi ve eski mecmua nüshalarının yetersizliği. *Yeni Hutbelerim* mecmuasının müellifi, toplumu aydınlatmak için "*yayın faaliyeti*" yapan *Müşavere Heyetinden* yine Ahmet Hamdi Akseki'dir.[320] Heyet *Azası* olan Akseki, *izahat bölümünde Yeni Hutbelerim* yazılma nedenini daha detaylı ele almıştır. Akseki, ilk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuasının "*eski yazı ile iki def'a basıldığı halde mevcudu kalmadı ve ihtiyaca kifayet*" etmediğini belirtikten sonra "*halkın anlamasın lazım gelen mev'iza kısmının bazılarında, zamanın iktizasına ve halkın ihtiyaçlarına göre mühim değişiklikler*" olduğunu buna eklemiştir. Yani ilk resmi *Türkçe Hutbe Mecmuası*, hutbelerin Türkçeleşme ana nedeni olan "*halkın imtibahına*" vesile olma gayesini artık yerine getirmediği için *Yeni Hutbelerim* yeni harflerle ve yeni hutbelerle yayınlanmıştır. Bu mevzu ve muhtevalar da yeni dönemin siyasi, sosyal, kültürel, sağlık ve ekonomik hayatına göre güncellenmiştir:

> "Çünkü dokuz on sene evvel yokluğundan acı acı şikâyet ettiğimiz bir takım şeyler bugün, Allah'a çok şükür yapılmıştır. O zamanlardan memleketimizde birçok fabrikalar vücude gelmiş, büyük adımlarla ilerlemeler olmuştur. Bunun içindir ki, hutbeler üçüncü def'a olarak tabedilirken bu noktalar ehemmiyetle göz önüne alınarak evvelki hutbeler üzerinde mühim değişiklikler yapılmış ve hutbe adeti üç misli artırılmıştır."[321]

Ahmet Hamdi, bu cümlelerden sonra *Yeni Hutbelerim'in* hutbe mevzu ve muhtevaları hakkında detaylı bilgi vermeye başlamıştır. Akseki, öncelikle hutbenin öğüt ve nasihat olduğuna dayanarak mecmuanın, cemaatin "*dünya ve ahiretlerine yarayacak, onları dünya ve ahirette saadete kavuşturacak*" hutbelerden oluştuğunu belirtmiştir.[322] İstanbul Müftüsü Fethi Ülgener ve mecmuasını tashihini yapan Kamil Miras da *Yeni Hutbelerim'in dini* ve *içtimai* esas ve ihtiyaçlardan mürekkep olduğu konusunda Akseki ile hemfikirdirler.[323] O zaman *Yeni Hutbelerim'deki* hutbe muhtevaları, dönemin laiklik tartışmalarının iki ayrı kategoriye ayırdığı dini ve dünyevi konularının ikisini de kapsamaktadır. Bunları açan Akseki, zamanın iktizasına göre "*bilinmesi zaruri olan itikad, ibadet, ahlak*" konularını dini kategori altında toplamıştır. Akseki, bu kategorideki hutbelerin *Allah, Allaha ibadet ve itaat etme ve imanın asılları, Allah ve Peygamber*

---

[320] Gözaydın, bir karar organı olarak Müşavere Heyetinin asıl görevinin dine ilişkin sorulara cevap vermek ve yayın faaliyetlerinde bulunmak olduğunu belirtir. Gözaydın, **age**, s. 63, 67, 114.
[321] Akseki, **agm**, s. 6.
[322] Akseki, "Hatipler için Bilinmesi lazım...", **age,** s. 14.
[323] Miras, **agm**, s. 551. Ülgener, "*Büyük Üstadımız İstanbul Müftüsü Bay Fethi Ülgener Tarafından buyrulan Takrizdir*", **age**, s. 2.

sevgisi, peygamberler, melekler, kitaplar, kıyamet günü, cennet cehennem gibi hususlardan müteşekkil olduğunu belirtmiştir. Fakat ahlak meselesini hem ayrı bir kategori olarak ele aldığını hem de ahlaka, her hutbede tekrar tekrar değindiğini özellikle belirtmiştir. Yani ahlak *temizlik, cehalet, tembellik, doğruluk, fazilet, huysuzluk, haksızlık* vs gibi ayrı başlıklar altında müstakil olarak ele alınmakla kalmamış, her hutbede "*ahlak meselesine"* yeniden temas edilmiştir. Böylece ahlak, İman ve İbadet çerçevesi dışında konumlanan, yani *dünyevi esas* ve *ihtiyaçlara* göre şekillenen "v*atandaşlığa"* uzanmaya imkân da sağlamıştır. Son başlık altında ise Akseki, "*halkın ihtiyaçlarına*" cevap veren içtimaiyat ve iktisadiyat mevzu ve muhtevalarını işlemiştir. Bu başlık altında milli güvenlik, kamu sağlığı, emek, ekonomi, toplumsal düzen, millileşme pratikleri ve temsilleri gibi genişçe konular yer almıştır. Örneğin; *şehitlik, mal-mülk ve vatan savunması* gibi güvenlik, İslam'ın h*ayat, faaliyet, birlik, beraberlik, bağlılık dini* olduğunu gibi ekonomik ve toplumsal düzen ve *Millet ve yurt aşkı, vazife ve insanlık duyguları* gibi kolektif temsiller etraflıca işlenmiştir. Bunlarla birlikte "*bazı hastalıklar hakkında uzun uzadıya malumat ve korunma çareleri*" ile bedenin temizliği, bakımı, sağlığı gibi hıfzıssıhha konusu da bu başlık altında ele alınmıştır. [324]

Kamil Miras ve Fethi Ülgener de *Yeni Hutbelerim* mecmuasının hutbe konuları hakkında fikir beyan etmiştir Miras, Mecmuanın; *dini, vatani, sıhhi, iktisadi, zırai, sınai* konuları ile birlikte *aile üyelerinin hak ve vazifeleri* gibi bireysel kolektif temsilleri işlediğini belirtmiştir.[325] Ülgener ise mecmuanın; *ilmi, ahlaki hatta tibbi birçok usul ve kavaid'*ten mülhem olduğunu ifade etmiştir.[326] Özet vermek gerekirse öyleyse; *Yeni Hutbelerim* mecmuasındaki hutbelerin mevzu ve muhteviyatları; İman, itikat ve ibadet gibi İslam dininin doktrin ve pratiklerini ayrı bir başlık altında işlemiştir. Bu başlık aynı zamanda Ahlak meselesine uzanmaya imkân vermiştir. Ahlakın işlevi ve kaynağı dönemin tartışmaları bağlamında dünyevi kategoriye uzandığı için daha eklektik bir hal almıştır. Son olarak içtimaiyat ve iktisadiyat başlığı altında toplanan hutbelerde ise; daha ziyade

[324] Akseki, **agm**, s. 6, 7, 14. Akseki, *"Sonsöz*", **Yeni Hutbelerim**, s. 548, 549.
Akseki bu hutbe konularının rast gele seçilmediğini, bu konuların belirlenmesinde "islam memleketlerinin muhtelif merkezlerinde yazılmış, basılmış, eski ve yeni asri ve gayri asri hutbelerin hemen hemen hepsini" gözden geçirdiğini ve onlardan mülhem ve istifade ettiğini belirtmiştir.
[325] Miras, "*Yeni Hutbelerim...",* **age**, s. 552-553
[326] Ülgener, "*Büyük Üstadımız İstanbul...",* **age**, s. 2-3

ekonomik, güvenlik, iş gücü, sağlık, eğitim, kolektif temsiller gibi genişçe bir *dünyevi* yelpaze ele alınmıştır.

Yeni Hutbelerim Mecmuası şekilsel olarak incelendiğinde dikkati çeken ilk nokta; Diyanet cephesinde hutbe dilinin artık neredeyse hiç tartışma konusu yapılmamasıdır. Sadece Ülgener ve Miras, hutbenin hitap, hitabın da tenvir ve telkin olduğu için anlaşılması gerektiği ile bunu kısaca geçiştirdiği görülür.[327] Fakat hutbe dilinin dönemin tahayyül sistemine bu eklemlenmesi, hutbe okunma şeklini "*teganni*" olmaktan çıkarıp "*nutuk*" haline de dönüştürmemiştir. 1930'ların ortasında hutbe, nutuk ile teganni dikotomisi içerisinde tartışılmaktan çıkmış; "*bir şiir*" gibi okunmasında karar kılınmıştır. Örneğin Akseki, "*[şiir] nazmında bir vezne, bir ahenge tabi ise, diğer taraftan her şiir, her kaside, inşad edilirken nasıl onun vezni, onun ahengi gözetilirse hutbe*" de aynen bu şekilde okunmalı demiştir.[328] Kamil Miras da *ruhi bir gıda* olan hutbenin; cemaati *duygulandıracağı, neşelendireceği, huşu ve huzur* vereceği, *hislerini tahrik* edeceği ve *vecdü istiğfar* uyandıracağı için şiir gibi okunmasına destek vermiştir.[329] Böylece 1930'larda hutbelerin anadilde ve şiir gibi okunması, neredeyse bir norma dönüşmüştür.

Yeni Hutbelerim mecmuasında şekilsel olarak dikkati çeken ikinci önemli nokta; hutbe konuların çeşitlenmesi, zenginleşmesi ve derinleşmesine bağlı olarak hutbe sayısının artmasıdır. Bir cilt olarak basılan İlk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuasında elli bir müstakil hutbe varken, iki cilt olan Yeni Hutbelerim de bu sayı, "*üç misline*" çıkarak yüz elli bir müstakil hutbeye, hatta "*hakikaten iki yüzden çok*" bir sayıya ulaşmıştır. Bu mecmuadaki bazı hutbeler neredeyse "*ikiye, üçe, beşe ve altıya*" bölünebilecek kadar uzundur. Örneğin hastalık ve bu hastalıklardan korunma yolları ile ilgili her müstakil hutbe, çok uzun olduğu için üç alt başlığa ayrılmıştır. Bu gibi uzun hutbelerde, hatiplere yol gösterici olsun diye "*bölüm noktaları*" konulmuştur.[330] Akseki, hatiplerin sadece bu bölüm noktalarında değil isterlerse "*münasip görecekleri yerde hutbeyi keserek geri kalanı da sonraki Cumalarda"*

---

[327] Fehmi Ülgener, hutbenin hitap olduğu için "*halkın anlayacağı bir tarz ve lisan"* ile yapılması gerektiğini belirtmiştir. Kamil Miras ise bu konuya daha fazla eğilerek, Cumhuriyet devri öncesinde insanların gaflet içerisinde olma sebeplerinden bir tanesini hutbe diline bağlamıştır. Telkin ve tebliğ olan hutbelerin Türkçe yapılması ile halkın güzel öğüt ve necip duygular ile feyz bulduklarını belirtmiştir. Bkz. Ülgener, **agm**, s. 2-3. Miras, **agm**, s. 552-553. Akseki, **agm**, s. 6.

[328] Akseki, **age**, s. 8.

[329] Miras, **agm,** s. 552-553. *Şiirde bir hikmet vardır*" ifadesi şeklinde bunu vermiştir.

[330] Akseki, "*Hatipler için Bilinmesi lazım...",* **age**, s. 16. Akseki, "Sonsöz", **age**, s. 547-548.

okuyabileceklerini belirtmiştir. Akseki hatipleri, her bir hutbenin takriben on iki ile on beş dakikadan fazla sürmemesi konusunda da özellikle uyarmıştır.[331] Süre meselesine bu kadar dikkat çekilmesinin nedeni ise; "*muayyen bir saate vazife başına*" gideceklerin uzun hutbe yüzünden işlerinin aksayacağı ile "*usanç verici uzunlu[ga]"* sahip bir hutbenin "*bıtkınlık*" yaratarak "*cemaattin camiden uzaklaştırmasına sebep*" olacağı endişesidir.[332]

Hatiplerin, hutbeleri kısa tutma uyarısı, hutbe esnasında cemaate bazı sorumluluklar yüklenmesi ile tamamlanmıştır. Akseki, hutbe başladığı andan itibaren Cemaatin, hutbeyi pür dikkat dinlemeleri, sağa sola bakmamaları ve hatta namaza bile durmamaları gerektiğini ve tüm bunların "*tahrimen mekruh*" olduğunu belirtmiştir. Akseki buna o kadar dikkat çekmiş ki hutbe esnasında yanında konuşan "*arkadaşına sus*" demenin bile "*lağvedilmiş*" olmaya yani cumasının geçersiz olmasına sebeptir demiştir. Bu yüzden cemaat, "*hutbeyi işitmekten*" alıkoyacak hiçbir şey yapmayıp sadece hutbeyi dinlemelidir.[333] Hutbelerin cemaat üzerinde tesirini artıracağını düşündüğü iki noktaya daha dikkat çekerek bu konuyu noktalamıştır. İlki hatiplerin, *haftalık ruh gıdası* olan bu hutbeleri, şiir gibi ve canlı şekilde okunmakla kalmayıp, bunları jest ve mimikleriyle desteklemeleridir. Akseki, hatip "*cemaatin alakasını uyandırmalı, gözlerini açıp, dikkatlerini kendi tarafına çekmelidir. Uyuklar gibi, cansız cansız okunan hutbeler cemaate tesir etmez*" demiş ve Asrı Saadet dönemindeki "*birçok fütuhat ve muzafferiyet, hep o hutbelerin kalplere ilka eylediği tesirlerle*" oluştuğunu belirterek bunun önemini vurgulamıştır.[334] İkincisi; hatiplerin, "*hutbeyi evinde birkaç defa*" tekrar etmeleri, "*hutbeyi minberin üst basamağına bırakıp ta cumadan cumaya*" eline almamalarıdır. Ayrıca hatipler, hutbeleri iyice okuyup etkisini önce kendi üzerinde hissetmeleri ve cemaate böylece iyi örnek olmalıdırlar. Akseki, "*İşi sözüne uymayan*" hatipler hakkında çok şiddetli cezalar olduğunu uzun uzadıya bu sebeple anlatmıştır.

Pasif bir dinleyici olarak temsil edilen cemaatin, hatiplerin kalplerine ve ruhlarına dokunmasıyla daha azimli vatandaşlara dönüşeceğini, görev ve sorumluluklarına daha

---

[331] Akseki, "sonsöz", **age**, s. 548.
[332] Akseki, "*Hatipler için bilinmesi...*", **age**, s. 12, 16. Akseki, "*Sonsöz*", **age**, s. 548-9.
[333] Akseki, "*Hatipler için bilinmesi...*", **age,** s. 12, 15.
[334] Bu durumu özetleyen sözcükler şunlardır; *tesir, ağlatmak, duygu, şuur, neşe, zevk, ihlas, samimiyet, uyanmak, huşu, huzur, haftalık ruhi gıda*vs. bkz. Akseki, "*Hatipler için bilinmesi...*", **age**, s. 8-9. Miras, **age**, s. 552-3.

fazla bağlanacaklarını ve daha üretken ve fedakâr olacaklarını düşleyen Diyanet, bu yüzden hutbelerden maksimum tesir elde etmek istemiştir. Milli sınırlar içerisindeki her yerde, aynı anda *aziz milletin milyonlarca* ferdi, aynı *öğütlerden kana kana* alacağı hayali, Diyanetin, hutbe esnasında cemaatin tutumundan hatiplerin hutbe okunma biçimine kadar tutumlarını düzenleyen kuralları bu şekilde en ince ayrıntısına kadar ele almasına sebep olmuştur. Böylece hutbeler üzerinden *makbul* vatandaşlar, en verimli ve en etkili biçimde tenvir edilecektir.[335]

Yeni Hutbelerim mecmuasında dikkati çeken son nokta, hutbelerin sembolik olarak Hilafetten Cumhuriyete tevdi edilmesinin mecmuaya yansıma biçimidir. Akseki, ilk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuasının son kısmına eklediği "*dua"* kısmını, *Yeni Hutbelerim'de* de tekrarlamıştır. Fakat *Yeni Hutbelerim'*deki dua daha kapsamlıdır ve en altına "*bu dua, hutbeleri müteakip konulacak iken unutulmuştur*" denerek, her hutbeden sonra bu duanın mutlaka okunmasına atıf vardır. Bu kısım; *Müslümanların aziz, düşmanlarının ise zelil* olması, *Müslümanların dünyevi ve uhrevi* hayırlar bulması ve bütün *kaza ve belalardan* uzak olması duası ile başlamıştır. Bu cümlelerden sonra "*hükümeti Cumhuriyemizi adlü ihsan üzerine daim ve devlet adamlarımızı mülkü millet hakkında hayırlı işler*" yapması için güç ve kudret verilmesi duası yapılmıştır. Bu dua "*Kahraman ordumuzu karada, denizde, havada*" zafer kazanma ve "*yurdumuz ve bilcümle islam diyarını afetlerden ve müsibetlerden*" korunması ile son bulmuştur.[336] Görüldüğü gibi hutbelerin sembolik olarak Cumhuriyet adına okuma meselesi, Hutbelerin sonuna *Cumhuriyetin daim ve devlet adamlarının muvaffak* olma duasının eklenmesi ile çözülmüştür. Ayrıca *Yeni Hutbelerimin* yazılmasına imkân veren *Cumhuriyet Rejimine* hem Akseki hem Miras özellikle teşekkür ve dua etmiştir. Akseki, anadilde birçok eserin yazılmasına imkân ve destek veren "*Cumhuriyet hükümetimizin başında bulunan Büyük Önder*" cümleleriyle teşekkürünü sunarken, Miras, daha süslü cümleler ile "*Büyük ATASINI derin saygılarla*" selamladığını belirtmiştir.[337]

---

[335] "İslam Mücahitlerini göklere yanaşmış dağların, karası görünmiyen engin denizlerin ötelerine kadar götüren, vatanı müdafa yolunda kendilerine her türlü zorluğu kolaylaştıran şey hutbelerin kalplere bırakmış olduğu tesirler idi." Akseki, "*Hatipler için bilinmesi...*", **age,** s. 9.

[336] Akseki, "*Dua*", **age**, s. 561.
Günümüzde halen hutbelerin sonunda buna benzer dua edilmektedir

[337] Akseki, "*Sonsöz*", **age,** s. 550. Miras, "*Yeni Hutbelerim Hakkında...",* **age,** s. 556.

Diyanet cenahının mecmuada, Cumhuriyet rejimine bu belirginlikte teşekkür etmesi, 1930'lu yılların otoriter laiklik politikalarıyla ilgilidir. Çünkü 1931 yılında Diyanet, iki alt birimi olan Dini Müesseseler Müdürlüğü ile Levazım Müdürlüğünün kadro ve personelini tümünü Vakıflar Umum Müdürlüğüne bırakmak zorunda kalmıştır. Böylece bütün cami ve mescitlerin idaresi Diyanet Riyasetinden Vakıflar Müdürlüğüne geçmiştir. Diyanet yetkisindeki bu daralma bazı Diyanet kadrolarının dondurulmasıyla "*az memurla idare edilmek*" ile devam etmiştir.[338] Örneğin; 1935 yılındaki "*Cami Hademesi Nizamnamesi*" ile birlikte imam ve hatiplerin seçimi, göreve kabul edilmesi, yerlerinin değiştirilmesi, görevlerine son verilmesi ve görevlerinin kontrol edilmesi Efkaf Umum Müdürlüğüne bırakılmıştır.[339] Bu Nizamnamenin hutbeler açısından dikkat çeken maddesi ise, hutbe ve vaaz metinlerinin kontrol etme görevinin yine Diyanet Riyasetine bırakılmasıdır. Diyanet "*Hatipler tarafından irad edilecek hutbelerin mürakabesi 1/5/935 tarih ve 2/2392 sayılı (Cami hademesi nizamnamesi) sinin 2 inci maddesinin son fıkrası ile reisliğinize tevdi*" edilmiş olduğuna dayanarak bu tarihlerde bir dizi adım atmıştır.

Hutbelerin okunmasının denetlenmesi için Diyanet'in attığı ilk adım *Yeni Hutbelerim* mecmuasının yeteri kadar basılmasının sağlanmasıdır. İki cilt olan Yeni *Hutbelerim*in her bir cildinin "*adedi tabı yirmi bin*" olarak basılmıştır.[340] Bu sayı, dönemin hem Diyanet hem de Efkaf Umum Müdürlüğü'nde bulunan ilgili kadro sayısının çok üzerindedir.[341] Bu baskı miktarının fazlalığı, muhtemelen barem dışı olan *gezici vaizlerin* de bu mecmuayı temin etmeleri içindir. Bu mecmuanın okunmasının denetlenmesi için atılan ikinci adım, Diyanetin müftülüklere gönderdiği tamimlerdir. Diyanet, *9/10/937* tarih ve *3425/739*

---

[338] Gözaydın, ***age***, s. 66.

[339] Kazalarda personel alımları için kurulan komisyona Kaza Efkaf müdürü başkanlık yapmıştır. Komisyonun diğer üyelerini müftülük ile valilik veya kaymakamlığın seçtiği imam-hatip ve dersiamlar yer almaktadır. Buyrukçu, Ramazan, **Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 1995, s.41-42. Gözaydın, **age**, s. 67.

[340] 1939 Bütçe görüşmeleri esnasında Diyanet'e her yıl ödenen "Kuranı Kerim ve Ahadisi şerife tercüme ve tefsir ücretleri ile bunların ve hutbelerin tabı ve neşir masrafı" için soru sorulmuş ve Diyanet, bu sayılar vermiştir. TBMM ZC, Devre 6, Cilt 2, İçtima Fevkalade, İnikad 14, s. 8, 25, (22.5.1939).

[341] Gözaydın'ın verdiği rakamlara göre Diyanet teşkilatının 1927 toplam kadrosu 5728'dir. Bu Kadro miktarı 1928 yılında 6097'dir 1931 yılında 5007 Diyanet kadrosu Efkaf Umum Müdürlüğüne geçmiştir. Diyanet'in kadro sayısı 1935 yılında ancak 480'dir. Bu sayılar dikkate alındığında Diyanet ve Efkaf Umum Müdürlüğünde'ki Hutbe okumakla görevli kadronun 6000 dolaylarında olduğu anlaşılır. Bu sayının yüksekliğine bakılırsa muhtemelen gezici vaizlerin de mecmuayı edinmiştir. Yani her bir cildi 20 000 basılan Hutbe mecmuası sayısına Diyanet personeli ancak 1965 dolaylarında ulaşmıştır. Gözaydın, **age**, s. 186-189.

sayılı tamimde Cami Hademesi Nizamnamesine dayanarak "*kontrol vazifesi hakkı ile yapılabilmesi için reis muavini Ahmet Hamdi Akseki tarafından muhtelif mevzularda tertip ve evvelce reislikçe tab ve tevzi edilmiş olan "Yeni Hutbelerim" hiçbir suretle haricine çıkılmaması*" gerektiğini hatiplere sıkıca bildirmiştir. Hem hutbelerin basılma sayısının fazlalığından hem de bir yıl sonra "*hiçbir suretle*" mecmua dışına çıkılmaması gerektiğini bildiren tamiminden anlaşıldığı kadarıyla *Yeni Hutbelerim,* 1937 yılına gelindiğinde tüm hatiplere dağıtılmış ve tüm hatipler cuma günlerinde bu mecmuaya tabi olmak zorunda kalmışlardır.

1937 yılına gelindiğinde, Yeni Hutbelerim tüm hatiplere gönderilmiş, okutulmaları sağlanmış ve denetimleri tamamlanmıştır. Aynı zamanda bu tarihlerde hatiplerin, mecmua içerisinden hutbe seçme özgürlükleri de merkezileşmeye çalışılmıştır. Ahmet Hamdi Akseki, *Yeni Hutbelerim* mecmuasında hutbe okunma sırasını, belirli bir Cuma kronolojisine bağlanmadığını, bu durumu "*hatiplerin takdir ve irfanına*" bıraktığını belirtmiştir. Bunun sebebini de hatip ve vaizlerin "*milletin bir mürşidi ve manevi hekimi"* oldukları için "*karşılarındaki cemaatin ahvalini, adetlerini düşüncelerini, ilmi ve içtimai seviyelerini*" daha iyi gözetleyip o haftaya en uygun hutbeyi onların bileceğine dayandırmıştır. Akseki, hatiplerin, yazılmış "*diyerek herhangi bir hutbeyi rast gele"* okumamalarını, hutbeyi "*yaşadıkları zaman ve mühite*" ve "*ahval ve vaziyetin icabına"* göre seçme ikazını da bunun için sözlerine eklemiştir.[342] Zaten hutbelerin Türkçeleşme talebinin çıkış noktasından biri, her yerin ihtiyacının farklı olduğu için hutbelerin "*zamana ve zemine*" göre okunmasıdır. Fakat her yerin ilmi, sosyal, kültürel vs. seviyesi farklı olduğu için hatiplere verilen bu seçme imkânı, dönemin devlet kapasitesine bağlı olarak peyderpey devlet mekanizmasının içerisine yerleşerek yukardaki anlamsal boyutu aştığı görülür. *Yeni Hutbelerimin* yayınlanmasından kısa bir süre sonra, dönemin Devlet kapasitenin gelişmesine bağlı olarak hatiplerin hutbe seçme iradesi merkezileşmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde "*her hafta münasip mevzuların önceden seçilerek hatiplere tebliği ve bunların aynen okunup okunmadığının da kontrol edilmesi*" cümlesinden de anlaşıldığı gibi hutbelerin merkezileşmesi yeni bir boyut kazanmıştır:

[342] "işte bunun içindir ki hatip zaman ve mekenın icablarını, ahvalin muktezasını daima göz önünde bulundurmak ve hutbeleri ona göre seçmek mecburiyetindedir." Akseki, "Son söz", **age**, s. 547-8.

> "Hatipler tarafından irad edilecek hutbelerin mürakabesi 1/5/935 tarih ve 2/2392 sayılı (Cami hademesi nizamnamesi) sinin 2 inci maddesinin son fıkrası ile reisliğinize tevdi edilmiş olduğundan kontrol vazifesi hakkı ile yapılabilmesi için reis muavini Ahmet Hamdi Akseki tarafından muhtelif mevzularda tertip ve evvelce reislikçe tab ve tevzi edilmiş olan "Yeni Hutbelerin" hiçbir suretle haricine çıkılmaması ve 9/10/937 tarih ve 3425/739 sayılı tamim ile de bildirilmiş olduğu üzere memuriyetinizce her hafta münasip mevzuların önceden seçilerek hatiplere tebliği ve bunların aynen okunup okunmadığını da kontrol edilmesi lüzumu ehemmiyetle beyan olunur."[343]

Hâsılı 1925 yılında ilk kez meclis gündemine gelen ve Türkçeleşmesine karar verilen hutbe meselesi, 1927 yılında neşredilen *Türkçe Hutbe* mecmuası ile ilk şeklini almıştır. 1928 yılındaki *harf devrimi* ve 1930'ların yükselen "*yenici*" ruhu yeni bir mecmuayı zorunlu kılmış ve Akseki bunu, 1936 yılındaki *Yeni Hutbelerim* Mecmuası ile çözülmüştür. Aynı zamanda Hutbelerin Türkçeleşmesi için ilk kez 16 Mayıs 1927 tarihinde "*Kuranı Kerim ve ehadisi şerife tercüme ve tefsir ücretleri ile bunların ve hutbelerin ve [dini eserlerin] tab ve neşir masrafı"* kalemi ile ayrılan bütçe, 10 Mart 1941'de son bulmuştur. Her yıl düzenli ve bazı yıllar birden fazla kez ayrılan bu bütçe, 15 yıllık süreçte 23 kalemi bulmuştur. Bu 23 kalemde ödenen toplam miktar 200.000 liraya yaklaşmıştır.[344] Muhtemelen Yeni Hutbelerim mecmuasının dağıtılmasının

---

[343] Bu sözler dönemin Diyanet İşleri Reisi Şerafettin Yaltkaya'ya aittir. BCA, 030. 01/105.657.1. (16.02.1942).

[344] 23 kalemin toplam miktarı 194.436 lira olarak hesaplanmıştır. Fakat 1925 ve 1926 yılında "*Kuranı Kerim ve ehadisi Şerife Türkçe tercüme ve tefsir heyeti ücret ve masrafı*" adı altında iki kalem daha vardır. İlk yılda 20.000 ikinci yılda 12.000 lira bütçe daha hesaplanmalıdır.

Bunun dışında 1933 yılında yer alan bir cetvele göre bu masraflar 1922 yılına kadar bile geriye gitmektedir. Bu cetvele göre 1338 yılında 860 lira, 1339 yılında 788 lira, 1340 yılında 257 lira, 1341 yılında 3.840 lira ve 1342 yılında 20.000 lira ödenek ayrılmıştır. Tüm bu miktarlar dahil edildiğinde bu rakam toplam olarak 260.522 lirayı bulmaktadır.

1925 ve 1926 yılında "*Kuranı Kerim ve ehadisi şerife Türkçe tercüme ve tefsir heyeti masrafı"* şeklinde yer alan bu ödenek 1927 yılında sonra "*Kuranı Kerim ve Ehadisi Şerife Türkçe Tercüme ve tefsir heyeti ücret ve masrafı ve hutbeler masrafı*" haline gelirken, 1930 yılından sonra ise "*Kuranı Kerim ve ahadisi şerife tercüme ücretleri ile bunların ve hutbelerin tabı ve neşir masrafına*" şekline dönüşmüştür. Sadece 1933, 1934, 1938 ve 1939 yılında bu ibarelere "*...dini eserlerin tabı ve neşir masrafları*" da eklenmiştir.

Bkz.: TBMM ZC, Devre 2, Cilt 14, İçtima 2, inikat 61, (21.02.1341). TBMM ZC, Devre 2, Cilt 25, İçtima Senesi 3, İçtima 100, (16.05.1342). TBMM ZC, Devre 2, Cilt 31, İçtima 4, İnikat 49, s. 25. (10.04.1343). TBMM ZC, Devre 3, Cilt 3, İçtima 1, İnikat 52, s. 4, (10.03.1928). TBMM ZC, Devre 3, Cilt 3, İçtima 1, İnikat 62, s. 50. (19.04.1928). TBMM ZC, Devre 3, Cilt 12, İçtima 2, İnikat 66, s. 32. (18.05.1929). TBMM ZC, Devre 3, Cilt 19, İçtima 3, İnikat 59, s. 92. (17.05.1930). TBMM ZC, Devre 4, Cilt 3, İçtima f., (14.07.1931). TBMM ZC, Devre 4, Cilt 9, İçtima 1, İnikat 67, s. 230. (21.06.1932). TBMM ZC, Devre 4, Cilt 13, İçtima 2, İnikat 51, s. 116. (16.05.1933). TBMM ZC, Devre 4, Cilt 16, İçtima 2, İnikat 67, (08.06.1933). Bu son oturumda 1338 ile 1342 yılları arasında ödenen masraf cetveli de yer almaktadır.

TBMM ZC, Devre 4, Cilt 16, İçtima 2, İnikat 70, s. 18. (12.06.1933). TBMM ZC, Devre 4, Cilt 19, İçtima 3, İnikat 17, (23.12.1933). Bu son oturumda yer alan 500 liralık ödenek, 1928 yılındaki ödenek eklenerek Dersiam Muğlalı Ali Rıza Efendi'ye ödenmesi için konulmuştur.

tamamlanması ve okunma denetiminin sağlanması, bu bütçeyi nihayetlendirmiştir. Hutbelere bütçe aktarılmasının son bulduğu bu tarihlerde Merkez, hatiplerin hangi hutbeyi okuyacağını belirlemekle kalmamış, *Yeni Hutbelerim* mecmuasının yetersiz kaldığını düşündüğü durumlarda, bazı yeni müstakil hutbe numunelerini telgraf vasıtasıyla müftülüklere göndermiştir. Müftülüklerin de bu numuneleri çoğaltarak tüm iman ve hatiplere dağıtması ve mezkür cumada bunları okumalarının sağlanması istenmiştir.[345] Yani bu tarihlerde hutbelerin merkezileşmesi, hatiplerin mezkûr cumada okuyacakları hutbe başlıklarının merkezden belirlenmesiyle yeni bir boyut kazanmış ve bu, mecmuanın yetersiz kaldığı durumlarda en güncel hutbe numunelerinin merkezden gönderilmesiyle desteklenmiştir. Böylece her yerde, aynı anda en güncel hutbe numuneleri okunmuş olacaktır.

TBMM ZC, Devre 4, Cilt 22, İçtima 3, İnikat 58, s. 331. (27.05.1934). TBMM ZC, Devre 4, Cilt 23, İçtima 3, İnikat 69, s. 16. (16.06.1934). TBMM ZC, Devre 5, Cilt 2, İçtima 27, İnikat 27, s. 186. (22.05.1935). TBMM ZC, Devre 5, Cilt 6, İçtima 1, İnkiyad 3, s. 14, (08.11.1935). TBMM ZC, Devre 5, Cilt 8, İçtima 2, İnkiyad 27, s. 16. (15.01.1936). TBMM ZC, Devre 5, Cilt 11, İçtima 1, İnkiyad 67, s. 25. (15.05.1936). TBMM ZC, Devre 5, Cilt 18, İçtima 2, İnikad 63, s. 201. (24.05.1937). TBMM ZC, Devre 5, Cilt 22, İçtima 2, İnikad 23, s. 14. (03.01.1938). TBMM ZC, Devre 6, Cilt 2, İçtima f, İnikad 14, s. 8,25. (22.05.1939). Bu oturumda şimdiye kadar ödenen bu ödenekler ve yayımlanmış eserler ve bunların sayısal miktarı hakkında detaylı bilgi verilmiştir. İki ciltlik *Yeni Hutbelerim'in* her bir cildinin yirmi bin basıldığı bu oturumda dile getirilmiştir.
TBMM ZC, Devre 6, Cilt 3, İçtima, İnikad 32, s. 145. (28.06.1939). TBMM ZC, Devre 6, Cilt 8, İçtima 1, İnikad 24, s. 61, (12.01.1940). TBMM ZC, Devre 6, Cilt 13, İçtima 1, İnikad 72, s. 211. (10.07.1940). TBMM ZC, Devre 6, Cilt 16, İçtima 2, İnikad 26, s.79, (10.03.1941).

[345] Merkezden ek olarak gönderilen hutbelere birkaç örnek verebiliriz: Onuncu Yerli Malı ve Tasarruf Haftası için; BCA, 051. V33/4.36.7. (20.02.1939). Çankırı, Tokat ve İskilip'teki felaketler ile ilgili hutbe için; BCA, 051. V33/4.31.25. (16.10.1951). Ağaç Sevgisi için: BCA, 051. V33/4.32.32. (09.03.1954). Tayyare Cemiyetine yardım için; BCA, 051. V33/4.33.2. (17.02.1959).

3. ERKEN CUMHURİYETİN HUTBELERİ: MİNBERDEN MÜ'MİNİ TASARLAMAK

3.1. Milliyetçilik, Kemalist Milliyetçilik ve Hutbenin Yeni Anlamları

Erken Cumhuriyet döneminde hutbelerin matbuat haline gelmesi, merkezileşmesi, mutlaklaşması, içeriklerinin millileşmesi ve dolayısıyla sekülerleşmesi ile devlet kapasitesine bağlı olarak ulusal sınırlar içerisinde her yerde her hafta aynı hutbe metinlerinin okunmasının sağlanması, bunu denetleyecek mekanizmaların kurulması ve bu mekanizmaların gittikçe güçlenmesi, modern merkezi devletin vatandaşlık tasarımı ile doğrudan ilişkilidir. Bu çerçevede hutbe metinlerinin rızayı açıklamaya, meşrulaştırmaya ve yeniden üretmeye tahkimat sağladığı muhakkaktır.[346] Hutbe metinlerini analiz etmeye geçmeden önce millileşmiş hutbe kavramının dönemin münevver, ulema ve siyasi aktörlerin muhayyilesinde nasıl şekillendiğini izlemekte bu anlamda yarar vardır. Çünkü aktörler arasında hutbe içeriklerinin nelerden oluşması gerektiğine dair gerilim ve mutabakatın izleri böylece ortaya çıkacaktır. Yani ulema, münevver ve siyasi aktörlerin hutbe tanımı kısmen birbirinden farklıdır ve bu fark, hutbe içeriklerinin nelerden oluşması ve bu içeriklerin oranına doğrudan etki etmiştir. Hutbe tanımına dair aktörlerin gerilim ve mutabakat anlayışlarının ortaya konması, milliyetçilik teorileri ve laiklik tartışmalarına dair olan çerçevenin değerlendirmesine de katkı sağlayacaktır.

3.1.1. Hutbenin Yeni Anlamları

Cuma namazının bir parçası olan hutbe, namaz gibi farz olarak kabul edilmektedir. Hutbe, namaz ile bir bütünlük arz ettiği için dinin kendi temel doktrinleri çerçevesinde şekillenmesi ve her ne kadar tarihsel bir bağlamın içerisinde konumlansa da vaaz ettiği hakikat anlayışının modern merkezi devletin önceliği şeylerden farklı olması

[346] Meltem Ahıska radyo üzerinden "halka gitme" hareketinin "halka seslenme" hareketine nasıl dönüştüğünü sorusuna cevap ararken; rızayı açıklamak, açıkladığı rızaya meşruiyet sağlamak ve bu meşruiyeti süreklileştirme pratikleri olarak açıklamıştır. Bkz.: Ahıska, age, **Radyonun Sihirli Kapısı Garbiyatçılık ve Politik Öznellik**, Metis Yayınları, İstanbul; 2005, s. 95-99.

beklenmektedir.[347] Erken Cumhuriyet döneminde bu farklılıklar, hutbe muhtevalarının belirlenmesi esnasında aktörler arasında hem bir mutabakat hem de bir gerilim yaratmıştır. Bu mutabakat ve gerilim; II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyete gerek ulema gerekse münevver ve siyasi elitlerin tasarrufunda hutbe kavramının kazandığı yeni anlamlarda izlenebilir. Hutbe kavramının modern iktidar ilişkilerine tabi olarak bu yeniden tanımlanması, merkezi devletin meşruluk siyasetiyle ilişkili olduğu için yeniden hatırlanmalıdır.

Hutbe kavramının anlamında meydana gelen değişim ve kapsamındaki genişleme için ilk olarak II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet münevverlerinin fikirleri kısaca hatırlanabilir. Dönemin münevverlerinin hutbe tanımı, hutbelere dair kurguladıkları "*eski*" temsil biçimi ile "*yeni*" temsil biçimi üzerinden tetkik edilebilir. Daha ziyade II. Meşruiyet basınında yer alan bu kurgu, eskiyi, geçmişi olumsuz; geleceği, yeniyi olumlu bir çerçeveye sokmuştur. Dönemin münevverleri hutbenin eski yani olumsuz haline atfettikleri temsil biçimleri şöyledir: *anlaşılmaz, lafzı farz olduğu sanılan, anlaşılmayan bir dilde okunan, bağırma- çağırma, nağamat, musiki, oyun ve eğlence, basma kalıp ifade, cehaleti ve eskiye körü körüne yad etme, bidat, tuhaf, fikhi olarak delilsiz, cennet-cehennem-zabanive huri gibi konulardan bahseden, dünyadan habersiz, zamana ve zemine uymayan...* Hutbeler için talep edilen yeni temsil biçimi ise: *mana itibariyle farz olan, nasihat, telkin, tezkir, tahrir, tenkin, tenvir, irşat, tezhip, talim, izan ve terbiye için okunması gereken, siyasi ve içtimai nutuk, harp veya benzeri konularda talimat veren, zamana ve zemine, ahvalin icabatına uygun olan, terakki ve tealiyi ile ilim ve hüneri* vaaz eden şeklindedir.[348]

Dönemin hutbe tanımı için bakılması gereken ikinci aktör, dönemin uleması olarak Diyanet cenahıdır. Dönemin Diyanet Reisi Rıfat Börekçi hutbeyi öncelikle *Allah'ı hamd, Peygambere selam ve salavat* eden bir zikir şeklinde görmüştür. Fakat bununla beraber hutbenin, *insanlara Allah ve Resul'üne itaat etme lüzumunu hatırlatmak ve hilafına*

[347] Benjamin C. Fortna bu dünyevileşmeyi okuma yazma üzerinden şöyle tanımlıyor. "Eğitim-öğretim, öğrencileri artık bu dünyadaki, devlet bürokrasisine ya da iş dünyasına giriş gibi kaygılara yönelik olarak hazırlamak için yapılmaktaydı; geçmiştekinin tamamen aksine, artık ruhlarını öbür dünyadaki selamete hazırlamak için yapılmıyordu. Bkz.: Benjamin C. Fortna, **Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 2013, s. 121.

[348] Cündioğlu, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I,** s. 34, 35, 36. Doğan, **Cumhuriyet Öncesinde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler**, s. 16, 21, 22, 23, 25.

hareketten tahzir etmek için söylenen söz olduğunu eklemiştir. Hutbe, cemaate "*söz söylemek*" olarak tanımlanırsa, sembolik olmaktan ziyade anlamsal boyutu ön plana çıkar. Böylece hutbelerde "*ahlakiyat ve maneviyatla*" birlikte "*bir milletin tekamülü*" için yapılan nasihate yer açılır.[349] Börekçinin bu yeni tanımına, Erken Cumhuriyet hutbe mecmuaları müellifi Ahmet Hamdi Akseki de katılmıştır. Hutbeyi ikiye ayıran Akseki, ikinci kısmı *vazü nasihat* olarak tanımlamıştır. Bu tamın uyarınca hutbe, irşad, tenvir, tenbih ve telkin için verilen öğüt olmuştur. Akseki bu öğütlerin sadece dini değil; içtimai olmasına da imkân tanımıştır.[350] Böylece Diyanet cenahında hutbe; tenvir ve nasihat olmaktan *yaygın bir eğitim* aracı olmaya doğru yol almaya başlamıştır.[351] Diyanetin bu yeni hutbe tanımı, hutbenin toplumsal fonksiyonuna dair beklentinin de bir yansımasıdır. Hutbelerin bu yeni fonksiyonu, yaygın bir eğitim aracı olarak hutbelerin içeriklerini etkileyeceği açıktır.

Hutbeler üzerinde tasarruf sahibi olan dönemin elitleri, hutbe kavramına daha pragmatist yaklaşmıştır. Mustafa Kemal "*nasa hitap*" olan hutbelerin tenvir ve irşat için irad edilmeleri gerektiğini belirtmiştir. İrşat ve tenvir için irad edilen hutbeler aynı zamanda hükümetin sözlerinin topluma aktarılma zeminidir. Bu anlamda hutbe, devletin resmi bir bilgilendirme mekânıdır. Bu yüzden hutbeler, sade *söz söylemek* değil; *ahval-ı siyasiye, ahval-ı içtimaiye ve medeniye* için söz söylemektir.[352] Dönemin Adliye Vekili Seyyid Bey de Mustafa Kemal'in bu tanımına katılmıştır. Seyyid Bey, Cuma ile hutbeyi bir bütün olarak ele almış ve ikisinin siyasi bir ibadet olduğunda ısrar etmiştir. Siyasi bir ibadet olan *hutbeler* böylece *halkı ikaz ve irşat* içindir. Hutbeler böyle tanımlandığında muhtevaları *siyasi, içtimai, ahlâki, iktisadi, nasayıhı ve ilmî izahat ve irşada* dönüşmüştür.[353]

Görüldüğü gibi aktörlerin hutbe tanımı kısmen birbirinden farklıdır. Fakat hutbenin yeni anlaları olduğunu üç aktör de kabul etmiş gözükmektedir. Son olarak hutbe kavramını dönemin koşullarına göre çok iyi tanımlayan bir yorumuna daha bakılabilir. Osman Ergin, yukardaki tüm tanımlara uygun olarak Cuma namazını ve dolayısıyla hutbeleri, katılımı

---

[349] Rıfat, "*Mukaddime*", **age**, s. 3.
[350] Akseki, "*Yeni Hutbelerim Hakkında...",* **Yeni hutbelerim**, s. 551, Akseki, "*Hutbe Hakkında İzahat*", **age,** s. 11.
[351] Yazıcı, **agm**, 216. Doğan, **agm**, 8. Zengin, **agm**, 380.
[352] TBMM ZC, Devre: 1, Yıl 3, İçtima 1, cilt 18, s. 7-8. Cündioğlu, "Mustafa Kemal Atatürk: Balıkesir Hutbesi", **age**, 185-186
[353] TBMM ZC, Devre 2, Cilt 7, İçtima senesi1, inikat 2. 3.3.1340. (3 Mart 1924).

zorunlu konferanslar olarak görmüştür. Bu konferanslara kadın, çocuk, köle ve köylüler katılamadığı için Cuma namazı bir ibadetten ziyade; ulusal ve yerel meselelerde salahiyeti olan bireylere telkinde bulunmaktır:

> "Günde beş vakit toplantıdan başka haftada bir gün, Cuma günleri, öğle vaktinde bilhassa büyük camilerde yapılan umumi toplantılarda konferanstan, hitabeden başka bir şey olmayan hutbe vasıtasıyla de hükümet halka dilediği şekilde siyasi ve içtimai telkinlerde bulunabilirdi. Çünkü hatip hükümetin memuru idi. […] kadınların, kölelerin yani yakın zamana kadar medeni haklarına sahip olmayanların yahut başka türlü bir anlatışla memleketin idaresinde sözü ve reyi bulunmayanların, siyasete ve idareye akılları ermeyen köylülerin, on beş günden az müddetle bir şehirde oturacak misafirlerin ve yabancıların ve tabiidir ki çocukların Cuma toplantısına iştiraken istisna edilmiş oldukları görülür. [...] Cuma toplantısı umumi ve dini bir ibadet olsaydı diğer insanlar gibi Allahın kuşu olan köleler ve bir milletin onda sekizini teşkil eden köylüler ve yine bir milletin yarısını teşkil eden kadınlar bundan istisna edilir miydi?"[354]

Osman Ergin hutbe ile millileşme pratikleri arasında kurduğu ilişkiyi, Cuma namazının herkes üzerinde farz olmamasına ve "*Cuma toplantılarının"* sadece şehir merkezlerinde kılınmasına dayandırmıştır.[355] Çünkü vatandaş olma olgunluğu, yetkinliği ve salahiyeti ancak şehirli olmakla mümkündür. Mukim olan şehirli *vatandaşlar,* Cuma hutbesi sayesinde şehrin güncel meseleleri hakkında fikir alışverişi yapar ve bu meselelerde "*söz birliği"* ederler.[356] Böyle tanımlandığında Cuma namazı ile toplumsallaşma, Cuma hutbesi ile kolektif bir bilinç oluşturma arasında doğrudan bir ilişki olur. Kolektif bir bilinç yaratmak yahut toplumsal pratikler üzerinden mobilizasyon sağlamak için Cuma hutbesinin araçsallaştırılmasını daha detaylı görmek için milliyetçilik teorilerine kısaca bakmak gerekir. Çünkü hutbelerin gittikçe bir irşat faaliyeti olarak tanımlanması, milliyetçilik teorisi ve dolayısıyla Türk milliyetçiliği irdelemeden ortaya konamaz.

3.1.2. Milliyetçilik Kemalist Milliyetçilik ve Laiklik

Milliyetçilik Tilly'e göre; emeğin, sermayenin, malın ve paranın sınırlandırılmış bir toprak içerisinde dolaşması, bu dolaşımın merkezi bir şekilde yapılması, hiyerarşik bir düzen içerisinde kontrol edilmesi ve tüm bu süreç esnasında insanların bir düzen içerisinde

[354] Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt 1, Eser Neşriyat, İstanbul; 1977, s. 182-183.
[355] Ergin, **age**, s. 183.
[356] Ergin, **age**, s. 185.

birbirlerine karşı yükümlü hale gelmesi için üretilmiş harçtır.[357] Milliyetçiliğin üretilmesi, meşrulaştırılması ve dolaşımı için en önemli koşul, topraksal olarak "*milletin*" kesin bir biçimde sınırlandırılmış ve bu sınırlandırılmış alan içerisinde bütün farklı kamusallıkların tek bir kamusallığa dönüşme ilkesinin sağlanmış olmasıdır.[358] Modern merkezi devlet, "*meşru şiddet tekeli*" aracılığıyla bütün kamusallıkları tekelleştirirken sadece zor kullanmaz, aynı zamanda ilişkisel olarak ideolojisini üreterek ve dolaşıma sokarak rıza devşirir. Bu bağlamda milliyetçilik tek merkezden yönetilen ve kontrol edilen "*icat edilmiş*" siyasi bir ilkedir.[359]

Eric Hobsbawm, milliyetçiliğin kolektif bir kimlik olarak daha ziyade 1980 ile 1914 arasında kurumsallaştığını ifade eder. Bu dönemde; toplu ritüellerle ve belirli aralıklarla tekrarlanan törenlerle halk yığınlarının enerjileri, icat edilen kolektif kimliklere devşirilir.[360] Hobsbawm'a göre icat edilmiş en büyük gelenek milliyetçiliğin kendisidir ve millet ile ilgili birçok fenomen bunu desteklemek için üretilmiştir. Bu üretim esnasında kimi gruplar, özellikle seçkinler, kendi çıkarları için birçok ritüeli ya icat etmiş ya da keşfetmiştir. Daha önemlisi onları yeniden tanımlayıp onlara şekil vermiştir. Hobsbawm, tüm bu icat edilmiş fenomenleri, yeni bir toplumsallaşma biçimi için üretilen toplumsal mühendislik olarak görmüştür.[361]

Milliyetçilik teorisi ile ilgili en fazla atıf yapılan Ernest Gelnerr ve Benedict Anderson'un tanımlarına da kısaca bakılabilir. Galnerr'e göre milliyetçilik, temelde *"siyasi ve milli birimin birbiriyle uyumlu olma"* ilkesidir. Bu ilke ile merkezi iktidar, tüm topluma egemen olmak için standart ve türdeş vatandaşlar üretmek arzusundadır.[362] Merkezi ve karmaşık süreçleri gerektiren "*standart ve türdeş*" bireyler üretme tahayyülü, Benedict Anderson'da "*hayali cemaat*" kavramına dönüşür. Anderson, cemaatin en küçük üyesinin bile bir diğeriyle hiç karşılaşmadan, tanışmadan, söz edildiğinde duymadan fakat her birinin kafasında birlikte olmanın hayalinin sistematik bir şekilde sürekli üretilmesiyle yer

[357] Eren Deniz, **age**, s. 36.
[358] Deniz, **age**, s. 37.
[359] Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış,** Sarmal Yayınevi, İstanbul; 1999, s. 136.
[360] Özkırımlı, **age**, s. 137.
[361] Özkırımlı, **age**, s. 136-137.
[362] Özkırımlı, **age**, s. 152.

edindiğini belirtmiştir.[363] Merkezi ulus devletler, belli bir toprak parçası içerisinde "*hayali cemaatlerini*" toplumsallaştırmayı hedeflemiştir. Meşruiyet problemini aşmak için ise her bir vatandaşı ile doğrudan iletişim kuracak mekanizmalara ihtiyaç duymuştur. Hatta onların tanrı ile ilişkisini bile "*doğrudan*" kuran mekanizmalar üretmeye çalışmıştır.[364] Bu mekanizmaların en önemlisi olarak Anderson matbaayı, matbaanın popülerleşmesini gösterir. Anderson, 20.yy. boyunca matbaanın yaygınlaşmasının iletişim sahasında açtığı çığırı, milliyetçilik ideolojisiyle ilişkilendirir. Gazete sayfalarında birbiriyle ilintisiz duran haberlerin aslında okuyucular arasında "*güncel*" bir bağ oluşturduğunu ve bu güncelin; "*eşzamanlı kitlesel tüketime*" dönüştüğünü iddia eder.[365]

Görüldüğü gibi milliyetçilik ideolojisi, modern bir temsil biçimidir. Her ne kadar bir topluluk olarak millet; uzun süre birlikte yaşamış, ortak mitleri, tarihsel anıları, kamu kültürü, tarihi bir toprağı ve ortak ekonomisi ile tüm bireylerini hak ve ödevler üzerinden bir arada tutan cemaatleri imlese de nihayetinde bir ideoloji olarak milliyetçilik, moderndir. Antony D. Smith bu temsil biçiminin sürekli ve yeniden üretilme arzusunu, "*edilgen olan*" insan topluluklarının seçkinlerin hedefleri doğrultusunda "*etken*" hale getirme iradesinde arar.[366] Bir topluluğu harekete geçirmek, yani onları belirli hedefler etrafında mobilize etmek; milli dillerin kapsayıcılığı, matbaanın keşfedilmesi, okur-yazarlığın geniş kesimlere yayılması ve eğitimin kitleselleşmesiyle mümkündür.[367] Bu çerçeveden bakılınca hutbelerin bir irşat faaliyeti olarak matbu hale getirilmesi, hatta bunların tamda Eric Hobsbawn'ın iddia ettiği 1870-1914 yılları içerisinde sembolik ve muhtevi olarak yeniden tanımlanması ve nihayetinde milli dillerde okunması, milliyetçilik ile doğrudan ilişkilidir.[368]

Hutbelerin milliyetçilik tartışmaları bağlamında Türkçeleştiğini iddia etmek, hutbe içeriklerinin de milliyetçilik söylem ve pratiklerini yerine getirecek şekilde düzenlendiği iddiasını beraberinde getirir. Bu bağlamda Erken Cumhuriyet Kemalist Milliyetçilik ve laiklik anlayışına kısaca bakılabilir. Erken Cumhuriyet milliyetçiliği, nihayetinde

[363] Özkırımlı, **age**, s. 168-169.
[364] Özkırımlı, **age**, s. 170-172.
[365] Ahıska**, age,** s. 32.
[366] Özkırımlı, **age**, s. 204.
[367] Özkırımlı, **age**, s. 140, 171.
[368] Cündioğlu, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, s. 11-19.

Tanzimat çağından itibaren inşa edilmek istenen millet projesinin devamıdır. Fakat etnik olarak standart ve türdeş bir topluluk yaratmak, II. Meşrutiyet döneminden sonra yoğunlukla tasarlanan ve uygulanan bir politikaya dönüşmüştür. Erken Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise Milliyetçilik, Kemalist ideolojinin dayandığı altı oktan ilki ve en önemlisi olmuştur.[369] Hatta bu inkılâplar arasında milliyetçilik, diğer tüm oklara "*ruh veren*" bir kapsayıcılığa sahiptir.[370]

Kemalist milliyetçilik; tarihsel bağlama göre homojenleştirme adına "*kapsayıcı*" ve "*dışlayıcı*" özellikleri birlikte taşımıştır.[371] Kapsayıcı olmak adına, etnik ve kültürel olarak etnisist bir politikaya, diğer etnik unsurları Türkleştirme iradesine vardığı anlar bile olmuştur.[372] Bunun arkasındaki temel saik "*merkezi, homojen ve üniter*" bir toplum yaratmak adına farklı grupları "*etnik türdeşleştirmeye*" tabi tutmaktır.[373] Fuat Dündar bu "*etnik türdeşleştirme*" politikasını "*etnisite mühendisliği*" olarak tanımlar.[374] Dündar, Türkleştirme operasyonunun matematiksel ve istatistiksel bir hesaplama, bu hesaplamaların da "*toplumsal hastalıklarla mücadele*" şeklinde ele alındığını ve bunun bir mühendislik gibi işletilmeye çalışıldığını iddia eder.[375]

Erken Cumhuriyet döneminde Kemalist otoriterliğin en fazla görünen yüzü, Kemalist laikliktir. Bu muhtemelen Kemalistlerin kendi meşruluk zeminine tehlike olarak gördüğü eski "*hanedani-i dini, siyasi ve kültürel*" meşruluk sistemini tasfiye edip yerine yeni "*cumhuri-laik*" siyasi/kültürel sistemini almaya çalışmasındandır.[376] Ahmet Yıldız'ın deyimiyle; *"[d]inin sosyopolitik alandan kovulmasıyla doğan boşluk, din olarak algılanan 'milliyet duygusu' ile doldurulmaya*" ve eski meşruluk biçimi de yeni pozitivist

---

[369] Taha Parla-Andrew Davison, "Rethinking Kemalism's "Six Arrows"", **Corporatist İdeology in Kemalist Turkey. Progress or Order?**, Syracuse University Press, New York, s. 68.
Bütüncül bir perspektif için bkz.: Çağlar Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine**, İletişim Yayınları, İstanbul; 2003.
[370] Ahmet Yıldız, "Kemalist Milliyetçilik", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul; 2007, s. 213.
[371] Parla-Davison, **age**, s. 68.
[372] Ahmet Yıldız, **"Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938),** İletişim Yayınları, İstanbul; 2007 s. 228.
[373] Yıldız, **age**, 240-241.
[374] Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki Etnisite Mühendisliği (1913-1918),** İletişim Yayınları, İstanbul; 2002, s. 432.
[375] Dündar bunu Savaş ve İletişim teknolojisi üzerinden göstermeye çalışır. Dündar, **age**, s. 429.
[376] Yıldız, "Kemalist Milliyetçilik", **agm**, s. 221.

değerler sitemiyle ikame edilmeye çalışılmıştır.[377] Milliyet duygusunun inşası için Kemalist laiklik anlayışının en önemli öğelerinden biri olan "*pozitif bilim*" yardıma çağrılmış ve medeniyet ve muasırlaşma söylemiyle de bu, sistematik hale getirilmiştir.[378] Kemalist laiklik bu bağlamda, kitlelere medeniyet götürmek, onları modernleştirmek ve milli bir bilinç örgüsünde onları tasarlamak için başvurulan en önemli kavram olmuştur.[379] Bu hedefi gerçekleştirmek için Cumhuriyet elitleri, eski ve tehlikeli gördükleri dini söylem, pratik ve kurumları görünmez kılıp yerine yeni söylem ve kurumları icat etmeye odaklanmıştır. Kemalist elitler, modernleşme teorisinin dinsel bilginin yerini bilimsel bilginin alacağı öngörüsünü benimsedikleri için dinsel kurum ve mekânların toplumsal ve siyasal alanlardan peyderpey uzaklaştırmanın zeminini bu anlamda ciddi bir biçimde yoklamıştır.[380]

Öyleyse Kemalist sekülerlik; eski "*tanrısal egemenlik anlayışına"* karşı egemenliğin kendisini, kaynağı ve kullanma hakkını, yeni bir birey/toplum inşa etmek için "*milli egemenlik*" ilkesi çerçevesinde dünyevileştirme politikasıdır.[381] Bu yeni toplumsallaşma için II. Meşrutiyetten beri özellikle okul, hastane, ordu gibi kamusal "*üretim merkezlerinde*" vatandaşlar cemiyetinin yeni üyeleri üretilmeye çalışılmıştır.[382] Erken Cumhuriyet döneminde ise Devlet kapasitesini bağlı olarak bu iktidar teknolojilerine yenileri eklemlenmiştir. Örneğin hutbelerin Türkçeleşmesi ile nerdeyse aynı tarihlerde kurulan radyo, bu yeni iktidar teknolojilerinden biridir. Fakat Meltem Ahıska *"radyonun millileştirilmesi"* ile millet tasarımı arasındaki ilişkinin, basit bir araçsallık olmadığını özellikle vurgular.[383] Ahıska, bir kurum olarak radyonun örgütlenişinden, yayın türleri ve içeriklerine; radyo programlarının hem kullanım hem algılanma biçimleri ile dinleyici tasarımlarına değin birçok değişkeni, radyonun katmanlı bir iktidar ilişkisi barındırdığını

---

[377] Yıldız, **agm**, 221.
[378] Parla-Davison, **agm**, s. 101.
[379] Ahıska, **age**, s. 33.
[380] Nuray Mert, **"***Cumhuriyet, Laiklik ve Din***", 75 Yılda Düşünceler ve Tartışmalar,** Tarih Vakfı, İstanbul;1999, s. 207. Keyder, **age,** s. 111.
Ahıska İstanbul yerine yeni bir yer olan Ankara'nın başkent seçilmesinin muhtemel sebebini de bu bağlamda okur. Eski ve dinsel meşruluk sistemini yeniden üretme kapasitesini mekânsal olarak barındıran İstanbul bu yüzden terk edildiğini iddia eder. Ahıska, **age**, 28.
[381] Fusün Üstel, **Makbul Vatandaş'ın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İletişim Yayınları, İstanbul; 2004, s. 11.
[382]Üstel, **age**, 30-32.
[383] Ahıska, **age**, s. 38.

belirtmek için ele almıştır.[384] Bu bağlamda Radyo ile neredeyse aynı tarihlerde matbuat haline gelen ve böylece mutlaklaşan, millileşen ve radyo gibi kitle iletişim teknolojisi olarak tanımlanmaya başlanan hutbelere basit bir millet inşa etme birimi olarak yaklaşmak yanıltıcı olabilir. Bu yanıltıcılığın nedeni, Klasik laiklik tanımı ve bununla bağlantılı kurumsal yorumlarda aranmalıdır.

Kemalist laiklik, dinsel olan ile dünyevi olanı kategorik olarak birinden ayırdığını, dinsel olanın aleyhine tavır aldığını, dinsel olanı özel alana ittiğini ve böylece eski meşruluk biçimiyle ilişkili dinsel sembol, pratik ve söylemlerin görünürlüğünü peyderpey azaltıp yerine yeni mekân ve mekanizmalar inşa ettiğini iddia eden modernleşme teorisine dayanır.[385] Fakat burada bir paradoks gibi duran şey, hutbelerin siyasi elitler eliyle Türkçeleşmesidir. Dahası Diyanet Riyaseti gibi bir kurumun siyasi elitler eliyle tanzim edilmesi neredeyse Erken Cumhuriyet laikliği ile ilgili kurumsal bütün çalışmalarda bu bağlamda yerini almıştır.[386] Yani dinin modern toplumlarda gittikçe özelleşeceği, görünürlüğünün azalacağı ve önemini kaybedeceğine dair beklenti oluşturan modernleşme teorisiyle çelişir bir şekilde, dinsel bir kurum/sembol tam da devlet eliyle tanzim edilmiş/Türkçeleşmiştir. Bu durum sadece Kemalist otoriterlik, pragmatizm veya yukardan aşağıya modernleştirme ile açıklanamaz. Diyanet Riyasetinin tanzimi ile laiklik ilkesi arasında oluşan gerilime daha eleştirel yaklaşan çalışmalarda, bu durum kısmen, "*kontrol mekanizması*" ile çözüme kavuşturulur. Kontrol açıklaması kısaca; Kemalistlerin din üzerinde düzenleyici ve denetleyici bir mekanizma olması için Diyanet Riyasetini tanzim ettiğini ve bu yüzden kurumun, temelde Kemalist laiklik yorumu ile çatışmadığı iddiasına dayanır. Bu açıklama biçimi, hutbeler nezdindeki yetersiz olduğu görülecektir. Çünkü siyasi ve dolayısıyla dünyevi bir aktör olarak Kemalistlerin dinsel bir aktör olarak

[384] Ahıska, Radyo'nun da ilk resmi hutbe mecmuasının yayınlanma tarihi ile aynı yılda, 1927 yılında kurulduğunu belirtmiştir. Hutbelerin "eğitim" ile tartışmalması açısından önemli bir tarihtir. Ahıska, **age**, s. 16

[385] Asad, Jose Casanova'nın "*(1) toplumsal uzamlar arasındaki farklılaşmanın artması sonucunda dinin siyasetten, ekonomiden, bilimden vs. ayrılması; (2) dinin kendi alanı içerisinde özelleşmesi; (3) dini inancın, bağlılığın ve kurumların toplumsal öneminin azalması*." şeklinde bu öngörüyü dile getirdiğini belirtir. Asad, **Sekülerliğin Biçimleri Hıristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik**, s. 217.

[386] Mert, **Laiklik Tartışmalarına Kavramsal Bir Bakış: Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce**, Bağlam Yayınları, İstanbul; 1994. Mert, "*Cumhuriyet laiklik ve Din*", **75 Yılda Düşünceler Tartışmalar**, Tarih Vakfı, İstanbul; 1999, s. 207-211. İsmail Kara, "*Bir Tür Laiklik Diyanet İşleri Başkanlığı",* **75 Yılda Düşünceler Tartışmalar**, Tarih Vakfı, İstanbul; 1999, s. 195-8. Davison, **age**, s. 147. Gözaydın**, age,** 35-40, 270-5.

Diyanet üzerinden dini alanı denetlediği iddiası, nihayetinde din ile devlet arasında kategorik ayrım yapan modernleşme teorisine dayanır. Nihayetinde bu çözümlemeler daha araçsal/işlevsel bir zemin üzerine oturmuş gibidir. Fakat hutbe içeriklerinde bu ayrımlar daha belirsizdir, hatta hutbelerde aktörler arası mutabakatın izleri yoğundur.

Hutbe içerikleri için klasik laiklik teorisi veya alternatif bir yorum sunan kontrol açıklaması dışında; Kemalist toplum tahayyülü üzerinden yorumlar getiren *Kemalist Korporatizm* üzerinden yaklaşmak daha ufuk açıcı olabilir. Ziya Gökalp'in "*tenasüd*" fikri etrafında filizlenmiş olan Kemalist korporatizm kısaca; ekonomi, siyaset ve toplumsal ilişkilerde, bireyselleşmeyi kontrol altında tutup, bireyleri yaşadıkları cemaatin zorunlu öğesi yapmayı amaçlayan dayanışmacı bir modeldir.[387] Otoriter bir milliyetçilikle inşa edilmek istenen kolektif kimlik, Kemalist korporatizminde; "*birlik ve beraberlik*" adına yukardan aşağıya doğru uygulanan etnik bir homojenliğe evrilir. Uygulanmak istenen bu proje sürecinde Kemalist elitler, toplumsal hafızayı bir pazarlık unsuru veya müşterekler zemini olarak görmekten ziyade; tarih yazımı açısından geçmiş olay ve mitleri kısmen araçsallaştırıp temel amacı gelecekte "*medenileşmek*" olan bir anlatıyı bireysel ödev ve sorumluluk adına topluma dayatmıştır.[388] Hutbe içeriklerinde bunları izleri yoğunlukla görülecektir.

Sonuç olarak hutbe meselesi merkezinde bakıldığında, klasik laiklik yaklaşımı ile kontrol mekanizması açıklaması kısmen yetersizdir. Çünkü laiklik teorisi üzerinden yaklaşıldığında Kemalist modernleşmesinin zorunlu bir ilkesi olarak hutbelerin Türkçeleştiği ve bu Türkçeleşmenin de tarihsel ilerlemenin zorunlu ve olumlu bir basamağını teşkil ettiği söylemi yeniden üretilir.[389] Kontrol mekanizmasının yetersizliği ise din ile devleti, kategorik olarak birbirinden ayrı ele alan laiklik anlayışının, modernleşme teorisi içinden konuşmasıdır. Erken cumhuriyet hutbe içerikleri merkeze alınarak bakıldığında dinsel doktrinler ve bu doktrinlerin inşa etmek istediği hakikat

---

[387] Aykut Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Uygulamaları", **Türkiye'de Siyasal Düşünce Kemalizm**, edt. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul; 2001, s. 254. Taha Parla-Andrew Davison, **agm**, s.34, 102. Ahmet Makal, "Türkiye'de Tek Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları" Toplum ve Bilim, Sayı: 93, Yaz; 2002, s. 173-199.

[388] Keyder, **age**, s. 113.

[389] Bu tutum hem Salih Zengin hem de Recai Doğan ve Nesimi Yazıcı da görülür. Yaygın ve örgün bir aydınlatma aracı olarak hutbelerin Cumhuriyet döneminde aslına döndürme iddiasına bir örnek olarak bkz..: Doğan, **agm,** s. 7-9.

söylemi ile modern devletin ürettiği hakikat söylemi arasında laiklik teorisinin iddia ettiği gerilim kadar mutabakatın izleri de mevcuttur. Hutbe içeriklerinde; dönemin siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik, sağlık gibi konuları, modern disiplin teknikleri uyarınca hem toplumsallaştırma hem bireyselleştirme şekliyle işlendiği; fakat diğer yandan benlik teknolojisini merkeze alan kadim dinsel hakikat biçimine genişçe yer verildiği aşağıda detaylı olarak görülecektir. Bu bağlamda Talal Asad'ın eleştirileri göz önüne alarak Kemalist laiklik tanımına yaklaşmak daha doğrudur. Böylece tarihsel olmadığı iddia edilen dinsel hakikatin izi sürülse bile hutbelerde, inşa edilmek istenen mümin ile merkezi modern devletin tasarladığı vatandaş arasında, iktidar bağlamında derin bir ilişki olduğu görülecektir.[390] Asad'ın işaret ettiği gibi tarihselleştirilmesi zorunlu olan bu ilişkiselliği iktidar bağlamında ele almak hutbeleri, Kemalist elitlerin salt yukarıdan dayattığı metinler olmaktan çıkarır. Yani hutbelerin tamamen araçsallaştırılmasından ziyade; hutbe metinlerinin belli mutabakatların izlerini taşıdığını, farklı aktörlerin farklı saik ve süreçlerle bu pazarlığa dâhil olduğunu ve bunların belli bir iktidar ilişkisi çerçevesinde şekillendiğini göz önünde bulundurmak, laiklik tartışmalarına yeni bir nefes getirebilir.*

3.1.3. Erken Cumhuriyet Hutbelerinin Sınıflandırılması

Erken Cumhuriyet döneminde hutbelerin Türkçe okunmasına karar verilmesi sadece dilsel bir değişim değildir. Bu aynı zamanda hutbe içeriklerinin "*zamana ve zemine*" uygun hale getirilmesi dolayısıyla hutbelerin *millileşmes*i ve *sekülerleşmesidir*.[391] Hutbe içeriklerinin dünyevileşmesi ise bu içeriklerin düzenlenmesini, hangi temalara hangi oranlarda yer verileceği meselesini beraberinde getirmiştir. Bunun bir mesele olarak gündeme gelmesinin temel nedeni ise hutbe üzerinde tasarruf sahibi olan aktörlerin hutbe tahayyüllerinin farklı olmasıdır. İslam dininin kendi doktrinleriyle şekillendirmeye

* Bu duruma bir başka örnek olarak Kemalist otoriter laikliğin en katı biçimde uygulandığı dönemlerde, fitre-zekat gibi İslami kavramların milli göreve kolayca çağırılması gösterilebilir.

390 Asad, dinin antropolojik bir kategori olarak inşasının modernliğini liberal bir köken ile ilişkilendirir. Asad'ın dikkat çekmeye çalıştığı bir diğer nokta ise "İslam geleneklerinde din ile siyasetin" birbirine bağlı olduğu kabulünün Batılı bir norm olmasıdır. Asad, **age**, s.42-43.

391 "Millileşme" bir kavramsallaştırma olarak, neredeyse hutbelerle aynı yılda (1927) kurulan ve hutbeler gibi bir kitle iletişim aracı olan TRT üzerinden "Radyonun Millileştirilmesi" kavramını kullanan Meltem Ahıska'dan esinleniyorum. Ahıska; Milletin "inşa edilmesi" ile radyo programları arasındaki ilişkileri, "basit bir araçsallık" ilişkisi dışında, kurum olarak radyonun örgütlenişi, yayın türleri ve içerikleri, teknolojik bir araç olarak radyo yayıncılığının kullanımı, algılanma biçimleri ve dinleyici tasarımlarını ele alır. Bkz.: Ahıska, **age**, s. 16, 133.

çalıştığı *müminin* ile modern merkezi devletin üretmek istediği *vatandaş* arasındaki gerilim, aktörlerim temel kaygısını oluşturur.[392] Hutbeler üzerinde tasarruf sahibi olan Diyanet, hutbeler yoluyla Müslümanları irşat etmek isterken dönemin siyasi elit ve münevverleri ise vatandaşları minberden aydınlatmayı ummuştur. Yani hutbe konuları ve bunların oranlarının belirlenmesi üzerinde sadece Diyanet değil; dönemin siyasi elitleri ve münevverleri de etkide bulunmuştur. Bu aktörlerin hutbe konularına dair mutabık kaldığı noktalar kadar ihtilaf içinde olduğu hususlar da mevcuttur. Bu bağlamda Erken cumhuriyet hutbeleri üzerinde tasarrufta bulunan Diyanet uleması, Siyasi elit ve dönemin münevverlerinin bu düzenlemelerle ilgili açıklamalarını takip etmek, hutbelerin hangi temalar etrafında sınıflandırılabileceği hakkında fikir verir.

Öncelikle hutbe temalarını belirleme, yazma ve okutma yetkine sahip Diyanet Riyasetinin hutbe muhtevalarının nelerden oluşması gerektiğine ve neşr ettiği hutbe mecmulardaki hutbelerin hangi konulardan oluştuğuna dair beyanlarına bakılabilir. Diyanet, hutbeyi öğüt ve nasihat olarak tanımlamış ve Müslümanlara verilecek en önemli nasihatin de İman, itikat ve bunlarla şekillenen ibadetler olması gerektiğinde ısrar etmiştir. Dönemin Diyanet Reisi Rıfat Börekçi "*zikrullah*" olan hutbelerin dinin temel doktrinlerinden bahsetmesi gerektiğini özellikle belirtmiştir.[393] Fakat Börekçi, hutbelerin uhrevi tenvirle birlikte dünyevi bir gayesi olduğunu eklemiştir. Bu dünyevi ve uhrevi amaçlar için hutbelerde "*halıka taabüd ve inkıyad, mahlukata şefkat ve müsavat gibi ahlakiyat ve maneviyattan başka bir milletin tekamülü*" için gerekli konulara yer verildiğini belirtmiştir.[394] Yani hutbe mecmularında *iman, ibadet* ve *ahlak* meselesine öncelik verilmiş daha sonra ve bunlarla ilişkili olacak şekilde dönemin bazı sosyal ve ekonomik meseleleri, toplumun ilerlemesi için mecmuaya girmiştir. Demek ki Diyanet, hutbelerde toplumsal ve ekonomik konuların müstakil başlık olarak yer almasını, kabul etmiştir. Bu başlıklar, Erken Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyanetin il ve ilçe müftülüklerine gönderdiği tamimlerde

[392]Benjamin C. Fortna bu dünyevileşmeyi okuma yazma üzerinden şöyle tanımlıyor. "Eğitim-öğretim, öğrencileri artık bu dünyadaki, devlet bürokrasisine ya da iş dünyasına giriş gibi kaygılara yönelik olarak hazırlamak için yapılmaktaydı; geçmiştekinin tamamen aksine, artık ruhlarını öbür dünyadaki selamete hazırlamak için yapılmıyordu. Bkz.: Fortna, **age**, s. 121.
[393] Börekçi, *"Mukaddime",* **Türkçe Hutbe**, s. 5-6.
[394] Börekçi, **agm,** s. 3.

talep ettiği hutbe konularının "*itikadat, ibadat, ahlak, sayi amel"* ile birlikte *iktisat ve içtimaiyat* mevzularından oluşması ile de doğru orantılıdır.[395]

Erken Cumhuriyet hutbe mecmuaları müellifi Ahmet Hamdi Akseki de hutbe konuları ve konuların dağılımı hakkında bilgiler vermiştir. Görece daha detaylı bir tasnifi "*Yeni Hutbelerim*" mecmuasının önsüzünde sunan Akseki, yukardaki Diyanet Reisinin açıklamasına paralel bir şekilde hutbelerde öncelikle "*itikat, ibadet ve ahlak"* meselelerinin işlendiğini belirtmiştir:

> "…Bu hutbelerde her Müslüman için bilinmesi zaruri olan itikat, ibadet ve ahlak meseleleri yazılmıştır. Hemen hemen her hutbede ahlak meselesine temas edilmiştir. Müslümanlıkta temizliğin, doğruluğun, fazilet hissinin bir esas olduğu gösterilmiş; Müslümanlığın hayat dini, faaliyet dini, birlik ve bağlılık dini olduğu; cehaletin, tembelliğin, haksızlığın, huysuzluğun Müslümanlıkta yeri olmadığı anlatılmıştır."[396]

Görüldüğü gibi ahlak, hem diğer konular işlenirken sürekli değinilmiş hem de müstakil hutbeler şeklinde ele alınmıştır. Böylece ahlak, iman ve ibadet meselesi ile İslam'ın hayat ve faaliyet dini olması arasında köprü vazifesi görmüştür. Öyleyse hutbe içeriklerinin düzenlenmesinde hem Börekçi hem Akseki iki ana temayı ön plana çıkarmıştır. Bunlar mümin eksenli iman ve ibadet ile vatandaş eksenli vatandaşlık bilgisi ve ahlak konularıdır. Ahlak hem kadim dinsel davranışlardan hem de modern vatandaşlığın görev ve sorumluluklarına dayandığı için daha eklektiktir. Akseki, hutbe içeriklerinin düzenlenmesinde bu iki ana tema dışında *"Allah ve Peygamber sevgisi ile birlikte millet ve yurt aşkı, vazife ve insanlık duygularını"* merkeze alan daha toplumsal hutbelerin olduğunu da belirtmiştir.[397] Ahlak ve vatandaşlık hutbeleri, bu toplumsal hutbelere geçmeye imkân verecek şekilde düzenlenmiştir. Bu tema altındaki hutbelerde *"bazı hastalıklar hakkında da uzun uzadıya malumat verilerek bunlardan korunma çareleri... temizliğin, doğruluğun, hakseverliğin, çalışkanlığın, birlik ruhunun İslam'da haiz olduğu yüksek mevkiler*" gibi siyasi, sosyal, sağlık, kültürel ve ekonomik konular işlenmiştir. Tüm bu bilgiler ışığından bakılınca Akseki ve Börekçi hutbe mecmularında; iman, itikat ve ibadet temasını müstakil bir başlık olarak tasarladığı, ahlak meselesini hem müstakil bir başlık olarak hem de diğer konularla harmanlayarak ele aldığı ve bu iki müstakil tema

[395]BCA, 051. V11/2.13.5. (06.06.1925).
[396] Ahmet Hamdi Akseki, **Yeni Hutbelerim**, Cumhuriyet Matbaası, Cilt 1, İstanbul; 1936, s. 6.
[397] Akseki, "*Son Söz (Hatime)",* **age.** 549.

dışında ise ana gündemi eğitim, güvenlik, sağlık, ekonomik ve emek gibi global anlamda nüfusun tümüne dair olan *içtimai-iktisadi* temasının bulunduğu görülür.

Diyanet cenahında, hutbelerinin düzenlemesinde direk etkileri olmasa da bu hutbelerin hangi konulardan oluştuğuna dair fikir belirten iki önemli isim daha vardır. Bunlardan ilki, Dini Türkçeleşme hareketinin üç saç ayağından biri olan ilk Türkçe hadis kitabının müellifi olan Kamil Miras'tır.[398] Miras, Türkçeleşme hareketindeki pozisyonuna uygun olarak cuma namazının gayesini hutbeye, hutbenin gayesini de anlama indirgemiştir. Böylece hutbeler, toplumu aydınlatmak için bulunmaz bir fırsata dönmüştür. Miras, mecmuadaki hutbe konuları için ise; "*İslam ümmetinin dini ve içtimai"* olarak aydınlatan temalar demiştir. Bunlar *"aile halkı mütekabil haklarını ve vazifelerini*" işleyen ahlak hutbeleri ile "*içtimai mevzular*" şeklindedir. Miras bunlarla birlikte "*milletin dini ve içtimai ihtiyacını tatmin edecek dini, vatani, sihhi, iktisadi, zırai, sınai"* gibi birçok konulara değinildiğini de eklemiştir.[399] Diyanet cenahından bakılacak son isim ise dönemin İstanbul Müftüsü Fehmi Ülgener'dir. Ülgener de Erken Cumhuriyet hutbelerinin "*dini, ictimai esaslar*" ile "*İlmi, ahlaki ve hatta tibbi birçok mühim usul ve kavaidten*"' oluştuğunu belirtmiştir.[400] Böylece Erken Cumhuriyet hutbeleri; dini, içtimai, ilmi, ahlaki ve tıbbi başlıklar şeklinde sınıflandırılabileceği ortaya çıkar.

Erken Cumhuriyet hutbelerini sınıflandırmada yol göstermesi için bakılacak diğer iki aktör dönemin siyasi elitleri ve dönemin münevverleridir. Karar alma mekanizmasında daha belirleyici bir konumda olan siyasi elitler ve dönemin münevverlerinin fikirleri, şüphesiz hutbe konularının düzenlenişini etkilemiştir. Diyanet cenahının hutbelerde önceliğin dini doktrinlere verme arzusunu ne Kemalist elitler ne de dönemin münevverleri taşımıştır. Bu bir gerilim oluşturmuş ve bu gerilim, hutbe konularını ve onların oranlarını etkilemiştir. Kemalistler ve dönemin münevverleri, hutbeyi anlamsal bir çerçevenin içerisine yerleştirmiş ve hutbeleri "*tenvir ve irşad*" faaliyeti, yani toplumu eğitmenin bir aracı olarak görmüşlerdir.[401] Hutbeleri halka gitmenin ya da toplumu tasarlamanın bir

[398] Dücane bu Türkçeleşme hareketini *Türkçe Ku'ran, Türkçe Hutbe ve Türkçe* Hadis olarak sıralamıştır. Dücane, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet**, s, 25-46.
[399]Miras, **agm**, s. 551.
[400] Miras, **agm**, s. 563.
[401] TBMM ZC, Devre: 1, Yıl 3 (1922), İçtima 1, cilt 18, s. 7. Bundan yaklaşık bir yıl sonra ise Mustafa Kemal hutbeleri "nassa hitap etmek" ve "söz söylemek" olarak tanımlar. Fakat bu tarihlerde bile Mustafa

aracı olarak görmek, hutbe içeriklerinde tasarlanan öncelikleri de etkimiştir. Bu yüzden Mustafa Kemal, hutbelerin "*taat, ibade*t" ve *"ahlak"* ile ilgili konular kadar "*askeri, idari, mali ve siyasi, içtimai*" hususları merkezine almasında ısrar etmiştir.[402] Hatta hutbelerin daha ziyade bu konuları işlenme taraftarıdır. Mustafa Kemal'in bu fikrine dönemin Adliye vekili Seyyid Bey de katılmıştır. Seyyit Bey hutbelerin asıl amacının siyasi olduğunu ve buna bağlı olarak hutbelerde daha ziyade dönemin *siyasi, içtimai, ahlaki, iktisadi, nasayıhı, ilmi* konularının işlemesi gerektiğini belirtmiştir. Böylece dönemin siyasi elitleri ve münevverleri, hutbelerde *İtikadat, ahkam-ı İslamiye, ahlakiyat, iktisadiyat, içtimaiyat* meselesinin işlemesi konusunda hemfikir olmuştur.[403] Hatta siyasi elitler zaman zaman daha pragmatist bir şekilde "*Cenneti, Cehennemi biraz bırakalım. Memleket lazım, iktisad lazım, geçinmek lazım, hayat lazım*" şeklinde itiraz ederek; hutbelerin sadece bu konuları işlemesi gerektiğini belirtmiştir.[404] Nihayetinde Erken Cumhuriyet elit ve münevverleri, hutbe konularının düzenlenişinde önceliğin sadece ibadet, itikad ve ahlaka verilmemesini; bunlarla birlikte dönemin siyasi, ekonomi ve sosyal problemlerinin ele alınmasını talep etmiş ve bunun için baskı kurmuştur.

Sonuç olarak Erken Cumhuriyet hutbelerini daha iyi analiz etmek için zorunlu olarak tasnif etmek gerektiği göz önüne alınırsa, bu üç aktörün fikirleri yol gösterici olabilir. Bu izden gidildiğinde Erken Cumhuriyet hutbeleri; ibadet, itikat, ahlak ile birlikte siyasi, sosyal ve ekonomik problemler merkezinde düzenlendiği ve bu konular görev ve sorumluluk bilinciyle ele alındığı ortaya çıkar. Öyleyse tüm bu süreç ve tartışmaları da göz önüne alarak Erken Cumhuriyet hutbelerini üç ana temaya: **İman-İbadet, Ahlak-Vatandaşlık** ve **İçtimaiyat-İktisat** şeklinde ayırabiliriz. İlk olarak İslam dininin temel doktrinlerini ve pratiklerini ele alan iman, itikat ve ibadet ile ilgili, daha doğrusu ana konusunu bunların oluşturduğu, temel meselesi dini doktirin ve onun pratikleri olan

---

Kemal Paşa hutbelerin dönemin "askeri, idari, mali ve siyasi içtimai" konulardan oluşması gerektiğinde ısrarcıdır.

[402] TBMM ZC, Devre: 1, Yıl 3 (1922), İçtima 1, cilt 18, s. 8.

[403]TBMM ZC, Devre II. İçtima Senesi II (1925). Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 211-6. Seyyid Bey hutbeleri şöyle tanımlamıştır: "Onda [hutbede] zikri lazım olan şeyler siyasi, içtimai, iktisadi, ahlaki nasihatler ve meselelerdir."

[404] Galip Bey, T.B.M.M. Zabıt Cerideleri, Devre II. İçtima Senesi II (1925. Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 225.

Bu teklife Vehbi Bey "Fakat ahlaki mevaizler yapsın, siyasete karışmasın, aklı ermeyecek işe de karışmasın elinin hamuruyla. Yalnız ahlaki şeyler söylesin" şeklinde uyarılarda bulunmak zorunda hissetmiştir. Vehbi Bey, T.B.M.M. Zabıt Cerideleri, Devre II. İçtima Senesi II (1925). Altmış Birinci İçtima, Cilt 14, s. 214.

hutbeleri, müstakil bir tema olarak ele alabiliriz. İkinci olarak: İslam dininin kadim ahlak öğretisini modern devletin vatandaşlık bilinci içine yerleştiren, onlarla bir bütünlük arz edecek şekilde yeniden düzenleyen ve tüm bunları görev ve sorumluluk bilinci ile ören hutbeleri, Ahlak-Vatandaşlık başlığı altında, müstakil başlık olarak değerlendirebiliriz. Üçüncü temada ise nüfusa dair süreçleri merkeze alan; iktisat, sağlık, eğitim, emek, işgücü ve güvenlik gibi meseleleri işleyen hutbeleri, İktisad-İçtimaiyat başlığı altında bir arada değerlendirebiliriz.[405] Bu sınıflandırma açısından bakıldığında Erken Cumhuriyet'in ilk Türkçe hutbe mecmuasındaki 51 müstakil hutbe ile "*Yeni Hutbelerim*" mecmuasındaki 151 hutbenin tematik dağılımı şöyledir:

Tablo 1. Hutbelerin Konu Temalarının Genel Dağılımı:

	1927	1936	Toplam
İman –İbadet	11	46	57
Ahlak-Vatandaşlık	12	48	60
İçtimaiyat-İktisad	28	57	85
	51	151	202

Yukarıdaki tablo incelendiğinde dikkati çeken ilk şey; iki hutbe mecmuasındaki hutbelerin sayısal olarak değişmesi, daha doğrusu 1936 yılında neşr edilen *Yeni Hutbelerim*'deki hutbelerin sayısal olarak artması ve bununla birlikte iki hutbe mecmuasındaki hutbe temalarının oransal olarak ciddi biçimde değişmesidir. İlk olarak, İman-İtikat teması altında değerlendirilen hutbe oranına bakılırsa; 1927 yılındaki toplam hutbelerin yaklaşık %20'sini bu tema oluştururken, 1936'da bu, neredeyse %30'a yükseldiği görülür. Bu değişim diğer birçok dinamikle birlikte değerlendirilince anlamlı olur. Örneğin 1930'larda okuma-yazma seferberliği ve radyo gibi yeni kitle iletişim

[405] Hutbelerin bu şekilde tasnif edilmesi temel olarak her bir müstakil hutbenin ana teması üzerinden yapılmıştır. Özellikle Ahlak ve Vatandaşlık ile ilgili hutbeleri diğer iki hutbe grubundan ayırmak zordur. Çünkü Ahlak ile ilgili hutbe teması olarak belirlenen hutbelerde hem iman-İbadet ile ilgili konular yoğunlukla işlenmiş hem de bireysel ödev ve sorumluluk bilincini aşılamaktan çok kolay şekilde toplumsal sorumluluklara kapı aralamıştır.

teknolojisinin devreye girmesiyle yeni mecralar bulan devlet kapasitesi, hutbe üzerinden sağlanmak istenen yoğun mobilizasyona, eskisi kadar ihtiyaç duymamış olabilir.[406] Fakat bu oransal değişimin belki de en önemli nedeni, halkevlerinin gittikçe artan sayısı ve siyasi anlamda kazandığı önemidir.[407] Her ne kadar 1930'ların başında dinde Türkçeleşme hareketi hız kazanmış olsa da 1932 yılında açılan halkevleriyle beraber dine olan ilgi hızla değişmiş ve millet inşa etme projesinin merkez üssü Halkevleri olmuştur.[408] Halkevlerinin milleti inşa etme projesindeki bu yükselişi ve yeni kitle iletişim teknolojisinin devlet-toplum ilişkisine kazandırdığı yeni boyutlar, İman-İtikat hutbe oranının artmasının muhtemel nedenidir.

Ahlak-Vatandaşlık hutbe temasına bakılırsa; öncelikle ahlakın gerek müstakil olarak ele alındığı gerekse diğer hutbe temalarında sürekli atıf yapıldığı dikkat çeker. Ahlak-Vatandaşlık başlığı altında sınıflandırılan müstakil hutbe oranı; 1927 yılında %30'ların üstündeyken 1936 yılında bu artmış ve %40'a yaklaşmıştır. Yani 1936 gelindiğinde Ahlak-Vatandaşlık konusuna daha fazla ağırlık verilmiştir. Bu oransal artışın nedenini *Yeni Hutbelerim* önsüzünde müellif Ahmet Hamdi Akseki; "…*dokuz on sene evvel yokluğundan açı açı şikayet ettiğimiz şeyler bugün, Allaha çok şükür, yapılmıştır. O zamandan beri memleketimizde birçok fabrikalar vücuda gelmiş, büyük adımlarla ilerlemeler olmuştur"* şeklinde açıklamıştır.[409] Yani "*zamana ve zemine*" uygun hutbe irad etmek, dönemin koşullarına göre hutbeleri güncellemekle olmuştur. Tabi ki Cumhuriyetin kuruluş koşulları ile Yeni Hutbelerin yayınlandığı 1936'ların koşulları, devlet kapasitesi ve daha önemlisi Kemalist elitlerin din ile kurduğu ilişki açısından farklılaşmıştır. Yani minberden tasarlanan Mümin ile vatandaş arasındaki ilişki daha kapsamlı ve daha detaylı ele alınmıştır. Bu tarihlerde vatandaş ile mümin arasındaki ilişki, görev, sorumluluk ve

---

[406] Ahıska, **age**, s. 95-97.
1960'lardan sonra yayın hayatına giren Diyanet Dergisi ile merkezileştirme yeni bir boyuta geçmiştir. Bu dergilerden biri olan "HAKSES" Dergisindeki hutbe konuları incelendiğinde bu iddia desteklenir görünmektedir. Diyanet Personellerinin çıkardığı "HAKSES" dergisindeki hutbelerin nerdeyse %50'si iman ve itikat ile ilgilidir. Bkz. Nurettin Ürün, "*Mu'min mi, Makbul Vatandaş mı? : Hakses Dergisindeki Hutbelerin Analizi,"* **1960-1980 İslamcı Dergiler Toparlanma ve Çeşitlenm**e, edt.: Vahdettin İnce-Ahmet Köroğlu-Yunus Enes Sezgin, Nobel, 2016, s. 443-466.

[407] "Kemalistler bu kurumları [Halk Evlerini], bir toplumsal buluşma yeri olarak bölge camilerinin birer ikamesi ve Türk milli projesine ilişkin kendi görüşlerini yayacakları forumlar olarak görüyorlardı." Davison, **age**, s 234.

[408] Davison, **age**, s, 250. Adak, *"Laiklik Anlayışı ve Söylemi İle Tek Parti Politikaları",* **age**, s. 75-80.

[409] Akseki, "*Hatipler İçin Bilinmesi Çok Lazım Bazı Meseleler Hakkında İzahat*", **age**, Cilt I, s. 6.

ödev bilinci üzerinden derinleşmeye başlamış ve bu da ahlaki normların vatandaşlık vazifeleri etrafında düzenlenmesine etki etmiştir.

Üçüncü tema olarak tasnif edilen İçtimaiyat-İktisad hutbelerine oransal olarak bakıldığında, Erken Cumhuriyetin ilk resmi hutbe mecmuasında en fazla değinilen konu olması dikkat çeker. 1927 *Türkçe Hutbe Mecmuası*nda bu başlık o kadar önemsenmiş ki nerdeyse toplam hutbelerin yarısının ana gündemi İçtimaiyat-İktisad'tır. *Yeni Hutbelerim* mecmuasında ise İçtimaiyat-İktisat hutbe oranı radikal bir biçimde düşerek toplam 151 hutbenin %40'na bile ulaşamamıştır. Yine de bu oran, oldukça dikkate değerdir. Ana konusu dönemin toplumsal ve ekonomik problemleri olan bu muhtevalar, *Yeni Hutbelerimde* yerini, Ahlak-Vatandaşlık bilinci ile İman-İbadet konularına bırakmıştır.[410] Bunun muhtemel sebebi ise yukarda belirtildiği gibi devlet kapasitesine bağlı olarak elitlerin keşfettiği yeni propaganda aygıtları ve cami üzerinden mobilizasyon sağlamanın politik olarak eskisi kadar tercih edilmemesidir.

Son olarak belirmek gerekir ki; Erken Cumhuriyet hutbelerini daha iyi analiz etmek için bu tasnifler tercih edilmiştir. Bütün müstakil hutbeler aynı yazar tarafından yazıldığı için hutbeler arasında bir bütünlük söz konusudur. Dolayısıyla bu sınıflandırma çok özneldir. Yani bütün hutbeler bütünlük arz edecek şekilde ilişkisel bir sıraya göre yazılmıştır. Bu ilişki sırası takip edildiğinde aynı temayı işleyen hutbelerin peş peşe dizildiği ve her bir müstakil hutbenin diğer temalara kolayca atıf yaptığı görülmektedir. Özellikle İman ve İbadet teması altında incelenen müstakil hutbeler, çok kolay ve dolaysız bir şekilde ahlak meselesine geçiş yapmıştır. Ahlak-Vatandaşlık teması altında değerlendirilen hutbeler de aynı şekilde görev ve sorumluluk bilinci adına İçtimaiyat-İktisad temasına evirilmiştir. Tekrar etmek gerekirse, her bir müstakil hutbe, aslında bu üç temayı bir bütün olarak ele almıştır. Her bir müstakil hutbenin ana temasına odaklanarak bu sınıflandırma yapılmıştır. Bir ikincisi; tüm müstakil hutbelerin aynı kalemden çıkması, hutbe ana temalarının ve bunların oranlarının önceden belirlendiği izlenimini vermektedir. Şöyle ki hutbe mecmualarında birbiriyle ilişkili ve birbirini tamamlayan konular bir bütünlük arz edercesine peş peşe dizilmiştir. Örneğin ana gündemi Ahlak-Vatandaşlık olan müstakil hutbeler art arda sıralandığı gibi; sağlık-hastalık, iktisat-tasarruf, birlik-beraberlik ve

[410] Akseki, **agm**, s. 6.

dayanışma, ekonomi-çalışma, güvenlik-askerlik vs. meselesini işleyen müstakil hutbeler de bir bütünlüğü tamamlarcasına peş peşe yazıldığı görülür. Aynı durum İman ve İbadet hutbeleri için de geçerlidir.

Tablo 2. 1927 Türkçe Hutbe Mecmuasındaki Müstakil Hutbelerin Başlıkları ve Tasnifi

1	Çalışan Mükafatını Görür	İçtimaiyat
2	Vatan Müdafaası	İçtimaiyat
3	Tayyare Cemiyeti'ne Yardım	İçtimaiyat
4	Temizlik	İçtimaiyat
5	Sağlığın Başı Temizliktir	İçtimaiyat
6	Nezafet	İçtimaiyat
7	İman ve Amel	Ahlak-Vatandaşlık
8	Mü'mi-i Kamil	İman-İbadet
9	Namazın Hikmet Meşruiyeti	İman-İbadet
10	Namaz ve Hikmeti	İman-İbadet
11	Peygamber Efendimizin Ahlakı	Ahlak-Vatandaşlık
12	Anaya Babaya İtaat	İçtimaiyat
13	Anaya Babaya Hürmet	İçtimaiyat
14	Evlenmek ve Evlat Yetiştirmek	İçtimaiyat
15	Herkes Kazancına Bağlıdır	İçtimaiyat
16	İslam Dininde Sayın [çalışmanın] Kıymeti	İçtimaiyat
17	Say [çalışma] ve Amel [uygulama]	İçtimaiyat
18	Ticaret	İçtimaiyat
19	Ticaret-2	İçtimaiyat
20	Sanat (Hüner-Zanaat)	İçtimaiyat
21	Ziraat	İçtimaiyat
22	Ebna-ı Cümlemize Hürmet ve Meavenet	İçtimaiyat
23	Öksüzlere Yardım	İçtimaiyat
24	Öksüzleri Himaye Etmek	İçtimaiyat
25	Allah'ın Peygamber'in Hayat Verecek Emirleri	İçtimaiyat

26	Allah'ı Sevmek ve Peygambere İtibağ Etmek	Ahlak-Vatandaşlık
27	Ramazan-ı Şerif ve Oruç	İman-İbadet
28	Oruç ve Ehemmiyeti	İman-İbadet
29	Kötü Huylardan Tehzir	Ahlak-Vatandaşlık
30	Suizan, Tecessüs, Gıybet	Ahlak-Vatandaşlık
31	İstihza, Kötü Söz, Kötü Lakap	Ahlak-Vatandaşlık
32	Eksik Ölçenler, Yanlış Tartanlar	Ahlak-Vatandaşlık
33	Dünya ve Ahiret İçin Çalışmak, Fesat Çıkarmamak	İçtimaiyat
34	Fesat ve Haset	İçtimaiyat
35	Allah'tan Korkmak, Nas ile Hoş Geçinmek	İçtimaiyat
36	Emanete Riayet (İşi Ehline Verme)	İçtimaiyat
37	İçkinin Fenalığı	Ahlak-Vatandaşlık
38	İçkinin Fenalığı-2	Ahlak-Vatandaşlık
39	İçkinin İçtimai Zararları	Ahlak-Vatandaşlık
40	Kumarın Zararları	Ahlak-Vatandaşlık
41	Hekim, İlaç, Hastalık	İçtimaiyat
42	Herkes Yaptığının Cezasını Bulacak	İman-İbadet
43	Kardeşlik Dargınlık	İçtimaiyat
44	Tevazu Kibir	Ahlak-Vatandaşlık
45	Mevlid (Kandili)	İman-İbadet
46	Mirac (Kandili)	İman-İbadet
47	Kadir Gecesi	İman-İbadet
48	Ramazan Bayramı	İman-İbadet
49	Kurban Bayramı	İman-İbadet
50	Bayram Haftası	İçtimaiyat
51	Askerliğin Şerefi	İçtimaiyat

Tablo 3: 1936 Yeni Hutbelerim Mecmuasındaki Müstakil Hutbelerin Başlıkları ve Tasnifi

1	Yaratanı Tanı Verdiği Nimetlere Şükret	İman-İbadet
2	Mevlid	İman-İbadet
3	Tayyarenin Ehemmiyeti	İçtimaiyat
4	İslam'ın Temeli	İman-İbadet
5	Kur'an Yolu Hak Yolu	İman-İbadet
6	Allah Korkusu, İki Cihan Saadetinin Anahtarıdır	İman-İbadet
7	İbadet	İman-İbadet
8	Hayatın Kıymeti Vücud Sağlığı	İçtimaiyat
9	Temizlik	İçtimaiyat
10	Müslümanlık ve Ahlak Güzelliği	Ahlak-Vatandaşlık
11	Emanet ve Emanete Hıyanetin Cezası	Ahlak-Vatandaşlık
12	İftira	Ahlak-Vatandaşlık
13	Müslümanlık Hastalıktan Korunmayı Emreder	İçtimaiyat
14	Cihad ve Düşmanla Savaşmak	İçtimaiyat
15	Yalancılık En kötü Bir Huydur	Ahlak-Vatandaşlık
16	Gençliğin Kıymeti	İçtimaiyat
17	Kişi Dünyada Ne Ekerse Ahirette Onu Biçer	İman-İbadet
18	Kamil ve Olgun Mü'min	Ahlak-Vatandaşlık
19	Allah'tan Korkmak Nas ile İyi Geçinmek	Ahlak-Vatandaşlık
20	Cenab-ı Hakk'ın Sayısız Nimetleri	İman-İbadet
21	Allah'ı Sevmek Peygambere Uymakla Olur	İman-İbadet
22	İslam Dininde Çalışmanın Kıymeti	İçtimaiyat
23	Allahın ve Peygamberin Hayat Verici Emirleri	İçtimaiyat
24	Müslümanlık Hayati Bir Dindir	İçtimaiyat
25	Kalbin Selahı ve Fesadı Hakkında	Ahlak-Vatandaşlık
26	Beşerî Vazifelerimiz	İçtimaiyat
27	İbadetlerimizde İhlas	İman-İbadet
28	Hakkın Rızası ve Hakkın Muhabbeti Nasıl Kazanılır	İman-İbadet
29	Mekarim-i Ahlak	Ahlak-Vatandaşlık

30	Buhül ve İsrafın Mazarratı, İktisat ve Tasarrufun Ehemmiyeti	İçtimaiyat
31	-Buhül ve İsrafın Mazarratı, İktisa ve Tasarrufun Ehemmiyeti-2	İçtimaiyat
32	Buhül ve İsraf Arasında, İtidal ve Tasarruf	İçtimaiyat
33	Dünya İş Yeri, Ahiret Ceza ve Mükafat Mahalli	İman-İbadet
34	Allah'ın Emirlerinde Bir Takım Hikmetler Var	İman-İbadet
35	Namaz	İman-İbadet
36	Namazın Farz Olmasındaki Hikmetler	İman-İbadet
37	Namazda Duyulan Yüksek Duygular	İman-İbadet
38	İmanı Muhafaza Eden İbadetlerimizdir	İman-İbadet
39	Ramazanı Karşılamak	İman-İbadet
40	Ramazan Hesap Görme ve Mağfiret Dileme Ayıdır	İman-İbadet
41	Orucun Ruhlarımız Üzerindeki Arıtıcı Tesiri	İman-İbadet
42	Sıyamın ve Ramazanın Kıymeti	İman-İbadet
43	Orucun Ahkamı	İman-İbadet
44	Zekat ve Ahkamı	İman-İbadet
45	Kadir Gecesi	İman-İbadet
46	Makbul İbadet Devam Üzre Yapılandır	İman-İbadet
47	Ramazan Bayramı	İman-İbadet
48	Kurban Bayramı	İman-İbadet
49	Hicri Yılbaşı, Muharrem Hutbesi	İman-İbadet
50	Miraç Gecesi	İman-İbadet
51	Berat Gecesi	İman-İbadet
52	İslamın Alametleri ve İmanın Kökleri ve Dalları	İman-İbadet
53	Müslümanlıkta İman ile Ahlak Arasında Münasebet	Ahlak-Vatandaşlık
54	Allahın Razı Olduğu Şeyler	Ahlak-Vatandaşlık
55	İbadetle Ahlaki Vazife Arasındaki Münasebet	Ahlak-Vatandaşlık

56	İslam Dininde Aklın Payesi ve Akıllı Adamların Mertebesi	İçtimaiyat
57	Müslümanlıkta İlmin Payesi	İçtimaiyat
58	Sanat ve Hüner	İçtimaiyat
59	Ticaret	İçtimaiyat
60	Ziraat	İçtimaiyat
61	Muhtelif Kazanç Yolları	İçtimaiyat
62	Allaha Peygambere ve Kur'ana Karşı Borçlarımız	İman-İbadet
63	Muhtaçlara Yardım	İçtimaiyat
64	Sabrın Doğru Manası	Ahlak-Vatandaşlık
65	Koğuculuk ve Cezası	Ahlak-Vatandaşlık
66	Sui Zan, Casusluk ve Arkadan Çekiştirmek	Ahlak-Vatandaşlık
67	Alay Etmek Kötü Ad Takmak Ahlaksızlıktır	Ahlak-Vatandaşlık
68	Kumarın Ferdi ve İçtimai Zararları	İçtimaiyat
69	Cana Kıymanın Ağır Cezası	İçtimaiyat
70	Dargınları Barıştırmak	İçtimaiyat
71	Müslümanlık Şefkat Dinidir	Ahlak-Vatandaşlık
72	Herkes Kazancına Bağlıdır	İçtimaiyat
73	Fatihanın Öğrettiği Yüksek Hakikatler	İman-İbadet
74	Öksüzlere Yardım Edelim	İçtimaiyat
75	Birbirimize Hürmet ve Yardım Edelim	Ahlak-Vatandaşlık
76	Dünya ve Ahiret için Çalışmak, Fesat Çıkarmamak Gerektir	İçtimaiyat
77	Allaha ve Rasulüne İtaat Etmek, Tefrikadan Sakınmak	İçtimaiyat
78	İçki Her Kötülüğün Başıdır	Ahlak-Vatandaşlık
79	İçki Belası	Ahlak-Vatandaşlık
80	İçkinin İçtimai Zararları	Ahlak-Vatandaşlık
81	Eksik Ölçenler, Yanlış Tartanlar	Ahlak-Vatandaşlık
82	Ağaç Dikmenin Faydaları	Ahlak-Vatandaşlık

83	Peygamber Efendimizin Ahlakı	Ahlak-Vatandaşlık
84	Doğruluk	Ahlak-Vatandaşlık
85	Kardeşlik, Dargınlık	Ahlak-Vatandaşlık
86	Kötü Huylardan Kaçınmak	Ahlak-Vatandaşlık
87	Tevazu, Kibir	Ahlak-Vatandaşlık
88	Hayatını Korumak Herkese Vacibtir. İntihar Etmek Vazifeden Kaçmaktır	Ahlak-Vatandaşlık
89	Hased	Ahlak-Vatandaşlık
90	İnsan Ne Bulursa Dilinden Bulur	Ahlak-Vatandaşlık
91	Güzel Huylar	Ahlak-Vatandaşlık
92	Müslümanlık Temizlik Dinidir	İçtimaiyat
93	Ahlaki Öğütler	Ahlak-Vatandaşlık
94	Kabir Ziyareti Katı Kalpleri Yumuşatır	Ahlak-Vatandaşlık
95	Olgun Müminin Vasıfları	Ahlak-Vatandaşlık
96	Doğrularla Eğrilerin Mevkii	Ahlak-Vatandaşlık
97	Kendi Vücudümüze, Yerlere, Gökelere Bakmak, Tanrımızın Kudretini Tanımak	İman-İbadet
98	Allah Teala Hazretlerinin Sıfatları	İman-İbadet
99	Peygamberlere iman	İman-İbadet
100	Adalet ve Müsavat	İçtimaiyat
101	Yalancı Şahitliği İğrenç Bir Hareket ve En Büyük Bir Günahtır	Ahlak-Vatandaşlık
102	Yalan Şahitliğinin, Yahut Şahitlikten Kaçmanın Cemiyet Üzerinde Fena Tesirleri	İçtimaiyat
103	Yalan Yere Şehadetin, Rüşvetin İçtimai Zararları	İçtimaiyat
104	Zulmün Sonu	İçtimaiyat
105	Vatan Sevgisi, Vatan Aşkı	İçtimaiyat
106	Askerlik En Şerefli Bir Vazifedir	İçtimaiyat
107	Düşmanla Savaşmanın Ve Şehitliğin Faziletleri	İçtimaiyat
108	Şehitlik Mertebesinin Yüksekliği	İçtimaiyat

109	Şecaat Ve Cesaret En Büyük Fazilettir	İçtimaiyat
110	Memleketi Düşmandan Koruma Yolları	İçtimaiyat
111	Aile Hakları	İçtimaiyat
112	Aile Saadeti, Karı İle Kocanın Karşılıklı Vazifeleri	İçtimaiyat
113	Evlenmek ve Evlad Yetiştirmek	İçtimaiyat
114	Evlat Sevgisi	İçtimaiyat
115	Aile Halkının ve Bütün İnsanların Mütekabil Vazife Ve Mesuliyetleri	İçtimaiyat
116	Ana Baba Hakkı	İçtimaiyat
117	Anaya, Babaya İtaat	İçtimaiyat
118	Kur'an Ahlakı	Ahlak-Vatandaşlık
119	Ahlaki Faziletler ve Bunların Esasları	Ahlak-Vatandaşlık
120	Kanaatin Doğru Manası	İçtimaiyat
121	Borç Ağır Bir Yüktür	İçtimaiyat
122	Çocuk Düşürmenin İçtimai Zararları	İçtimaiyat
123	Erkanı İslamiyeden; Namaz	İman-İbadet
124	İbadetlerimizdeki Müşterek Faziletler	İman-İbadet
125	En Büyük Günahlar	Ahlak-Vatandaşlık
126	Allahın Haram Kıldığı Şeylerin Hepsinde Dünyevi ve Uhrevi Bir Zarar Vardır	Ahlak-Vatandaşlık
127	Tevekülün Doğru Manası	Ahlak-Vatandaşlık
128	Yeni Yapılan Bir Camiişerifin Resmi Küşadında Okunacak Hutbe	Ahlak-Vatandaşlık
129	Asılsız Şeylere İnanmanın Zararları	Ahlak-Vatandaşlık
130	Güneş ve Ay Tutulması	İman-İbadet
131	Kıyamet Ne Zaman Kopacaktır Diyenlere	İman-İbadet
132	Cennet te Bu Dünyada Kazanılır Cehennemde	İman-İbadet
133	Ahiret Alemi	İman-İbadet
134	Dünya, Ahiretin Bir Remzidir	İçtimaiyat
135	Mahşer Kaygusu Kimler İçin	Ahlak-Vatandaşlık

136	Hesab Gününe İman	İman-İbadet
137	Verem Hastalığı ve Bundan Korunma Yolları	İçtimaiyat
138	Mikroplardan Sakınmalı	İçtimaiyat
139	Kızamık, Kızıl, Kuş Palazı-Difteri	İçtimaiyat
140	Çiçek, Boğmaca, Tifo-Kara Humma	İçtimaiyat
141	Isıtma-Bataklık, Sivrisinek, Karasinek	İçtimaiyat
142	Göz Hastalığı Trahom	İçtimaiyat
143	Yemin'in Kısımları ve Hükümleri	Ahlak-Vatandaşlık
144	Regaib Kandili	İman-İbadet
145	Allah Korkusu	İman-İbadet
146	Hırsızlık, Dolandırıcılık, Yataklık	Ahlak-Vatandaşlık
147	Faizcilik, Tefecilik	Ahlak-Vatandaşlık
148	Rüşvet ve Yalancılık	Ahlak-Vatandaşlık
149	Kızılay Cemiyeti	İçtimaiyat
150	Ferdlerin de, Cemiyetlerin de Hayatları Mücahede İle Kazanılır	İçtimaiyat
151	Peygamberimiz Sallallahü Aleyhi Vesellem Efendimizin Hutbeleri	İman-İbadet

3.2. İmanın Düzenlenmesi: İman-İbadet Hutbeleri

Erken Cumhuriyet döneminde Diyanet Riyasetine biçilen en önemli görevlerden biri; topluma doğru, gerçek ve saf dinsel bilgileri sunmaktır. Kemalist elitler, dini inanç ve uygulama ile ilgili bilgilerin düzenlenmesinde, yani "*gerçek İslam*" tartışmalarında Diyanet'e merkezi bir konum biçmiştir.[411] Diyanet'in bu merkezi konumu, şüphesiz modern merkezi devletin farklı bilme biçimleri üzerinde kurmak istediği denetleme mekanizmalarıyla ilgilidir.[412] Bu durum, Diyanet Riyasetine verilen görevlerden en

[411] Davison Kemalistlerin "İslamlar" diye ayrım yaptığını ve kendi görüşlerine yakın olanları desteklediklerini belirtmiştir. Bu Diyanetin kurumsallaştırmaya çalıştığı dini görüş ile de ilgilidir. Davison, **age,** s. 242,

[412]Foucualt: yerel, diskalifiye edilen, meşrulaştırılmamış bilmelerden bahsederken bunların karşısına "uyruklaştırılan" bilmeleri koyar ve bunların modern iktidar olanaklarının içerisine yerleştirilmesini

önemlilerinden birinin "*Din-i mübin-i İslam'ın itikat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri [işlerinin yürütülmesi] ve müessesat-ı diniyenin idaresi*" maddesiyle yerini bulmuştur.[413] Diyanet Riyaseti böylece sadece ibadetlerle ilgili bilme biçimlerini düzenlemeyecek, itikada, yani doktrine dair bilgileri düzenleyip hurafe olanları ayıklayıp temizleyebilecektir. Diyanet Riyasetinin öncelikli vazifesi, modern merkezi devletin iktidar biçimiyle ilişkili olacak şekilde belli mezhep ve ekollerin söylem, sembol ve uygulama biçimlerini ön plana taşımak, onları düzenlemek, ayıklamak, sınıflandırmak ve yeniden üreterek kamuya vaaz etmek olacaktır.[414] İman-İbadet başlığı altında değerlendirilen hutbelerin hangi bilme biçimlerini diskalifiye ettiği ve hangilerini öne çıkardığı şüphesiz fıkıh, kelam ve daha önemlisi akaid bilgisi gerektirdiği için bu tezin sınırlarını fazlasıyla aşmaktadır. Yine de itikat ve ibadete dair hutbe içeriklerini kısaca değerlendirmeye çalışmak, Erken Cumhuriyet hutbelerini bir bütünlük içerisinde görmeye yardımcı olacaktır.

Erken Cumhuriyet döneminde, İman-İbadet müstakil hutbelerine oransal olarak görece daha az yer verilmiştir. Örneğin 1927 baskılı ilk resmi Türkçe Hutbe mecmuasındaki toplam elli bir müstakil hutbenin sadece on bir tanesinin ana meselesi, İtikat ve İbadettir. Ahmet Hamdi Akseki kapsamını genişlettiği ve konularını detaylandırdığı 1936 "*Yeni Hutbelerim*" mecmuasında bu sayıyı yetersiz görmüş olmalı ki mecmuada yer alan toplam Yüz Elli İki müstakil hutbenin kırk altı tanesini, İman-İbadet meselesini ayırmıştır. Böylece Erken Cumhuriyet toplam 202 müstakil hutbesinin 57 tanesinin öncelikli meselesi, itikat ve ibadet olmuştur. Bu sayı, oransal olarak toplam hutbelerin yaklaşık %30'na yakındır. Bu sayı görece az olabilir, çünkü hutbelerin Türkçe okunma kararından

---

çözümlemeyi önerir. Bu bize, Diyanetin dinsel doktrinlerin düzenlenmesindeki merkezi fonksiyonunu da göz önüne alarak iman, itikat ve ibadet ile ilgili açıklama biçimlerini tarihselleştirme fikrini verir. Modern merkezi devletin kurumsallaşması ile dinsel doktrinlerin yeniden düzenlenmesi arasında bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin de tarihsel bir bağlamda ve güç ilişkileri içerisinde şekillendiği iddia edilirse; bu olanağı ortaya çıkarmak bu bağlamda önemlidir. Foucualt, **Toplumu Savunmak Gerekir,** s. 25-26.

[413] Davison, **age**, s. 221. Gözaydın, **age**, s. 61-62.

[414] Anadolu'nun mezhepsel olarak hanefileştirilmesi ile modern iktidarın bilme istenci arasında bir ilişki söz konusudur. Fakat yine de Talal Asad modern iktidarın kaçınılmaz olarak birliğin lehine farklılığı bastırdığı tezine karşı çıkar. Asad iktidarın müphemliğe karşı olmaktan ziyade, kendi tarihini yapmak için ayırma ve sınıflandırma pratiklerine başvurmakta ve böylece bastırmaktan ziyade "inşa etmekte" olduğunu belirtmektedir. "*Ayrıca iktidarın kendi amaçlarına elverişli olan farklılıkların seçme (veya inşa etme) yeteneği, müphem durumlarda mevcut tehlike ve fırsatları kendi çıkarına göre kullanmasına dayanmaktadır."* Yani iktidar, dışlanmış söylemleri de kendisine eklemleme yeteneğine sahiptir. Asad, **Dinin Soykütükleri...,** s. 28-29.

hemen önce her ne kadar tamamı Arapça dolayısıyla anlaşılmayan bir dilde olsa da hutbe konularının tamamı, iman ve ibadetten oluşmaktaydı. *

İman-İbadet başlığı altındaki müstakil hutbeleri kendi içinde yeniden tasnif etmek istendiğimizde ise bu hutbelerin, dinin temel öğreti ve pratiklerini üç ana tema etrafında ele aldığı görülür. İslam'ın temel doktrinleri olan iman, bunları belli uygulama biçimleriyle şekillendiren ibadet ve bu ikisini daha bir somutlaştıran dini gün-geceler hutbeleri bu üç temayı oluşturur. İman alt başlığı altında sınıflandırılan hutbelerin ana konusu; "*Allaha, Meleklerine, Kitaplarına, Peygamberlerine ve Kıyamet Gününe imanın asıllarını takrir, Cennet ve Cehennemi anarak Allaha ibadet ve itaat*" etmek gibi İslam dininin temel doktrinleridir.[415] İkinci alt başlık olan ibadet hutbeleri ise; dinin temel doktrinlerini belli pratikler ile eylem hallerinin kendisini, gayesini, şekillerini ve zamana taksimini izah etmiştir. Farz olan bu ibadetler, yapılması belli kurallara bağlı olan "*namaz, oruç, zekât, hac*" gibi temel dini pratiklerdir. Bu hutbeler, bu ibadetlerin ehemmiyeti ve biçimleriyle ilgili detaylı bilgilerden oluşmaktadır. Son başlık altında değerlendirilen sembolik gün ve geceler hutbelerinde ise; İslam tarih ve kültüründe uzun zamandır kabul görmüş kandil ve bayram gibi anlar üzerinden dinin temel doktrinleri, belli kıssalarla somutlaşmış ve bunlar, bazı söylem ve pratikler ile detaylanmıştır. İman, ibadet ve dini gün-geceler alt başlığı altında sınıflandırılan hutbelerinin sayısal dağılımı şöyledir:

Tablo 2. İman-İbadet ile İlgili Hutbelerin Konu Dağılımı

	1927	1936	Toplam
İman (Doktrin)	2	22	24
İbadet (Uygulama)	4	16	20
Dini Gün-Geceler (Sembolik)	5	8	13
	11	46	57

*Devamlılık-kopukluk tartışmaları açısından dikkate değer bir veridir.
[415] Akseki, **agm,** s. 7.

3.2.1. İman (Doktrin)

Erken Cumhuriyet döneminde ana konusu iman olan müstakil hutbeler, sayısal olarak İman-İbadet başlığı altında en fazla ele alınandır. *Türkçe Hutbe* (1927) mecmuasındaki elli bir hutbeden sadece "*Mü'min-i Kamil*" ve *"Herkes Yaptığının Cezasını Bulacak*" başlıklı iki müstakil hutbenin temel konusu, İslam dininin doktrinleridir. *Yeni Hutbelerim* (1936) Mecmuasında ise müellif Ahmet Hamdi Akseki bu konuya daha fazla eğilmeye karar verdiği, toplam iki yüz iki hutbeden yirmi iki müstakil hutbeyi ayırmasından anlaşılmaktadır. Yaklaşık olarak on bir kat artan iman ile ilgili hutbeler böylece 24 müstakil hutbeye ulaşarak; İman-İbadet teması içinde en fazla işlenen konu olmuştur.

İlk resmi Türkçe hutbe mecmuası olan *Türkçe Hutbe'*de iman meselesi daha ziyade, Allaha, peygamberlerine, meleklerine, kitaplarına inanmanın İslam dini açısından önemi üzerinden ele alınmıştır. Fakat dikkat çeken diğer bir nokta, doktrin ile pratik arasındaki ilişkiye yoğun vurgudur. İslam inancının temelini oluşturan bu doktrinler, popüler ve basit bir dil ile hutbelere şöyle yansımıştır:

> "Allah'ın varlığına, birliğine, kudretine, kuvvetine, her şeyi yaratanın yalnız Allah'ü Teala hazretleri olduğuna, kalbimizle inanıp iman etmeliyiz. Sonra Ahiret gününe, cennet ve cehenneme, haşır ve neşire [Kıyamet günü insanların dirilmesi ve toplanması], sual ve hesaba iman etmeli. Melekleri, bütün peygamberleri ve peygamberlere gönderilen kitabı, din ve şeriatı kabul etmeli. Yani itikadını sağlamlaştırmalı."[416]

Görüldüğü gibi vahdet –tanrının birliği- meselesi ile kulluk bilinci arasında ilişki kurulmuş ve bu kulluk bilinci öte dünya imgesi üzerinden ödev ve sorumluluğa evirilmiştir. Böylece yaratıcıya inanmanın nedenleri ile kulluk bilinci, kulluk bilinci ile toplumsal ödev ve sorumluluk arasında bir nedensellik kurulmuştur.[417] Bu nedensellik, toplumsal ve bireysel sorumlulukları yerine getirmek için uyulması gereken kuralların sınırını çizmiş ve "*kamil mü'min*" olmanın bir gereği olarak da ahlaki normların üretilmesine yardımcı olmuştur.[418]

---

[416] Akseki, "*Mümini Kamil*", **age**, s. 45-46.
[417] Akseki, **age**, s. 47-48.
[418] Akseki bu sorumlulukları gençliğin kıymetini bilmek, zamanını boşa harcamamak, çalışmak ve helal kazanmak, ahlaklı olmak, kötülük yapmamak, diğer insanlarla hoş geçinmek ve herkese yardım etmek şeklinde sıralamıştır. Akseki, "*Herkes yaptığının Cezasını Bulacak*", **age**, s. 218-219.

Yeni Hutbelerim (1936) mecmuasında iman temalı hutbeler sadece niceliksel olarak artmamış; içerikleri daha kapsamlı ve derinlikli hale gelmiştir. Aynı zamanda bu tema altındaki hutbeler mecmuada sistematik bir şekilde peş peşe sıralanmış ve her bir müstakil hutbe, bir bütünlüğü tamamlayacak şekilde yer almıştır. Örneğin; mecmuanın ilk iki hutbesi, sembolik olarak varlık problemi ile başlamış ve varlık problemini ahiret bilinci ile ilişkilendirmiştir. Sonraki üç hutbe ise bu varlık problemini dünya hayatı için görev ve sorumluluklara evirmiştir. Yani varlık problemi, ahiret bilinci üzerinden dünyevi vazifelere çağrı olmuştur. Nihayetinde bu kompozisyon Allah'ın birliği, peygamberlerin rehberlik vazifesi, vahyin ve dolayısıyla Kur'an'ın önemi ile tamamlanmıştır.[419] Hülasa bu hutbelerde üzerinde en fazla durulan konu, Allah'ın varlığı ve dinlerin temel prensipleridir.[420] İslam'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'le son halini alan bu prensipler, peygamber aracılığıyla insanlara ulaştırdığı için peygamberlerin önemi ve Kur'an'ın hikmeti bu konuları izlemiştir.[421] Özet olarak doktrin ile ilgili hutbelerde daha ziyade; *varlık bilinci, vahdet anlayışı, Allah'ın sıfatları, kudreti, inayeti, İslam dininin temel prensipleri, imanın mahiyeti, Kur'an'ın işlevi ve inananlar için önemi, dünya ile Ahiret arasındaki ilişki ve Salih amelin ehemmiyeti* gibi inancın temel meseleleri işlenmiştir.

3.2.2. İbadet (Pratikler)

İman meselesiyle doğrudan ilişkili olacak şekilde işlenen ibadet hutbeleri, İman-İbadet üst başlığı altında en fazla değinilen ikinci temayı oluşturur. İbadet hutbeleri, dinin temel doktrinlerini somutlaştıracak şekilde, dinde farz olan ritüelleri ele almıştır. İlk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuasının (1927) dört müstakil hutbesinin temel konusu ibadetlerle ilgiliyken, Ahmet Hamdi Akseki bu sayıyı, 1936'da on altıya çıkarmıştır. Böylece temel konusu İbadet olan hutbelerin sayısı, Erken Cumhuriyet toplam iki yüz iki hutbenin yirmi tanesini oluşturmuştur. *

---

[419]Akseki, "*Yaratanı Tanı Verdiği Nimetlere Şükret*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 20-21.
Mecmuanın ilk hutbeleri olan "Yaratanı Tanı ve Verdiği Nimetlere Şükret" ile "İslamın Temeli" hutbeleri Allah'ın birliği ile kudreti üzerine durulmuştur. Sonraki "Kur'an Yolu Hak Yolu" hutbesi de Peygamberin ve Kur'an'ın toplum için işlevi ve önemini açıklamıştır. Bunları takip eden sonraki iki hutbe de bu kompozisyon tamamlar şekildedir.
[420] Akseki, "*İslamın Temelleri*", **age**, s. 44-47.
[421] Akseki, "*Kur'an Yolu, Hak Yolu*", **age**, s. 51-54.

Erken Cumhuriyet döneminin ilk *Türkçe Hutbe* mecmuasında sadece iki müstakil hutbenin temel konusu ibadetti ve bu hutbelerde, daha ziyade namaz ve oruç ibadetini ele almıştır. Akseki *Yeni Hutbelerim*'de ise ibadet konusunu daha kapsamlı ve detaylı ele almıştır. Bu mecmuada Akseki, genel olarak bütün ibadetlerin amacını, ehemmiyetini, şeklini, toplumsal işlev ve anlamını, altı müstakil hutbeyle ele almıştır. İbadetlerin mahiyeti ve önemine dair bu detaylı müstakil hutbelerden sonra da oruç ile ilgili dört, namaz ile ilgili üç ve zekât ile ilgili bir müstakil hutbeyi özel olarak bu ibadetlere ayırmıştır. Böylece İslam dininin temel beş şartı olarak kabul edilen ibadetler, haç hariç, doğrudan işlenmiştir.[422]

Erken Cumhuriyet dönemi İbadet hutbe içeriklerine bakıldığında, ibadetlerin Müslüman cemaati için ehemmiyeti ve toplumsal işlevi meselesi ilk göze çarpar.[423] Örneğin *müminin miracı* sayılan namazın önemi, kulun tanrı ile doğrudan iletişime girmesi temelinde işlenmiş fakat bununla birlikte; bireyin kendisini günün farklı vakitlerine dağılacak biçimde yeniden disipline etmesi şeklinde, bu ibadetin toplumsal işlevi dikkat çeker.[424] Bireysel bir ibadet olarak telakki edilen oruç ise; bütün Müslümanlar üzerinde farz olması hasebiyle Ramazan ayında diğer duyumsamalara teşvik ettiği iddia edilmiş ve böylece bireysel bir ibadet, toplumsal bir kolektiviteye dönüştürülmüştür.[425] Bu durum Zekât için de geçerlidir. Emek piyasası ve sosyal politikaların toplumsal işlevine katkısı üzerinden ele alınan zekât, daha ziyade iktisadi terimlerle açıklanmıştır.[426] Hac ibadeti için her ne kadar ayrı bir hutbe ayrılmamışsa da diğer ibadet hutbelerinde sürekli atıf yapılmıştır. Böylece bütün ibadetler bir bütünlük içerisinde ele alınmıştır. Yani her ne kadar bir ibadete öncelik verse de bu hutbelerden herhangi biri, beş farz kabul edilen diğer

*Bu rakamlar oransal olarak dikkate alındığında 1927'deki *Türkçe Hutbe*'de İbadet ile ilgili hutbeler, bu mecmuadaki toplam elli bir hutbenin yaklaşık %7'sini oluştururken bu oran 1936'da *Yeni Hutbelerim*de %10'a yükselmiştir.

[422] Hanefi mezhebine göre bir kişinin Müslüman olduğunun beş temel şartı, kelime-i şehadet dışında dört temel ritüeldir. Bunlar sırasıyla; namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek ve hacca gitmektir. Hutbelerde hac dışındaki diğer ibadetler spesifik olarak ele alınmış, hac konusu da diğer hutbelerde atıf yapılmıştır.

[423] Akseki, "*İbadet*", **Yeni Hutbelerim,** Cilt I**,** s. 60. Akseki, "*Allahı Sevmek, Peygambere Uymakla Olur*", **age**, s. 158.

[424] Akseki, "*Namazın Hikmeti Meşruiyeti*", **Türkçe Hutbe** s. 52.

[425]Akseki, "*Oruç ve Ehemmiyeti*", **age,** 146. "*Ramazan-ı Şerif ve Oruç*", **age**, s. 142.

***** Bu oran, 1927 ve 1936'da toplam 202 hutbenin %6 gibi küçük bir dilimi oluşturmaktadır.

[426] Akseki, "*Zekat ve Ahkamı*", **Yeni Hutbelerim,** Cilt I, s. 273.

ibadetlere sürekli atıf yapmıştır. İbadetler arasında kurulan bu bütünsel ilişki iman meselesine de bağlanmıştır:

> "Her insanın ilk vazifesi, Allah Tealaya iman ve ibadet etmektir. İbadet, Allaha karşı gösterebileceğimiz tazim ve saygının en yükseğidir. İbadet etmekle hem kalbimizdeki iman sağlamlaşır hem de Allah Teala Hazretlerine kulluk vazifesini yapmak suretile insanlığımız yükselir. Allah Teala bizi yaratmış, bizi terbiye edip büyütmüş ve bize bunca nimetler ihsan etmiştir. Allahın verdiği sayısız nimetlere karşı şükretmemek, nankörlüktür. Müslümanlıkta bu ibadet, namaz kılmakla, oruç tutmakla, zekat vermekle, haccetmekle, hulasa, Allahın bütün emirlerini yerine getirmekle olur."[427]

Bu örnekte de görüldüğü gibi ibadetler, Allah'a itaat etmenin bir pratiği, yaratıcıya şükrün ve saygının yüksek bir işaretidir. İbadetleri süreklileştirmek, imanı kuvvetlendirerek yaratıcının verdiği nimetlere şükretmeyi sağlar. Yani ibadet eden birey, yaratıcının varlığını ve kudretini kabul etmekle beraber onun verdiği nimetlere şükrettiğini gösterir. İbadet ana temasını işleyen hutbelerde dikkat çeken noktalardan biri de dönemin düşünsel atmosferinin etkisidir. Sekülerlik tartışmaları ile birlikte dünyevi ve uhrevi alanların birbirinden kategorik olarak ayrıldığı iddiasının izleri, bu hutbelerde görülmektedir.[428] Toplumsal işlevi daha bir ön plana çekilen ibadetler, böylece hem uhrevi hem dünyevi bazı *hikmetleri ve menfaatleri* içermiştir:

> "Cenabı Hak namaz kılmayı, oruç tutmayı, zekat vermeyi emrediyor. şüphe yok ki, bunlar bize ait birçok faydaları, maslahatları camidir. Evet, bir bakışta yalnız taabbüdü bir vazife gibi görülen bu ibadetlerde bile birçok hikmetler, insanların dünya ve ahiretine ait menfaatler vardır. Orucun ruhi kuvvetlerimizi terbiye, irademizi takviye etmek ve nefsimize hakim kılmak gibi pek çok faydaları vardır. Namazda maddi ve manevi temizlik, kalb kuvveti, tesanüd ve Allahı hatırlamak gibi birçok hikem ve mesalihi vardır. Zekat ise en insani bir yardım ve şefkat hislerini mutazammıdır. Görülüyor ki Cenabı Hakkın Namaz, Oruc, Zekat gibi ibadet olmak üzere farz kılmış olduğu şeylerde dünyevi, uhrevi, ferdi ve ictimai pek çok hikmetler, kullara ait menfaatler vardır."[429]

Görüldüğü gibi ibadetlerle ilgili bu hutbede, dönemin düşünsel atmosferinin etkisi bariz biçimde ön plandadır. Mecmua yazarı Akseki'nin II. Meşruiyet dönemi İslamcı neşriyatlarda kalem oynattığı göz önüne alınırsa; dinsel sembol, söylem ve pratikleri, dönemin bilgi rejimine uygun olarak ve daha çok toplumsal işlevlerine göre açıklaması

---

[427] Akseki, "*İbadet*", **age,** s. 60.
[428] Dinin modern dönemde modern bir kategori olarak inşası ve dünyeviden ayrılmasının kökenleri için bkz: Asad, **age**, s. 42-4, 48-50, 55-71.
[429] Akseki, "*Allahın Emirlerinde Bir Takım Hikmetler Var*", **age**, s. 214.

anlaşılır olur. Bununla birlikte II. Meşruiyet ile Erken Cumhuriyet döneminde ibadetlerin kolektif duyumsamaya ve kavrayışa katkı sağladığı şeklindeki yorumlar, ibadet meselesi ile merkezileşme arasındaki ilişkiyi oluşturur. Yukardaki örnekteki gibi namazın temizlik, hac ibadetinin kolektif duygudaşlık, orucun beden disiplini ve sağlığı ile birlikte ele alınması ve bunun modern bir kimlik için araçsallaşması; dönemin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik tartışmalarından bağımsız değildir.[430]

3.2.3. Dini Gün ve Geceler (Sembolik)

Erken Cumhuriyet hutbe mecmualarında, İman-İbadet temasının son alt başlık olan dini gün ve geceler hutbeleri, *kandil geceleri* ve *bayram günleri* gibi bazı özel anlar üzerinden dinin temel doktrinlerini somutlaştıran içeriklere sahiptir. İslam tarihi içerisinde farklı kültürlerle zenginleşen bu gün ve geceler imgesi, dinin hakikat söylemini sembolik olarak her yıl bir rutin şeklinde yeniden hatırlattığı için önemlidir. İlk Türkçe Hutbe (1927) mecmuasında sembolik gün ve gecelere ayrılan beş adet müstakil hutbe, aynı kategori altında değerlendirilen diğer iki temanın tamamından fazladır.[431] Bu hutbelerin görece fazla olması bir devamlılık ilişkisi taşımaktadır. Şöyle ki; Geç Osmanlı Hutbe mecmualarında en fazla işlenen konulardan biri, bu sembolik gün ve gecelerdir.[432] Fakat 1936 yılına gelindiğinde, *Yeni Hutbelerim* mecmuasında hem iman hem ibadet hutbeleri, nicelik olarak artarken bu tema altındaki hutbe sayısında pek değişiklik olmamıştır. Bunun muhtemel sebebi ise; bu sembolik günlerin zaten belirli sayıda olması ve dolayısıyla her biri için bir müstakil hutbenin yeterli geleceğinin düşünülmesidir. Bu yüzden bu tema altında değerlendirilen hutbeler, on üç müstakil hutbe ile iman-ibadet kategorisinde en az olanı oluşturmuştur. *

[430] Örneğin hutbelerde namazın kolektif bir kimlik oluşturduğu şu şekilde ele alınmıştır: "Fertleri namaz kılan milletin ahlakı, genel anlamda düzgün olur. Genel ahlakı düzgün olan bir toplulukta kötülük azalır; mal, can, namus tecavüzden kurtulur. Sonra millet fertlerinin belli zamanlarda aynı camilere ve mescitlere giderek, hepsi birden aynı kıbleye dönmeleri, Cenabı Hakk'a, aynı huşu lisanıyla yalvarmaları, bunların aralarındaki bağı daha da kuvvetlendirir. İşte namaz gibi dış görünüm itibariyle, faydası şahsa ait görünen ibadetlerde bile, böyle genel anlamda menfaatler vardır. Oruç da böyle, zekat da böyledir." Akseki, "*Allahın ve Peygamberin Hayat Verecek Emirleri*", **Türkçe Hutbe**, s. 132.

[431] Hutbe başlıkları şunlardır: Akseki, "*Miraç*", **Türkçe Hutbe,** s. 234-38, Akseki, "*Mevlid*", **age**, s.228-234, Akseki, "*Kadir Gecesi*", **age,** s.239-242, Akseki, "*Ramazan Bayramı*", **age,** s. 243-346. Akseki, "*Kurban Bayramı*", **age**, s. 247-253

[432] Zengin, **agm,** s. 391-392.

İslam dininin özel gün ve gecelerini konu alan bu hutbeler, İslam inanç ve kültürü içerisinde uzun zamandır yad edilen, doktrin anlamında da İslam'ın hakikat söylemini bazı özel anlarla tekrar üreten kandil geceleri ve bayram günleridir. Kandil geceleri ile bayram günlerinin her biri, sembolik olarak İslam inancı için önemli bir olaya ve dolayısıyla bu olayın işaret ettiği olguya işaret etmektedir. Örneğin Mevlit Kandili, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in doğduğu geceye, Kadir Gecesi Müslümanlar için kutsal kabul edilen Kur'an'ın ilk nüzul olduğu ana, Miraç Kandili İslam peygamberinin tanrısal olanla bir biçimde temas etmesine sembolik olarak referans vermektedir. Bu hutbelerin her birinin başına, hutbenin bu özel günün haftasına denk gelen cumada okunması özellikle not edilmiştir.[433] Böylece bu gün ve gecelerde düzenlenen özel programlar ile cuma hutbesi de uyumlu hale gelecektir.[434]

Erken Cumhuriyet döneminin ilk Türkçe Hutbe mecmuasındaki; *Mevlid Kandili, Miraç Kandili, Kadir Gecesi, Ramazan Bayramı* ve *Kurban Bayramı* için birer müstakil hutbe ayrılmıştır. Ahmet Hamdi Akseki *Yeni Hutbelerim* mecmuasında bu hutbelere; *Hicri Yılbaşı*, *Regaip Kandili* ve *Berat Kandili* başlıklı birer hutbe daha eklemiştir. Başlıklarından da anlaşıldığı gibi bu hutbeler daha ziyade, İslam dininin temel doktrinleri bu olay ve olgularla somutlaştırılmaya çalışmıştır. Bu günler popüler anlamda müminler için "*mağfiret ve af*" dilemek için bir fırsat olarak sunulmuştur.[435] Fakat bu uhrevi anlar, toplumsal işlev ekseninde kullanılmaktan da geri durulmamıştır. Hatta bu anlar, toplumsal seferberlik için bazı ulusal kampanyalara dönüştüğü de olmuştur. Örneğin Erken Cumhuriyet döneminde yaygın bir kampanya olan "*Teyyera Cemiyetine*" yardım, *bundan sonra hep kurban derilerini Teyyare Cemiyeti*ne verilmesi üzerinden Kurban Bayramı hutbesine yansımıştır. Bu kampanyalara iştirak etmek, *millet ve memleket* için ciddi bir

---

[433] Akseki, "*Mevlid",* **Türkçe Hutbe,** s. 229. Akseki, "*Miraç*", **age**, s. 235. Akseki, "*Kadir Gecesi*", **age**, 240. Akseki, "*Hicri yılbaşı Muharrem Hutbesi*", **Türkçe Hutbelerim**, Cilt 1, s. 298. Akseki, "*Mirac Gecesi*", **age**, s. 391. Akseki, "*Berat gecesi*", **age**, s. 306.
Bu durum bayram hutbeleri için de geçerlidir; Akseki, "*Ramazan Bayramı*", **age**, s. 243; Akseki, "*Kurban Bayramı*", **age**, s. 248. Akseki, "*Ramazan Bayramı*", **Türkçe Hutbelerim**, Cilt I, s. 287; Akseki, "*Kurban Bayramı*", **age**, s. 291.

[434] Erken Cumhuriyet döneminde bu özel geçelerde camilerde bazı özel programlar hazırlanıyordu. Bu durum geç Osmanlı döneminde de yaygın olarak görülüyordu. Bkz.; Adak, Sevgi, "*Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar (1923-1938*)", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı 11, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 47-88.

[435] Akseki, "*Berat Gecesi*", **age**, s. 307.

görev ve fedakârlıktır.[436] Aynı zamanda manevi anlamda bu özel anların birey ile toplum arasındaki ilişkileri güçlendirmesi ve bu anlamda bireyi disipline etmesi murat edilmiştir. Örneğin Miraç Kandili hutbesinde bu durum şöyle sunulmuştur:

> "Bir kandil gecesinin yerini, başka hiçbir şey tutamaz. Kandil gecesi deyip geçmemeli, onun Müslümanlığa ne kadar faydası olduğunu bir kere düşünmeli, her kandil gecesi, her köyde, her mahallede, bir kişi tövbekâr olsa sadece bu bile yetişir. Halbuki bu kadarla kalmadığı bir gerçektir. Nice kimseler bu yüzden camiye ve cemaate ısınıyor ve böyle böyle Müslümanlığa bağlanıp kalıyor. Çocuklar bile bu yüzden camiye alışıyor, nice araları açık kimseler, kandilleşme yüzünden birbirleriyle görüşüp barışıyor."[437]

Bu hutbede görüldüğü gibi kandil geceleri, dinsel bazı sembolik formların yeniden ifade bulması veya cemaatin uhrevi anlamda kendini yeniden tanzim etmesi için bir fırsat olması kadar toplumsal dayanışma için işlevi de söz konusudur. Toplum ile "*iyi*" geçinemeyen bireyler, bu gibi kandil geceleri sayesinde "*tövbe*" ederek toplumsal norma dahil olduğu ve böylece kolektif duyumsamanın toplumsal *iyi geçinmeye* dönüştüğü iddia edilmiştir.

Sonuç olarak Erken Cumhuriyet döneminde İman-İbadet teması altında toplanan müstakil hutbeler, birbirini tamamlar şekilde ele alınmıştır. İman teması altında değerlendirilen hutbeler; İslam dininin temel doktrinlerini işlerken ibadet teması, dini anlamda farz olan bu pratiklerle imanı güçlendirmenin gerekliliğini vurgulamıştır. Sembolik Gün ve Geceler hutbeleri ise, yoğunlukla bu özel anları bireylerin manevi anlamda yenilenmesi için bir fırsat olarak sunmuş ve bunları yine iman öğretisiyle ilişkilendirmiştir. İman-İbadet hutbeleri için altı çizilmesi gereken önemli noktalardan biri de ahlaka vurgunun sürekliliği ve yoğunluğudur. Bu hutbelerde ahlak ile iman, iman ile ibadet arasında güçlü bir ilişki kurulmuştur.[438] Ahlak vurgusunun bu denli güçlü yapılması, "*İman-İbadet*" ile "*Ahlak-Vatandaşlık*" teması altında değerlendirilen hutbe muhtevaları arasında kolay bir geçişkenlik sağlamıştır. Yani ahlak, güzel ahlak üzerinden imanın kopmaz bir parçası olarak dinsel bir zemin üzerinden de kurulmuştur. Fakat yine de ana meselesi ahlak olan

---

[436] Akseki, "*Kurban Bayramı*", **age**, s. 294. 1927 yılındaki Türkçe Hutbe mecmuasında Akseki, isim vermeden derilerin "*hayır cemiyetlerine*" verilmesini vaaz etmiştir. Akseki, "*Kurban Bayramı*", **Türkçe Hutbe,** s. 202. Akseki, "*Ramazan Bayramı*", **Türkçe Hutbe,** s. 244.

[437] Akseki, "*Miraç*", **age**, s. 237.

[438] Örneğin Peygamber ahlakının anlatıldığı bir hutbede bedensel güzelliği ile ahlakı, ahlakı ile tanrı katındaki derecesi arasında ilişki kurulmuş ve cemaate bu örnek olarak sunulmuştur. Akseki, "*Mevlit",* **Türkçe Hutbe**, s. 230-231.

hutbelerde görev ve sorumluluk bilincine vurgu oldukça güçlüdür ve ahlak, bu hutbelerde daha çok toplumsal işlev ekseninde ele alınmıştır. İman ve İbadet hutbelerinde ise ahlak daha ziyade dinsel zemin üzerinden ele alınarak temel dini muamelatla, ahiret bilinciyle ve ibadetlerle ilgili teorik ve pratik bilgiyle ilişkilendirilmiştir. Bu durum ahlak ile vatandaşlık bilgisinin menşeini ve işlevini birbirine yakınlaştırmış ve böylece ahlaki vurguları ve ahlak için verilen örnekleri, İman-İbadet temasından seçmeye olanak vermiştir. Bu sebeple hutbelerde Ahlak meselesi ele alındığında iman konusuna geçiş, iman meselesi ele alındığında ahlaka temas çok kolay yapılmıştır. Hatırlatılmalıdır ki bu müstakil hutbeleri belli temalara ayırmak çok özneldir ve bu, hutbe analizini kolaylaştırmak için tercih edilmiştir.

3.3. Ahlakın Tenviri: Ahlak-Vatandaşlık Hutbe Metinlerinin Analizi

Erken Cumhuriyet döneminde Diyanete biçilen görevlerden biri, tasarlanacak vatandaşların/müminlerin ahlaklarını tenvir etmektir. Vatandaşların ahlakını düzenlemek için Diyanet'in çeşitli basın faaliyetlerinde bulunması, Diyanetin kuruluş maddeleri arasında bu bağlamda yerini almıştır. Fakat Diyanet'in, uysal vatandaş üretimi ve toplumsal düzeni tahkim için ahlakı düzenleyebileceği en etkili yer, şüphesiz hutbelerdir. Diyanet, hutbe mecmualarında bu meseleyi hem müstakil bir şeklinde ele alarak hem de diğer hutbe temalarında buna sürekli vurgu yaparak etkili bir şekilde ele almıştır. 1927 tarihli ilk resmi "*Türkçe hutbe*" mecmuasında, ana meselesi Ahlak-Vatandaşlık olan müstakil hutbe sayısı on ikidir ve bu sayı, toplam elli bir hutbenin %20'sinden fazlasına denk gelmektedir. Müellif Ahmet Hamdi Akseki, daha detaylı ve derinlikli ele aldığı "*Yeni Hutbelerim*" (1936) mecmuasında, Ahlak-Vatandaşlık teması altında değerlendirilecek hutbe sayısını yetersiz bulmuş olmalı ki; bu sayıyı tam dört katına çıkartmıştır. Kırk sekiz olan bu sayı, mecmuadaki toplam yüz elli bir hutbenin de %30'ununun biraz fazlasına denk gelmektedir. Böylece Erken Cumhuriyet toplam iki yüz iki hutbesinin altmış tanesinin ana konusu, Ahlak-Vatandaşlık olmuştur.

Ahlak ve Vatandaşlık teması altında değerlendirilen hutbe içeriklerini değerlendirmeye geçmeden önce, bu tema altındaki hutbelerin İslam'ın temel doktrinlerini işleyen İman-İbadet hutbeleriyle iç içe ele alındığını hatırlatmak gerekir. Ahlak-Vatandaşlık hutbe metinleri, daha ziyade görev ve sorumluluk bilincini tanımlamış daha sonra onları

toplumsal norma dönüştürmeyi hedeflemiştir. Fakat bu normlar, yoğun ve sistemli bir biçimde, İman-İbadet hutbeleriyle ilişkilendirilmiştir. Dini bir mecradan ve dinsel bir söylemle ahlakın bu şekilde dile gelmesi, ahlakın menşeini de tartışmalı hale getirmiştir:

> "Yaptığımız ibadetlerin Allah yanında kabule şayan olması için evvela Allahın varlığına, birliğine, kudretine, kuvvetine, her şeyi yaratan yalnız Allah Teala Hazretleri olduğuna kalbimizle inanıp iman etmeli. Sonra ahirete ve son mes'uliyet gününe, cennet ve cehenneme, haşrü neşre, sual ve hesaba inanmalı. Melekleri, bütün peygamberlere gönderilen kitabı, din ve şeriati kabul etmeli. Yani itikadını sağlamlaştırmalı. […] Namaz nasıl kılınacaksa, Allah nasıl emretmiş, Peygamber ne suretle kılmış ise öylece namazını vaktinde kılmalı. Her sene malının zekatını vermeli. Böylece bedeni ve mali ibadetlerini yapmalı. Daha sonra bir takım ahlaki, içtimai vazifeler var […] Onları da yapmalı. Ahdinde sabit, sözünde sadık olmalı. Bir iş için muahede yaptığı, andlaştığı, söz verdiği vakit, ahdini ifa etmeli, sözünü yerine getirmeli. Fakrü şiddet zamanlarında, Allah vermesin tahammülü müşkül bir hastalık halinde, hele düşmanla harb vaktinde, harb mevkilerinde asla meyus olmamalı. Sebat ve metanet göstermeli. Öfkesini yenmeli, herkesle hoş geçinmeli, herkesin iyiliğine çalışmalı, komşularını asla incitmemeli, hilekâr olmamalı, kimseye hased etmemeli, kimsenin arkasından kalbini kıracak sözler söylememeli, münafıklık ve iki yüzlülük yapmamalı, kendi nefsi için sevip istediğini başkaları için de istemeli…"[439]

Görüldüğü gibi Allah'ın varlığına, birliğine, kudret ve kuvveti ile ahiret bilincine ve uyarıcı olarak gönderilen peygamberlere inanmak; yani İslam dininin temel doktrinleri olan "*İmanın Şartlarını*" kabul etmek, mümin olmanın ilk şartıdır. Bu şartlar, namaz, oruç, haç gibi ibadet pratikleriyle desteklenmesi gerektiği belirtildikten sonra ahlak meselesine geçilmiştir. Yani toplumsal norm oluşturmak için başvurulan ahlak, iman ve ibadet meselesine eklemlenerek ve "*daha sonra bir takım ahlaki, içtimai vazifeler var*" hatırlatılması ile geçilmiştir.[440] Fakat ahlak, görev ve sorumluluk bilinci çerçevesinde, yani işlevsel bir şekilde ele alınmıştır.[441] Hutbelerde ahlak, hem "*Kamil Mü'min*" olmanın bir gereği olarak iman ve ibadetlerle sıkıca ilişkili hem de vatandaşlık vazifelerinin yerine getirilmesi olarak toplumsal düzenin konusudur.

Modern merkezi devlet, yeni öznenin ahlaki normlarını tasarlarken hem dini öğretilere ihtiyaç duymuş hem de seküler ödevleri, toplumsal düzen için işlevsel şekilde kullanmanın yollarını aramıştır. Fakat "*hayır-günah ekonomisi*" yani "*öte dünya*" merkezli dinsel ahlak ile toplumsal görev, sorumluluk ve ödevler üzerinden şekillenen

---

[439] Akseki, "*Kamil ve Olgun Mü'min*", **Yeni Hutbelerim,** Cilt I, s. 122-3.
[440] Akseki, **agm**, s. 122.
[441] Akseki, "*İman ve Amel*", ***Türkçe Hutbe***, s. 41.

seküler ahlak öğretisi arasında yapısal bir fark söz konusudur.[442] Dinsel bir mecra olan minberde, iki ahlaki öğretiyi *yeni insan*ın tasarımı için çağırmak, ahlakın menşeini hutbelerde bir mesele haline getirmiştir. Kadim dinsel öğreti zemininde fakat modern vatandaşlık bilgisinin "*vazifelerini*" kapsayacak şekilde ahlaka yaklaşılması, bu meselenin ana hattını oluşturur. Fakat Akseki hutbelerde, ahlakın menşeini eklektik bir hale sokarak bunun üstesinden gelmeye çalışmıştır. Akseki, ahlakın menşeine, zaman zaman vatandaşlık bilgisi ekseninde ama onları dinsel bir dil içerisinde sunacak kadar pragmatist; zaman zaman öte dünya merkezli kadim öğretiler üzerinden yaklaşacak kadar idealist bir tavır sergilemiştir.

Erken Cumhuriyet hutbe mecmularında ahlak meselesinin hem müstakil bir başlık olarak hem de diğer hutbelerde sürekli vurgulanacak kadar yoğun ele alınması; toplumun ahlaki anlamda düşük olduğu, yani çöküşte olduğu bu yüzden ahlaklarının tenvir edilmesi gerektiği düşüncesiyle ilgilidir. Toplum vazifelerini bilmediği hatta başıboş bırakıldığında ahlaki umdelere uymadığı düşünülmüştür.[443] Füsun Üstel, modern anlamda vatandaşların ahlakını tek tek tenvir etme arzusunun kökenlerinin Geç Osmanlı dönemine kadar gittiğini belirtmiştir. II. Meşrutiyet'ten itibaren bunun daha ciddi ele alındığını ve "*vatandaşın icadı*" için pedagoglara bu anlamda büyük bir iş düştüğünü eklemiştir. Üstel, pedagogların özellikle "*Malumatı Medeniye*" kitaplarında beden politikalarıyla birlikte; "*akıl*" ve "*ruh*" üzerinden ahlakın tenvir edilmesine odaklandıklarını yazmıştır.[444] Bireyler, bu kitaplarda en yakın çevrelerinden en uzak çevrelerine doğru, görev ve sorumluluk bilinci ile kuşatılmaya çalışılmıştır.[445] Bu görev ve sorumluluk bilinci için merkezileşen ahlak öğretisi, vatandaşların "*bedeni ve moral kabiliyetlerini*" iyileştirmek için işlevselleştirilmiştir.[446]

Ziya Gökalp de ahlak meselesini ele almış ve ahlak ile toplum arasındaki ilişkiyi, tenasüd, yani toplumsal dayanışma dolanımında çözümlemiştir. Gökalp modern toplumu, "*buhran*

[442] Foucualt, kadim dinsel öğreti ile modern anlamda bedensel disiplin arasındaki ilişkinin kökenleri 16.yy. kadar götürür. Bu tarihlerde "ruhların selametini" merkeze alan kadim öğreti ile bedensel güçlerin ayrıştırılması ve güçlendirilmesini arzulayan disiplinci teknik iç içe geçmeye başlar. Bunlara 18.yy'da nüfusun tamamını göz önüne alan "ayarlama" teknikleri eklemlenir. Foucualt, **age** s. 254-7.
[443] Üstel, **age**, s. 83.
[444] Üstel, **age**, s. 80.
[445] Üstel, **age**, s. 82.
[446] Yıldız, **agm**, s. 237.

geçiren bir organizma" gibi resmetmiş ve bu organizmayı hastalıklardan kurumak için "*tektik-teşhis-tedavi*" yöntemini önermiştir.[447] Yani Sosyoloji bilimi, toplumu tetkik ederek ahlaki problemleri ortaya koymalıdır. Daha sonra yönetici elitler, sosyologlarla beraber bunları teşhis etmelidir. Nihayetinde bu ahlaki problemlerin tedavisi için toplumun ahlakı, sürekli tenvir edilmelidir. Bu anlamda sosyoloji bilimi, moral normları belirlemek ve onları iktidar ilişkisine tabi olacak şekilde düzenlenmek ile görevlendirilmiştir.[448] Bu yönüyle ahlak, her bir bireyi, toplumun diğer üyelerine karşı "*vazifeli*" hale getirmek ve sorumluluk bilinci ile kuşatmak amacındadır. Ahlak-Vatandaşlık hutbelerinde görüleceği gibi bireyler vazifeler ile kuşatılmıştır. Bu kuşatmada bireyselleştirme ile müstakbel vatandaşlar hutbelerde tek tek ele alınmakla kalmamış, önce aileye ve daha sonra aile üzerinden "*birlik ve beraberlik*" bilinci ile "*ulusa*" bağlanmıştır. Öyleyse Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminde gerek ders kitaplarında gerekse hutbelerin eklemlenmesiyle diğer talim ve terbiye araçlarında, Foucaultcu anlamıyla iktidar kurmak; "*biyolojik olanın devletleşmesi*" anlamına geldiği için beden terbiyesinin bir uzantısı olarak "*ahlakın tenvir edilmesini*" de kapsamıştır.[449]

Sonuç olarak II. Meşrutiyet sonrası "*iyi vatandaş-iyi insan*" inşa etmek için eğitim araçlarının seferber edilmesine, Erken Cumhuriyet hutbeleri, Ahlak-Vatandaşlık teması ile katılmıştır. Bu tema altında toplanan hutbeler, genel olarak ahlaki anlamda uysal vatandaşın sınırını belirlemeye odaklanmıştır. Bu hutbelerde vatandaşlık pratikleri; "*toplumsal iyi*" ve "*toplumsal kötü*" üzerinden ele alınmış ve bunlarla ahlaki normların sınırı oluşturulmuştur. Bu normlar, ödev ve sorumluluk bilinciyle yoğrulmuştur. Bu vazifeler ve yasaklar, bir başka deyişle günah ve hayırlar; "*makul mümin*" veya uysal vatandaşın sınırını belirler. Yani ders kitaplarında *Ahlak Mühendisliği* "*iyi*" ve "*kötü*" davranışlar üzerinden ele alınmasına benzer şekilde hutbelerde normlar, iyi ve kötü üzerinden belirmiştir.[450] Tekrar etmek gerekirse, Ahlak-Vatandaşlık teması altındaki hutbelerde ahlakın düzenlenmesi, *iyi* ve *kötü* davranış üzerinden toplumsal normu belirlemeyi, onun sınırlarını çizmeyi murat etmiştir. Düzenlenen bu normlar, görev ve

[447] Dündar bu yöntemin, Durkheim sosyolojinden alındığını belirtir. Dündar, **age**, s. 429.
[448] Dündar, **age**, s. 429.
[449] Foucault, **age**, s. 245.
[450] Üstel, **age**, s. 82.

sorumluluk bilinci üzerinden aileye, oradan da kolektif bir kimliğe uzandığı için hutbelerde bu kadar önemsenmiştir.

Nihayetinde Ahlak Vatandaşlık teması altında değerlendirilen hutbeler, daha iyi analiz edilmek için *toplumsal iyi* ve *toplumsal kötü* şeklinde yeniden sınıflandırılmıştır. Her bir bireyin ahlakını tek tek tenvir etme işlevi; *iyi* ve *kötü* normu üzerinden çizildiği için bu tasnif tercih edilmiştir. Ahlak-Vatandaşlık hutbelerinde, "*Malumatı Medeniye*" kitaplarındaki gibi *iyi insan* ve *iyi vatandaş* olmak için bireylerin uyması gereken görev ve sorumluluklar *iyi*; kaçınması gereken yasak ve günahlar *kötü* üzerinden belirmiştir. Tüm bunlar göz önüne alınarak, görev ve sorumluluk bilincini ile yasak ve günahların sınırını belirleyen hutbeler, birbirinden ayrılmıştır. Yani bu tema altındaki hutbeler, "*toplumsal iyi*" ve "*toplumsal kötü*" üzerinden yeniden tasnif edilmiştir. Bu sınıflandırmaya göre hutbelerin sayısal dağılımı şu şekilde olmuştur:

Tablo 3. Ahlak-Vatandaşlık ile İlgili Hutbelerin Konu Dağılımı

	1927	1936	Toplam
Ödev ve Sorumluluklar (Toplumsal İyi)	4	22	26
Günah ve Yasaklar (Toplumsal Kötü)	8	24	32
	12	46	58

3.3.1. Toplumsal İyi: Hutbelerde Vazife ve Hayırlar

Ahlak-Vatandaşlık meselesini merkeze alan hutbeler, kolektif bir kimlik oluşturmak için bireyleri, uhrevi bir dille görev ve sorumluluk bilinci ile kuşatmıştır. Bireyleri tek tek ele alarak ahlaklarını tenvir etmeyi hedefleyen bu hutbelerde kadim dini öğreti, neredeyse vatandaşlık bilgisi ile iç içe geçmiştir. İşlevsel bir zemin üzerine oturtulan ahlak, uysal vatandaşı/makul mümini tasarlamak için öncelikle *toplumsal iyinin* sınırlarına odaklanmıştır. Hutbelerde toplumsal iyi, bir tasarım oluşturacak şekilde iyi vatandaşlık örneği üzerinden vaaz edilmiştir. Toplumsal iyi hutbelerine sayısal olarak bakıldığında,

1927'deki ilk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuasında dört müstakil hutbenin bu temayı işlediği görülür. 1936 yılındaki *Yeni Hutbelerim* mecmuasında, Ahmet Hamdi Akseki, dönemin vatandaşlık pratiklerinin kurumsallaşma çabasına paralel, bu sayıyı yirmi ikiye çıkarmıştır. Böylece Erken Cumhuriyet toplam iki yüz iki hutbesinin yirmi altı tanesinin ana gündemi, toplumsal olarak iyi normunun sınırlarını tasarlamak olmuştur.

Bu hutbe içeriklerine bakıldığında, *toplumsal iyinin* ne olduğu öncelikle belirlenmeye çalışıldığı ve bunun da iyi vatandaşlık örneği üzerinden daha çok ele alındığı görülür. Yani *makul bir mümin* olmak için "*iyi*" ve "*doğru*" davranışların sınırları belirlenmiş ve bu belirlenim, bazı örnek davranışlarla somutlaştırılmıştır. Hutbe içerikleri analiz edildiğinde ahlakın, iman ve ibadet meselesiyle azami derecede ilişkilendirildiği ve bunun uhrevi bir dille yapıldığı görülür. Hutbelerde, ahlaki sorumlukları yerine getirmek hem uhrevi bir zorunluluk hem de toplumsal bir vazife şeklinde yansımıştır. Yani "*öbür dünya*" merkezli düşünen ve mükâfat olarak "*cennet*" talep eden her *mümin,* belirtilen ahlaki normlara uymak zorundadır.[451] Bu yüzden ahlak, iman ve ibadetlerin ihtiva ettiği bütünlüğün ayrılmaz bir parçasıdır.[452] Bu yaklaşım, uhrevi bir şahsiyet olan "*peygamber ahlakı*" ile örneklendirilmiştir. Çünkü İslam Peygamberi; "*En yüksek ahlakı [kendi] nefsinde toplamış bir fazilet"* misalidir:

> "Evvela, Efendimizin sözleri çok manalı, hareketleri pek akılane idi. Ömürlerinde hiçbir defa yalan söylemediler. Her yüzden yana doğru idi. Bu cibet bütün düşmanlarınca da kabul edilmiştir. Efendimiz bir insanla alay etmez, kimsenin arkasından kötülüğünü söylemez, kimseye hasedetmez, gammazlık yapmaz ve bunların en fena huylar olduğunu söyler ve bu gibi kötü huylardan şiddetle menederdi. Dünyaya veya ahirete faydası olmıyan lakırdılarla vakit geçirmezdi. Kimseye küsmez, küsü duranları sevmezdi. Dargınları barıştırmıya çalışmak en büyük ibadet olduğunu söylerdi. Suçluları affetmek, kötülük yapanlara iyilik yapmak onun şiarından idi... Efendimiz çalışkan insanları çok sever, tembellikten asla hoşlanmazdı…"[453]

Hutbelerde ahlakın tenviri; içtimai, siyasi, sosyal ve ekonomik hayatın düzgün işlemesi için gerekli görülmüş ve görüldüğü gibi Peygamber şahsiyeti de buna örnektir. İyi ahlak, "*iyi huylu insanların varlığı ile toplumsal düzen*" sağlandığı için önemlidir.[454] Yani

[451] Akseki, "*İman ve Amel*", **Türkçe Hutbe**, s. 40-42.
[452] Akseki, "*Kamil ve Olgun Mü'min*", **Yeni Hutbelerin**, Cilt I, s. 123.
[453] Akseki, "*Peygamber Efendimizin Ahlakı*", **age**, Cilt II, s. 72.
[454] Akseki, "*Kötü Huylardan Kaçınmak*", **age**, s. 88.

hutbelerde ahlak, bireysel zaviyeden ziyade toplumsal işleve göre kurulmuştur. Ahlakın bireysel bir alana bırakılmayacak kadar önemli olduğu, yaşadığımız "*mühitin, birlikte yaşadığımız insanların, ahlakımızın üzerinde*" ciddi tesirleri ile detaylanmıştır. Böylece hem kişisel olarak "*fena insanlarla düşüp"* kalkmamalı hem de toplumsal olarak yaşadığımız mekanları ahlaki olarak soylulaştırmalıyız. Bu aynı zamanda bireysel sorumluluk ile toplumsal düzen meselesini, mekânsal birliğe bağlamıştır.[455] Yani her birey tek bir kişi olarak kendi ahlaki öznelliğini kurmaktan mesul fakat bu tekil birey, aynı zamanda mekânsal olarak içinde var olduğu koşulların ve durumun numunesidir. Bunun için bireyin uysallaştırılması aynı zamanda mekânın soylulaşması anlamına gelmiştir. Nihayetinde tüm bunlar "*Milletimizin devam ve bekası*" için "*faydalı*" ve iyi bir birey olma meselesine uzanmıştır. Bu aynı zamanda *iyi* olmakla *faydalı* olmayı da birbirine yakınlaştırmıştır:

> "Namaz kılmak, oruç tutmak, zekat vermek de birer hasenedir [hayır yapmaktır]. Müslümanların saadetine çalışmak, milletimizin devam ve bekası için lazım gelen maddi ve manevi kuvvetleri temine çalışmak da birer hasenedir. Memleketimizin muhtaç olduğu yol, çeşme, fabrika, hastane, öksüz yurdları gibi faydalı ve hayırlı müesseseleri hüsnü niyetle vücude getirmek de birer hasenedir. Din kardeşlerimize nezaketle muamele etmek, nassın hukukunu saymak, herkes ile iyi geçinmek de birer hasenedir."[456]

Ahlak aynı zamanda toplumsal bütünlüğü sağlama ve tefrikayı engelleme işlevini üstlenmiştir. Bu anlamda ahlak, kolektif kimliği oluşturmanın bir çağrısıdır. Yani uysal bireylerin ahlaki sınırı üzerinde mutabakat sağlamak, aynı zamanda uysal müminler arasında bir duygudaşlık, bir birliktelik kurmaktır. Ahlakla ilgili hutbelerde sürekli olarak Müslüman her bireyin "*kendisini heyeti içtimaiyenin bir uzvu*" olarak görmesi gerektiği hatırlatılmış ve birlikte yaşadığı diğer insanlarla iyi geçinmesi tembihlenmiştir.[457] Çünkü toplumsal *birlik ve beraberlik*; kolektif ahlaki normların sürekli olarak dolaşımda olması ile mümkündür. Bu bağlamda ahlaki olarak *toplumsal iyi*, bireysel bir zaviyeden ziyade, birlik ve beraberlik adına toplumsal bir zeminde kurulmuştur. Ahlaki öğretiler bu yüzden; *dirlik, düzen, sağlık, refah, saadet, iktisad, tasarruf, aile* gibi kavramlarla birlikte dile gelmiştir:

---

[455] Akseki, "*Müslüman ve Ahlak Güzelliği*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 75.
[456] Akseki, "*Allahtan Korkmak Nas ile Hoş Geçinmek*", **age**, s. 127.
[457] Akseki, "*Olgun Mü'minin Vasıfları*", **age**, Cilt II, s. 137.

> "Bir milletin bütün ferdleri, bu ahlaki umdeleri kendisine huy edinirse o cemiyet içinde ayrılık görmek muhaldir. Bilakis halk arasında sönmez ve silinmez bir sevgi, sarsılmaz bir birlik, en sağlam bir dirlik, düzenlik meydana gelir. İşte bu sevgi, işte bu birlik ve dirlik, beşerî refahın, maşeri saadetin yıkılmaz bir mesnedidir. Bu sayede memlekette ticari, sınai, birleşmeler, feyizli hareketler başlar. Az zaman içinde millet mes'ud, memleket mamur olur. Hastalara, yoksullara, öksüzlere, yetimlere hakk ile bakılır. Harici düşmanlara yurda yan bakan hain gözlere korku veren, gönüllerine dehşet ve mehabet salan, şüphe yok ki, böyle ferdleri birbirine sıkı bağlı bulunan milletlerdir. Bunun için dinimizin en çok nefret ettiği şey nifak, ihtilaf, iftiraktır."[458]

Bu hutbelerde Peygamber ahlakı bile, korporatif bir söylemle yekpare ve homojen bir bütün olan toplumun işleyişi amacındadır. Peygamber ahlakı, böylece modern hukukun bireysel hak ve hukuku için değil toplumsal "*birlik*" ve "*dirlik*" için işlevselleştirilmiştir. Yani ahlaki ölçütlerin belirleyiş ve işleyişinde, birlik-beraberlik ve dirlik-düzen, faydalı ve uysal bir birey olmakla birlikte en fazla değinilen kavramlar olmuştur.[459] Bu yüzden her bir birey, organik olan milletin ayrılmaz *uzvumuzdan bir parça*dır ve ahlak da bu organik bütünün düzgün çalışmasını sağlayan bir kaynak, kolektif bir duyumsama biçimidir. Böylece ahlaki normlar, *içtimai vazife*lere dönüşebilmiştir.[460] Ahlaki normlara uymak hem vatandaşlık anlamında içtimai bir vazife hem de Müslüman olmanın bir şartıdır. Yani öte dünyada ruhun selametini arzulayan müminler hutbelerde sınırları çizilen ahlaki umdelere uymak ve belirtilen içtimai vazifeleri yapmak zorundadır; aksi takdirde "*öbür dünyada*" kendilerini "*şiddetli*" bir azap beklemektedir.[461]

Hülasa Ahlak-Vatandaşlık hutbelerinde toplumsal iyiye uymak, her bir bireyin; "*Allah'a, Peygambere, ailemize, birbirimize, memleket ve millete karşı"* yerine getirmesi gereken bir borç olarak sunulmuştur.[462] Hatta mevzu "*nifak*" ve "*tefrika*" gibi "*birlik ve beraberliği*" tehdit edecek noktaya geldiğinde, "*Kuranı Kerim Allaha, Peygambere, büyüklerimize ve amirlerimize itaati*" emrediyor ile ahlaki sorumluluğu, bir buyrultuya dönüştürmüştür. Yani böyle bir durumda ahlaki normlara uymak, bir vatandaşlık borcundan çıkıp salt dini bir yükümlülük olmuştur. İslam dini; "*birliğin aile ve millet*

---

[458] Akseki, "*Mekarimi Ahlak*", **age**, Cilt II, s. 185-6.
[459] Bu hutbede Ahmet Hamdi Akseki, ibadetlere dikkat edip vatandaşlık "vazifelerinde" dürüst olmayanları sert sözlerle eleştirmiştir: "fakat para işine gelince doğruluk gösteremezler, millet malına hıyanet ederler. Devlet malına el uzatırlar, malının vergisini saklar, gümrükten mal kaçırıp kar yapmağa çalışır…" Akseki, "*Doğruluk*", **age**, s. 80.
[460] Akseki, "*Kardeşlik, Dargınlık*", **age**, s. 84.
[461] Akseki, "Ahlaki Öğütler", **age**, s. 124.
[462] Akseki, "*Kur'an Ahlakı*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 273.

efradı arasında devam etmesini ister, birliği bozacak olan nifak ve şikakı yasaklar" denilerek, uysal olmayanların hem bu dünyada hem de öbür dünyada cezalandırılacakları buna eklenmiştir.[463] Ödev ve sorumluluk bilinci üzerine kurulan ahlaki normlar, çoğu zaman iyiden ziyade fayda, hatta çoğu zaman toplumsal fayda ekseninde kurulmuştur. Yani "*Fazileti ahlakiye sahibi demek, ahlak kanunlarına riayetkâr olmak, şahsi, ailevi, milli, insani, ilahi bütün vazifelerini noksansız olarak seve seve yapmak ve bunu itiyad haline getirmek*" olarak verilmiş ve mevzu; sırasıyla, aileye, ulusa ve nihayetinde tanrıya karşı bir yükümlülüğe dönüştürülmüştür.[464] Sonuç olarak Ahlak-Vatandaşlık hutbelerinde iyi bir insan olmanın ahlaki fazileti, görev ve sorumluluk bilinci içerisinde hiyerarşik şekilde var olan düzene uymaktır, uysal olmaktır.

3.3.2. Toplumsal Kötü: Hutbelerde Günah ve Yasaklar

Cuma hutbelerinde ahlak, toplumsal iyi örnekliğinden daha fazla toplumsal kötünün sınırları üzerinden vaaz edilmiştir. Hutbelerde *toplumsal kötü, ahlaki çöküş* anlatısıyla birleşerek toplumsal teyakkuzu imlemiştir. Ahlak-Vatandaşlık hutbelerinde *toplumsal kötü*, toplumsal düzenin işleyişini aksatacak en asgari davranışı bile göz önünde bulundurmuştur. Bu yüzden sayısal olarak *toplumsal kötüyü* ele alan müstakil hutbe sayısı, *toplumsal iyi* hutbelerinden fazladır. 1927 yılındaki ilk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuasında, ahlaki düşkünlüğü ele alıp bunu tenvir etmeyi amaçlayan hutbe sayısı sekizdir ve bunların yarısı alkol kullanıma karşıdır. 1936 yılında, Ahmet Hamdi Akseki, vatandaşların uysallaşmasını tehdit eden davranış ve tutumları tenvir etmeyi gaye edinen hutbe sayısını, yirmi dörtte çıkarmıştır. Böylece Ahlak-Vatandaşlık temasında, ana gündemi toplumsal kötünün sınırlarını belirleyip onları tenvir etmek olan müstakil hutbe sayısı, otuz iki olmuştur.

Toplumsal kötüyü merkeze alan hutbe muhtevaları, genel olarak toplumsal düzenin işleyişini tehdit eden tutum ve davranışların neler olduklarını çizmiş ve bu "*kötü davranışlardan sakınma*" öğütlerini işlemiştir. Bu bağlamda en fazla ele alınan konu, alkoldür. Hutbelerde akıl ve ruh sağlığı için kaçınılması gereken alkol, aynı zamanda

[463] Akseki, **age**, s. 275.
[464] Akseki, "*Ahlaki Faziletler ve Bunların Esasları*", **age**, s. 283-4.

bedenin kişisel bakımını ve gücünü düşürdüğü için tehlike olarak görülmüştür. Erken Cumhuriyetin ilk yıllarında, bu konuya özellikle eğildiği ilk Türkçe Hutbe mecmuasındaki hutbe sayısından ve içeriklerinin sertliğinden anlaşılmaktadır. Bu dönemde toplumsal bir tehlike olarak görülen alkol; "*Allah'ımıza hem peygamberimize, hem nefsimize, hem ailemize, hem de devletimize ve milletimize karşı önemli bir görevi*" ihlal etmek; din ve dünyevi kuralları çiğnemek şeklinde resmedilmiştir.[465] Bu yüzden alkol, "*içtimai bir mikrop*" olarak toplumsal bir felaketi, bir yok oluşu imlemiştir.[466] Yani "*içki aklı izale, sıhhati ihlal eder, aileyi ve ahlakı bozar. Lisanı bozar. Malı imha eder. İnsanlar arasına düşmanlık tohumu eker. İnsanı namazdan ve Allah'ı zikirden*" alıkoyar. Bununla birlikte "*hem kendi akli kuvvetlerini ve bedeni güçlerini tahri*p" eder "*hem de ait oldukları ailenin sefaletine sebep"* olur. Hatta alkol, *"neslin bozulmasına destek olarak mensup oldukları millete tedavisi imkânsız bir yara*" açar. Böylece alkol kullanmak minberde, "*ocaklar sündüren"* bireysel bir kötülükten ziyade; "*toplumsal bir zarar*" olarak insanlar arasında "*fitne ve fesat sokan korkunç bir afet*" şeklinde sunulmuştur.[467] Çünkü içki, "*sebepsiz*" yere "*kötülük"* çıkararak, vatandaşların *"çalışmasını engel"* olmakta, onların "*aklı*[nı]", "*fikri*[nı]", "*ahlakını*" bozarak ve "*malını mülkünü*" yok etmekte ve sırasıyla; kendisine, ailesine ve milletine zarar vermektedir.[468] Hatta hutbelerde alkol kullanımı ojenik bir şekilde tür olarak nüfusun kalitesini düşürdüğü, "*Nesli bozup delileri çoğalttığı"* iddia edilmiş ve bunun Avrupa'da *tıbben ve fennen* ispat edildiği belirtilmiştir:

> "Memleketimizin çok nüfusa ihtiyacı vardır. Halbuki Avrupa'da karnaval, yılbaşı zamanlarında çok içki içildiği için, o sırada anne karnına düşen çocukların saralı, aptal, mecnun oldukları görülmektedir. Binaenaleyh genel nüfusumuzu azaltan, soyumuzu bozan içkiye karşı ne kadar mümkünse o kadar düşman olunuz. Özellikle genç yavrulara bunların kötülüklerini anlatmak, onları içkisiz ve temiz olarak yetiştirmek lazımdır. Böylece hem dünyamızı hem ahiretimizi mamur etmiş oluruz."[469]

[465] Akseki, "*İçkinin Fenalığı [I]*I", **Türkçe Hutbe,** s. 191.
[466] Akseki, "*İçkinin Fenalığı [II]*", **age**, s. 194.
[467] Akseki, "*İçkinin İçtimai Zararları*", **age,** s. 199-200.
[468] Akseki, "*İçki Her Kötülüğün Başıdır*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 45.
[469]Alkol meselesi sadece ahlak konusu ile ilgili değildir. Alkol ile ilgili hutbelerin büyük çoğunluğunda nüfus meselesine, yönetim taktiğine atıf yapılmıştır. "Hastanelerde, hapishanelerde, tımarhanelerdekilerin çoğu içkiye düşkün insanlardır. Aptal, sar'alı, mecnun, cani, hırsız kabilinden ne kadar insan varsa yüzde 80'i içki düşkünleri ve bunların çocuklarıdır" Akseki, "*İçkinin Fenalığı I",* **Türkçe hutbe**, s 191. Akseki, "*İçkinin İçtimai Zararları",* **Türkçe Hutbe**, s. 202-3.

Erken Cumhuriyet döneminde "*kötü*" kabul edilen ve tenvir edilmesi gereken ahlaki normlar alkol kullanımında olduğu gibi daha çok toplumsal zayiden ele alınmıştır. Özellikle toplumsal düzene "*nifak*" ve "*tefrika*" yaratacak tutum, davranış ve söylemler, homojen ve sentetik olan milletin ve onun en küçük birimi olan ailenin işleyişini olumsuz etkilediği için kötüdür ve bu yüzden onlarla mücadele edilmelidir. Örneğin "*gıybet*", "*istihsa*" ve "*suizan*" gibi davranışlar her ne kadar bireysel bir "*günah*" veya "*kötülük*" olsa da en küçük yapı olan ailenin ve daha önemlisi kolektif bir birliktelik olan "*milletin*" düzenini etkilediği ve "*birlik ve beraberliğe"* zarar verip vatandaşlar arasına "*nifak*" soktuğu için tehlikedir.[470] Bunun için laf taşıyan, bir birbirleri hakkında kötü söz söyleyenler minberden şöyle uyarılmıştır:

> "Bu aile dışa karşı kuvvetli olabilir mi? Dışardan meydana gelebilecek bir saldırıya karşı kendini koruyabilir mi? Asla. İşte bir millet de böyledir. Fertleri arasında samimiyet olmayan bir millet ne içeride, ne de dışarıya karşı kuvvetli olabilir. Bir milletin fertleri birbirinin kardeşi demektir. Öyleyse, kardeşlik bağını gevşetecek olan her şey Müslümanlıkta yasaklanmıştır. Kardeşliğe yakışmayan, kardeşlerin arasını açacak olan sözlerden ve işlerden daima çekinmek lazımdır"[471]

Görüldüğü gibi ahlakın tenvir edilmesiyle, toplumsal dinamiklerden doğan iç çekişmeler bertaraf edilmekle kalmayacak; diğer uluslara karşı yekpare bir görüntü de verilecektir. Fakat hutbelerde yekpare bir temsil olarak sunulan millet, bireysel kötü davranış ve tutumlara karşı oldukça kırılgandır. Çünkü bu bireysel kötülükler "*hey'eti içtimaiyeyi altüst edecek kadar büyük fenalıklara*" dönüşebilmektedir.[472] Hutbelerde birlik ve beraberliğe yapılan vurgunun yoğunluğu bu kırılganlıkla ilgilidir. Örneğin "*emanete hıyanet etmek*" sadece kişisel bir günah ya da ahlaki bir norm olarak güven ilişkisini zedeleyen bir davranış olarak ele alınmamış, hem toplumsal ve ekonomik *terakkiye* engel hem "*heyeti içtimaiyeyi altüs"* eden bir tehlike hem de "*memleket nizamı*" bozan bir davranış olarak gösterilmiştir.[473] Bu durum; "*yalan*", "*söz gezdirme*", "*alay etme*",

---

İçki içenlerin ojenik bir şekilde iradelerinin zayıf ve bendelerinin hasta olduğu bu yüzden aile ve toplumun sefaletine sürüklediği "nesli akamete" uğrattığı iddia edilmiştir. Akseki, "*İçki Belası"*, **Yeni Hutbelerim**, s. 49.
İçkinin beden sağlığı açısından zararları için bkz.: Akseki, "*İçkinin İçtimai Zararları"*, **Yeni Hutbelerim**, s. 54-55. Akseki, *"İçkinin İçtimai Zararları*", **Türkçe Hutbe,** s. 199-202.

[470] Akseki, "*Suizan, Tecessüs, Gıybet*", **Türkçe Hutbe,** s. 156.

[471] Akseki, "*İstihza, Kötü Söz, Lakap*", **age**, s. 161.

[472] Akseki, "*Emanet ve Emanete Hıyanetin Cezası*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 79.

[473] Bir memleketin kalkınması, nizam ve iltizam içinde olması, birlik ve beraberliğinin sürmesi; işi ehline verilmesi ve emanete hıyanet edilmemesine bağlanmıştır. Burada emanet kendisine verilmiş bir işi, görevini

"*iftira*", "*hased*" vs. gibi hutbelerde de görülmektedir. Örneğin yalancılığın "*heyeti içtimai arasındaki ahengi*" bozduğu şu şekilde dile getirilmiştir:[474]

> "Efradı yalancı olan bir millet arasında bühtanlar, iftiralar, düşmanlıklar, şikak ve nifaklar yüz gösterir ve bu yüzden o millet çok feci akıbetlere maruz kalır. Böyle bir millette ne muntazam bir içtimai hayat teessüs edebilir, ne de sahih bir medeniyet olabilir! heyeti ictimaiye arasındaki ahengin bozulmasına sebeb olduğu için çok iğrenc bir harekettir. Fakat bir de yalan yere şehadet etmek, mahkemeye gidip te yalandan "bu, böyledir" demek, yalan yere yemin etmek var. İşte yalanın en çirkini, en fenası budur… Bir askerin talime, nöbete çıkmamak için yalan söylemesi, yalandan kendisini hasta göstermesi de yalanın en çirkinlerindendir."[475]

Örnekte görüldüğü gibi ahlaki anlamda toplumsal kötü, çoğunlukla *dirlik ve düzen, birlik ve beraberlik* ve bazen *tekâmül* ve *terakki* söylemleri merkezinde kurulmuştur. Örneğin *sabrın* ve *tevekkülün* "*doğru manası*" adlı hutbelerde, bu iki kavramın tembellikten ziyade çalışma azmine göndermede bulunduğu ve bunun da toplumsal terakki ve tekâmül ile ilişkili olduğu iddia edilmiştir.[476] Yani dini bir vecibeyi imleyen kavramların "*doğru*" manaları söz konusudur ve bu saf, doğru ve gerçek –pure- manalar tetkik edilip ele geçirildiğinde bireyden ziyade; toplumsal düzeni merkeze aldıkları görülür. Hatta "*Dirlik ve düzenlik bağlarını gevşetecek mahiyette olan her şeyin Müslümanlıkta yasak*" olduğu belirtilerek bu düzeni tehdit eden her şey; "*günah"* çerçevelemesi ile yasaklanmıştır.[477] Dahası hutbelerde "*amirlerin*" her dediğine *itaat* edilmesi vaaz edilmiş ve bu *itaat,* dini argümanlarla "*Memleket uğruna can*" vermeye kadar götürülmüştür.[478] Öyleyse bu hutbelerde, *birlik-beraberlik* ve *dirlik-düzen*, toplum tasarımının anahtar kavramlarıdır. Örneğin "*yalan söylemek"* bu hutbelerde büyük günahlardan biri olarak addedilirken bile mahkemede "*yalancı şahitlik yapmak*" ve askerde *vazifelerden kaçmak* için söylenen

---

ya da vatandaşlık "vazifesini" düzgün yapmak anlamında kullanılmıştır. Hatta bu görevler, "dini bir borç" olarak sunulmuştur. Akseki, **agm**, s. 80.

[474] Alay ve lakap takmak ile ilgili hutbede, bu gibi davranışlar yine toplumsallaşmanın ilk adımı olan aile düzeni üzerinden işlemiştir. Nihayetinde bu kötü huylar, *"haricten gelen bir tecavüze"* karşı Milleti zayıflatacağı ve *"dirlik"* ve "*düzeni*" bozacağı için İslam'da *"yasak"* olduğu belirtilmiştir: Akseki, "*Alay Etmek, Kötü Ad Takmak Ahlaksızlıktır*", **age,** s. 390-1.

Hased ile ilgili hutbede kin beslemenin memleketi tehlikeye süreceği "feci felaketlere" neden olacağı belirtilmiştir. Hased, ilerlemenin, yükselmenin, dirlik ve düzenin, birlik ve beraberliğin en önemli düşmanı olarak sunulmuştur. Akseki, "*Hased*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 103.

[475] Akseki, "*Yalancılık En Kötü Bir Huydur*", **age,** Cilt I, s. 104-5.

[476] Akseki, "*Sabrın Doğru Manası",* **age,** s. 374-5. Akseki, "*Tevekkülün Doğru Manası",* **age**, Cilt II, s. 331-4.

[477] Akseki, "*Koğuculuk ve Cezası*", **age**, Cilt I, s. 380.

[478] Akseki, "*Mahşer Kaygusu Kimin İçin*", **age**, s. 384-5.

yalan şeklinde ele alınmıştır. Yani yalan, daha çok "*heyeti ictimaiye arasındaki ahengi*" bozmak üzerinden işlenmiştir. Sonuç olarak uysal vatandaşların üretimini amaçlayan bu hutbeler, yoğunlukla devlet mekanizmasının kurumsal çalışmasına ve toplumsal düzene odaklanmıştır.

Son olarak toplumsal kötüyle ilgili bazı hutbe muhtevalarında ahlak, toplumsal düzeni sağlama kurgusundaki işlevselliği dışında örüldüğü görülür. Bu hutbe muhtevalarında ahlaka, bireyin kendi davranışlarını içsel bir mekanizma ile disipline etmesi, kendi kendisini denetlemesi üzerinden yaklaşılmıştır. Bu tarz hutbelerde ahlakın menşei, bariz bir şekilde kadim dinsel öğretilere bürünmüş ve böylece bireyin tanrı karşısında sorumluluğu daha bir ön plana çıkmıştır. Bu hutbelerde "*dinine, milletine ve memleketine faydalı*" bireyler olma vurgusu, hızlıca yerini "*ahiret*" inancı çerçevesindeki *hayır-günah ekonomisine*, insanların "*Allaha karşı*" vereceği hesaba dönüşmüştür.[479] Özellikle *kibir, tevazu, iyi huy, kıskançlık, gurur, merhamet, cömertlik* gibi daha soyut kavramları merkeze alan hutbe muhtevalarında bu durum, daha açık şekilde görülmektedir.[480]

Sonuç olarak Ahlak-Vatandaşlık hutbe metinlerinin temel hedefi, bireyleri tek tek ele alarak ahlaklarını düzenlemektir. Hutbelerde bireylerin kendi bedenlerinden mesul olduğu için bireysel bedenin bakımı yapma ve bedeni disipline etme vazifeleri ile birlikte; akıl ve ruh üzerinden ahlaklarını uysallaştırılma vazifeleri vardır.[481] Ahlakın tenviri, aynı zamanda toplumsal ahlakın tehdit altında olduğu söylemiyle birleşmiştir. Ahlakın tenviri, hem ahlaksal normların belirlenip bir kolektiviteye dönüşmesi açısından uluslaşma söylem ve pratikleri ile ilgilidir. Hem de bireysel bedenin yaşamını sürdürmesi (intiharın büyük bir günah olması), yaşama bağlanması, bedeni kuvvetlerini ve moral kabiliyetlerini düzenleyip güçlendirmesi açısından modern iktidarın disiplinci tekniğinin uzantısıdır. Erken Cumhuriyet hutbeleri bu bağlamda ahlakı, iyi ve kötü bir başka deyişle hayır ve günah üzerinden ele almıştır. Hutbelerde ahlaki olarak iyi, bazen "hayır" anlamına, örneğin "*İman ve Ahlak Arasında Münasebet*" ve "*İbadetler Ahlaki Vazife Arasındaki Münasebet*" gibi müstakil hutbelerde, gelerek İman-İbadet temasıyla yoğun ilişkilidir. Bu

[479] Akseki, **age**, s. 385-6.
[480] Akseki, "*Tevazu ve Kibir*", **Türkçe Hutbe**, s. 224-5. Akseki, "*Kötü Huylardan Kaçınmak*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 88. Akseki, "Tevazu ve Kibir", **age**, s. 92-3. Akseki, "Mahşer Kaygusu Kimin İçin", **age**, s. 383-6.
[481] Akseki, "*Hayatını Korumak Herkese Vacibtir. İntihar etmek Vazifeden Kaçmaktır*", **age**, s. 97.

ilişki, aynı zamanda bu normların diline ve meşruiyet kaynağına etki etmiştir. Bu hutbelerde genel olarak toplumsal iyi; *doğruluk, kardeşlik, güzellik, hürmet* ve *yardımlaşmak* üzerinden düzenlenmiş ve bu, cemaate; *kâmil, olgun, güzel huylu, şefkatli, merhametli* ve *tevazu* sahibi olma öğüdü olarak dönmüştür. Toplumsal iyi hutbelerinde dikkati çeken bir diğer nokta; iyinin, çoğu zaman *birlik-beraberlik, dirlik-düzen* ve *tekâmül-terakki* gibi terimler rehberliğinde kullanılmasıdır. Fakat Erken Cumhuriyet hutbelerinde ahlakın tenviri, daha çok toplumsal kötü üzerinden vaaz edilmiştir. Yani cemaate kaçınmaları gereken davranışlar, örnek gösterilen davranışlardan fazla işlenmiştir. Hutbelerde toplumsal kötü; *kibir, haset, dargınlık, hainlik, iftira, yalan, kötü huyluluk, fesatlık, laf taşımak, sui zan, emanete hıyanet, casusluk, arkadan çekiştirmek, alay etmek, lakap takmak ve içki içmek* gibi normlar üzerinden tek teke ele alınmış ve bunların bireysel ve toplumsal zararlarına vurgu yapılmıştır. Bu davranışlarda "*dünyevi ve uhrevi bir zarar*" olduğu sürekli vurgulanmıştır. Bu aynı zamanda ahlakın menşeini, eklektik bir zemine kaydırmıştır. Nihayetinde Ahlak-Vatandaşlık hutbeleri, uysal vatandaş/makul müminlerin bireysel bedenlerini korumak, bakımını yapmak ve disipline etmek ile birlikte, ahlaklarını korumakla yükümlü oldukları üzerinden gelişmiştir.

3.4. Minberden Toplumu Tasarlamak: İçtimaiyat-İktisadiyat Hutbeleri

Erken Cumhuriyet hutbeleri, inşa edilecek vatandaşın/müminin, imanın temellerini öğrenerek yaratıcının kuvvet ve kudretini idrak etmesi; daha sonra bu idrakini, bazı ibadet pratikleri ile süreklileştirmesi tasarımı ile başlamıştır. İman-ibadetin asıllarını belleyen bireyin, daha sonra içsel disiplinini sağlaması ve topluma faydalı bir *uzuv* olması için ahlakı, iyi ve kötünün sınırları üzerinden tenvir edilmiştir. Ahlaki öğretiler, moral anlamda iyi/kötüden ziyade fayda/zarar ekseninde hatta toplumsal fayda/zarar ekseninde vaaz edilmiş ve nihayetinde, İslam dininin "*hayat dini, faaliyet dini, birlik ve beraberlik dini"* olduğu üzerinden *İçtimaiyat-İktisadiyat* hutbelerine geçilmiştir. Fakat bu sıralamaya rağmen İçtimaiyat ve İktisadiyat, Erken Cumhuriyet hutbelerinde en fazla işlenen tema olmuştur. Erken Cumhuriyet ilk hutbe mecmuasındaki hutbelerin yarısından fazlasının ana konusu, İçtimaiyat-İktisadiyattır. 1927 yılında neşredilen Türkçe Hutbe mecmuasındaki elli bir müstakil hutbenin yirmi sekiz tanesinin ana konusu, bu tema ile ilgilidir. Fazla olan bu sayı, 1936 yılında yenilenen "*Yeni Hutbelerim*" mecmuasında

görece azalmıştır. Mecmua yazarı Akseki, bu mecmuadaki toplam yüz elli bir müstakil hutbenin elli yedi tanesinde, ağırlıkla bu temayı işlemiştir. Bu sayının düşmesinin nedenleri önceki bölümde değinildiği gibi 1930'lardan sonra sayıları ve toplumsal önemi artan Halkevleri ile Akseki'nin *Yeni Hutbelerim'*de belirtiği gibi 1920'nin toplumsal, ekonomik, kültürel ve sosyal problemlerinin hızla değişmesidir.

Michel Foucualt, "*biyolojik olanın bir devletleştirilmesi ya da en azından devletleştirilmesi*" olarak tabir ettiği modern iktidar mekanizmasını, birbirini dışlamayan ve birbirine eklemlenen iki tarihsel teknoloji, dönemeç üzerine temellendirir. Anatomo-politika olarak adlandırdığı ilk teknoloji, 17 ve 18.yy. dolaylarında "*beden üzerine, bireyin bedeni üzerine*" odaklanarak gelişmiştir. Bireysel bedeni disipline etmeyi talim ve terbiyeye sokmayı amaçlayan bu iktidar tekniği, bedenlerin ayrıştırılması, sıraya, diziye ve gözetime sokulmaları ile onların görünürlük alanlarının düzenlenişiyle ilgilenmiştir. Bu iktidar teknolojisi, bireysel bedenlerin bakımını üstlenmiş, işe yarar güçlerinin alıştırma, terbiye ve yükseltilmesini öncelikle amaçlamıştır. Disiplinci iş teknolojisi olarak işlev gören bu düzenlemeler, aynı zamanda norm ile yakın ilişkidedir. Norm, benlik teknolojisi içerisinde gerçekleşir: akıl ve ruh üzerinden de önceki bölümde görüldüğü gibi ahlakın düzenleyişine ve dolayısıyla ahlakın meşruiyet zeminine kadar uzanır. Ayrıca bedeni, güçlerin kaynağı olarak gördüğü için manipüle etmeye, onu yararlı ve uysal kılmaya uğraşarak bireyselleştirici etki yaratmıştır ve tüm bu süreçler, daha çok okul, hastane, kışla, kilise ve atölye dolaylarında gerçekleşmiştir.[482]

Foucualt, 18.yy. sonu ile 19.yy. başlarında temel anlamda birey insana değil de tür insana, yani yaşama, yaşamı ayarlamaya, yaşam hakkında bilgi edinmeye ve yaşamsal süreçleri düzenlemeye odaklanan yeni bir iktidar teknolojisinin geliştiğini belirtir. Bu yeni iktidar teknolojisi, selefi disiplinci tekniği dışlamaz; onu da içine alarak kısmen değiştirir, hatta bir biçimde onu yurt edinir; onun içine yerleşir. Biyopolitika olarak adlandırdığı bu iktidar teknolojisi, bedenlerin çokluğunu yönetmeye odaklanır ve temelde bilgi, daha doğrusu yaşam süreçlerine ve nüfusa dair istatistiki bilgi üzerinden gelişir. Bu anlamda bir bilme

[482] Foucualt, **Toplumu Savunmak Gerek**, s. 246-255. **Cinselliğin Tarihi,** s. 98-100.
Norm ve normların hükümranlık sisteminde hukuk ile ilişkisi ve normun aynı zamanda dinsel anlamda Kilise üzerinden ruhların yönetilmesi ile ilişkisi için bkz. Foucualt, **Biyopolitikanın Doğuşu**, s. 3-23.

iktidarı olan bu teknoloji, temel anlamda normlama üzerinden de ilerlemez. Daha ziyade yaşama dair fenomenleri, yani; doğum, ölüm, hastalık, üretim oranları ve bununla ilişkili global süreçleri bilmeye ve onları düzenlemeye odaklanır. Bunun için bilginin merkezîleşmesi ve bilmenin normalleşmesi gerekir. Kamu sağlığı, hijyen eğitimi gibi nüfusu tıbbıleştirlme kampanyaları, nüfusun kalitesini etkileyen coğrafi ve iklimsel sorunlar, bataklık ve bununla ilişkili salgın sorunları vs. bu çerçevede iktidarın müdahale ve manipüle zemini oluşturur.[483] Öyleyse bilginin normalleşmesi, kendisini bir "*doğrulama*" zemini üzerinden gerçekleştirir. Foucault'ın hakikat rejimi dediği bu oyun, aynı zamanda liberal piyasa terimleriyle, yani ekonomi-politikayla ilişkilidir.[484] Yani "*normalleşme toplumu*" bedeni ve bedensel uzamları talim ve terbiye etmenin her alanı kapsaması anlamına gelmez; "*disiplin normuyla düzenleme normunun*" kesiştiği toplum anlamına gelir.[485]

İçtimaiyat-İktisadiyat hutbeleri, bireysel bedenlerin bakımının yapılması, işe yarar güçlerinin artırma ve terbiye edilmesi ile bireyselleştirici etkilere yoğunlaşmıştır. Disiplinci teknoloji aynı zamanda kadim normların öğretileri üzerinden ahlakın tenvir edilme meselesine uzanmıştır. Ahlaki normların belirlenişi, düzenlenişi, hiyerarşik bir dizgiye sokulması ve bir şekilde manipüle edilmesi; iktidar ilişkisi bağlamında bu bilmelerin merkezileşmesine tahkimat sağlamış ve böylece bireyselleştirme ile toplumsallaşma arasında bir kesişme bulmuştur. Fakat İçtimaiyat-İktisadiyat hutbeleri, daha ziyade global düzeyde nüfusa, yani biyopolitikanın nesnesi haline gelen canlı tür insan ve onu çerçeveleyen fenomenlere yoğunlaşmıştır. Özellikle evlilik, aile, kamu sağlığı-hijyeni, emek, ekonomi, toplumsal düzen, güvenlik vs. ile ilgili hutbeler, tam da disiplinci teknoloji ile ayarlama iktidarının kesişme alanına odaklanmıştır. Yani İçtimaiyat-İktisadiyat hutbe temasında hem bireysel anlamda her müminin kendisine emanet olarak verilen bedeninin bakımını yapmak ve akıl ve ruh üzerinden bedenin

[483] Foucault, **Toplumu Savunmak Gerek**, s. 250-255.
[484] Ekonomi politik üzerinden yürüttüğü bu tartışmada Foucault, "Ahlaki, doğal, tanrısal vb. uygun bir şekilde" yönetme ilkesi yerini; "Devleti olması gerektiği noktaya, gücünün doruğuna taşımaya yetecek kadar yoğun, derinlikli ve etraflıca" yönetme sorununa bıraktığını ifade eder. Bu soru tamda doğru ve yanlış oyununun yani normalleşme sisteminin nasıl birbirine eklemlenen karmaşık teknik ve süreçleri içerdiği ve bunun liberalizme dayandığını gösterir. Yani hakikat, bir normun doğruluk oyununa girmesiyle belirlenendir. Hakikat Rejimi için bkz.: Foucault, **Biyopolitikanın Doğuşu**, s. 15-23, 26-33.
[485] Foucault, **Toplumu Savunmak Gerek**, s. 58.

ahlakını tenvir etmekle mükellef olduğu belirtilmiş: hem de kamu sağlığı, ekonomik faaliyet, emek meselesi, güvenlik ve aile üzerinden toplumsal fenomenlerin düzenlenmesi ve denetlenmesine girişilmiştir. Örneğin, ekonomi ve emekle ilgili hutbelerde; disiplinci anlamda vatandaşların bedensel güçlerinin artırma ile global olarak ekonomik büyüme meselesinin kesişim noktası; tasarruf, birikim, sermaye vs. üzerinden aranmıştır. Bu durum, sağlık hutbelerinde; bireysel bedenin bakımı yapmak ve hastalıklara karşı onu korumak ile kamu sağlığı ve hijyeni meselesi arasındaki keşişim noktasına; hatta sağlıklı nüfusun elde edilmesi (ojeni) meselesi kadar uzanmış oradan da aileye, ailelerin cinselliklerinin denetlenmesine varmıştır. Bu durum, milli savunma ve milli güvenlik meselesi için de geçerlidir. Ezcümle bu hutbelerin temel çabası, hakikat rejimi çerçevesinde normların üretilmesi, düzenlenmesi ve meşrulaştırılması ile benliği çerçevelemek ve böylece her bir bireyi, vazifeler üzerinden öncelikle ailelere daha sonra her bir aileyi büyük bir cemiyet olarak tasarlanan millete bağlamak olmuştur.

Öyleyse İçtimaiyat-İktisadiyat hutbeleri, daha ziyade toplumu tasarlamayı dert edinmiştir. Bu hutbelerde bireyselleştirici teknik ile her bir birey önce tek tek ele alınmıştır. Bu bakımdan bu tema altındaki hutbeler, Ahlak-Vatandaşlık teması altındaki hutbelerle yakın ilişkidedir. Daha sonra her bir birey önce aile bağlanmıştır böylece aile, toplum tasarımının ilk birimini oluşturmuştur. Benjamin C. Fortna, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında; *aile, ulus ve devlet*in bir üçleme olarak tasarlandığı iddiası bu bağlamda hutbelere de yansımıştır. Fortna, bu üçlemede öğrencilere, davranış ve düşünce modelleri "*hakiki bir gençlik kültü*" oluşturulacak şekilde sunulduğunu belirtmiştir.[486] Ayrıca "*millet söyleminin kendisinin ağırlıklı bir şekilde aileye*" dayandığının altını çizen Fortna; aile ile devlet arasında görünmez bir çekişmenin olduğunu hatırlatmıştır. Bu çekişmenin temel nedeni; çocuğa "*doğru terbiyenin*" kimin vereceği meselesidir.[487] Hutbeler üzerinden vaaz edilecek terbiyenin topluma daha makul gelmesi olasıdır. Bu yüzden hutbelerde öncelikle her bir ailenin doğru talim ve terbiye ile tenvir edilmesi amaçlanmıştır. Bu terbiyenin çerçevesi de "*milli birlik ve beraberlik*" ruhu ve toplumsal "*dirlik ve düzen*" kavramlarıyla çizilmiştir.

[486] Fortna, **age**, s. 137.
[487] Fortna, **age**, s. 138.

İçtimaiyat-İktisadiyat hutbelerini daha iyi analiz etmek için sınıflandırmaya çalıştığımızda ilk dikkati çeken, aile-evlilik meselesinin müstakil bir şekilde ele alınmasıdır. Aileyi düzenleme meselesini, birlik ve beraberlik teması izlemiştir. Toplum tasarımının anahtar kavramı olan "*milli birlik ve beraberlik*" ile "*dirlik ve düzen*" söylemi bu müstakil hutbelerin merkezinde yer almaktadır. Bu temayı, global anlamda ekonomik terakki ve tekâmül söylemini, disiplinci iş teknolojisi üzerinden bireysel bedenlerin çalışması, tasarruf etmesi, biriktirmesi ve sermaye edinmesi vaazıyla birleştiren hutbeler; emek-ekonomi hutbeleri izlemiştir. Nüfusun zenginleşmesini amaçlayan emek-ekonomi hutbelerini, kamu sağlığı ve hijyeni, yani hastalık, nezafet, beden temizliği, mikroplar, bataklık sorunları vs. ile ilgili müstakil hutbeler izlemiştir. İçtimaiyat-İktisadiyat hutbelerinin son alt temasını, güvenlikle ilgili hutbeler oluşturur. Bu temada, *askerliğin şerefi* ile ulusal güvenlik; *teyyarenin ehemmiyeti* ile milli savunma meselesi yer alır. Erken Cumhuriyet hutbelerinde, toplum tasarımının anahtarı olan bu temaların sayısal dağılımı şu şekildedir:

Tablo 4. İçtimaiyat-İktisad ile İlgili Hutbelerin Konu Dağılımı

	1927	1936	Toplam
Aile-evlilik	3	8	11
Birlik-Beraberlik	9	13	22
Emek-Ekonomi	9	17	26
Beden-Sağlık	4	10	14
Milli Savunma-Güvenlik	3	9	12
	28	57	85

3.4.1. Islah ve Terbiye: Aile ve Evlilik

Bireyin kimlik edindiği ilk mekân olan aile, erken Cumhuriyet hutbelerinde hem bireyselleştirici hem de toplumsallaştırıcı yönüyle ele alınmıştır. Bu yüzden bu hutbeler, Ahlak-Vatandaşlık hutbe teması ile İçtimaiyat-İktisadiyat hutbe temasının kesişim noktasını oluşturmaktadır. Ailenin, İçtimaiyat-İktisadiyat temasında altında değerlendirilmesinin nedeni; hutbelerde her bir evin bir memleket şeklinde tasavvur edilmesi dolayısıyladır. Yani hutbelerde her bir aile tek tek ele alınmış ve bu aynı zamanda İçtimaiyat-İktisadiyat meselesiyle ilişkilendirilmiştir. Toplumun merkezinde yer alan aile, aynı zamanda bireylerin disiplinci tekniklerle uysallaştırıldığı ilk mekândır. Bireylerin uysallaşmaları için "*anne babaya*" koşulsuz itaatleri bu bağlamda vaaz edilmiş ve bu, "*ilahi emir*" noktasına kadar götürülmüştür. Böylece her bir birey önce bir aileye daha sonra aileler üzerinden millete uzanmıştır. Mecmua yazarı Akseki, toplumu, en küçük kurum olan aile üzerinden tasarlamış ve her bir bireyi görevler ve sorumluluklar üzerinden itaate, uysallığa çağırmıştır. Akseki, sadece bireylerin bedenlerini değil; akıl ve ruhlarını da aile üzerinden uysallaştırmayı hedeflemiş ve böylece "*memleket ve milletin*" *dirlik ve düzeni*nin sağlanacağını düşlemiştir. Akseki'nin, millet kurgusunun temelinde yer alan aile meselesine verdiği önem; bu konuya ayırdığı on bir müstakil hutbeden de anlaşılmaktadır. Hatta aile ve evlilik meselesini sadece müstakil bir başlık olarak ele almamış, diğer hutbe muhtevalarında sürekli bu konuya değinmiştir.

Aile ile ilgili hutbe muhtevalarında dikkati çeken ilk husus, bireylerin aile üzerinden uysallaştırma teknikleridir. Akseki, ilk olarak çocuk bakımı ve çocukların talim ve terbiye edilme meselesini, "*Anne baba hakkı*" ve "*Anne Babaya İtaat*" adlı iki hutbede etraflıca ele almıştır. Anne ve baba hakkı, hutbelerde "*Allaha itaatten sonra en büyük borç ana babaya itaat*" şeklinde belirtilerek evlatlardan koşulsuz itaat talep edilmiştir.[488] Hatta Allah'a itaat etmeyi emreden ayetlerle bu konu aynı kompozisyonda kullanılarak; anne babaya itaatin, İlahi bir "*emir*" olduğu izlenimi verilmiştir.[489] Aile büyüklerine karşı gelmek "*Allah ve Peygambere*" isyan etmekle eşdeğer olduğunun altı da bunun için çizilmiştir. Anne ve baba, Çocukların uysal olup kendilerine karşı gelmemeleri için doğru

[488] Akseki, "*Anaya Babaya İtaat*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 262.
[489] Akseki, **agm**, s. 261.

talim ve terbiyeyi öğrenmek zorundadır.[490] Bu doğru talim ve terbiye ile yetişen çocuklar, toplumun "*dirlik ve düzenlik*" içerisinde işlemesini sağlayacaktır. Yani ıslah edilmiş ebeveyn, ıslah edilmiş aile, ıslah edilmiş aile de aslında ıslah edilmiş bir millet inşa etmenin en kestirme yoludur:

> "Milli bünye ailelerden faziletli aile reislerinin yetiştireceği ahlaklı, seciyeli fertlerden teşekkül eder. Aile ocaklarında aile fertleri arasında sevgi saygı, ahlak ve fazilet hissi ne kadar sağlam ve samimi olursa milli bünye o derece metin, memleket mamur, millet mesut ve bahtiyar olur."[491]

Bu tema altındaki hutbelerde en fazla değinilen konulardan biri de evlilik meselesidir. Yeni bir aile kurmak olan evlilik, dinsel bir dil ile sürekli teşvik edilmiştir. Bu meseleye o kadar önem verilmiş ki İslam peygamberinin "*evlenmek istemeyen kimse benim ümmetimden değildir*" ve "*Sizin en yaramazınız, en belalınız, evli olmayanlarınızdır*" dediği iddiasıyla bekârlık meselesine, bekârlığın toplumsal düzen için oluşturduğu ciddi tehlikeye vurgu yapılmıştır. Hatta evlilik sadece toplumsal düzen ile değil; iman meselesi, yani peygamber ümmetinden olmakla ilişkidir.[492] Böylece evlilik, hem başıboş bekârların toplumsal düzene eklemlenmesi hem de kaliteli ve çok olan bir nüfusun üretimi olduğu için teşvik edilmelidir. Çünkü cinselliğin denetimi olan evlilik, üremek anlamına gelerek "*ümmetin/milletin*" çoğalması demektir. Yani evlilik, Erken Cumhuriyetin azalmış, yorgun, bitkin ve fakir düşmüş nüfusunu canlandıracağı, çok çocuk ile Peygamberin "*iftiharına"* mazhar olacağı ve "*Millete ve Memlekete hayırlı evlatlar yetiştirmeye*" vesile olacağı üzerinden teşvik edilmiştir.[493] Bu anlamda evlilik hem toplumsal bir vazife hem de dini bir vecibedir.

Hutbelerde modern merkezi devletin nüfus politikaları bağlamında ele alınan evlilik meselesinden sonra, aile kurumuna geçilmiştir. Aile daha çok aile üyelerinin vazifeleri ve sorumlulukları üzerinden ele alınmıştır. Aile üyelerinin vazifelerini düzenli ve eksiksiz yerine getirmesi, içtimai bir organizma olan *milletin dirlik ve düzen*in teminatı olduğu için

---

[490] Akseki, "*Anaya Babaya Hürmet*", **Türkçe Hutbe,** s. 73.
[491] Akseki, "*Anaya Babaya Hürmet*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 262.
[492] Bu hutbede daha sert söylemler de söz konusudur. Örneğin; "Sizin en yaramazınız, en belalınız, evli olmayanlarınızdır", "Günahlardan temizlenmiş ve pak olarak Allah'a kavuşmak isteyen evlenmelidir". Ya da evlenmenin kolaylaşması için "Nikahın hayırlısı kolayca olup bitenidir." ve "Nikah akçesinin az konulması bir kadının meymenetli olmasına delalet eder" şeklinde evlilik teşvik edilmiştir. Akseki, "*Evlenmek ve Evlat Yetiştirmek*", **Türkçe Hutbe**, s. 76-81.
[493] Akseki, "*Evlenmek ve Evlad Yetiştirmek*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 244-5.

önemlidir. Aile reisi olarak tanımlanan baba, evin ekonomik işleri ve çocukların talim ve terbiyesinden sorumludur. Evin reisinden sonra gelen anne, hutbelerde sürekli çocuklarla ilişkili ele alınmıştır. Yani kadın, aile, ev, doğurmak ve çocuk bakmak ile birlikte kullanılmıştır. Bu yüzden kadının asli görevi, çocuk yapmak ve çocuğun bakımını üstlenmektir. Kadın, çocuk bakımından geri kalan zamanını, dışarıya çıkıp çalışmaktan ziyade ev içi ekonomiye ve ev işlerine ayırması tavsiye edilmiş ve bu, kadının *fıtratı*yla ilişkilendirilmiştir. Fıtraten nazik ve kırılgan olan kadın, korunaklı bir mekân olan ev içerisinde kalmalı, kendisine tayin edilen görevleri yerine getirmeli ve dışarıya, tehlikeye karşı erkeğin sözünden çıkmamalıdır.[494] Dışarı çıkan kadın hem toplumsal düzenin bozulmasına neden olacak hem de çocuk yapmayarak fıtratına karşı gelecektir. Böylece dışarının kötülüklerine "*maruz*" kalmayı da kabul edecektir.[495] Yani, ailenin asli üyesi olan kadın evde durarak ve çocuk yaparak, erkek de çalışarak ve çocukların talim ve terbiyesini vererek vazifelerini yerine getirmeli; dirlik ve düzeni aksatmamalıdır. Akseki büyük bir tehlike olarak resmettiği "*boşanma*" ise, tam da karı ve kocanın sorumluluklarını tam ve tertipli yerine getirmemesinin sonucudur. Bu yüzden bireyler, bencillik yapmayarak bir an evvel evlenmeli, problemlere göğüs germeli, kesinlikle boşanmamalı ve çoğalarak "*milletin kudret ve kuvvetini*" artırma vazifesini yapmalıdır.[496]

Hutbelerde çocuk sahibi olmak, bir bakıma evliliğin emniyet supabı, ailenin devamlılığının garantisi anlamına gelmiştir. Boşanmayı önleyen ve bireylerin vazifelerine daha bir bağlanmasını sağlayan çocuk, "*Allahın bir hediyesi*" olarak tarif edilmiştir. Bu hediye, aileye neşe getirerek evliliği güçlendirecektir. Hutbelerde çocuk bir boş gösteren, "*temiz bir fıtrat üzere*" doğan şeklinde tarif edilmesi, çocuğa verilecek talim ve terbiyeyi daha önemli hale getirmiştir. İlk ve temel terbiyesini "*ana ile babadan tevarüs"* eden çocuğa, ebeveynler bu terbiyeyi doğru, düzgün ve düzenli yapmalıdır. Doğru terbiye, dini vecibelerin anlatılması ile birlikte cemiyete karşı *vazifelerin* çocuğa belletilmesidir.[497] Şüphesiz bu, ebeveynlerin en temel vazifesidir: "*Çocuklarımızın ulusa ve hatta bütün beşeriyete en faydalı olmasına çalışmak ta başlıca vazifemizdir. Çocuklarımızı sevmek demek, onları en iyi bir surette terbiye etmek, en temiz ve kuvvetli bir şekilde istikbale*

[494] Akseki, **age**, s. 245. Akseki, "*Aile Saadeti, Karı ile Kocanın Karşılıklı Vazifeleri",***age**, s. 336-7.
[495] Akseki, **agm**, s. 337.
[496] Akseki, **agm**, s. 338.
[497] Akseki, "*Evlat Sevgisi*", **age**, s. 449-450.

hazırlamak demektir."[498] Bu terbiyenin doğru, düzgün ve tertipli yapılmaması, "*ictimai, sihhi, ahlaki*" aksaklıklara neden olacağı eklenmiştir.[499] Bu yüzden aileler çocukların bedensel, ruhsal ve ahlaksal bakımını sürekli takip etmelidir. Aksi takdirde "*muzır bir mikrop*" gibi büyüyen çocuk, cemiyeti içerden kemirmeye başlar. Bazı hutbeler, ebeveynlerin "*doğru*" talim ve terbiyeyi bilme konusunda şüphelidir. Hutbelerdeki bu şüphe, Fortna'nın belirtiği gibi çocuğun terbiye ve eğitiminin sadece ailelere bırakılması meselesiyle ilgilidir.[500]

Biyolojik olarak soyun devam etmesinin yegâne yolu olarak sunulan evlilik, üremek; "*evlat sahibi olmak*" ile aynı anlamda kullanılmıştır. Yani hutbelerde evlilik, üremenin potansiyel ve yegâne yurdudur. Hutbeler, bu yüzden İslam'ın evlenmeyi vaaz ettiğini belirtirken bunun "*çocuk sahibi olmak"* anlamına geldiğini de belirtmiş ve bunu, İslam'ın "*her hükmü, insanlığın tekamülüne ve bekasına*" *hadim* olduğu söylemiyle hakikat rejimine bağlamıştır.[501] Yani modern iktidar ilişkileri bağlamında ihtiyaç duyulan nüfus, hutbelerde, medeniyetçi bir bakış açısıyla dinin, kaliteli ve çok olan bir nesle aktarılmasına dönüşmüştür. Bu bağlamda aile, kaliteli ve çok olan bir *peygamber ümmeti* için biyolojik bir üreme kurumuna indirgenmiştir. Hutbelerde üremeyi engelleyen her şey, örneğin; doğmamış ve istenmeyen bir cenini aldırmak bile bu yüzden cinayet olarak sunulmuştur. Hatta "*çocuk düşürmenin*" bir cinayetten daha kötü, "*vahşice*" bir katliam olduğu belirtilmiştir.[502] Memleketimizde annelerin çocukları "*telef"* için "*ilaç*" kullanmaya bile başladıkları, bunun büyük bir günah ve toplum açısından büyük bir tehlike olduğu buna eklenmiştir. İlaç yoluyla "*çocuk düşürmenin*" sinsice bir eylem olduğu; "*sokak halkının gögüs gögüse gelerek birbirini vurması, öldürmesi bunun yanında daha merdane"* kaldığı iddiası, Erken Cumhuriyet üreme siyasetinin hutbelere yansımasıdır. Yani bireylerin kendi cinsellikleri ve üreme üzerindeki tasarrufları, dinsel ve toplumsal vazife söylemiyle denetlenmeye, kontrol edilmeye çalışılmıştır. Hatta dinsel olan bu ikazlar, bazen; "*katil anneler ne kadar şuursuz, duygusuz bedbah insanlardır*" gibi sert ithamlara

[498] Akseki, **agm**, s. 450.
[499] Akseki, **agm**, s. 451.
[500] Fortna, **agm**, s. 138.
[501] Peygamberin "Kıyamette ümmetimi kalabalık görmek isterim" dediği belirtilmiştir. Akseki, "*Evlad Sevgisi*", **age**, s. 451-2.
[502] Akseki, "*Çocuk Düşürmenin İçtimai ve Ahlaki Zararları*", **age**, s. 304.

dönüşmüştür.[503] Bireysel bir yerden ele alınan üreme, nihayetine global anlamda nüfus meselesine şöyle bağlanmıştır: "*bugün hükümetimiz asırlarca ihmal edilen nüfus siyasetindeki boşluğu doldurmak için çalışıyor. Bütün idare şubelerini faaliyete geçirmiştir.*" Yani "*çocuk düşürmenin*" büyük bir günah ve vahşice bir eylem olması, Erken Cumhuriyet'in çok nüfusa ihtiyaç duymasıyla ilişkilidir.[504]

Sonuç olarak aile-evlilik hutbeleri ilk olarak aile üyelerinin görev ve sorumluluklarını tanımlanmış ve üyelerin bu daire içerisinde hareket etmesini salık vermiştir. Hiyerarşik bir düzen içerisinde ele alınan aile, en kıdemli üyesi olan aile reisi, babanın gözetimi altındadır. Hutbeler, babalara *bir hükümet reisi gibi* ev idaresini yönetmesini ve *aile efradının halini ve istikbalini düşünmesini vacip* etmiştir.[505] Böylece babanın otoritesinin mutlak olduğu ve diğer aile fertlerinin, özellikle çocukların buna uyması; *ebeveynlere asi olmak Allah Tealaya şirk* etmekten sonraki en büyük günah olduğu ile zorunluluğa dönüşmüştür. Yani aile içi uysallık, dinin en büyük günahı ile eşdeğer tutularak taahhüt altına alınmıştır.[506] Babaların asıl görevlerinden biri de toplumsal "*dirlik ve düzene*" uymaları açısından çocukları, bedenen, ruhen ve ahlaken doğru *talim ve terbiye* ile eğitmektir. Ailenin babadan sonra ikinci önemli ferdi olan anne, ev içinde kalıp çocuk bakımı, ev içi faaliyet ve işleri yapmakla mükelleftir. Fakat kadının en asli vazifesi, "*neslin*" devam etmesi için çocuk doğurmak ve çocuğun bakımını yapmak, yani "*annelik*" vazifesini ve işlerini yerine getirmektir. Kadının annelik vazifesi, doğurganlığı üzerinden kendi iradesini aşmıştır. Bu yüzden yaşı gelen gençler, bencillik yapmadan hızlıca evlenecek, en önemli vazifesi olan çocukları yapacak ve böylece "*milletin kudret ve kuvvetini*" artıracaktır. Çünkü "*hükümetimiz asırlarca ihmal edilen nüfus siyasetindeki boşluğu doldurmak için çalışıyor. Bütün idare şubelerini faaliyete geçirmiştir*." Yani hutbelerde çok çocuk yapılması teşvik edilmiş hatta çocuk yapmamak veya *çocuk düşürmek menfur bir hareket* olarak telakki edilmiştir.[507] Son olarak aile üyeleri, yani *karı,*

[503] Akseki, **age**, s. 305.
[504] Dikkat çeken hususlardan biri de bu yönteme daha çok şehirli ve görece kültürlü "münevver" ailelerin ve üst sınıfın başvurduğu iddia edilmesidir. Hutbede açıkça "bu fena adetin" köylülerde bulunmadığı belirtilmiştir. Bu, Gökalpçi anlamda bireyselleşme ile bencilleşme arasında kurulan ilişkiye çağrıştırır Akseki, **age**, s. 305.
[505] Akseki, *Aile Halkının ve Bütün İnsanların Mütakabil Vazife ve Mesuliyetleri*", **age**, s. 257.
[506] Akseki, "*Yalan Yere Şehadetin, Rüşvetin İçtimai Zararları*", **age**, s. 183.
[507] Akseki, "*Çocuk Düşürmenin İçtimai ve Ahlaki Zararları"*, **age**, s. 306.

koca ve çocukların vazifelerini eksiksiz yapmaları, toplumsal düzenin teminatıdır. Hutbelerde "*birlik ve beraberlik*" ancak "*düzen ve dirlik olan evler*" sayesinde meydana geldiğinin altı çizilmiştir. Yani birlik ve beraberlik, her bir bireyin ve daha sonra sistemli bir şekilde her bir ailenin tek tek ele alınıp ıslah edilmesiyle temin edilir. Çünkü ailenin ıslahı, toplumun ıslahı demektir:

> "Her ev müstakil bir memlekettir. Bu ufak memleketlerin ve bunlarda yaşayan ailelerin birleşmesinden millet vücuda gelir. Bunun içindir ki ev ve aile ne derece ıslah edilir ve yükseltilirse onların teşkil ettikleri memleket ve millet te o nispette yükselir."[508]

Sentetik ve homojen olan bir "*millet ve memleket*" inşa etmek için, bireyden sonra her bir evin tek tek ıslah edilmesi gerekmektedir. Bu ıslahın anahtar kavramları; toplumsal dirlik ve düzen ile birlikte birlik ve beraberliktir. Sonuç olarak hutbeler; birey, aile ve ulus üçlüsünü organik bir şekilde birbirine bağlamak için her bir bireyi bir eve-evliliğe, her bir evi de müstakil bir memleket olan millete bağlayarak ıslah etmeyi tasarlamıştır.

3.4.2. Birlik ve Beraberlik: Toplumsal Düzen

Erken Cumhuriyet hutbelerinde birlik ve beraberlik, dirlik ve düzenle birlikte en fazla kullanılan kavramlar olmuştur. Toplum tasarımının anahtar kavramı olan *birlik ve beraberlik,* hem sentetik ve homojen bir toplumsal yapıyı imlemiş hem de bu çerçevede belirlenen bireysel vazife ve fedakârlıkların çağrıcısı olmuştur. Ahmet Hamdi Akseki, bu kavramı her iki hutbe mecmuasında istikrarlı bir şekilde kullanması, bu temaya ayrılan müstakil hutbe sayısına da yansımıştır. Akseki, ilk resmi Türkçe Hutbe mecmuasındaki dokuz müstakil hutbenin ana konusunu bu temaya ayırmıştır. 1927 tarihli mecmuadaki toplam hutbelerin dörtte birine denk gelen bu sayı, diğer hutbelerdeki birlik ve beraberlik vurgusuyla güçlenmiştir. 1936 yılında yenilediği "*Yeni Hutbelerim*" mecmuasında ise Akseki, bu temaya, on üç müstakil hutbe ayırmıştır. Görece az olan bu sayıyı yine diğer hutbelerdeki güçlü birlik ve beraberlik atıflarıyla telafi etmiştir.

Hatırlanacağı üzere Erken Cumhuriyet Ahlak-Vatandaşlık hutbelerinde, bireyler, ilk olarak tek tek ele alınarak ıslah edilmesi daha sonra Aile-Evlilik hutbeleriyle topluma bağlanıp kontrol altında tutulması tasarlanmıştır. Bu bağlamda bireylerin uysallaştırılması, ahlak hutbelerinde iyi ve kötünün sınırları üzerinde ilerlerken Aile-

[508] Akseki," *Aile Halkının ve Bütün İnsanların Mütakabil Vazife ve Mesuliyetleri*", **age**, s. 257.

Evlilik hutbelerinde ise; aile üyelerinin birbirine karşı vazifeli hale getirilerek ıslahı tasarlanmıştır. Bu tasarım nihayetinde, birlik beraberlik temasıyla vahdete bağlanmıştır. Bu bağlamda birey, aile ve ulus üçlemesinde aile içi dayanışma, toplumsal birlik ve beraberliğe kapı aralayacak şekilde kurgulanmıştır. Yani birey, aile, ulus üçlemesinin son birimi olan ulus, birlik ve beraberlik hutbeleriyle ilk halini almıştır. Aşağıda detaylı görüleceği gibi toplum, aile gibi Gökalpçı anlamda dayanışmacı ve yekpare bir *heyeti içtimaiye binası* olarak tasavvur edilmiş ve "*cemiyet bir vücuddur, ferdler de o vücudü teşkil eden birer uzuvdur*" söylemi, sadece bireysel vazifelere çağrı yapmamıştır. Yani bu hutbelerde toplumsal yapı; organik, sentetik ve homojen bir bütün; "*bir*" ve "*beraber*" olan bir cemiyet şeklinde tasavvur edilmesi, kolektif vazifelere çağrı yapmış ve o vazifelere rengini vermiştir.[509]

Erken Cumhuriyet hutbelerinde yekpare, homojen ve sentetik olan bu *bir ve beraberin* sınırı, temel olarak iki eksen üzerinden ele alınmıştır. Birinci eksen; kardeşlik ve dayanışma üzerinden toplumsal vahdete doğru çizilmiştir. Dayanışma, dört müstakil hutbede; ihtiyaç sahiplerine ve bakıma muhtaç olanlara yardım ile yerini almıştır. Kardeşlik söylemi ise; dayanışmanın genel sınırları, bununla ilişkili bireysel vazifeler ve kurallar üzerinden yine dört hutbede işlenmiştir. Toplumsal birlik ve beraberliğin önemi, adalet, müsavat ve zülüm temasını işleyen birer müstakil hutbe ile bu temaya eklemlenmiştir. İkinci eksen ise toplumsal bütünlüğü ve dayanışmayı tehdit eden nifak, şikak, tefrika, kavga gibi muhtemel toplumsal ayrılık/aykırılık üzerinden ele alınmıştır. Tefrika ve nifak hutbeleri, toplumsal dayanışmaya tehdit bireysel davranış ve tutumlardan başlamış; adam kayırma, liyakatin önemi, hakkı sahibine vermek, kaynaklara ulaşmada eşitlik gibi daha kamusal ve ilkesel meselelere uzanmıştır.

Öncelikle hutbelerdeki toplumsal dirlik ve düzen meselesine bakılabilir. Hutbelerde kişilerin veya toplumsal grupların birbiriyle didişmesi, birbiriyle uğraşması, kavga etmesi, mücadeleye girişmesi büyük bir tehlike olarak görülmüştür. Toplumsal çekişme hem maddi hem de manevi olarak büyük bir yok oluşa sebep olacağı için birlik ve beraberliğin

[509] Akseki, "Cana Kıymanın Ağır Cezası", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 400. Bu söylem başka hutbeler de sürekli tekrarlanmıştır. Örneğin İslam kardeşliği "bütün Müslümanları kardeş, vücudumuzdan bir parça göreceğiz" denmiştir. Akseki, "*Kardeşlik, Dargınlık*", **Türkçe Hutbe**, s. 221.

en kırılgan tarafını oluşturmaktadır. Öyleyse toplum, bağımsızlık ve egemenliğini kaybetmemek, sömürülmemek, maddi olarak yok olmamak ve manevi olarak özgüvenini kaybetmemek için bu hasletlerden uzak durmalıdır:

> "[...] efradı birbirini çekemiyen, birbirile boğuşan bir millet, zayıf düşer, kudretten, kuvvetten kesilir. Harici düşmanlara karşı varlığını muhafaza edebilecek maddi kuvvetler hazırlamıya ne vakit ne de imkan bulamaz. Bu hal devam ettikçe kendisine korkaklık gelir, kuvvei maneviyesi kırılır ve böylelikle parçalanmanın uçurumlarına yuvarlanır.[510]

Erken Cumhuriyetin iki hutbe mecmuasında da neredeyse benzer kelimelerle yer alan bu ifadeler, sentetik ve homojen olarak hayal edilen milletin en kırılgan tarafını gösterir. Dönemin düşünsel atmosferinin İslamcı yansımasını çağrıştıran bu kelimeler, insanlık tarihini medeniyetlere, medeniyetleri de milletlere ayırmıştır. Her birey; sırasıyla bir topluluğa, bir millete, bir medeniyete nihayetinde de insanlık ailesine bağlanmış ve bu bağlılık, her bireye ayrı ayrı vazifeler şeklinde dönmüştür.[511] Fakat bir bireyin en önemli hatta temel vazifesi, içinde hayat bulduğu milletine karşıdır. Bu yüzden her birey üzerine düşen milli vazifeleri tam olarak yapacak, özellikle ciddi bir asayişi problemi olan nifak ve tefrikaya bulaşmayacaktır. Bu minvalde karşılaştığı problemlere de isyan etmeyip sabır edecektir. Bunlar vatandaş olmanın; bir milletin uzvu olmanın en önemli vazifesidir. Tefrika ve nifak; *bir ve beraber* olan ulusa aykırı düşmek anlamına gelir ve bu tehlike, harici düşmanların iştahını kabartır. Düşman, sadece maddi olarak tehdit oluşturmaz; "*korkaklık*" getirerek *manevi olarak şevkinizi de elinizden* alandır. Yani toplumsal grupların, sınıf mücadelesi veya kimlik krizleri üzerinden mücadele etmesi, milletin en kırılgan sınırıdır ve bu sınır, harici düşman tehdidi ile savuşturulmaya çalışılmıştır. Burada dikkati çeken diğer nokta, İslamcı literatürde de geçen *manevi kudret* kavramıdır. Yani egemenliğini kaybetme, sömürülme, *izmihlal* olma sadece maddi kuvvetten düşmeyi imlemez, manevi olarak özgüven kaybetmeye de neden olur. Bu yüzden Dünya Milletleri

---

[510] Akseki, "*Allah ve Resulüne İtaat Etmek ve Tefrikadan Sakınmak*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 40.
Aynı konu benzer kelimelerle Türkçe Hutbede de yer almıştır. Bu mecmuada konu şu şekilde ele alınmıştır: "fertleri birbirlerini çekemeyen, birbiriyle boğuşan bir millet zayıf düşer, kudretten, kuvvetten kesilir. Harici düşmanlara karşı varlığını muhafaza edebilecek ne maddi kuvvetler hazırlamaya vakit ne de imkân bulabilir". Akseki, "*Kardeşlik Dargınlık",* **Türkçe Hutbe**, s. 222. Akseki, "*Nifak ve Hased",* **age,** s. 177.
[511] Akseki," *Aile Halkının ve Bütün İnsanların Mütakabil Vazife ve Mesuliyetleri*", **age**, s. 257.
Başka bir hutbede: "Hadisi Şerifde bu vazifelerin ilahi, zati, ailevi" olduğu belirtilmiştir. Yani *Dinimiz. Mevlamıza, nefsimize, ailemize, vatandaşlarımıza ve devletimize karşı borçlu bulunduğumuz* vazifeleri yerine getirmeyi emrediyor. Akseki, "*Beşeri Vazifemiz*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 164, 168.

arasında zenginleşmek, ilerlemek, siyasal hâkimiyetini güçlendirmek ve saygın bir toplum olmak için vahdete ve birlik ruhuna *meyletmek;* zorluklara sabretmek gerekir:

> "Bilmiş olunuz ki, bir milletin feyzi, azameti, yükselmesi ancak iki şeyledir: Biri efradı milleti toplayan vahdet ve birlik ruhuna meyil, diğeri istiklal ve hâkimiyete olan şevk. Vahdet ve hakimiyet ruhunu kaybeden, gıdasını bunlardan almıyan bir millet hiç şübhe yok ki günün birinde başka milletler tarafından kemirilecek, yutulacak, dünya yüzünden kaldırılacaktır. Milletler arasındaki galebe, şahsi hayattaki tegaddinin aynidir. Bir vücudün gıdasına bakılmazsa, onun neşvüneması durur, gittikçe zayıflamağa başlar ve nihayet ölür. Bir millette evvela kendi varlığını korumak ve sonra da inkişaf edip ilerlemek için bütün efradının birlikte ve tek bir gayeye doğru çalışması lazımdır. Bir aile, bir millet efradında birleşmek meyli olursa onlarda ilerleme ve hakim olmak muhakkaktır. Yeryüzünde gelip geçmiş olan milletlerin tarihini tetkik edince görürüz ki: Her kavmin kemalindeki, zevalindeki kanunu ilahi şudur: Her kavmin varlıktan nasibi, birlik ve bağlılığile, şevket ve azametten olan hissesi de hakimiyete olan meylile mütenasibdir. Cenabı Hak bir milleti, bir kavmi ancak tefrika, nifak ve şikak hastalıklarına tutulduktan sonra mahveder."[512]

Görüldüğü gibi Millet, yekpare bir bütün olan ve senkronize çalışan bir bedene benzetilmiş, bedenin sağlıklı yaşaması ve güçlenmesi için de bakımının düzenli yapılması gerektiği ima edilmiştir. Yekpare olan bedenin bakımı, sadece maddi ilerleme ile değil manevi inkişafla olur. Hutbelerde ilerleme, her ne kadar İbn-i Halduncu bir yerden kurulmuş gibi olsa da döngüsel değil; tarihsel bir ereğe doğru akan, bir amacı gerçekleştirmek için yürüyen anlamında kullanılmıştır. İlerleme ile maddi ve manevi güçlenme, güçlenme ile hâkimiyet meselesi arasında ilişki söz konusudur. Ancak, milletin "*bütün efradının birlikte ve tek bir gayeye doğru*" çalışması ile bu ereğe ulaşılacağı belirtilmiştir. Bu anlamda bir amaca doğru akan ulus, bazı tarihsel anlarda, bazı pazarlıklar sonucunda ve ortak paydalar etrafında bir araya gelen topluluğu değil; özsel bir birlikteliği, bir etnik kimliği imler. Hutbelerde daha ziyade Müslümanlık üzerinden kendisine yer açan bu öz, aynı zamanda Türk etnik kimliği ile sınırlıdır. Bu anlamda hutbelerde Türk dışında, örneğin Kürt, Zaza, Laz, Çerkez, Arap vs. herhangi bir etnik grubun adı hiç geçmemiştir.[513]

---

[512] Akseki, "*Dargınları Barıştıralım",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 399-400.

[513] İsmail Kara, İslamcıların kadim dinsel kavramlara yeni anlamlar verirken, Ümmet, millet, kavmiyet ve asabiyet gibi terimlerin hiyerarşik durumlarını yerinden ettiğini belirtir. Bu anlamda ümmet, millet ile yer değiştirmiştir. Fakat Kara, Türk tarih tezinde yaygın olan görüşün İslamcı versiyonunun ötesine de geçemez. Türklüğün etnik bir kimliği imlemediği, onun bir vatandaşlık biçimini olduğunu ve bu yüzden etnik anlamda Türk olmakla, kapsayıcı bir kimlik olarak "Türküm diyene"'nin farklı olduğu tartışmasına benzer yansımalarını iddia eder. Kara, Müslümanlık ile Türklüğün Erken modern ve modern batı kroniklerinde aynı

Hutbelerde *tefrika, nifak* ve *şikak* yekpare bir beden olan millet için en tehlikeli hastalıklardır ve bu hastalıklara karşı yegâne ilaç, birlik ve beraberlik ruhudur. Bağımsızlığın da dayanağı olan birlik ve beraberlik, en fazla *tenasüd,* toplumsal dayanışma üzerinden vaaz edilmiştir. Toplumsal dayanışma; *kardeşlik, eşitlik, başkasına zarar vermemek, küs ve dargın kalmamak, başkasına faydalı olmak,* vs, ile somutlaştırılmıştır.[514] Kemalist Korporatizm'inin de en önemli kavramı olan tenasüd, hutbelere, *Müslümanlığın ruhu olan vahdet ve kardeşliğe* aykırı düşmemek şeklinde yansımıştır. Bu anlamda toplumsal dayanışma, Ziya Gökalp'in belirtiği gibi yukardan aşağıya doğru mecburi vazifelerle bireyleri, toplumun kopmaz uzuvları yapmıştır. Böylece bireylerin dayanışma üzerinden hem kontrol altına alınarak uysallaşması hem de ıslah edilerek medenileştirilmesi imkânı bulunmuştur.[515] Toplumsal dayanışma, *mecburi bir vazife* olarak en fazla muhtaçlara, yetim ve öksüzlere yardım üzerinden dile gelmiş ve bu yardımlar, toplumsal aksaklıkların ıslahı meselesine bağlanmıştır. Örneğin; Öksüzlerin "*ıslahını düşünmek, talim ve terbiyelerine bakmak, ahlaklarının güzelleşmesine çalışmak; malları varsa korumak"* cemaatin sorumluluğundadır. Çünkü onların hem annesi hem babası olan toplum, bir ebeveyn gibi şefkatli ve merhametli davranarak onları talim ve terbiye etmelidir. Aksi takdirde bu gibi yardıma muhtaç insanlar, "*cemiyetin başına azim bir yük*" ve toplumu kemiren "*büyük bir bela*" olacaktır. Böylece suç ile sınıfsal ve sosyal örüntüler arasında ilişki de kurulmuştur.[516]

Erken Cumhuriyet döneminde, birlik ve beraberlik temasını merkeze alan hutbeler, adalet ve zülüm kavramlarına özellikle dikkat çekmiştir. Çünkü "*birlik ve beraberlik"* ve "*memleket ve milletimizin hayat, refah ve saadetinin yükselmesi"* adalete ilkesine ve bu ilke de "*hayatımız, malımız, ırzımız, şeref ve namusumuz, evimizin barkımız her türlü saldırıdan korunmuş*" olmasının teminat altına alınmasına bağlıdır. Hutbelerde adalete,

---

anlama geldiği üzerinden Türklüğün etnik anlama gelmediğini Müslümanlık anlamına geldiğini belirtir. Fakat bu tarihsel anlamda ve hutbelerde bazı örnekleri görüldüğü gibi Türlüğün dışlayıcı bazen asimilasyonist yönünü kapatmaz. Aynı zamanda Kara'nın öne sürdüğü sav, Türk tarih tezindeki "Türk olmakla" "Türküm demek" tartışması gibi asıl meseleyi görünmez kılmaya çalışır.
Kara'nın görüşleri için bkz.:

[514] Hatta hutbede konuşmayanların arasını yapmak için yalan söylemenin günah olmadığı belirtilmiştir: "Çünkü dargınlık, Müslümanlığın ruhu olan vahdete ve kardeşliğe aykırıdır." Akseki, **agm**, s. 400.

[515] Kansu, **agm**, s. 254. Taha Parla-Andrew Davison, **age**, s.34. 102.

[516] Akseki, "*Öksüzlere yardım Edelim",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 28. Akseki, "*Muhtaçlara Yardım",* **age,** Cilt I, s. 370. Akseki, "*Öksüzlere Yardım",* **Türkçe Hutbe**, s. 122-4. Akseki, "*Öksüzleri Himaye Etmek",* **age**, s. 127-8.

her insanın *tabii haklara* sahip olduğu ve bu haklarını kullanmakta herkesin müsavi olduğu ile değinilmiştir.[517] Yani modern hukuk içerisinde filizlenen tabii haklar kavramı, hutbelerde dini bir muhtevaya bürünerek "*[b]aşkalarının malına, namusuna ve haysiyetine saygı göstermek"* ile dile gelmiştir. Her bireyin yaşamı, haber alması ile özel alanın, izzet, haysiyet ve nefsinin korunması en temel haktır. Kişilerin temel kaynaklara ulaşma ve bunlardan yararlanması da liyakat, iltimas ve adam kayırma üzerinden bunlara eklenmiştir. Zaten; "*hak sahibini hakkından mahrum etmek, birinin hakkını elinden almak [...], borçlu olduğu vazifeleri yapmamak, işi ehline vermemek, emanete hıyanet etmek*" zülümdür ve zülüm de izmihlalin habercisidir.[518] Örneğin işi ehline vermemek, imam bağlamına şöyle sokulmuştur:

> "Emanete hıyanet edenin imanı noksandır. Millete ait işler de bir emanettir. Onları ehline vermemek de emanete hıyanettir. Üzerine aldığı bir görevi hakkıyla yerine getirmemek, hile yollarına sapmak, işe önem vermemek emanete hıyanettir. Allah'ın bu iki emrini tanımayan bir millet mümkün değil yaşayamaz. Hangi türden olursa olsun emanete hıyanet toplumu alt üst edecek kadar büyük kötülükler meydana getirir."[519]

Toplumu bir arada tutan, topluma *nizam ve intizam* veren hatta *dünyada her şeyin devam ve bekasını* sağlayan ve *şeylerin alt üst olmasını* engelleyen adalet, "*her şeyi yerli yerinde yapmak"* veya *"birşeyi mahalline koymak"* olarak tanımlanmıştır.[520] Bu bağlamda adalet, *toplumun menfaatine ait* işleri ve *vazifeleri ehline vermek, verilen vazifeleri tam* olarak yapmak*, hak sahibine hakkını* vermek, *borçlu olduğu içtimai vazifeleri* yapmak, *emanete* riayet etmek yani; *Allaha, kendi nefsine, ailesine ve çocuklarına karşı vazifelerini tam olarak* yapmaktır. Adaletin zıttı olan zulüm ise; *işi ehline* vermemek, *emanete hıyanet* etmek, *millet malına tecavüz* etmek "*efradı milletin dişinden tırnağından artırıp vermiş olduğu paraları korumamak, onu çalmak*" ve "*Allaha, kendi nefsine, ailesine ve çocuklarına karşı vazifelerini tam yapmamak*" anlamına gelmektedir.[521] Zülüm "*insanlar*

---

[517]"*Adalet demek, her ferdin hukukunu tanımak, hiçbir kimseye zarar vermemektir. Öyle ise, başka insanların hayatına kendi hayatımız gibi hürmet etmek, şahsına suikastta bulunmamak, bizim için önemli dini bir görevdir".* Akseki, "*Cana Kıymanın Ağır Cezası",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 400.
[518] Akseki, "*Zulmün Sonu",* **age**, s. 190.
[519] Akseki, "*Emanete Riayet",* **Türkçe Hutbe**, s. 186.
[520] Akseki, "*Zulmün Sonu",* **age**, s. 189.
[521] Akseki, "*Zulmün Sonu",* **age**, s. 189. Akseki, "*Yalan Yere Şehadetin Rüşvetin İçtimai Zararları",* **age**, s. 182-3. Akseki, "*Adalet ve Müsavat",* **age**, s. 164-5. Akseki, "*Emanete Riayet",* **Türkçe Hutbe**, s. 186-7. Akseki, "*Ebanı Cinsimize Hürmet ve Muamenet",* **age**, s. 119.

ve milletler için amili felaket ve izmihlal" olduğu için kesinlikle kaçınmak gerekir. Devlet mekanizmasında yönetici olan elitlerin ise özellikle zülümden kaçınmaları vaaz edilmiştir.

Son olarak her ne kadar Milli Savunma ve Milli Güvenlik hutbelerinde daha detaylı ele alınsa da Birlik ve Beraberlik hutbelerinde geçmiş ve tarih algısına kısaca bakılabilir. Modern ulus devlet, tarihsel bir birliktelik, ortak bir payda veya yekpare bir özün tasarımı için geçmişe ihtiyaç duyar ve onu işlevsel bir şekilde kullanır. Hutbelerde üretilecek vatandaşlardan rıza devşirmek içi geçmiş, Türklük veya Osmanlılık referansıyla kurulmamıştır. Yani Erken Cumhuriyet hutbe muhtevalarında, dönemin Türk Tarih tezinin izi veya Osmanlı Tarihine dair anlatılar çok yer almaz. Hutbelerde tarih daha ziyade Asrı Saadet dönemine referansla kurgulanmıştır. Akseki'nin II. Meşrutiyet İslamcılarından biri olduğu göz önüne alınırsa, bir altın çağ olarak Asrı Saadetin sunulması anlaşılır olur. Anakronik bir şekilde dönemin sosyal, ekonomik, hukuksal ve siyasal çerçevesi, hatta Cumhuriyet iddiasının ve rejiminin kendisi, Peygamber döneminden miras alındığı iddia edilmiştir: "*Aziz dinimiz bugünün cumhuriyet prensiplerine istinad eden hak, adalet, müsavat mefhumlarını bundan on üç asır evvel ortaya koymuştur*."[522] Bu anlamda en büyük *inkılapçı*, İslam Peygamberidir. Çünkü hem cahiliyenin köhne sistemini yıkarak insanlık tarihinin ancak *on bir buçuk asır* sonra eriştiği "*hukuku beşer beyannamesi*" (İnsan Hakları Beyannamesi) fikrini meydana getirmiş; hem de *hak ve vazife duygusu, adalet nimeti, müsavat* zevkinin tam olarak yaşanılan yegâne dönemini pratikleriyle göstermiştir.[523]

Hülasa birlik ve beraberlik hutbeleri, toplumu, Gökalp düşüncesinin anahtar kavramı olan tenasüd temelinde kurgulamıştır. Toplumsal dayanışma için ise en fazla değinilen başlıklar; adalet, zülüm, nifak ve tefrika olmuştur. Toplumsal dayanışma için toplumun, kardeşlik söylemine binaen birbirini gözetmesi ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmesi vaaz edilmiştir. Bununla beraber minberden "*Memleketin asayişini, huzurunu*" bozmaktan sakınmak ve" İslam *milletinin saadetine çalışmak, milletimizin varlığını devam ettirmesi için lazım gelen maddi ve manevi kuvvetleri temine gayret*" etmek nasihatleri sıkça

[522] Akseki, "*Yalan Yere Şehadetin Rüşvetin İçtimai Zararları",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 182.
[523] Akseki, "*Adalet ve Müsavat",* **age**, s. 164-5.
Dönemin İslamcılarının zaman ve tarih mefhumunu nasıl anlamlandırdığı ve bir altın çağ olarak Asr-ı Saadeti nasıl kurguladıkları için bkz. Kara, **Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, s. 86-95.

yapılmıştır. Bu aynı zamanda Ekonomi ve emek konusuna geçmeye imkân vermiştir. Yani, *Dünya asıl Müminin* olduğu için birlik ve beraberlik içerisinde yekpare olmak gerekmekte ve bu yekpareliğin *dirlik ve düzen içerisinde* sürmesi için de "*ölmiyecekmiş gibi dünyaya sarılmalı, yarın ölecekmiş gibi de ahiret için çalışmalı"* denilerek ekonomi ve emek meselesine geçilmiştir.[524] Çünkü birlik ve beraberlik ancak *memleket ve milletin refah ve saadetinin yükselmesi* ile mümkün olacak, güçlenecek ve süreklileşecektir. Birlik ve Beraberlik hutbelerinde, toplumsal dayanışma bu yüzden sürekli ekonomi ve çalışma meselesi ile birlikte ele alınmıştır:

> "Cenabı Hak Kuranı Keriminde buyuruyor ki "Allahın sana verdiği kuvvetlerle ahiretini ara, ahiretini mamur etmek için çalış, üzerine farzolan ibadetleri güzelce yap. Fakat dünyadan nasibini de unutma. Dünya için de çalış, sana vermiş olduğum kuvvetle, akıl, fikir, irade ile mal ile dünyanı da mamur et. Allah sana nasıl ihsan etmişse sen de ihsan et. Allahın kullarına, din kardeşlerine, hısım ve akrabana iyilik yap. Verdiğim nimetlerin şükrünü böylece eda et. Bir de sakın yeryüzünde- bizzat, yahud bilvasıta fesad çıkarmıya çalışma, insanların düzenini bozma. Muhakkak bil ki Allah karıştıranları sevmez."[525]

3.4.3. Terakki, Tekâmül ve Tasarruf: Emek ve Ekonomi

Erken Cumhuriyet dönemi hutbelerinde toplum tasarımının anahtar kavramı olan birlik ve beraberlik, terakki ve tekâmül kavramları ile desteklenip ekonomi ve emek meselesine bağlanmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde sermaye birikimine olan ihtiyaç, iş gücüne olan sıkı bağlılık, nüfus hareketliliği ve nüfusun temel ihtiyaçlarının giderilmesi gibi etmenler göz önüne alındığında, elitlerinin ekonomi ve emek meselesine fazlaca önem vermesi beklenir. Erken Cumhuriyet hutbe yazarı Akseki'nin bu etmenlere kulak kabarttığı, ekonomi ve emek mevzusunu, İçtimaiyat-İktisadiyat başlığı altında en fazla işlenen konu yapmasında görülür. Cumhuriyetin ilk Türkçe hutbe mecmuasının dokuz müstakil hutbesinin ana gündemi, ekonomi ve emektir. Bu hutbelerden beş tanesi daha ziyade İslam'da çalışmanın, tasarrufun, zenginleşmenin, sermaye biriktirmenin önemi;

---

[524] "Dünya asıl Müminindir. Dünyasını mamur etmiyen bir insan, ahiretini de mamur edemez [...]Ticaretle, ziraatle, elindeki hüneri ile para kazanıp nafakasını çıkarmak her müslümanın üzerine farzdır [...]Dünya ve ahiretimizi mamur etmiye çalışmak şahsı vazifemizdir." Akseki, "*Dünya ve Ahiret İçin Çalışmak, Fesat Çıkarmamak",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 37.

[525] Akseki, **age**, s. 37-8.
Bu hutbe, iki Hutbe Mecmuasında aynı isimle ve çok az bir değişiklikle yer almıştır. Akseki, "*Dünya ve Ahiret İçin Çalışmak, Fesat Çıkarmamak",* **Türkçe Hutbe**, s. 172-3.

tembelliğin, miskinliğin, borca batmanın ve ataletin; yani geride kalmanın zararları ve bunların İslam'da yasaklanması üzerinedir. Terakki ile tekâmül ve israf ile tasarruf kavramları merkezinde işlenen bu hutbeleri, ziraat, ticaret, zanaat gibi kamusal anlamda ekonomik girişim ve yatırım meselesini ele alan dört hutbe izlemiştir. 1936 yılına gelindiğinde Akseki, emek ve ekonomi hutbelerini artırarak on yedi müstakil hutbeye çıkarmış ve bu hutbeleri de hem yeni döneme göre revize etmiş hem de içeriklerini zenginleştirmiştir. Fakat bu sayı, oransal olarak önceki mecmuanın gerisindedir. * Bu durumun ana nedeni daha önce belirtildiği gibi halkevlerinin açılması ve belki de Akseki'nin iddia ettiği gibi *birçok fabrikanın* zaten açılmış ve sermayenin belli bir birikime gelmiş olmasıyla ilgilidir. 1936 tarihli hutbe mecmuasının emek ve ekonomi hutbelerinin sadece dört tanesi; ziraat, tarım, ticaret, zanaat gibi sektörel anlamda yatırım ve girişimlere özendirme amacı taşıdığı görülür. Fakat mecmuadaki on beş müstakil hutbe; birikim, sermaye, çalışma, emek, tasarruf, israf, gelir-gider dengesi, tembellik, miskinlik, borç, harcama gibi kavramlar çerçevesinde ele alınmıştır. Ayrıca bu sayı, önceki mecmuadaki bu kavramlara odaklanan hutbelerin nerdeyse dört katıdır. Bu, 1930'ların ekonomik krizleri ve kriz koşullarının hutbelere yansıması olabilir.

Ekonomi ve emek meselesini işleyen hutbelerin temel kavramlarını analize geçmeden önce, dönemin düşünsel atmosferine bağlı olarak zaman, mekân ve insan kavramlarının; terakki ve tekâmül üzerinden ekonomi ve çalışma meselesine nasıl bağlandığına hızlıca göz atılabilir. Hutbelerde kâinat olarak çerçevelendirilen evren, yani bütün varlık alemi, insana göre ve insan için dizayn edilmiştir. Bu anlamda sadece dünya değil evrendeki *"[h]er şey insanın hayrı her şey insanın faydası ve rahatlığı için yaratılmıştır."*[526] İnsanın faydası ve rahatlığı için yaratılan bu "*her şey*" kendi doğalarına uygun olarak özlerine "*doğru durmadan, dinlenmeden yürümektedir*." Bir *âdeti İlâhiyye* olan bu *hükmü umumi*yeye, bütün evren esirdir ve bu yüzden en küçük madde bile kendi vazifesini

* *Türkçe Hutbe* mecmuasında toplam elli bir müstakil hutbe olduğu göz önüne alınırsa; dokuz hutbe, toplam hutbelerin yaklaşık %17'sine denk gelir. *Yeni Hutbelerim*'de ise toplam yüz elli bir müstakil hutbe vardır. Bu konuya ayrılan on yedi hutbe ise ancak toplam hutbelerin %11'inedenk gelir.

[526] Hutbede ayrıca Allah'ın her şeyi çalışmaya bağlı kıldığı ve tüm kâinatı ona göre dizayn ettiği belirtilmiştir. Örneğin geçeler dinlenmek gündüzler de çalışmak için yaratmıştır. O yüzden geceleri iyice istihbarat edip gündüzleri rızkın peşinde koşmalıyız. Akseki, "*İslam Dininde Çalışmanın Kıymeti*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 143-4.

durmadan yerine getirmektedir.[527] Yani insan merkezli kâinattaki her zerre, kendi vazifesini yerine getirmek için durmadan devinim halindedir. Bu vazifeleri insana hizmet için değilse de insana göre ayarlanmıştır. İnsan, aklı ve iradesi hasebiyle "*bütün mevcudatın üstünde ve bütün kâinatı kendisine tabi kılacak surette*" yaratılmıştır. Hatta "*[a]kıl sayesindedir ki insanlar Allaha muhatab olacak derece yükselmişlerdir."* Bu yükselme, insanları bütün varlık âleminden ayırır. Yani aklı ve iradesi sayesinde insan bütün âlemin merkezine yerleşir.[528] Akıl ve irade verilen insan, mühmel ve başıboş da bırakılmamış; vazifelerle çerçevelenmiştir. Fakat insanın bu vazifelerini bilmesi, yine aklını kullanması, yani aklını, ilme dönüştürmesi sayesindedir.[529]

Toplumu görmeye odaklanan hutbelerde akıl, bir hikmeti, bir tasavvur biçimini idrak etmenin kendisini imlemekten ziyade; daha çok terakki ve tekâmül çerçevesinde işlevsel ele alınmıştır. Yani insan, tanrının kendisi için yarattığı dünyayı aklı sayesinde bilmekte ve bu yüzden akıl hem insan ile diğer varlıklar hem de insan ile insan arasında hiyerarşiler oluşturmaktadır. Hutbelerde "*aklın meyyalarından biri*" olan ilim, bir başka deyişle bilginin yurdu olan akıl, "*[f]erdlerin ve cemiyetlerin ilerlemesi ve yükselmesini*" sağladığı için önemlidir. Böylece ilim, terakki ve tekâmül için gerekli olan *teknik bilgiye* dönüşmüştür.[530] Yani hutbelerde ilim, daha çok teknik olarak faydalı bilgi demektir. Milletlerin yükselmesi için çok faydalı olan bilime, zaten "*[d]inimiz bizi daima ilerlemeye, daima gelişmeye sevk*" ettiği için önem vermelidir. Bu anlamda ilim, Müslümanın yetik malıdır ve onu öğrenmek her Müslüman erkek ve kadın üzerine farzdır.

---

[527] Akseki madde dahil yaratılmış her şeyin kendi yaratılış gayesine, vazifesine esir olduğunu belirtir. Bu yüzden kâinattaki her şey "madde bile hareketin esiridir ve hepsi durmadan vazifesini yapmakta, hepsi gayesine doğru durmadan, dinlenmeden yürümektedir." Akseki, "*Beşeri Vazifemiz*", **age**, s. 164.

[528] Akıl hem ilim hem irfanın hem de dinin bilinme nedenidir. Akseki Tanrının bile akıl sayesinde bilindiğini belirtir. Bu yüzden ". Binaenaleyh aklın rütbesi ilmin ve dinin de üstündedir. Akıl sayesindedir ki insanlar Allaha muhatab olacak derece yükselmişlerdir." Akseki aklı olmayanın dini de olmadığını belirtir. Akıl insanlar arasındaki hiyerarşiyi de belirler, hatta aklı olmak son kertede cennete gitme nedenidir. Bu hutbede akıl, nefsin karşısında konumlanarak irade anlamında da kullanılmıştır. Akseki, "*İslam Dininde Aklın Payesi*", **age**, s. 332-3.

[529] "Yer ve gökte ne varsa hepsi insanların faydalanması için" yaratılmıştır. Akseki, "*Herkes Kazancına Bağlıdır",* **Türkçe Hutbe**, s. 84.

[530] "Dünyada ilimsiz hiçbir sahada ne ilerleme ne de yükselme olamaz. İnsanı bozuk düşüncelerden, hurafelere kapılmaktan alıkoyan, insan ruhunu ihtiras ve helecan gibi fena hallerden koruyan, ancak ilimdir, ilme dayanan muhakeme ve düşüncelerdir." Beden için "gıda ne ise, ruha göre de ilim odur." Akseki, "*Müslümanlıkta İlmin Payesi*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 337.

Bilim, ilerleyip "*medeni milletler seviyesine*" çıkmanın yegâne yolu olduğu için onu aramak ve öğrenmek hem dini hem de dünyevi bir vazifedir.

Tekrar etmek gerekirse hutbelerde insan merkezli bir kâinat tasavvur edilmiş ve insan, aklı ile bütün mevcudattan ayrılmıştır, hatta zaman zaman ojenik bir şekilde akıl, milletler arasında hiyerarşiler kurmuştur. Bilgi ise hikmetten farklı olarak daha çok aklı zenginleştiren, hayatı kolaylaştıran, faydalı teknik bilgi anlamına gelmiştir. Akıl, idrak ve bilgi bu anlamda insanın, kendisini ve kendisi için yaratılmış kâinatı keşfetmesi, bir bakıma doğayı *sömürmesi* ve ondan maksimum faydalanmanın yolunu bulması için kümülatif, ilerleyen, büyüyen ve sistemli olan teknik bilgidir. Bu bilgiyi almak, öğrenmek ve ondan faydalanmak dinimizin bir gereğidir. Çünkü İslam; *her işte mükemmeliyetin esbabını araştırmamızı, terakkiyi ve tekamülü* emretmiştir: *"Terakki ve tekâmül ise en iyi, en yeni ve en faydalı şeyleri kabul etmekle olur".*[531] Yani hutbelerde ilim, çoğu zaman ilerlemek ve yükselmek için teknik bilgiye indirgenmiştir. Tam da noktada aklını kullanmakla, gayret etmek, çalışmak ve çabalamak meselesi devreye girmiştir. Çünkü Allah, "*akıl, irade, ihtiyaç sahibi olarak yarattığı insanlara" verdiği nimetleri bir yaratmamış* onları *"gayret ve çalışma kanununa*" bağlamıştır.[532] Bu kanun hasebiyle çalışıp çabalayanlar ilerler, tembellik yapıp atalete saplananlar da geride kalır:

> "...Ey Müslümanlar herkes bizi geçmiş, elalem bizden pek çok ileri gitmiştir. Biz gaflet uykusuna dalmışız, mihnet, meşakkat içerisinde bunalmış kalmışız, lakin fırsat henüz elden gitmemiştir. Hemen silkinip kalkmak, bizi geride bırakanlara koşup yetişmek kabildir. [...] Bize düşen ne yapıp yapıp alemden geri kalmamaktır. Bu da boynumuza borç olan pek büyük bir ibadettir. Şimdi bizi böyle bu kadar büyük işler bu kadar büyük vazifeler beklerken nasıl olur da bir takım adi günahlarla avunup dururuz. Nasıl olur da miskin miskin yatar uyuruz. [...] Kalkın ey Müslümanlar, kalkın. Allah'ın büyük emirleri var. Peygamberin başlamış olduğu büyük büyük işler var. O emirler ve o işler hep sizi bekliyor! Durulacak zamanda değiliz. Fabrikalar açılacak, şimendiferler yapılacak, madenler çıkarılacak. Kırlar, ovalar, dağlar, dereler bu halde kalmayacak! Hepsinden altın akacak, milletin yüzü gülüp selamete çıkacak."[533]

1927 yılına ait olan bu cümleler, dönemin İslamcılarının İslam'ın, "*cehli, ataleti hele geriliği hiç*" sevmediği, dolayısıyla terakki ve tekâmüle engel olmadığı, tersine onu

[531] Akseki, "Ziraat", **age,** s. 354.
[532] Akseki, "*Çalışan Mükâfatını Görür*", **Türkçe Hutbe**, 8-9.
[533] Akseki, "*Bayram Haftası",* **age,** s. 257-8.

emrettiği fakat Müslümanların atalete ve tembelliğe saplanarak özlerini unuttukları ve bu yüzden geride kaldıkları söyleminin bir yansımasıdır.[534] Müslümanların tekrar ilerlemesi için önce uyanıp silkilmeleri daha sonra tembellik yapmadan sıkıcı çalışmaları gerekmektedir. Bununla birlikte Ekonomik terakki ve tekâmül için üretimi artıran yeni yöntemleri benimsemek, gençlere ve çocuklara en modern teknik bilgiyi öğretmek, onları günün teknolojisine göre yetiştirmek ve geleneğe, adet ve göreneğe körü körüne *saplanıp* kalmamak gerekmektedir: "*Çünkü dinimiz terakkiyi, tekamülü emrediyor. Terakki ve tekâmül ise en iyi, en yeni ve en faydalı şeyleri kabul etmekle olur."*[535] Terakki ve tekâmül ise liberal düşüncenin rekabet kavramı üzerinden açıklanmıştır.[536] *Hayat ve faaliyet dini olan İslam* rekabeti helal sınırları içerisinde görmüş hatta *ilerleme ve gelişmenin* ancak rekabetle meydana geldiği için onu övmüş ve emretmiştir. Zühtü, tembelliği, miskinliği ve ataleti de rekabeti, dolayısıyla terakkiyi engellediği için yermiştir. Bu yüzden Müslümanlar dinin bir gereği olarak sürekli çalışmalı, sermaye biriktirmeli yani zenginleşmenin yolunu aramalıdır. Zaten Peygamber, "*hiç ölmeyecek gibi çalışmak, yarın ölecek gibi ibadet etmek lazım*" ve boş oturup hiçbir iş yapmayanların öte dünyada "*türlü azaplar"* çekeceklerini belirtmiştir ve bunlar, İslam'ın hayat ve faaliyet dini olduğuna örnektir.*[537]* Zenginleşmek, sermaye biriktirmek bireysel bir mesele de değildir. İslam, birlik ve beraberlik çerçevesinde zenginleşme hedefine odaklanmak ona doğru hamle yapmak gerektiğini belirtmiştir. Çalışmayan, tembel tembel oturan insanlar, toplumun başına yük olurken, zenginleşen insanlar itibarı ile toplumda saygı kazanır. Dolayısıyla zenginleşen milletler itibar kazanırken tembel tembel yatan milletler fakirleşip insanlığa

[534]İslam ne bazı dinler sadece dünyalığı, çalışmayı ne de bazı dinler gibi züht ve tembelliği vaaz etmiştir. İslam hem kanaatkâr hem de birikim yapmayı birlikte vaaz ederken çalışmanın önemine sürekli vurgu yaptığı belirtilmiştir. Akseki, "*Müslümanlık Hayati Bir Dindir*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 154.

[535]Kâinatın bir kuralı olan değişime ayak uydurarak teknolojimizi, kullandığımız alet ve edevatı ve dolayısıyla ziraat ve zanaatlarımızı zamana uydurmalımız. Bu yani ilerleme, gelişme ve zamana ayak uydurma İslam dininin bir gereğidir. İslam "medeni milletler seviyesine" çıkmayı emrediyor ve bizi ilim öğrenmeye sevk ediyor. "Çünkü semaya da karaya da, denize de, yeraltına da ilim ve sanat ile ulaşılabilir. Bunlar vatanımızda yetişmezse o zaman biz devletimizin kaynaklarını bilemeyiz. O zaman da perişan oluruz." Akseki, "*Ziraat*", **age,** s. 353-4.

[536] Bireyler gibi cemaatler de "*rızkını aramak için kazanç yollarında yürürken bir rakip*" ile karşılaşması olasıdır. Bu "*rekabettir ki insanları say ve mücadeleye ve böylece terakki ve tekâmüle*" sevk ediyor denmiştir. İslam bu Rekabeti, tamamen meşru görmüş ve buna fazilet biçmiştir. Akseki, *"Fertlerinde Cemiyetlerin de Hayatı Mücahede ile Kazanılır*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 502-3.

[537]Hiçbir iş yapmadan boş boş oturanlara Peygamberin selam dahi vermediği belirtilmiştir. Akseki, "*Herkes Kazancına Bağlıdır*." Akseki, **Türkçe Hutbe**, s. 83-5.

yük olurlar. Bu bağlamda bireysel zenginleşme de yekpare ve sentetik olan *milletin yükselmesnine* hizmet eder:

> "Çünkü bir milletin zengin olmasında o milleti teşkil eden ferdlerin şahsi tasarruflarının çok tesiri vardır. Millet efradı, kazandıklarının bir kısmını biriktirir irker ve tasarruf ederse o milletin serveti çoğalır, itibarı yükselir, kuvvet ve kudreti, başka milletler arasında şeref ve itibarı artar. Böylelikle millet de efrad da refah ve saadete kavuşup yaşayışı ve geçinmesi iyileşir."[538]

Bu hutbelerde en fazla değinilen konu kesinlikle *çalışmaktır.* Hutbeler, çalışmanın bir ibadet olduğu, hatta *"[k]endi nafakasını, çoluk çocuğunun nafakasını çıkarmak, dinine, milletine, vatanına faydalı olmak için çalışıp para kazanmak her Müslümanın üzerine farz"* olduğu sürekli vurgulanmıştır. Bu farzı yerine getirmeyen *tembeller*, hem bu dünyada hem öte dünyada muhakkak cezasını görecektir.[539] Hutbelerde çalışmak ne denli övülmüşse tembellik de o kadar; **"***[b]ütün bedeni kuvvetleri zinde ve yerinde olduğu halde çalışmayıp halkın arkasından geçinmek istiyenler, heyeti ictimaiyenin tufeylileri*" yani asalakları gibi ithamlarla yerilmiştir.[540] Hutbelerde çalışmak bir ibadet olarak yerini alırken kazanılan parayı biriktirmek; *"meşru bir surette para kazanmıya, mal ve mülk sahibi olmağa çalışmak her müslüman için hem dini, hem de milli ve içtimai bir borç"* olduğu şeklinde teşvik edilmiştir.*[541]* Böylece çalışma meselesine, sırasıyla israf yapmamak, tasarruf yapmak, borç yapmamak, gelir-giderini dengelemek, para biriktirmek, zenginleşmek ve onu sermayeye çevirmek nasihatleri eşlik etmiştir. 1930'ların ekonomik kırılganlığı, borç yapmamak, gelir ile giderini denkleştirmek, israf yapmamak ve özelikle tasarruf yapmak üzerinden hutbelere şöyle yansımıştır:

> "İçinde yaşadığımız bu devrin vasfı mümeyyizi de (iktısad ve tasarruf) dur. Hiç şüphesiz yarının tarihi de bu devri "iktısad ve tasarruf devri" diye yazacaktır, en nazik bir devir diye gösterecektir. Bugün iktısadi hayatın şimdiye kadar görülmedik, duyulmadık çetrefil tecellilerine şahid oluyoruz. Bugün her millet, kendi milli servetini korumağı düşünüyor. Her milletin kalbi, en hassas bir ibre gibi bu nazik nokta üzerinde mütemadiyen titreyip duruyor. Bunun için servet, ferdi olmaktan ziyade ictimai bir varlık olarak kabul ediliyor. Servetin gayesi ammenin refahı, memleketin umran ve itilas olduğuna göre ictimai bir

[538] Akseki, "*Buhul ile İsraf Arasında İtidal ve Tasarruf*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 204.
[539] "Dünyada çalışan kazanır ve çalıştığının karşılığını alır. Çalışmayanlar da tembelliğinin cezasını muhakkak görür." Akseki, "*Herkes Kazancına Bağlıdır*", **Türkçe Hutbe**, s. 83-4.
[540] Akseki, "*Buhul ile İsraf Arasında İtidal ve Tasarruf*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 204.
[541] Akseki, **agm,** s.204-5.

> kıymet olması çok doğrudur ve milli servette ferdlerden ziyade devlet alakadar bulunur. Bunun içindir ki hükumetimiz milli servetimizi, idhalat ve ihracatımızı müvazeneli tutmak için son derece hassas bulunuyor, titiz davranıyor."[542]

Görüldüğü gibi dönemin Devletçilik ilkesi bile, servetin ferdi değil de içtimai olması üzerinden hutbelere yansımıştır.[543] Yani tasarruf yapmak, gelir ve giderini dengelemek ve para biriktirmek bireysel değil milli bir meseledir ve bu yüzden tasarruf, bir vatandaşlık görevidir. Aslında bu sözler, milleti yekpare bir bütünlüğün içerisine sokan *birlik ve beraberlik* meselesinin uzantısıdır. Bu anlamda sermaye, bir bütün olarak milli olanla ilgilidir. Böylece Kemalist korporatizm, ekonomi hutbelerinde *gelişme, büyüme ve yükselme* nidalarıyla toplumu, yekpare ve milli bir servet üzerinden tahkim etmeye, diğer milletlerin milli servetleri ile yarışmaya ve onlara yetişip hatta onları geçmeye çağırır. Hutbelerde "*Bir milletin bütün içtimaî unsurları cemiyetin varlığı, cemiyetin şeref ve namusu, cemiyetin istiklâl ve itilâsı için birden harekete geçerse, elbirliği, fikir ve vicdan birliği ile*" çalışırsa ancak diğer milletlerin zenginliğini yakalayacağı aksi takdirde diğer Milletler tarafından yutulacağı, mahvolacağı ve inkıraza uğrayacağı belirtilmiştir.[544] Bu anlamda hayat, bir mücadele sahnesidir. Çok çalışan, mücadeleye sarılan, rekabet eden ve sürekli yenilik arayan başarılı olur. Bu yüzden Müslümanlar çok çalışmalı, *İslam'ın meşru ve fazilet* olarak gördüğü rekabetten kaçmamalı ve bu rekabet için de mamulün, malın, üretimin veya bunların ticaretinin en iyisini yapmalıdır. Böylece yekpare bir bütün olan millet, diğer milletlerle rekabet ederek sermaye biriktirecek, zenginleşecek, huzur ve saadet bulacaktır. Fakat bunlara erişmenin ilk yolu milletçe disiplinli bir şekilde çalışmak,

---

[542]Hutbede "Devletin iktısadi her" politikası "ancak ferdlerin, ailelerin tasarrufkar davranmaları ile tam feyzini" verebildiği belirtilmiştir. Zaten Türk Milletinin dini ve milli terbiyesi ve tarihsel aklı tutumlu olmayı nasihat etmiş kazancı ile masraflarını örtüşmesini salık vermiştir. Akseki, "*Buhul ve İsrafın Mazarratı, İktisad ve Tasarrufun Ehemmiyeti(I)"*, **age,** s. 190-4.

[543]Akseki bu politikaların gerçekleşmesini "demir bir el" e bağlamıştır. Yani refah ve saadet içinde yaşamak için "ferdi ve içtimai istidad" şarttır. Akseki, **age,** s. 193-4.

[544]Akseki doğal bir kanun olan bu durumu şöyle detaylandırmıştır: "Bir milletin bütün içtimaî unsurları cemiyetin varlığı, cemiyetin şeref ve namusu, cemiyetin istiklâl ve itilâsı için birden harekete geçerse, elbirliği, fikir ve vicdan birliği ile çalışırsa o cemiyet kendi yurdunda refah ve saadet içinde şerefile yaşıya bilir. Yoksa mahv ve inkıraz muhakkaktır." Akseki, *"Fertlerinde Cemiyetlerin de Hayatı Mücahede ile Kazanılır*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 502-3.
Akseki solidarist korporatizmi, bir milletin "hayat savaşında muvaffak" olmasının diğer milletlerle "yarış" edebilmesinin ve haklarını koruyabilmesinin yegâne yolu olarak göstermiştir. Aksi takdirde millet, "başka milletler tarafından yutulmaya" mahkûm olur. Akseki, "*Buhul ve İsraf Arasında İtidal ve Tasarruf*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 204

borç yapmamak, gelir ve giderini dengelemek, israf yapmayıp, tasarruf yapmaktır. Bunlar hem milli bir borç hem de dini vazifedir.

Hutbelerde çok ve verimli çalışmak, kazandığı parayı saklamak ve tasarruf etmek, sermaye biriktirmenin yolları olarak sunulmuştur. Paralarını "*kasalarda, bankalarda saklayıp da Allah yolunda milli yardımlardan yüz çeviren"* insanlar ise cehennemde *alınları böğürleri dağlanacağı* ve *türlü türlü elem, ızdırap ve azap* çekecekleri belirtilmiştir.[545] Yani cemaat biriktirdiği parasını *"memleket ve milletimizin refahına, saadetine, yükselmesine"* harcamalı, hatta sadece parasını değil "*aklımızı, fikrimizi, irademizi, ilmimizi, servetimizi, nüfusumuzu, elhasıl her şeyimizi bu yolda*" sarf etmelidir. Çünkü hem dini bir vazife hem de milli bir borç olan "*Vatanın saadet ve selâmetine, milletin itilâsına elbirliği ile çalışmamız*" gerekmektedir.[546] Hutbelerde biriken paraları kasalarda tutmayıp milli yatırımlara sarf eden ürünleri almak da cemaatin görevidir. Çünkü yerli malı almak memleketin büyümesine, yükselmesine ve zenginleşmesine katkıdır. Bu anlamda cemaat: *"Yerli malından başkasına, hele moda denilen aldatıcı şeylere asla heves"* etmemelidir.[547] Yerli malını almaya teşvik aynı zamanda yerli malı üretilmesine teşviktir. Yani biriktirilen paralar ile yatırımlar yapılmalı, bu yatırımlar ile yerli mallar üretilmeli ve nihayetinde çarşı pazarda bu yerli mallar satılmalı ve tüketilmelidir:

> "Yazık ki son asırlarda elimizdeki hünerleri kaybetmiş ve böylelikle iğneden ipliğe kadar herşeyimizi başka milletlerden almağa başlamışız. El yapıyor, biz de onlardan yüksek fiatlarla alıyorduk. Bizden yünü alırlar, pamuğu alırlar, tiftiği alırlar, sonra hünerleri sayesinde bin kat pahalıya yine bize satarlardı. Bu, bir millet için ne acı birşeydi. Fakat Allaha şükürler olsun, şu on sene içinde biz de derlenip, toplandık, birçok fabrikalar kurduk. Bugün memleketimizin muhtelif yerlerinde şeker fabrikalarımız, kumaş ve hertürlü ihtiyacımızı karşılıyacak birçok fabrikalarımız vardır. Aziz milletimizin yüksek zekâsı, asil dehası işlemiye başlayınca acaba neler yapmaz! İşte nümunesi görülüyor. Bakınız, hüner, marifet gibi devlet, saadet var mı? Elbiseni başkaları dokusun, kullandığın silahı başkalari yapıp satsın, sonra da ben yaşıyacağım de! Böylelikle insanı yaşatmazlar. Kışın soğuğundan, yazın sıcağından, düşman hücumlarından korunabilmek için san'at lazımdır. Bunu iyi bilelim de yaşamak için ne lazımsa hepsini kendi memleketimizde ve kendi elimizle yapmağa çalışalım. Çocuklarımızı hüner sahibi yapalım. Hem de zamanın

[545] İslam çalışmayı dini bir vazife olarak gördüğü ve çalışmayı emrettiği ve Peygamberin de "tasarruf eden, sıkıntı görmez" dediği eklenmiştir. Akseki, "*Buhul ve İsrafın Mazaratı ve İktisad*", **age,** s. 199-200.
[546] Akseki, "*Dünya ve Ahiret İçin Çalışmak Fesad Çıkarmamak Gerekir*", **age**, Cilt II. s. 37.
[547] Akseki, "*Buhul ve İsraf Arasında İtidal ve Tasarruf*", **age**, Cilt I, s. 205.

> bizden istediği gibi hüner sahibi yapalım. Zamanın ihtiyaçlarını karşılamıyan sanat ve hünerler işe yaramaz. Çünkü dünyada hiçbir şey durmaz, daima değişir."[548]

Son olarak Erken Cumhuriyetin her iki hutbe mecmuasında, *ticaret, ziraat ve hüner* adlı müstakil hutbeler nerdeyse hiç değişmeden yer almıştır. Başlıkları dahi aynı olan bu müstakil hutbelerin üç tanesi "*Ticaret*", iki tanesi "*Sanat ve Hüner*" ve iki tanesi de "*Ziraat*" meselesini işlemiştir. Bu hutbelerde bu iş kollarının neden önemli oldukları hem dini hem de dönemin ulusal söylemiyle minberden vaaz edilmiştir. Örneğin peygamberler mesleği olan ticaret, "*rızkın onda dokuzunu*" taşıdığı; ziraat ise İslam Peygamberinin "*rızkı toprağın derinliklerinde arayın*" dediği için önemlidir. Fakat hüner meselesine farklı olarak daha çok *tekâmül ve terakki* üzerinden yaklaşılmıştır. Hüneri, yani zanaatı "*dedesinden gördüğü gibi*" değil de zamanın gerektirdiği gibi öğrenmek ve onu geliştirmek gerekmekte; aksi takdirde *"vatanımızda yetişmezse [bu hünerler] o zaman biz devletimizin kaynaklarını bilemeyiz. O zaman da perişan oluruz. Çünkü sen bulamazsan bulanlar gelir ve bulurlar*" ve vatanımızı sömürürler. Öyleyse hüner, hem dönemin ruhuna uygun alım-satım ile Ticaret; hem de medeni milletler "*nasıl ekip biçiyorlarsa biz de öyle yapmalıyız*" ile ziraat hutbelerini biçimlendirmiştir.[549]

Sonuç olarak çalışma ve ekonomi hutbeleri, terakki ve tekâmül kavramları eşliğinde doğa-insan ilişkisine odaklanarak başlarken insanı, doğanın merkezine koymuştur. İnsan merkezli bu doğa anlayışı, insanın tabiatla kuracağı ilişkiye de yansımıştır. İnsan akıl sahibi olmakla tüm mevcudattan ayrılmış ve akıl, insanın hayatını idame etmesi için yaratılan şeyleri yönetmek anlamına yakındır. Akıl, bu hutbelerde insanın Tanrı ile muhatap olmasını sağlarken bile hikmet anlamına gelmez. Yani, insan Tanrıyı aklı ile kavramaz, Tanrıya da peygamberler aracılığıyla gönderilen dini sorgusuz sualsiz kabul etmesiyle ulaşılır. İlim ise; Tanrının insanlar için yarattığı kâinatı araştırmak, ondan yararlanmak ve bir bakıma onu sömürmek için üretilen teknik bilgi anlamına gelmiştir. Bu anlamda ilk resmi Türkçe hutbe mecmuasında en fazla kullanılan kavram; terakki ve tekâmül, *Yeni Hutbelerim'de* ise yükselme ve ilerlemedir. Bilgi, bu anlamda terakki ve

---

[548] Akseki, "*Sanat ve Hüner*", **age,** s. 343-4.

[549] Akseki, "*Ziraat*", **age,** s. 353.
"Tembel tembel oturup yeni üretme ve kazanç yollarını öğrenmeyen milletler geri kalmaya mahkûmdur. Bu yüzden medeni milletler gibi bilgi ve teknolojiye yatırım yapmalı onlar ekip biçmeyi öğrenmeli ve böylece ilerleyip gelişmeliyiz." Akseki, "*Herkes Kazancına Bağlıdır*", **age,** s. 414.

tekâmülün motoru olarak teknik bilgiye indirgenmiştir. Bu bilgiye ulaşmak için Müslümanlar, uykudan uyanıp ataletten silkinmeli; bu bilgiyi ulaşarak ilerlemeli, yükselmeli, zenginleşmeli ve medeni milletler seviyesine çıkmalıdır. Bunun olması için hutbelerde en fazla değinilen konu çalışmaktır. Çalışma meselesine, tasarruf yapmak, israf etmemek, gelir-giderini denkleştirmek, para biriktirmek, yatırım yapmak ve toplum olarak zenginleşmek meselesi eşlik etmiştir. Hutbelerde zenginleşmeye özellikle vurgu yapılmıştır. Zenginleşmek aynı zamanda millet olarak yükselip diğer milletlerle rekabet etmek için gereklidir. Bu yüzden millet olarak kenetlenip millî sermayenin artırılmasına çalışmak gerekir. Son olarak bu hutbelerdeki iddiaları güçlendirmek için kullanılan ayet ve hadislerin yanında çok fazla atasözleri (mesel) kullanılmıştır.

3.4.4. Sıhhat ve Nezafet: Kamu Sağlığı ve Hijyeni

Erken Cumhuriyet döneminde nüfus meselesi bağlamında üzerinde en fazla durulan konulardan biri, kamu sağlığı ve hijyenidir. Bu dönemde nüfus, bir zenginleşme aracı olarak görüldüğü için sadece nicelik anlamında bir *bollaşma değil*, nitelik olarak da zinde, güçlü ve sağlıklı bedenleri imlemiş ve rejimler, bunun üretimi için çeşitli politikalar geliştirilmiştir.[550] Bir birim olarak bedene ve bir tür olarak insana, insanın yaşam süreçlerine etkide bulunmak, onların içine sızmak ve o süreçleri yönetmek; hem nüfustan bilgi edinmek hem de o bilgiyi nüfusa uygulamak olan biopolitika; bedenin bakımı, temizliği, onu hastalıklardan; özellikle salgın ve bulaşıcı hastalıklardan korumasını hedeflemiştir. Kamu sağlığı ve kamusal hijyen politikaları bu anlamda nüfusu, siyasetin hem nesnesi hem öznesi konumuna getirmiş ve onu tıbbileştirmiştir.[551] Nüfusun tıbbileşmesi dolaysıyla siyasallaşması, bedenin anatomisine ve çoklu bedenlerin yönetimine, özellikle doğum, yaşam ve ölüm oranlarının ve bu oranlarla ilgili fenomenlerin bilgisine ve bunların yönetilmesine bağlıdır. Bu anlamda bir bilgi iktidarı olan biopolitikada, hekimlerin rolü, toplumu tıbbi bilgiler ve istatistiksel oranlarla normalleştirmektir. Bu normalleşme, söylemsel ve kurumsal pratikler üzerinden

[550] Yiğit Akın, **Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden terbiyesi ve Spor**, İletişim yayınları, İstanbul; 2004, s. 85-110
Arpacı Murat, "*Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde kamu sağlığı siyaseti ve ojenik"*, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımla**r, Bahar; 2014, Sayı 17, s. 314.
[551] Arpacı, **agm**, 219.

gerçekleşirken dinsel bir mecra ve biçim olan hutbelerle de keşişmiş, böylece dini bilginin ve dilinin içerisine sızmış; hatta bedene, yaşama, ölüme ve bunlarla ilişkili fenomenlere dair bilgiyi ve bilme biçemini dönüştürmüştür. Yani biopolitika, dini bilginin; beden, yaşam, yaşam süreçleri, ölüm, hastalık, sağlık ve bunların dolanımındaki fenomenlerin, hatta bunları tahayyül etme biçiminin içine sızmış ve onları akılcılaştırmıştır.[552] Tekrar etmek gerekirse sağlık-hastalık meselesini ele alan hutbeler, sadece tıp bilgisini yaygınlaştırmakla, modern tıp tekniklerini topluma iletmekle kalmamış; tıp dilinden konuşarak bu fenomenlerin normalleşmesine hem hizmet etmiş hem de bu normalleşmeyi dinsel tahayyülle hutbeler aracılığıyla bir biçimde eklemlemiştir.

Kamu sağlığı, kamusal hijyen ve üreme üzerinden cinsellik meselesine uzanan bu hutbelerde en fazla: yeni doğan bebekler ve çocukları tehdit eden salgın ve bulaşıcı hastalıklar, bu hastalıkların belirtileri ve bunlardan korunma yolları, risk faktörleri, bunlara karşı alınması gereken kısa ve uzun vadeli tedbirler ve bu hastalıklarla çevre arasındaki ilişki, çevrenin ıslah edilmesi gibi meseleler ele alınmıştır. Hutbelerde bu konular, sayı ve istatistikler eşliğinde normalleştirilmiştir. Aynı zamanda hutbelerde, yaşam ve ölüme dair tahayyül de tıp bilgisi eşliğinde akılcılaşmıştır. Ölüm ve yaşamın akılcılaşması da sadece bireysel bedeni normalleştirmemiş; yaşam alanı olan ev, köy, sokak ve şehirlerin hijyenine doğru uzanmıştır. Yani bu hutbelerde çevre, kamu sağlığı ve hijyeni bilgisi tarafından kuşatılmıştır. Bu bağlamda ana gündemi sağlık-hastalık olana hutbeler, kamu sağlığı ve hijyenini konu alan Erken Cumhuriyet yaygın mecmualarından biri gibi hazırlanmış ve bir bakıma öyle bir işlev görmüştür.[553]

Erken Cumhuriyetin ilk resmi Türkçe Hutbe mecmuasında "*hıfzıssıhha meselesi*" daha çok temizlik ve nezafet kavramları üzerinden ele alınmıştır. Bu konuya ayrılan dört

---

[552] Artık hayatta maddi bedenin sağlığı, "*ahiret mutluluğunun*" yerini almaya başlamıştır. Foucualt bu süreçte "*beden ve sağlık konusunda ruhban sınıfının ruhlar üzerinde kullandığına benzer güçlerle donatılmış bir tıp mesleği*" oluştuğunu belirtir. Yani "*hekimler, bedenin papazları*" olmuştur." Foucualt, **Kliniğin Doğuşu**, 2006, s. 53-54
Arpacı, sekülerleşme ile birlikte ölüm algısının akılcılaştığı, insanın ölüm ile olan ilişkisini tıbbi terimler içerisinde açıklamaya başladığını iddia eder. Arpacı, "*Foucualt, Biyopolitika ve Biotarih; Tarihsel Çalışma Alanları Olarak Tıp, Beden ve Nüfus*", **Vira Verita**, 2016/1, s.85.

[553] Arpacı, "*Hastalık, ulus, felaket: Türkiye'de frengi ile mücadele (1950-1950)*, **Toplum ve Tarih**, 2014, sayı 130, 66 şu hadis var, s.67 verem, kanser, frengi. Önleyici tedbirler nüfusun tamamını ilgilendiren, aşı s. 82.

hutbenin üç tanesinin ana konusu hijyendir. Temizlik, bedenden başlayarak, ev, sokak, köy ve şehirlerin temizliğine doğru uzanıp kamusal hijyene eklemlenmiştir. Sıhhat meselesini ele alan tek müstakil hutbe ise; modern tıp bilgisini, dönemin teolojik anlaşılışının içerisine sokarak onu dönüştürmüştür. Böylece "*Sağlığın Başı Temizliktir"* meselesi, mikropların zararları, onlara karşı mücadelenin meşruiyeti ve yöntemleri, hekimliğin önemi, erken teşhis, aşı, karantina, dezenfekte gibi daha karmaşık ve birbiriyle ilişkili konulara zemin hazırlamıştır. 1936 yılına gelindiğinde hutbe yazarı Ahmet Hamdi Akseki, bu konuya daha fazla eğilerek hutbe sayısını artırmış ve hutbeleri daha sistemli ve kapsamlı hale getirmiştir. Her ne kadar sadece on müstakil hutbe bu konuya ayrılmışsa da bu hutbelerin neredeyse her biri, üç müstakil hutbe uzunluğunda ve şeklinde yazılmıştır. Hatta bu hutbelerin neredeyse yarısı üç alt başlık altında yazılmış ve hatiplere bu hutbeleri üçe bölerek okumaları tavsiye edilmiştir. Bu hutbeler, kendi vücudunu korumanın dini bir görev olduğu, yani dinde kendi yaşamına son verme hakkı olmadığı gibi vücut sağlığına dikkat edip onu korumanın da vacip olduğu ile başlamıştır. Bedenin bakımı ile devam eden bu görevler, temizlik ve hijyen meselesine bağlanmıştır. Bireysel bedenin temizliği, *ahlak* ve *rızık* meselesi ile de ilişkilendirildikten sonra tüm bunlar, çoklu bedenlerin ve bunların yaşam alanlarının düzenlenmesi, bulaşıcı ve salgın hastalıklardan korunması meselesine bağlanmıştır. Kamu hijyeni ve sağlığı meselesi, özellikle "*Müslümanlık Hastalıktan Korunmayı Emreder*" ve "*Mikroplardan Sakınmalı*" hutbeleriyle sağlık-hastalık bağlamına sokulmuştur. Dönemin yaygın, salgın ve bulaşıcı hastalıkları olan; Verem, Kızamık, Kızıl, Kuş Palazı, Çiçek, Boğmaca, Tifo, Kara Humma vs. hastalıklarını birebir ele alan hutbelerle bu tema tamamlanmıştır. Bu hastalıkları işleyen müstakil hutbeler; mikrop, sivrisinek, bataklık gibi çevresel faktörleri ve bunlarla savaşmayı da unutmamıştır.

Öncelikle teolojik olarak sağlık-hastalık meselesinin nasıl ele alındığına ve bunun modern tıp bilgisinin içine nasıl yerleştirildiğine kısaca bakılabiliriz. Hutbelerde sağlık, hastalığın zıttıdır ve bu ikisi birbirine bağımlı durumlardır. Fakat sağlık normalken hastalık arizidir yani anormaldir ve bu yüzden sebepler bağlamında ele alınması gereken bir durumdur.[554]

[554] "Dünyada her şeyin bir zıddı, bir karşılığı yardır: İyiliğin karşısında kötülük, sağlığın karşısın da hastalık vardır... İyilik ve sağlık asıl, kötülük ve hastalık ârızîdir [ikincil, sonradan gelen, eğrelti]." Akseki, "*Kızamık, Kızıl, Kuş Palazı-Difteri*", **Yeni Hutbelerim,** Cilt II. S. 413-4.

Sonradan bedene sirayet eden hastalıklara karşı "[a]*klı başında olan bu kamçıdan uyanır, harekete gelir ve ensesine inen bu kamçının sebeblerini*" araştırır. Bu dünya sebepler dünyası olduğu için ölüm dışındaki her şeyin sebepleri vardır ve bunlar akılla anlaşılabilir. Bu yüzden Müslümanlık, hastalıklar ve onların sebeplerini araştırmayı ve onlara karşı önlem almayı emreder.[555] Hatta bu konuda peygamberin sayısız tavsiyeleri vardır.[556]

Fakat hutbelerde hastalıklar, bazen yaratıcının bir cezası, gazabı; insanları uyarmak için gönderdiği bir bela olarak da işlenmiştir. Yani hastalıkların nedenlerini araştırmakla yükümlü olan insanlar, aynı zamanda *Allah'ın bir kamçısı olan bu* hastalıkların ortaya çıkmasına da sebeptir: "*İyi biliniz ki hastalık denilen şey, yeryüzünde Allah'ın bir kamçısıdır, bir azabıdır. Onunla kullarını te'dih eder. Hastalık için de sağlık için de Allahın kanunları vardır. İnsan, o kanunlara karşı gelirse Allah onun cezasını verir*." Hastalıkların insanları cezalandırmak için tanrı tarafından gönderildiğini *vaaz eden* anlayış ile hastalıkların rasyonel sebepleri olduğu ve bu sebeplerin araştırılarak üstesinden gelinebileceğini *ispat eden* modern anlayış böylece hutbelerde yer yer iç içe geçmiştir.[557] Örnek olarak hutbelerde frengi, hem ahlak ve rızık ile ilişkilendirmiş, hem de diğer çoğu hastalıkta olduğu gibi mikrop, sivrisinek, bataklık, aşı, karantina, hekimlik gibi modern tıp terimleriyle ele alınmıştır. Böylece kadim dini kavramlar ile modern anlayış: rızık ile sivrisinek, mikropların kuluçka süresi ve bataklık sorunlarıyla birlikte işlenmiştir. Hatta hutbelerde dinsel bir zorunluluk olan gusül abdesti, neredeyse tamamen kamu sağlığı ve hijyeni bağlamına sokulmuştur. Fakat modern tıbbın reçeteleri hutbelerde genişçe yer bulurken bile nihayetinde "*ilaçlara şifayı koyan yine Cenabı Allah'tır*" denilerek tüm bu bilgiler dinsel bir çerçevede gösterilmeye çalışılmıştır.

[555] Müslümanların ilk görevi hastalıklara yakalanmamak yakalandıysa da "hemen çaresine" koşmak gerektiği belirtilmiştir. Hutbelerde her hastalığın mutlaka bir çaresi olduğu belirtilmiştir. Yani beden, biyolojik bir form olarak klasik anlayıştan farklı bir şekilde ele alınmıştır. Akseki, "*Mikroplardan Sakınmalı*", **age,** s.402-3.

[556] Peygamberin, Allah'ın hastalık yarattığı gibi çaresini, ilacını da yarattığı ve insanların bunları araştırması gerektiğini belirttiği için bkz.: Akseki, "*Müslümanlık Hastalıktan Korunmayı Emreder*", **Yeni Hutbelerim**, s. 92.

[557] Hutbelerin bazı yerlerinde Allah'ın hastalıkları bir ceza olarak yeryüzüne gönderdiği belirtilmiştir. Akseki, "*Müslümanlık Hastalıktan Korunmayı Emreder*", **age**, Cilt I, s. 89-90.

Sağlık-hastalık hutbeleri, nezafet yani temizlik ile başlamıştır. Çünkü *her şeyin başı sağlık ve sağlığın başı da temizlik iled*ir.[558] Bu yüzden "*temizlik imanın bir"* parçasıdır. Temizlik ile ilgili hutbelerin neredeyse hepsinde, temizlik ile iman arasındaki ilişki; temiz olmayanın *imanın kâmil* olmadığı, *temizliğin imandan geldiği,* Allah'ın *temiz olmayanları sevmediği*, dinin *temelinin temizlik* olduğu ya da temizliğin *Müslümanlığın yarısı* olduğu şeklinde kurulmuştur. Hutbelerde temizlik, bedenin "*pisliklerden*" arınması demektir ve bunun için "*haftada bir defa olsun tepeden tırnağa kadar*" yıkanmak ve her *yemekten evvel ve sonra* ellerin *güzelce temizlemek* gerekir. Bununla birlikte *evlerinizi, oturup kalktığımız mahalleri, köylerinizi, elbisenizi, giyeceğinizi, yiyeceğinizi, içeceğinizi, kap kaçaklarınızı ve oturup yattığınız yerleri* pisliklerden temizlemek şarttır. Temizlik sadece bedeni hastalıklardan korumaz; aynı zamanda ruhu temizler, rızkı ve bereketi artırır, dertten ve beladan insanı uzaklaştırır:[559]

> "Bunların [temizliğe dikkat etmeyenler] imanı yarı yarıya noksandır. Böylelerinin yaptıkları ibadetler, ettikleri dualar makbul değildir. Kalbi temiz, bedeni temiz, elbisesi temiz, oturup kalktığı yer temiz, yiyip içtiği, pişirip kotardığı temiz olan bir müslümanın dünyada rızkı da bol olur. Derdden, beladan, fakirlikten, ihtiyacdan kurtulur... Köylerinizi, evlerinizi, oturup kalktığınız mahalleri, elbisenizi de temiz tutunuz... Her yemekten evvel elinizi yıkayınız, her yemekten sonra elinizi ve ağzınızı güzelce temizleyiniz... Elinizi de sabun ile yıkayın, sabun bulamadığınız zaman kül veya toprak ile oğuşturup bol su ile yıkayın... hiç olmazsa haftada bir defa olsun tepeden tırnağa kadar yıkanın... Çünkü her saadetin başı sağlık, sağlığın başı da temizliktir. Temizlik, mikroblara karşı da en büyük bir silâhtır. Temizlik olmadıkça ne hekim ne aşı, ne ilâç bir iş göremez"[560]

Öyleyse bir Müslüman, imanın sağlamlığını göstermek açısından temizliğine çok dikkat etmelidir. Yani *her dert, bela ve fakirlik*; "*her hastalık, her kötülük, pislikten*" geldiği için temizlik, iman ve ahlak meselesiyle doğrudan ilgilidir. Fakat temizliğin iman ve ahlakla ilişkilisi de modern tıp bilgisine göre çizilmiştir. Temizlik meselesinin kamu hijyeni ve sağlığı çerçevesinde normalleştiği ve bu normalleşmenin de dini pratiklerin anlaşılma biçimlerinin içine sızarak onları dönüştürdüğünü gösteren en belirgin örnek abdest ve

---

[558] Hutbelerde sağlıklı vücut, sağlıklı akıl, fikre olanak tanırken aynı zamanda güç ve kuvvet vererek çalışmaya da olanak verdiği iddia edilmiştir. Sağlığın başı da temizlik olarak gösterilmiştir. Akseki, "*Sağlığın Başı Temizliktir*", **Türkçe Hutbe**, s. 30.

[559] "Temizliğe devam edenin dünyada rızkı da bol olur. Dertten, beladan, fakirlikten kurtulur." Denmiş hatta "Temizliğe dikkat et ki rızkın bol olsun" diye hadis olduğu belirtilmiştir. Akseki, "*Temizlik*", **Türkçe Hutbe**, s. 26. Akseki, "Temizlik", ***Yeni Hutbelerim***, Cilt I, s. 70.

[560] Akseki, "*Müslümanlık Temizlik Dinidir",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 119.

gusüldür. Abdest ve gusüllün faydasını anlatan hutbede sadece bir kez "*şer'i*" emirden bahsetmiştir. Hutbede gusül ve abdest daha çok, etkili bir sağlık tedbiri olarak; *vücuttaki gözenekleri açarak cildin nefes almasını sağladığı, vücudun hararetini azalttığı, kan dolaşımını hızlandırdığı, hazmı kolaylaştırdığı, asabiyeti ve öfke hallerini sakinleştirdiği, ruhun neşesini* artırdığı ve en önemlisi *sağlığa ve afiyete etki ederek hastalıkların bulaşıp yayılmasını* engellediği üzerinden vaaz edilmiştir.[561] Zaten İslam peygamberinin *bin üç yüz yıl önce* vazettiği temizlik ve nezafet meselesinin hakikatlerini, modern tıp dünyası ancak yeni yeni kamu hijyeni ve sağlığı çerçevesinde keşfetmiştir.[562] Öyleyse dini bir zorunluluk olan abdest ve gusül, boipolitikanın bir veçhesi olan kamusal hijyenin grameriyle hutbelere girmiş ve bu, anakronik bir şekilde bin üç yüz yıl öncesiyle ilişkilendirilmiştir.

Kamu hijyeni ve sağlığı hutbeleri, bedenin, giyeceklerin, yiyeceklerin kullanılan eşyaların ve yaşanılan muhitin hijyeni ile devam etmiş ve nihayetinde tüm bunlar sıhhat meselesine, hıfzıssıhhaya yani kamu sağlığına bağlanmıştır. Kamu sağlığı; "[i]*nsana düşen, Allah Teala Hazretlerinin verdiği hayatın, sağlığın kıymetini bilmek ve bunları muhafaza etmeğe çalışmak*" desturuyla başlayan kurallar, gittikçe derinleşmiş ve sistematik hale gelmiştir.[563] Dönemin yaygın bulaşıcı ve salgın hastalıkları hutbelerde tek tek ele alınmış, bu hastalıkların sebepleri didik didik edilmiş, bunlarla mücadele yöntemleri; hem bireysel hem kamusal olarak işlenmiş, hastalıkların belirtileri ve bulaşma yolları istatistikler ve cetveller eşliğinde verilmiştir. Özellikle bu hastalıkları kolaylıkla kapan çocuklar, Erken Cumhuriyetin en önemli problemi olan "*çocuk ölümleri"* bağlamında ele alınmıştır. Dönemin yaygın bulaşıcı hastalıkları olan; *verem hastalığı,* tek başına bir hutbede ele

---

[561] Abdest ve gusül hem dinsel bir gereklilik hem de modern anlamda hijyen için gerekli olduğu belirtilmiştir. Hutbelerde bunlar, dini bir disiplin olarak sunulmaktan ziyade modern anlamda sağlık ve psikolojisi bilgisi etrafında işlenmiştir. Akseki, "*Nezafet",* **Türkçe Hutbe,** s. 35-6.
Arpacı Alkol karşıtlığını da bu çerçevede değerlendirmiştir. Alkol, İslam'da yasak olmasına rağmen geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminde alkol karşıtı söylem, tıbbı söylem ile birleştiği, hatta tıbbi söylemin içerisinden konuşmaya başladığını belirtmiştir. Böylece alkole dair bilgi ve kaygı sekülerleşmiştir. Yani dünyevi sağlık, toplumsal huzur ve başarılı nesillerin üretilmesi, ruhun selameti ve ahiret mutluluğunun yerini almıştır. Arpacı, "*Sağlam nesiller ya da dezenerasyon: Türkiye'de alkol karşıtı düşünce ve hareket (1910-1950),* **Toplum ve Tarih,** sayı 134, 2015, s. 32-3, 35, 52. s.52.

[562] Akseki, "Müslümanlık Hastalıktan Korumayı Emreder", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 91.

[563] Yaşamanın, bedeni korumanın mukaddes olduğu ve İslam'ın bedenin ve sağlığı korumayı şiddetle emrettiği belirtilmiştir. Hem kendi hem başkasının hayatına kastetmenin büyük bir günah sayıldığı gibi beninin sağlığına dikkat etmemenin, hastalandığında çaresini aramamanın da günah olduğu iddia edilmiştir. Akseki, **age,** s. 89-90. Akseki, "*Hayatın Kıymeti Vücud Sağlığı*", **age,** s. 66.

alınırken *kızamaık, kızıl, kuşpalazı, difteri, çiçek, boğmaca, tifo, kara humma, ısıtma (sıtma) ve göz hastalığı trahom* hastalıkları ise üçerli şekilde bir müstakil hutbede vaaz edilmiştir.[564] Bunlarla birlikte *veba, kolera, taun, grip, nezle, zatürre, frengi, lekeli humma, beyin humması, kanlı basur, difteri, istalai dizanteri, sari menenjit, raum, sakağı, daülkuduz*, gibi hastalıklar da bu hastalıkların çeperinde ele alınmıştır. Hutbeler, bu hastalıkların neden tehlikeli olduğu ve neden ortaya çıktığıyla başlamış, risk grupları, özellikle çocukların bu tehlikeye karşı korunma yöntemleri, bulaşma yolları, belirtileri ve etkileri, hastalık görüldüğünde alınması gereken kısa ve uzun dönemli tedbirler vs. ile devam etmiştir. Bu hastalıklarla birlikte nüfusun tamamını kapsayan aşı, karantina, koruyucu hekimliğin önemi de ele alınmıştır. Özellikle bu hastalıklar görüldüğünde derhal hekimlerin haberdar edilmesi, hekimlerin sözünden çıkılmaması ve onların söylediklerine harfiyen uyulması hem dini hem de içtimai bir borç, bir vazife olarak minberde yerini almıştır. Tüm bu meselelerden sonra hastalıklarla ilgili fenomenlere, çevre faktörüne, özellikle bataklık sorunlarına geçilmiştir. Bir mikrop karargâhı olan bataklıkların, düşman sivrisinekleri barındırıp *memleketimiz ve ırkımızı* tehdit ettiği söylemi, hutbelere savaş konsepti ile yansımıştır:

> "Bir erkânıharb ne kadar mahir ise, düşmanın harb plânını öğrenmek de o derece ve belki de daha ziyade arzu eder. Öyle ise biz de düşmanımız olan bu sineklerin nasıl ve nerelerde yaşadıklarını öğrenip ona göre hazır bulunmalıyız... Bir sivrisinek bir senede (1200) yavru yetiştirebilir... Bu kadar düşman ordusunun hücumuna uğriyan bir köyün, bir şehrin hali ne olur?.. ÖYLE İSE, CEMAATİ MÜSLÎMİN! Bataklıkların, durgun suların, bu düşman orduları için beşik, insanlar için mezar vazifesi gördüğünde hiç şübhe etmeyin. Binaenaleyh bu düşman ordusunun tahribatından kurtulmak için evvelâ bu düşmanı koruyan, büyüten, çoğaltan bataklıkları kurutmak, memleketin civarındaki yosunlu ve birikinti suları temizlemek lâzımdır. Başka suretle bunların hücumlarından ve bunların yaptığı hastalıklardan kurtulamayız... Böyle hissiz hissiz durmak, Âllahın bize verdiği akıl ye düşünceyi yerine sarf etmemektir... sivrisineğin göze görünmez tuğları, hortumları varsa, bizim de bütün tabiati teshir edecek, her güçlüğe bir çare bulacak yüksek aklımız var, gören gözümüz, düşünen kafamiz yar- O, hayatını uzatmağa, nev'ini üretmeğe çalışırken, bizim durgun sular gibi uyumamız nasıl olur? O, bir taraftan kanımızı emer ve diğer taraftan içimize zehirlerini akıtırken, biz nasıl oluyor da hissiz hissiz oturuyoruz? Allah bize bu aklı bunun için mi verdi? İşte yine yaz geliyor, sinek yavruları kanaldandı, düşman silâhlandı, durgun sularda uyuyor, lâkin düşman uyanık. Eğer bataklıklar gibi biz de durgun ve uzun bir uykuya dalarsak sivrisineklerin bu tahripkâr hücumlarına karşı

[564] Arpacı da Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet'in en tehlike hastalıkları; kanser, frengi ve verem olarak belirtir. Arpacı, "*Hastalık, ulus, felaket: Türkiye'de frengi ile mücadele (1950-1950)*, **age,** s. 67.

> hiçbir vakit kendimizi koruyamayız. Binaenaleyh aklımızı başımıza alalım, bataklıkları kurutaIım, durgun sulari yok edelim, memleketimizde pislik bırakmıyalım, tâki düşmanın yurdu ve yuvasi mahvolsun."[565]

Nüfusun sayısını ve kalitesini artırmak için sadece hastalığın sirayet ettiği bedeni korumak yetmemekte; *sümüllü* bir çalışma ile çevreyi bir savaş konseptinde temizlemek ve onu kamu hijyenine göre düzenlemek gerekmektedir. Bu temizlik, bize karşı durmadan ve uyumadan çalışan düşmanlara, kara sinek, sivrisinek, pire, bit, tahtakurusuna daha doğrusu bu hayvanların taşıdığı mikroplara karşı yapılmalıdır. Düşmanlarımıza "*karşı daima hazır ve uyanık bulunmak*" yaratıcının açık bir emridir ve bu yüzden sadece onlara değil onların yaşam alanlarına, *karargahların*a karşı da tedbir almak gerekmektedir. Karargahlarına *saldırarak* onları *mahvetmek, soylarını yuvalarında kurutmak* bu bağlamda en etkili tedbirdir. Yukardaki örnekte görüldüğü gibi hastalık ile mücadele *erkanı harp, düşman, karargâh, tahribat, silah, zarar, mezar, zehir, ölüm, şerr, telefat* gibi savaş kelimeleriyle dile gelmiştir. Tür olarak insan, doğadan ve hayvanlardan "*düşünen kafası"* ile ayrılmış ve bu ona, düşmanlarını dizginleme hakkı vermiştir. Yani *küçük yavrularımızı* tehdit eden düşmanlarımıza karşı mücadele etmemizi sağlayan ve buna meşruiyet veren şey aklımızdır. Aklını kullanmak: tahribatı beklemeden düşman ordusu olan mikroplara karşı detaylı araştırmalar yapmak, hastalıkların nedenlerini bulmak ve bu nedenleri tıp bilgisine çevirmek; daha sonra bu bilgiyi tedaviye dönüştürmek, tedavi stratejileri geliştirmek ve bu stratejileri, *şümullü* bir şekilde tüm çevre temizlikleriyle birleştirmek anlamına gelir.

Hutbelerde bulaşıcı ve salgın hastalıklar üzerinde özellikle durulmuş ve "*Bir memlekete sâri bir hastalık geldiği zaman hükümetin emirlerine, hekimlerin tavsiyelerine son derece itaat edilmesi*" gerektiği vurgulanmıştır. Salgın hastalık çıktığında "*Benim hekimim Allah'tır"* diyerek vakit kaybetmemek; hemen gidip doktora görünmek, ilaç veya perhiz almak, aşı veya dezenfekte olmak, yani *doktor ne belirtmişse ona harfiyen uymak* lazımdır.[566] Bu emirlere uymak hem içtimai bir borç hem de dini bir vecibedir. Zaten

[565] Akseki, "*Isıtma, Bataklık, Sivrisinek*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 438-441.

[566] Her hastalığın mutlaka rasyonel bir sebebi olduğu inatla belirtilmiştir. Bu sebeple her hastalığın da bir ilacı olduğu ve hastalandığında hekime gidilmesi vaaz edilmiştir. Özellikle bulaşıcı ve salgın hastalıklar çıktığında "hükümetin emirlerine, hekimlerin tavsiyelerine son derece itaat" edilmesi gerekmektedir. Bunun için "aşı", "karantina, dezenfekte" ne gerekirse ne emredilmişse mutlak surette bunlara uyulması elzemdir.

peygamberimiz hastalık çıktığı zaman vücudumuzu bu bulaşıcı hastalıklardan ve nedenlerinden korumayı, bu hastalıklardan "*aslandan kaçar gibi*" kaçmayı emretmiştir. Peygamberimiz; bulaşıcı ve salgın hastalık taşıyanlara temas etmemeyi, onlarla konuşurken bile "*bir mızrak*" boyu mesafede durmayı bu yüzden buyurmuş ve bu buyruklar, bugünkü modern tıbba da ilham vermiştir. Örneğin; "*Fennin son zamanlarda keşfetmiş olduğu karantine usulünü, bizim dinimiz bundan bin üç yüz bu kadar sene evvel ortaya koymuş, onun esasını"* zaten vazetmiştir. Modern tıp, bunu ancak yeni yeni benimseyebilmiştir. Bu yüzden *karantinaya alınan yerlerin dışına çıkmak büyük bir günahtır,* hatta bu günah, *muharebeden kaçmanın günahı* ile eşittir.[567] Öyleyse hastalıklardan, özellikle bulaşıcı ve salgın olanlardan korunmaya azami derece dikkat etmek, hastalık çıkınca hükümetin ve hekimlerin sözlerine itimat etmek, bir yer karantinaya alınmışsa oraya girip-çıkmayarak hastalığı başkasına bulaştırmamak ve hastalanınca aşı ya da ilaç alıp iyileşmenin yollarını aramak gerekir.

Sonuç olarak kamu hijyeni ve sağlığını işleyen hutbeler temizlik ve nezafet meselesi ile başlamıştır. Temizlik kurallarına uymak, bedeni pisliklerden uzak tutmak, sağlığı korumanın ilk adımıdır. Temizlik hutbeleri bedeni düzenli aralıkla yıkamaya dikkat çekmiş ve beden temizliği, çevreye doğru genişlemiştir. Çünkü hastalığın sebeplerini içinde barındıran hatta onun yerleşkesi olan çevre, bireysel bedeni ve tür olarak insanı tehdit eden mikropları barındırdığı için kontrol altına alınmalı ve tür insana göre düzenlenmelidir. Bataklık ile sivrisinek, sivrisinek ile verem mikrobu arasında kurulan ilişki buna örnektir. Hutbelerde çevre; evden başlayarak, sokaklara ve şehirlere ve bunlarla ilişkili, içme sularına, suyollarına, sebze ve tarım alanlarına; oradan da umumi

---

Akseki, "Müslümanlık Hastalıktan Korumayı Emreder", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 91-92. Akseki, "*Hekim, İlaç, Hastalık*", **Türkçe Hutbe**, s. 210-11.

[567] Hekimlerin sözlerine uyulmasına özellikle dikkat çekilmiştir. Bir yeri karantinaya almışlarsa oradan çıkılmaması aksi takdirde "kaçanlar ise gittikleri yere salgın hastalık" götürürler. Zaten karantinadan kaçmak savaştan kaçma günahına denktir. Çünkü hastalık da düşman gibidir. Akseki, "*Hekim, İlaç, Hastalık*", **Türkçe Hutbe**, s. 211-213.

Hutbelerde Arpacının Geç Osmanlı dönemi için belirtiği hadis-i şerif "Cüzam illetine uğramış insandan, arslandan kaçar gibi kaçınız" kullanılmıştır. Peygamberin salgın hastalık taşıyanlara yaklaşılmaması, salgın hastalık çıktığında seyahat edilmemesi gerektiğine dair hadisler de kullanılmıştır. Zaten hekimlik ilminin esası olan ve fennin "son zamanlarda keşfetmiş olduğu karantina usulünü, bizim dinimiz bundan bin üç yüz bu kadar sene evvel" insanlığa tebliğ etmiştir. Akseki, "*Müslümanlık Hastalıktan Korunmayı Emreder*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 90-91.Arpacı, **age,** s. 66.67

alanların temizliğine doğru uzanmıştır.[568] Hastalık savaş konseptinde ele alınmış ve hastalığı taşıyan mikroplar, düşman olarak görülmüştür. Salgın ve bulaşıcı hastalıklar, hutbelerde, çocuk ölümlerinin baş nedeni, potansiyel nüfusu telef eden tehlike olduğu için hasseten işlenmiştir. Son olarak bu hutbelerdeki bilgileri desteklemek için verilen örnekler ve referanslar, genellikle modern tıbbın dilinden, örneğin, doktorların talimatlarından seçilmiştir. Dini söylemler genellikle bu verileri, istatistiki rakamları ve hastalıkla ilgili fenomenleri desteklemek için kullanılmıştır. Bu anlamda bu hutbelerde kullanılan ayet ve hadisler görece azdır.

3.4.5. Asker ve Tayyare: Milli Savunma ve Milli Güvenlik

Toplum tasarımın son halkasında bulunan güvenlik ve savunma hutbeleri, daha ziyade vatan kavramı etrafında ilerlemiştir. Vatan imgesi, onu korumak üzerinden önce kuvvette bağlanmıştır. Kuvvet ise ilk anlamada nüfusa bağlı olarak zinde ve çok olan neferi, ikinci anlamda; dönemin en modern silahlarına sahip olmayı imlemiştir. Daha sonra askerliğin şeref, fazileti ve cesaretini göstermek için düşman imgesi devreye girmiştir. Bu bağlamda bu başlık altında en fazla ele alınan kavram vatan, kuvvet, askerlik, şehitlik, tayyare, düşman ve bazı tarihsel kahramanlıklar üzerinden bunların güçlendirilmesidir. Ayrıca bunlara, cemaatten bazı hamasi söylemler üzerinden mali yardım talepleri eşlik etmiştir. İlk resmi Türkçe Hutbe mecmuasında bu konu, üç müstakil hutbeyle ifa edilmiş ve bu hutbelerde; Askerlik görevinin önemi ve fazileti, vatan mefhumunun anlamı ve onu düşmanlardan korumak için yapılması gereken fedakârlıklar ve son olarak "*Teyyare Cemiyetine Yardım*" hutbesiyle savunma sanayideki tayyarenin yeri ve önemi ele alınmıştır. Türkçe Hutbe mecmuasında dikkati çeken noktalardan biri; diğer temalara nazaran bu hutbelerde oldukça fazla ayet ve hadisin kullanılmasıdır. Yeni Hutbelerim mecmuasında Akseki, bu konuya ayırdığı hutbe sayısını üç katına çıkarmış ve 1930'lu yılların koşullarına göre bu hutbeleri revize etmiştir. Konu olarak çeşitlenen, detaylanan ve sistematik hale gelen bu hutbeler, ilk olarak yine vatan mefhumuna yoğunlaşmıştır. Vatan mefhumu, düşman imgesi ile güçlenmiş ve daha sonra bu iki kavram üzerinden askerlik meselesine geçilmiştir. Askerlik meselesi iki hutbede: asker kaçaklarını önlemek

[568] Akseki, "Çiçek, Boğmaca, *Tifo*", **age,** Cilt I, s. 33.

emre itaatin fazileti ve askerlik görevinde uysallaşmak etrafında askerliğin önemi başlığı ile ele alınmıştır. Bir müstakil hutbe, askerlik görevinde cesur olmak; iki müstakil hutbe de askerlik-şehitlik meselesi etrafında işlenerek bu tema tamamlanmıştır. Bu temayı iki hutbeyle savaş sanayisi, özellikle yeni bir savaş teknolojisi olan *tayyarenin önemi* meselesi izlemiştir. Hülasa, iki hutbe mecmuasında milli savunma ve güvenlik meselesi, vatan mefhumu ve onu korumanın önemi ile başlamış ve bu, vatanı korumak için kuvvetli olma meselesine bağlanmıştır. Kuvvet hem bol ve zinde asker hem de yeni ve güçlü silah anlamına gelmiştir. Kuvvet toplamanın önemi ise düşman imgesinin tehditleri ve bunların savuşturulduğu hamasi "*ecdat*" mitleriyle çizilmiştir.

Milli savunma ve güvenlik hutbelerinde vatan, bize hayat bahşeden; yaşıyor olmamıza vesile olan anne imgesiyle verilmiştir. Bu imge, "*Vatan sevgisi imandandır*" desturuna dönüşmüştür. "*Vatanı sevmek*", vatana sadakat ile bağlı olmak ve vatan uğruna maddi ve manevi her türlü fedakârlığı yapmaktır. Bu bağlamda vatanı sevmek sadece milli bir borç değil; imanın bir gereğidir.[569] Çünkü *ailemiz ve ırkımız* ile vatana, onun rızkına, tarihsel ve kültürel değerlerine bağlıyız; *bize, ailemize ve milletimize bu hayatı bahşeden bu mukaddes vatandır*. Hayat bahşeden vatanla doğurgan olan anne arasında keşfedilen modern ilişki, tüm ulusal söylemlerde olduğu gibi hutbelere şöyle yansımıştır:

> "Evet, vatan öyle bir anadır ki: Bunun hakikî evlâdları, bunu hiçbir şey ile ayni terazide ölçmeğe cür'et bile edemezler. Vatan; aşk ve muhabbete, tebcil ve takdise, merbutiyet ve ihtisasa, hattâ evlâdının fedayı Hayatına bile müstahak olan bir anadır. Bunun içindir ki insan iyi bir evlâd ise, iyi bir vatanperverdir. Hiçbir his ve vazife, vatanseverlik kadar kıymet ve itibarı haiz değildir. Vatan aşkı ortaya çıkınca, bütün hisler, bütün mütalealar, onun icazkâr tecellisi önünde silinir, sıfıra, nisyana gider. Hubbü vatan vazifesile boy ölçüşecek bir vazife varsa o da: Ancak vatana hizmettir. Bunun içindir ki; bir insan doğduğu günden itibaren vatana karşı büyük bir borç altına girmiştir, bunu ödiyebilmek için ömrü oldukça çalışmak lâzımdır. İnsan bu tatlı borcu ödemek için sulh ve asayiş zamanında bütün bedenî, fikrî ve malî mevcudiyetile, harb zamanında ise ölünciye kadar kemali ciddiyet ve şecaat ile, hayat ve kuvasını sarf ederek çalışacaktır ve çalışmalıdır"[570]

[569] Akseki, "*Vatan Sevgisi Vatan Aşkı*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 196.
[570] "Vatanın hakikî menfaatleri, namusu millînin müdafaası mevzuu bahs olduğu zaman herşeyimizi, hususî menfaatlerimizi, ailemizi, dost ve sevdiklerimizi hemen feda etmeliyiz, işte o zaman aziz memleketimize, mukaddes vatanımıza karşı mükellef olduğumuz vazife her şeye galebe eder ve hepsini vicdan ve müfekkirelerden siler çıkarır. Çünkü vatan uğrunda ölüm, şerefli bir âkıbettir." Akseki, **agm,** s. 197.

Öyleyse iyi bir evlat olarak vatana hizmette kusur etmemeliyiz. Zaten vatana hizmette yeteri kadar çaba harcamayan, kalbinde vatan sevgisi hissi taşımayan biri "*mensub oldukları büyük ırka leke getiren bir evlâdan başka bir şey değildir*."[571] Vatanın ilk ve en önemli çağrısı, askerlik vazifesidir ve *Asker, "düşmanlara karşı dinimizi, yurtlarımızı, ırz ve namuslarımızı bilfiil koruyan silahlı bir kuvvettir*."[572] Askerlik meselesi, hutbelerin neredeyse tamamında kutsal bir görev olarak ele alınmış ve bu kutsiyet, ayet ve hadislerin yoğun kullanımıyla güçlendirilmiştir.[573] Özellikle dini bir kavram olan şehitlik ve gazilik, askerliği, dünyevi bir borç veya vazife olmaktan çıkarıp dini bir zarurete dönüştürmüştür:

> "Ey Allah'ın kulları! Düşmana karşı kuvvet hazırlamak üzerimize farzdır. Bu kuvvetlerin en mühim kısımlarından biri de şüphe yok ki askerdir. Asker, düşmanlara karşı dinimizi, yurtlarımızı, ırz ve namuslarımızı bilfiil koruyan silahlı bir kuvvettir. Bunun için askerlik çok büyük, çok mukaddes bir vazifedir. Allah'ını, Peygamberini, yurdunu, yuvasını seven; ırz ve namusunun kıymetini bilen her insan, askerlik görevini seve seve yapmalıdır."[574]

Askerlik hutbelerinde dikkati çeken noktalardan ilki, yukarıda görüldüğü gibi "*asker kaçaklarını*" önlemek için askerlik yapmanın faziletidir. Çeşitli *bahaneler* ve icat edilen *hastalıklarla* bu görevden kaçmanın *Allah'a ve Peygamberine asi* olmak anlamına geldiği bu bağlamda hutbelerde yerini almıştır. Bu, Peygamberimizin "*Silah altına davet olunduğun zaman hemen icabet et*" hadisi ile desteklenmiştir. Peygamberin bu sözüne rağmen bize hayat bahşeden vatana karşı borcunu yerine getirmeyip askerlikten kaçanlar hem bu dünyada cezasını çekecek hem de öbür dünyada elim bir azap göreceklerdir.[575] Hutbelerde askerlik ile ilgili dikkati çeken ikinci önemli nokta ise itaat meselesidir. Hutbelerde bir askerin en önemli vazifesi; *hoşuna gitse de gitmese de* amirlerine, subaylarına ve komutanlarına itaat etmek ve onların verdiği bütün emirlere harfiyen uymaktır. Zaten Peygamberimizin "*Hoşunuza gitse de gitmese de amirlerinizin emirlerini*

---

[571] Akseki, **agm,** s.195.
[572] Askerlik yapmak "Allah'ı, peygamberi ve yurdunu sevmenin, ırz ve namusu bilmenin bir işaretidir." Akseki, "*Askerlik En Şerefli Bir Vazifedir*", **Yeni Hutbelerim,** Cilt II, s. 204. Akseki, "*Askerliğin Şerefi*", **Türkçe Hutbe**, s. 262.
[573] Askerlik yapmak ve askerlere yardım etmenin öte dünyada ruhu selamete götürdüğü ve Kur'an'da bunun emrettiği belirtilmiştir. Bir örnek verilirse hutbede Peygamberin şöyle dediği belirtilmiştir: "İki göze cehennem ateşi dokunamayacaktır. Biri Allah korkusundan ağlayan göz, diğeri de Allah yolunda gece vakti karakol bekleyen göz!". Akseki, "*Askerliğin Şerefi*", **Türkçe Hutbe,** s. 262-4.Akseki, "Cihat ve Düşmanla Savaşmak", **Yeni Hutbelerim**, s. 96. Akseki, "*Vatan Müdafası*", **Türkçe Hutbe**, s. 13.
[574] Akseki, "*Askerliğin Şerefi*", **Türkçe Hutbe,** 263-4.
[575] Akseki, **agm**, s. 262-4.

dinleyin, onlara itaat edin" diye buyurması, bunun hikmetini gösterir. Öyleyse dinini ve memleketini seven ve ona ve onun verdiği nimetlere ihanet etmeyen herkes, askerlik vazifesini severek yapmalı ve hem askerlik vazifesi esnasında hem de gündelik hayatında, amirlerinin sözlerine uymalı ve uysal olmalıdır.[576]

Hutbelerde bir Müslüman zamanı geldiğinde askerlik hizmetine koşması; askerlik esnasında verilen görevleri tam anlamıyla yapması ve uysal olması: savaş zamanında korkmadan savaşlara katılması ve düşmanın gözünü korkutması nasihatleri izlemiştir. Asker, gerekirse bu görevler esnasında gözünü kırpmadan ölüme bile gitmelidir. Zaten Askerlik vazifesi esnasında, savaş dışında bile ölenler, ayetlerin belirtiği üzere ölü değil şehittir; hangi sebeple veya vesileyle öldüğü fark etmez.[577] Şehitlik, neredeyse bu hutbelerin tamamında yoğun ve detaylı işlenmiştir:

> "Cenk meydanlarında düşmanla göğüs göğüse çarpışan kahramanlar, sağ kalsalar da ölseler de en yüksek dereceyi kazanırlar. Çünkü dünyada sağ kalırlarsa Gazilik rütbesini, ölürlerse Şehidlik derecesini kazanmışlardır. Halbuki bunlar, öyle herkesin kolay kolay kazanabileceği bir rütbe değildir. Peygamberlik mertebesinden sonra dünyada gazilikden, ahiretde şehidlikden yüksek hiçbir mertebe yoktur. -bu iki mertebeyi, bugün cephedeki kahraman askerlerimiz kazanıyorlar. Bugün çok sevgili memleketimizi korumak, müslümanlığı yaşatmak için cebhede vücutlarını düşman süngülerine siper eden kahramanlar, hiç şüphe yok ki, peygamberlerin de imrendiği bu mertebelere yükseliyorlar, bu şerefi kazanmak için canlarını feda ediyorlar"[578]

Erken Cumhuriyetin ilk Türkçe hutbe mecmuasında; vatan uğruna ölümü göze almak, 1936 yılındaki mecmuayla karşılaştırıldığında daha fazla işlendiği ve kutsandığı görülür. *Yeni Hutbelerim'de* şehitlik, daha sistemli ve daha detaylı ele alınmasına rağmen bu kavram askerlerin cesaretini artırmak minvalinde kullanıldığı; ölmek ve öldürmek, bir zaruret olmadıkça başvurulmasının tasvip edilmediği üzerinden belirtilmiştir. Yani bir cengaverlik gösterisi veya şehit olmak için savaş aranmadığı fakat düşman ile karşılaştığında da askerlerin korkmadan canlarını bile verecekleri denmiştir.[579] Bu, 1927

---

[576] Akseki, **agm**, s. 265-6.Akseki, "*Askerlik En Şerefli Bir Vazifedir*", **Yeni Hutbelerim,** Cilt II, s. 204-5.
[577] Hutbede "âmirinin gösterdiği vazife başında can veren asker (Şehid) dir. İster düşman ile çarpışırken can versin, ister nöbet beklerken, ister talim ederken, ister mekâre başında, ister hastanede iken; herhangi bir vazife başında can verirse versin, o asker şehiddir." Akseki, "*Şehitlik Mertebesinin Yüksekliği*", **age**, s. 215.
[578] Akseki, "*Cihad ve Düşmanla Savaşmak*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 96-97.
[579] Düşmanla karşılaşmayı talep edilmediği fakat düşmanla karşılaşıldığında askerlerin kararlı davranılması vaaz edilmiştir. Hutbelerde esir olmak, düşmandan kaçmak; hüsran ve helak olmak, ahirette azaba uğramak

koşulları ile 1936 koşullarının farklılığıyla ilişkilidir. Hutbelerde kahramanlık, her iki mecmuada muharebe meydanında cepheyi bırakıp düşmandan kaçan askerin, "*cehennemin en alt tabasına*" gideceği tehditliyle perçinlenmiştir. Öyleyse çağı gelince herkes askere gitmeli, türlü bahanelerle bu görevden kaçmamalı, nöbet ve talimi; dini ve milli bir görev bilmeli, amirlerinin sözlerine harfiyen ve kesinlikle itaat etmeli, onlara karşı uysal olmalı, muharebe meydanın kaçmamalı ve gerekirse bu uğurda canını bile vermelidir.

Görüldüğü gibi vatan mefhumunun kutsallığı ile başlayan milli savunma ve milli güvenlik hutbeleri, onun korumanın önemi ile devam etmiştir. Kutsal olan vatanı korumak, bu anlamda mukaddes bir görevdir. Mukaddes olan bu görev için kuvvetli olmak ve kuvvetli olmak için de askerlik vazifesine önem vermek gerekir. Vatan, kuvvet ve askerlik dolanımında kurulan bu ilişkiyi güçlendirmek için Akseki, düşman imgesini eklemiştir. Yani mukaddes olan vatana için gerekirse canını bile veren asker; vatana "*yan göz ile bakan*", onu taciz eden düşman imgesiyle diyalektik bir ilişki içindedir. Hutbelerde "*düşmanlık*", ilk olarak rekabet üzerine bina edilmiş ve bu, Gökalpçı anlamda "*insanın yaratılışından*" gelen hırs duygusuyla ilişkilendirilmiştir. Hırs, liberal anlamıyla rekabeti yaratan ve dolayısıyla insanları ve cemiyetleri "*yaşamaya, çalışmaya ve yükselmeye*" sevk eden iyi bir duygu olmasına rağmen fazla hırs; insanların ve cemiyetlerin "*haddini aşmasına, zulüm ve haksızlık"* yapmasına neden olur. Yani fazla hırs hutbelerde, Gökalp'in belirtiği gibi insanların ve cemiyetlerin bencil olmasına neden olan duygudur. Gökalp bireysel bencilliği yaratan hırsı bastırmak için toplumsal anlamda dinsel olanı, yani dini, toplumsal tenasüd adına işlevsel olarak kullanmayı salık verirken Akseki; uluslararası düzeyde bu duygunun ancak "*kuvvet"* ile önünün alınacağını belirtmiştir. Akseki kendi menfaatlerinden başka hiçbir hak tanımayan insan veya cemiyetlerin ancak zora, güce, kuvvete boyun eğdiklerini belirtmiştir. Rakibe, düşmana karşı kuvvetli olmak

nedeni olarak gösterilmiştir. Akseki, "*Askerliğin Şerefi*", **Türkçe Hutbe**, s. 265-6. Akseki, "*Şehitlik Mertebesinin Yüksekliği*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 215.

gereklidir, aksi takdirde insanın bu cenderede yaşamını sürdürmesine imkân yoktur.[580] Güçlü olmanın ilk şartı ise düşmanına tanımak ve ona karşı daima uyanık olmaktır:

> "Dünyada düşmansız insan olmaz. İnsanın dostu bir ise düşmanı bindir, derler. Bunlar boşuna söylenmiş sözler değildir. Düşmanın aşikârı var gizlisi var. Bilineni var, bilinmeyeni var. Küçüğü var, büyügü var. Fakat düşman değil mi, hepsi fırsat kollar, hepsi bir zamanını bekler. Onun için insan daima uyanık bulunmalı, düşmanı korkutacak, düşmanın tecavüzüne meydan vermiyecek kadar kuvvetli, o kadar uyanık bulunmalı. Düşmana küçük, büyük dememeli, düşman karınca da olsa yine ehemmiyet vermeli ve çalışmalı. Bütün kudretini sarfedip daima kuvvetli ve hazır bir vaziyette bulunmalı. Başka suretle dünyada yaşanmaz, yaşatmazlar."[581]

Hutbelerde düşman imgesinin muallaklığı buna rağmen oldukça tehlikeli olması, aslında milli ve dini vazifelerin çokluğu ve bu vazifelere sıkıca sarılması içindir. Yani düşman imgesi, kuvvet biriktirmek ve bu kuvvet için bedenen, manen fikren ve madden yardım ve fedakârlıklar için işlevsel kullanılmıştır. Cemaat hem *açıkça düşman olanlar* hem de "*dost görünüp içinden düşman*" olanlara karşı; *din, memleket, millet, vatan, istiklal şeref ve namusunun* muhafazası için hem sürekli uyanık olmalı hem de fedakârlık nidasını duyduğunda maddi ve manevi yardımlarda bulunmalıdır. Yani "*Dinimizi, memleketimizi, istiklalimizi, şerefimizi ve namusumuzu muhafaza etmek için her zaman kuvvetli bulunmaya mecburuz. Gücümüz kuvvetimiz yettiği kadar çalışmak"* üzerimize milli bir vazifedir hatta "*bu uğurda var gücümüzü var kuvvetimizi sarf etmek, üzerimize farzdır.*"[582] Öyleyse Kur'an'ın *"cihat için bağlanıp beslenen atlar"* hazırlayın emrine ve Peygamberin dinç ve bol kuvveti hazırda bulundurma nasihatine uymak gerekir. Dönemin şartlarına göre revize edilecek bu kuvvetin ilki nüfusa bağlı insan kuvvetidir; yani *Askeri kuvvettir.* İkincisi ise dönemin en yeni silah teknolojisidir. Bu anlamda minber, hem askerin zinde ve bol olması, hem de askeri teçhizatın dönemin teknolojine göre revize edilmesi için seferber edilmiştir. Yani hutbeler, hem askere gidilip orda uysal olunmasını

---

[580] Hırsın hem rekabeti doğurduğu için gelişmeyi hem de bencilliği beslediği için zulmü ortaya çıkardığı ve bunun ancak kuvvetle dize getirildiği için bkz.: Akseki, "*Tayyarenin Ehemmiyeti*, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 36-7.

[581] Akseki, "*Askerlik En Şerefli Bir Vazifedir",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 203. Aynı müstakil hutbe ilk mecmuada da yer almıştır. Akseki, "*Askerliğin Şerefi*", **Türkçe Hutbe**, s. 261-2.

[582] Hutbede istiklali, vatanın şeref ve namusunu tehdit eden düşmanlar açık ve gizli olarak ikiye ayrılmıştır. Bu düşmanlara karşı kuvvet hazırlamanın, sürekli tetikte olmanın sadece milli bir mecburiyet değil dini bir görev olduğu, yani herkesin üzerine farz olduğu belirtilmiştir. Akseki, "*Vatan Müdafaası*", **Türkçe Hutbe**, s. 12-13. Akseki, "*Memleketi Düşmanlardan Koruma Yolları*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 226.

hem de modern silahların alınması için vazife ve yardımı vaaz etmiştir. Hutbelerde askeri teçhizat, genellikle "*Tayyarenin Ehemmiyeti*" ve "*Tayyare Cemiyetine Yardım"* teması etrafında işlenmiştir. Bu anlamda *"bağlanıp beslenen atlar*" ve *hazırlanacak kuvvetler,* zinde ve bol askerle birlikte artık medeni milletlerin kullandığı en yeni silahlar, modern silah sanayisidir:

> "(Peygamberimiz) bu kuvvetin derecesini miktarını ve nasıl olacağını, takatin müsaadesine, zamanın gereklerine, hücumundan korkulan "düşmanların haline" bırakıyor. Bununla düşman ne çeşit kuvvet hazırlıyorsa, zamanın son sistem harp kuvvetleri ne ise, düşman ne ile korkutulacaksa, siz de bütün gücünüzü harcayıp o kuvveti hazırlayın diyor..."[583]

Dünyada rahat yüzü görmek ve ahirette kurtuluşa ermek için düşmandan daha fazla fedakârlık yapmak, yardımlarda bulunmak ve bu uğurda çok çalışıp sebat etmek gerekmektedir. Bunlar için en modern harp sistemleri, yani yeni askeri ilim öğrenilmeli ve bu ilimle fabrikalar ve tersaneler kurulmalıdır; oralarda durmadan çalışıp düşmana mukabele edecek en yeni askeri teçhizat üretilmelidir. Ancak bu çaba ve azim; düşmanın topuna topla, tayyaresine tayyareyle cevap verme olanağı verir. Üzerimize farz olan bu görevlerin herhangi birini *ihmal edersek mutlaka acısını çekeriz, cezasını görürüz.*[584] Hutbelerde ismi geçen askeri teçhizat ve silahlar; *kılıç, kalkan, ok, yay, süngü, top ve tüfekten* başlamış; *kurşun, bomba, şarapnel, mitralyöz, tahtelbahir, zırhlı, tank, denizaltı, tayyare, boğucu ve zehirli gaz ve maske*ye kadar devam etmiştir.[585] Fakat tüm bu teçhizat arasında en fazla ele alınanı, şüphesiz tayyare olmuştur: "*İşte Allah'ın emrine göre gizli, aşikar düşmanlara karşı bizim hazırlayacağımız kuvvetin en ehemmiyetlisi bugün tayyaredir, tayyareciliktir.*"[586] Uçak meselesine o kadar dikkat çekilmiş ki; milli savunma ve güvenlik hutbelerinin üç müstakil hutbesi sadece; tayyarenin ehemmiyeti ve tayyare

---

[583] Hutbelerde bu anlamda iki anahtar kelime kullanılmıştır: kararlılık ve sebat. Bunlar aynı zamanda dönemin en modern silah teknolojilerini elde etmek için çalışmayı sağlayacak motivasyonlardır. Akseki, "*Vatan Müdafaası*", **Türkçe Hutbe**, s. 15-16. Akseki, "*Memleketi Düşmanlardan Koruma Yolları*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 227.

[584] Akseki, "*Tayyare Cemiyetine Yardım*", **Türkçe Hutbe**, s. 20.

[585] Akseki, "*Vatan Müdafası*" Türkçe Hutbe, s.13. Akseki, "*Memleketi Düşmanlardan Koruma Yolları",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 226.

[586] Akseki, "*Tayyare Cemiyetine Yardım*", **Türkçe Hutbe**, s. 22.

cemiyetine yardıma ayrılmıştır. Hutbelerde savunma ve güvenliğin en önemli teçhizatının tayyare olduğu şöyle anlatılmıştır:

> "Tayyare denilen icad az zamanda çok rağbet gördü, gittikçe ilerledi, gün geçtikçe mükemmelleşti. Nihayet her şeyden baskın çıktı. Her türlü silahtan, her türlü icattan üstün geldi. Eski hesapları karıştırdı. Muharebe usullerini değiştirdi. Artık bütün milletler bunu kapışıyorlar. Bu uğurda verilen emeklerin, edilen masrafların haddi hesabı yoktur. Bizim hükümetimizde bu tayyare işine çok ehemmiyet veriyor. Bunun için ne yapmak mümkün ise yapıyor, asla kusur etmiyor. Lakin gayet ince, gayet zor olan bu tayyare işi pek çok paraya pek çok himmete muhtaçtır."[587]

Gökten ölüm yağdırarak eski harp usullerini değiştiren tayyareye ne yerdeki toplar ne de tüfekler karşı koymaktadır. Tayyare, uzaklık-yakınlık, dağlık-kayalık mefhumlarını da değiştirmiş, *aylarca* "*uzak memleketlere, bakarsınız ki bir kaç saat içinde yüzlerce tayyare*" gelmiş *"bombalarla, kurşunlarla, zehirli gazlarla"* bu memleketleri yerle bir etmiş ve harabeye çevirerek gitmiştir. Bu yüzden hutbelerde, bütün milletlerin gecesini gündüzüne katarak yapmaya çalıştığı tayyareye işine *bigâne kalmamak* gerektiği; aksi takdirde "*yaşıyamayız, istesek te yaşatmazlar*" denilmiştir. Öyleyse tayyare işine diğer milletler ne kadar ehemmiyet veriyorsa; bizim de en az o kadar önem vermemiz gerekir. Hutbelerde cemaatin bu iş için yapacağı öncelikli fedakârlık, mali anlamda Tayyare Cemiyetine yardımdır. Cemaat aydan aya, en olmadı yıldan yıla *boynunun borcu* olan bu işe yardım etmesi minberden ısrarla talep edilmiştir.[588]

Hutbelerde sadece tayyare için cemaatten yardım talep edilmemiştir. Cemaat, evinde "*mışıl mışıl uyku"* çekmesine, "*rahat rahat*" yaşamasına, güven içinde çalışıp geçinmesine olanak veren ve dolayısıyla malını canını ve namusunu düşman tecavüzünden koruyan askerlerin tüm ihtiyaçlarına da yardım etmelidir. Askerler "*can borcu*" öderken cemaat, "*mal borcu"* vazifesinden kaçınmalıdır. Cemaatten toplanacak yardımlar, "*düşman ateşine göğüs veren" askerlerin top, tüfek, giyecek ve yiyecek* gibi temel ihtiyaçları karşılanacaktır.[589] Bunlarla birlikte, şehit olmuş askerlerin çocuklarına, ailelerine bakmak; onların her türlü ihtiyaçlarını karşılamak ve savaşlarda yaralanmış,

---

[587] Akseki, **agm**, s. 21-22.
[588] Tayyare yapmanın zor ve maliyetli olduğu fakat tayyare sahibi olmanın mühim olduğu, tayyarenin ancak tayyare ile durdurulduğu ve diğer milletlerle rekabet etmek için tayyarenin gerekli olduğu vurgulanmıştır. Akseki, **agm**, s. 21-22. Akseki, "*Tayyarenin Ehemmiyeti",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 37-38.
[589] Akseki, "*Cihad ve Düşmanla Savaşmak",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, s. 95-97.

yani gazi olmuşlara yardım etmek de gerekir. Hutbelerde bu uğurda yapılan yardımların cihat ile eşdeğer hatta bir tür cihat olduğu belirtilerek cemaatin yardım yaparken ellerini bol tutması vaaz edilmiştir. Askerilerin ihtiyaçlarını karşılayan, onlara mali yardımda bulunanlar, gaza etme sevabı ile birlikte; öbür dünyada "*Allahın gölgesinden başka hiç bir gölge bulunmadığı bir zamanda Allahın gölgesine*" sığınmaya hak kazanacaktır.[590] Öyleyse hem dünyayı hem ahireti mamur eden bu *sevaplar için* cömert davranılmalıdır. Son olarak para yardımı yapmaya gücü yetmeyen cemaat, fikir, düşünce ve dil ile askerlere destek olmalıdır: "*Çünkü fikir ve düşüncesile, kalem ve lisanile askeri çoğaltmağa çalışmak, askerin kuvvei maneviyesini yükseltmek te bir yüzden cihaddır"*. Sonuç olarak *bugün* "*hepimiz bedenen, malen, lisanen cihad etmekle mükellefiz*." Değil asker veya askerliği eleştirmek; askerlere dil ve düşünce ile destek olmamak bile Allaha ve Peygambere asi olmaktır. Tayyare Cemiyetinden sonra "*Kızılay Cemiyeti*" adlı müstakil hutbeyle bu cemiyetin yaptığı faaliyetlerin dökümü ve bu cemiyetin neden önemli olduğu ile bu konu noktalanmıştır.[591]

Milli savunma ve güvenlik hutbelerinde son olarak askerlerin cesaretini artırmak için kullanılan tarih algısına, yani hamasi bir şekilde hutbelerde yer alan geçmiş imgesine ve bu geçmişin mekânsal bağlamına kısaca bakılabilir. Erken Cumhuriyet hutbelerinde ne Osmanlı sözcüğü ne de imgesi yer almış; fakat ecdat, Osmanlı tarihini de çağrıştıran halliyle çok sınırlı kullanılmıştır. Ecdat, *tertemiz bir kanı* bize ve geleceğimize, neslimize aktaran, tarihin her devrinde düşmanlarla adilane ve *cihangirane* harp eden ve sürekli zaferler kazanan olarak yer almıştır. Bu anlamda Osmanlıyı çağrıştıran ipucu, *mazisi mefahirle dolu olan bu milletin* "*zaman zaman garbın göbeğinde cihangirane saltanatlar*" kurduğu ifadesindedir.[592] Fakat garbın göbeğinde saltanat kurmaktan bahsedilirken bile

[590] Para yardımında bulunmak için ayet ve hadisler kullanılmıştır. Askerlere yardım etmemek hem bu dünyada hem öte dünyada rahat yüzü görmeme sebebi olarak sunulmuştur. Akseki, **age**, 96-9.

[591] Kızılay Cemiyeti hutbesinde, detaylı bir şekilde bu cemiyete yapılan yardımların dökümü ve bu cemiyetin kuruluşundan bugüne kadar yaptığı faaliyetler yer almıştır. Akseki, "*Kızılay Cemiyeti",* Akseki, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 492-8.

[592]Bu algı bazen ojenik hatta ırkçı çağrışımlarda bulunur: "Sendeki kan o kadar temizdir ki ecdadın arasında düşmandan yüz çevireni tarih kaydetmemiştir. Onlar tarihin her devrinde faik düşmanlarla harpetmişler ve zafer kazanmışlardır... "*Akseki, "Şecaat ve Cesaret En Büyük Fazilettir*", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 222. Geçmiş, isim verilmeksizin büyük zaferlere, cengaverliklere çağrışım yapar: Akseki, "*Şehitlik Mertebesinin Yüksekliği*" **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 216. Akseki, "*Fertlerin ve Cemiyetlerin Hayatı Mücahede ile Kazanılır",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 509-510.

Millî mücadele ve Çanakkale savaşına, bu savaşlarda bütün garba karşı verilen çetin mücadelelere hızlıca geçilmiştir. Bu anlamda garp, dünyanın büyük devletleridir ve bu devletler hem Çanakkale hem de Millî mücadele esnasına bir tehlike olarak belirmiştir. Fakat bu iki mücadele ile dünyanın bütün büyük devletlerine karşı büyük bir mücadele verilmiş ve ezeli ve ebedi yurt olan Anadolu'nun, "b*u mukaddes toprakların ezelî ve ebedi hâkimi" milletimiz* olduğu bir kez daha ispatlanmıştır.[593] Çanakkale, dünyanın en güçlü devletlerin, en büyük ve en kuvvetli orduların en yeni silahlarla saldırdığı fakat "*islâm askerlerinin, Türk arslanlarının metaneti, cesaret ve şecaati karşısında kar gibi eriyip*" mahvoldukları destansı bir zaferdir. Hutbelerde Çanakkale, genellikle Kurtuluş Savaşı ile birlikte ele alınmıştır. Bu iki harp, Anadolu'ya yan bakan gözlerin korkutulduğu, püskürtüldüğü tarihi anlardır:

> "Sonra îstikiâl savaşında düşmana öyle saldırdı ki; düşmanın ne emeklerle üç senede işgal ettiği Anadoluyu on beş gün içinde düşmana mezar yaptı ve düşmanı yerin dibine geçirdi. Toprağa gömemediklerini de denize döktü. Bu kahramanların cesaret ve şecaati önünde düşmanın hiçbir silâhı, hiçbir kuvveti dayanamayıp eridi, gitti."[594]

Hutbelerde Kurtuluş Savaşı; "*Sakın ha mü'minler! Kâfirlerin hakimiyetini kabul etmeyiniz*" Ayeti kerimesi uyarınca *BÜYÜK GAZİ'nin* Erzurum'dan Sivas'tan yükselttiği çağrıya milletin kulak vermesiyle başladığı iddia edilmiştir. Millet bu savaşta büyük bir destan yazmıştır: "*Cihan Harbinde mağlûblar arasında bulunan ve silahtan, her türlü esbabı müdafaadan tecrid edilen milletimiz, zayıf görülerek ana" yurdundan* sürülmeye, *baykuşlar* tarafından *parçalanmaya ve mahvedilmeye* çalışılmıştır. *BÜYÜK ÖNDER'in* kurtuluşa *merhamet ile değil müdafaa ile* erişileceğini belirtmesi üzerine, *genç ihtiyar, erkek kadın* herkes bu destana, bu mücadeleye iştirak etmiştir.[595] Bu anlamda 1936

---

[593] 1960-1980 hutbelerinde bu iki savaşa Malazgirt Savaşı ve İstanbul'un Fethi de eklenecektir. Bu anlamda hutbelerde ki bütün mücadeleler Anadolu'nun ebedi vatan edilmesi etrafında işlendiği rahatlıkla söylenebilir. Bkz.: Ürün, **age,** s. 400.

[594] Çanakkale ve istiklal muharebesi peş peşe ele alınmış ve bu iki muharebe de "Dünyanın en güçlü, kuvvetli" devletlerine karşı en modern silahlarıyla saldırmalarına karşı büyük bir zafer olarak resmedilmiştir. Türk askerlerinin, İslam toprakları olan Anadolu'yu "Allahın kılıcı" olarak savunmak için bir kale gibi durduğu belirtilmiştir." Akseki, "*Fertlerin ve Cemiyetlerin Hayatı Mücahede ile Kazanılır",* **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, s. 220-1.

[595] Batının büyük devletleri tarafından yurdu parçalanan her türlü silahtan mahrum bırakalan Türk milletinin "Erzurum'dan, Sivas'tan yükselen BÜYÜK GAZİ'NİN (CİHAD!)" çağrısına kulak verdiği belirtilmiştir. "Bu vatan, bu din ve namus, bu istiklâl mücahedesinin ilâhî mükâfatı, kahraman ordumuzun bu müstevlileri tepelemesi ve memleketimizi bunlardan tamamile temizliyerek tam bir istiklâl kazanması suretinde teceli etmedi mi? Hak yolunda çalışarak Allahın büyük lütuf ve inayetine mazhar olan milletiniz, bugün medeniyet

mecmuasında ismi zikredilmeden bahsedilen tek tarihsel figür, bu dönemde hala hayatta olan Mustafa Kemal Atatürk olmuştur. Bu bir bakıma, düşmandan kurtulduktan *on beş yıl* gibi çok kısa bir süre sonra, *sanayi, ümran ve terakki yolunda* atılan *itila hamlelerine ve* ilerleme hareketine teşekkürdür:

> "Şanlı bir zaferin nurlu sabahında ufkumuzdan olanca parlaklığıyla istiklâl güneşi doğdu. Vatanın bu temiz topraklarına nur saçmağa başladı. Çok şükür, bugün hepimiz onun feyzinden, onun nimetlerinden ferdî ve içtimaî istifade ederek mes'ud bulunuyoruz... Şu on beş senelik millî hayatımızda gerek irfan âleminde, gerek sanayi, ümran, terakki yolunda her akıllı ve insaflı insanın görebileceği itilâ hamleleri, ilerleme hareketleri hiç şübhesiz ki istiklâlin bahşettiği feyyaz bir ruhun eseri kudretidir."[596]

Sonuç olarak savunma ve güvenlik hutbeleri vatan mefhumunu merkeze almış ve bu mefhumun savunulmasına odaklanmıştır. Vatan'ın savunulması için kuvvet toplamak gerektiği ve bu kuvvetin de zinde ve çok olan asker ile dönemin en yeni silah teknolojisi olduğu belirtilmiştir. Bu anlamda cemaat askerlik vazifesini dini bir farz olarak görecek ve çeşitli bahanelerin arkasına sığınarak bu görevden kaçmayacaktır. Askerlik görevi esnasında da amirlerin sözlerine tam manasıyla itaat edecek ve verilen her görevi hakkıyla yapacaktır. Bu görevler esnasında gerekirse canını verecek; zaten şehitlik, herkesin kolayca erişemeyeceği bir makamdır. Hutbelerde kuvvetin ikinci anlamı olan silah, en fazla tayyare etrafında dile getirilmiştir. Minberden tayyarenin savunma açısından önemi uzun uzun anlatılıp cemaatten, tayyare için mali yardımlar talep edilmiştir. Tayyareye yardım ile birlikte askerin diğer ihtiyaçlarını karşılamak da cemaatin vazifeleri arasındadır. Savunma ve güvenlik hutbelerinde düşman imgesi, daha ziyade cemaatin yardım yapmayı dikkate alması için işlevsel kullanmış ve bu, yakın tarih örnekleriyle desteklenmiştir. Bu anlamda hutbelerde değinilen iki tarihsel dönemeç vardır: Çanakkale Savaşı ve Millî Mücadele. Bu iki mücadele, bu konunun en başında beri kutsanan vatanın Anadolu ve bunların Anadolu'nun ezeli ve ebedi yurt edinme hikayesinin halkaları olduğunu gösterir.

---

cihanında sulhun en kuvvetlî bir âmili ve en doğru bir nâzımı, fazilet ve insaniyetin canlı bir örneği olarak gösterilmiyor mu? EVET, AZİZ CEMAAT! Milletimiz böyle uğursuz bir baskına uğramış, memleketimizi baykuşlar istilâ etmişti. Fakat garbın ölmüş zannettiği kahraman Türk milleti, şanlı ve şerefli bir varlık gösterdi, tam bir istiklal kazandı" Akseki, **agm**, s. 504-5.

[596] Akseki, **agm**, s. 510-11.

4. SONUÇ

Laiklik, klasik anlamda modernleşme ile birlikte dinin kurumsal gücünün siyaset ve hukuk başta olmak üzere eğitim, ekonomik, sosyal ve kültürel alanda peyderpey geri çekilmesi ve ideal anlamda gerçekliği tanımlama meşruiyetini, yetkisini ve gücünü yitirmesidir. Dinin bu geri çekilmesi ile doğan boşluğu ise modernliğin kurumları ve bilimsel-akılcı olan gerçeklikler dolduracaktır.[597] Bu anlamda din, politika, ekonomi ve bilim başta olmak üzere bu toplumsal alanlardan kendi özel alanına çekilecek, kendi içinde özelleşecek ve böylece dini inançlar, bağlılıklar ve kurumsal yapılar gittikçe toplumsal alandaki etkisini yitirecektir.[598] Bu etkisini yitirme ya da kendi alanı içerisinde özelleşme meselesini Türkiye bağlamında ele alan çalışmaların büyük çoğunluğu, bunun batıda olduğu gibi kendi doğal seyrinde ilerlemediği, daha çok siyasi elitler eliyle yukardan aşağıya doğru oluşturulduğunu belirtmişlerdir. Bu anlamda Erken Cumhuriyet laiklik politikalarının ve özellikle kültür politikalarının otoriter karakterine vurgu yapılmıştır. Ana akım çalışmalar, dünyevileşmeyi ve kurumsal anlamda laikleştirmeyi, Tanzimat çağından başlatarak düz bir hat olarak Erken Cumhuriyet döneminde kemale erdirmişlerdir. Bu kemale erme, Erken Cumhuriyetin radikal şekilde dini kendi özel alanına itmesine; laikliği de devlet alanına hâkim kılmasına dayanmıştır. 1924 yılında tanzim edilen Diyanet Riyaseti ise, bu tartışmaların çoğunluğunda bir paradoks olarak görünür. Diyanet Riyasetinin siyasi elitler eliyle tanzim edilmesi hatta 1928 yılındaki "*Dini Islah Nizamnamesi"* gibi dini reform paketleri ile pür, saf ve *gerçek İslam'ın* ortaya çıkarılması ve 1932 yılında en sert örnekleri görülen dini Türkçeleştirme politikalarının klasik laiklik tanımıyla çeliştiği iddia edilmiştir. Laikliği bu şekliyle ele alan çalışmalar, siyasi elitlerin dine karşı ilgilerini hiçbir zaman kesmediğini ve azaltmadığını belirtmiştir. Aksine, siyasilerin, dinden toplumsal meşruiyet sağlamanın yollarını ararken dini alanı, söylemi ve pratikleri dolayısıyla dini aktörleri özellikle köy imamlarını tehlike olarak görmüşlerdir. Kemalist laikliğin bu

[597] Mert, **age,** s. 31-33.
[598] Asad, **Formation of the Secular; Christianity, İslam, Modernity,** 181-182.

paradoksunu açıklamak, daha doğrusu Erken Cumhuriyet laikliğine daha iyi bir açıklama getirmek için Davison "*kontrol mekanizması*" açıklamasını önermiştir. Bu açıklama, Kemalistlerin dine olan ilgilerinin kökenlerini Gökalp düşüncesine götürmüştür. Kemalistlerin, Gökalp gibi dini alan ile devlet alanına ait işlerin birbirinden tamamen ayrılması gerektiğine inandığını ve bunu gaye edindiklerini belirtmiştir. Fakat bu amaca rağmen Kemalist laikliğin ayrışma ve örtüşme boyutları taşıdığını ve bu iki boyutu birlikte değerlendirmek gerektiğini Davison eklemiştir. Kontrol mekanizması, dini söylem ve pratikleri denetlenmek için üretilen bütün mekanizmaları göz önünde bulundururken daha çok Diyanet Riyasetine odaklanmıştır. Kontrol mekanizması Diyanet Riyasetinin; dini alanı düzenlemek, muhalif olabilecek farklı İslam yorumlarını engellemek, toplumsal alanda din etrafında oluşabilecek muhalif hareketleri törpülemek ve toplumun doğru – yönetilebilir- dini bilgiye ulaşmasını sağlamak için kurulduğunu ve bu bakımdan işlevsel olduğunu belirtmiştir. Kısacası Kontrol mekanizmasında Diyanet, devlet adına ve devletin beklentileri ile dini alanı düzenleyen, denetleyen ve kontrol eden bir devlet kurumudur.

Talal Asad, bir bilgi kategorisi olarak seküleri ve bir siyasi öğreti olarak da sekülerizmi ve bu ikisi arasındaki ilişkiyi, bu ilişkinin oluşum süreçlerini ve bunların şeceresini antropolojik bir alan gibi incelemeyi teklif etmiştir.[599] Asad sekülerizmi, 19.yy. Avrupa ve Kuzey Amerika'daki liberal kökenlerine dayandırarak, o dönemin sabit insan doğası tartışmalarıyla ilişkilendirmiştir. Bu anlamda sekülerizm, tarihsel süreç boyunca kendi selametini ararken yarattığı şiddetten de habersizdir. Asad'a göre sekülerizm, modern yaşamdaki bazı davranış, duyarlılık ve bilgileri bir araya getiren kavramdır.[600] Yani sekülerizm, liberal duyarlılık, davranış ve bilgi içerisinden akıl ve dünyevileşme ile ilişkilidir. Foucualdian tabirle söylemlerin, yapıların ve söylemsel olmayan pratiklerin gerçeklik oyunu içerisinden normalleşmesi ile sekülerizm ilişkilidir. Asad bu normalleşmenin batılı liberal kökenlerine, onun kurtarıcı miti ve sabit insan doğası tartışmalarına özellikle dikkat çeker.[601] Sekülarizmin liberal kökenleri, bu kökenlerin akıl ve dünyevileşme üzerinden oluşturduğu tarihsel bağlam ve bunları iktidar meselesiyle

[599] Asad, **age,** s. 1-2, 21-26.
[600] Asad, **age**, s. 37-45.
[601] Asad herhangi bir şeyi özünde dini olarak da görmez. Örneğin seküler bir kavram olan "ilham" ile dini bir kavram olan "vahiy" arasındaki ilişki bu anlamda ilgi çekicidir. Asad, **age**, s. 37,

ilişkilendirmek Foucualdian grameri hatırlamayı da gerekli kılar.[602] Yaşamın hatta en mahrem an olan ölümün, seküler bir açıklanmayla anlamlandırılması, bunların seküler bilgi katmanları ile normalleşmesi ve normalleşmenin liberal ekonomik terimlere dayandırılmasını Foucualt, güç mekanizmaları ve iktidar ilişkileri bağlamında ele almıştır. Bu anlamda beden terbiyesi için geliştirilen "*disiplinci*" tekniklerle normlama; nüfusun tamamını etkileyen ve bir bilgi iktidarı olan "*ayarlama*" ile normalleşme ve normalleşmenin liberal kökeni ile sekülerlik birbiyle ilişkilidir. Öyleyse modernliğin gerçeklikle, gerçekliğin, hakikat rejimiyle kurduğu ilişki ve hakikat rejimin kullandığı seküler şiddet çok katmanlı iktidar ilişkilerini ve güç mekanizmalarını barındırır.

Bu eleştiriler göz önüne alınırsa, Erken Cumhuriyet döneminde siyasi elitlerin laiklik politikaları için devreye soktukları şiddet, modern merkezi devletin meşruluk siyasası ile doğrudan ilişkilidir. Bu yüzden meseleye modernlik ve din karşıtlığı yerine güç ilişkileri ve iktidar mekanizması üzerinden yaklaşmak daha doğrudur. Çünkü Kemalist laikliğe eleştirel yaklaşan "*kontrol mekanizması*" açıklaması bile, modernlik projesinin sunduğu laikleşme teorisine içkindir. Bu açıklama, din ile devleti birbirinden ayrı, en azından birbirinden ayrılabilir kategoriler olarak görmüş, devlet kategorisinin din kategorisi üzerine denetleyici bir mekanizma kurduğunu ve bunu uyguladığını iddia etmiştir.[603] Bu açıklama üzerinden Erken Cumhuriyet hutbe meselesine yaklaşıldığında, en iyi ihtimalle Kemalistlerin dinsel alanı denetlemek, düzenlemek ve zaman zaman toplumsal seferberlik için hutbeleri kullanmaktan fazlasını vermez. Fakat detaylı bir şekilde görüldüğü gibi hutbelerin Türkçeleşmesi çok daha kapsamlı, katmanlı ve iç içi geçen süreçlerden mürekkeptir. Bu sürece farklı aktörler; farklı amaç, tahayyül, beklenti ve çıkarlarla dahil olmuş ve bu süreç esnasında aktörler farklı söylem, pratik ve kurumsal yapılar üretmiş, farklı stratejiler geliştirmiş, zaman zaman bu çıkarları ve stratejileri çatışmış, çakışmış ve zaman zaman da örtüştürmüştür. Bu bağlamda hutbelerin modern merkezi devletin iktidar mekanizmasının içerisine yerleşmesi, bu siyasalara eklemlenmesi, Türkçeleşmesi, dünyevileşmesi ve matbuulaşarak merkezileşmesi halkalar gibi birbirine eklemlenen bir

[602] Foucualt'ın ojeni ile ırkçılık arasında çizdiği bağlam takip edilirse kolonyal pratikler veya toplumsal cinsiyete iktidar ilişkileri üzerinden yaklaşmak kolaylaşır. Irkçılık ile sömürme arasındaki ilişki için bkz.: Foucualt, **Toplumu Savunmak Gerek,** s.61-63. Focualt, **Kliniğin Doğuşu**, s. 31-34.

[603] Devlet tartışmaları için Bkz. Timothy Mitchell, **Mısırın Sömürgeleştirilmesi**, çev. Zeynep Altok, İletişim yayınları, İstanbul; 2001.

bilincin yürüyüşü, süreklilik arz eden tarihsel bir çizginin nihayete, kemale ermesi değildir.

Bu çerçevede hutbeler, öncelikle sembolik olarak keşfedilerek modern merkezi iktidar mekanizmasına eklemlenmiştir. Osmanlı Bürokrasi, erken modern ve özellikle modern dönemde hutbeleri, sembolik anlamda iki yönlü kullanmanın yollarını ve stratejilerini geliştirmiştir. Klasik hükümranlık sisteminden farklı mekanizmaları gerektiren hutbelerin bu modern sembolik biçim ve anlamları, dönemin icat edilen diğer tüm sembol ve simgeleriyle birlikte ele alınınca anlamlı olur. Osmanlı, hutbeleri, dış siyasette rakiplerinin kendisine karşı geliştirdiği stratejilerin üstesinden gelmek, toprakları dışında yaşayan Müslümanlarla bağ kurmak ve kendisine karşı oluşan baskıları azaltmak için kullanmanın yollarını aramıştır. Hutbelerin, dolayısıyla bağlı bulunduğu halifelik makamının modern yeni grameri, iç politikada da modern bir devlet olmanın işlevi yerine getirmiştir. Bu yeni gramer hem Halifelik mefhumuna yeni anlamalar katmış hem de hutbelere yeni işlevler eklemiştir. Osmanlı bürokrasisi hutbeleri, bazı meşruiyet krizlerinin üstesinden gelmek için kullanmış ve bunun için de yeni mekanizmalar geliştirmiştir. Bu mekanizma, hutbe mecmularının basılması, dağıtılması ve okunmalarının sağlanması üzerinden gelişmiştir. Halifeliğin Erken Cumhuriyet döneminde yaşadığı kriz ve nihayetinde Cumhuriyete zaten *mündemiç,* yani içkin olmasıyla ilga edilmesi, hutbelerin sembolik düzeyini yeni bir boyuta taşımıştır. 1923 yılından itibaren ilk evresinden beri halife adına okunan hutbeler, artık ulus adına, *Cumhuriyetin saadet ve saadetine* okunmaya başlanarak bu durum değişmiştir.

Hutbelerin modern merkezi devletin iktidar mekanizmasına eklemlenmesinin ikinci boyutu, dil ve dolayısıyla muhteva üzerinden gelişmiştir. Geç Osmanlı döneminde yükselen hutbelerin "*mahalli dillerde*" okunma talepleri, kısa bir süre sonra "*hutbelerin zamana ve zemine muvafık*" olmasına, yani hutbe içeriklerinin dönemin sosyal, ekonomik, sağlık, kültürel ve siyasi ihtiyaçlarına cevap vermesi gerektiğine dönüşmüştür. Bu talep, II. Meşruiyet döneminde sistemli bir hal almış ve hızlıca "*köycülük hareketine*" eklemlenmiştir. Böylece "*mahalli dilde*" hutbe talebi hızlıca "*halka gitme*" hareketinin bir uzantısına dönüşmüş ve hutbelerin köylüyü; *tenvir, irşad, telkin, tahrir, ıslah, talim* ve *terbiye* etmesi murat edilmiştir. Hutbe meselesinin diğer tarafında bulunan ulema,

modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan "*kürsü şeyhliği*" kurumunu dönüştürerek, bu kurumun mahiyet ve yetkisini geliştirerek oluşmuş baskılara cevap vermeye çalışmıştır. Ulemanın özgüveni, ilk mahalli dilde hutbe teşebbüslerine gösterdiği sert tepkide de takip edilebilir. Fakat II. Meşrutiyet ile birlikte münevverlerin etkin olmasıyla mahalli dilde hutbe teşebbüsleri güçlenmiştir. Bu dönemler boyunca süren savaşlar, siyasilerin hutbeleri toplumsal seferberlik için kullanma iştahını kabartmış ve bu durum, ulemanın uzun zamandır geliştirdiği stratejilerin çoğunu boşa çıkartmıştır.

Erken Cumhuriyet döneminde hutbe meselesi iki hat üzerinden ilerlemiştir. Biri *dini ıslah* ile birlikte yürütülen *Türkçe İbadet* meselesi, diğeri devlet kapasitesine bağlı olarak "*köy imamları*" meselesidir. Erken Cumhuriyet döneminde hutbelerin Türkçeleşme meselesi, Türkçe Kur'an ile birlikte Meclise gelmiştir. 1925 yılında Türkçeleşmesine karar verilen hutbeler, kısa bir süre sonra dil üzerinden yürütülen kültür politikalarına eklemlenmiştir. Her ne kadar 1926 yılındaki ilk Türkçe Namaz teşebbüsü kabul görmemişse de dini ıslah meselesi uzun bir süre gündemde kalmıştır. 1928 yılında Darülfünun İlahiyat Şubesi'nin hazırladığı *Dini Islah Nizamnamesi* buna iyi bir örnektir. 1932 yılında bu proje, Türkçe namaz denemesi sonrasında etkisini yetirmiştir. Türkçe namaz dışındaki *Türkçe ezan*, *Türkçe Kur'an* ve *Türkçe hutbe* ise kabul görmüştür. Muhtemelen bu tarihlerde açılan halkevleri, dini ıslah projesine olan ilgiliyi azaltmıştır. İkinci hattı oluşturan köy imamları meselesi ise; Erken Cumhuriyetin temel paradoksunu gösterir. Dini ıslah etmek, gerçek İslam'a ulaşmak, onu akılcılaştırmak ve dini söylem ve pratikleri yeni iktidar tekniklerine eklemlemek; aynı zamanda dini söylem ve pratiklerin baskısını, dinsel muhalefeti yaratabilirdi. Bu yüzden Türkçeleşen hutbeler üzerinden köylüye ulaşmak, hutbelerle köylüyü mobilize etmek beraberinde, hutbeleri okuyacak olan köy imamlarının rolünü artırabilirdi. Daha doğrusu bu, bir tehlike olarak meclisin gündemine gelmiştir. Cumhuriyet elitleri bu tehlikenin üstesinden gelmek için Türkçe hutbelerin merkezde hazırlanmasını kararlaştırmıştır. Merkezden hazırlanan ve gönderilen hutbe mecmuları dışına köy imamlarının katiyen çıkmamaları bu sebeple tembih edilmiş ve devlet kapasitesine bağlı olarak bunun denetimi sertleşmiştir.

1927 yılında *tab ve neşr* edilen ilk resmi *Türkçe Hutbe* mecmuası, dönemin *dini, ahlaki*, siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve sağlık mevzularını işleyen elli bir müstakil hutbeden

oluşmuştur. Bu hutbe mecmuası, ilk olarak şehir ve kaza merkezlerine ve burada bile güzel okuyabilen hatiplere dağıtılmıştır. İlk baskı yeterli gelmediği için 1928 yılında ikinci kez basılmıştır. Bu tarihten itibaren köy hatiplerine gönderilmeye başlanan mecmua, ancak 1930 yıllında dağıtımı tamamlanmıştır. Fakat 1927 yılında Osmanlıca yazılan mecmua, dönemin devrimlerin hızına yetişememiştir. Harf inkılabı ve *yenici* dönemin hızla değişen gündemi, yeni bir mecmua yazılmasını gündeme getirmiştir. Nihayetinde Ahmet Hamdi Akseki, 1936 yılında yeni harflerle ve yeni ihtiyaçlara göre *Yeni Hutbelerim* mecmuasını neşretmiştir. Yeni Hutbelerim, önceki mecmuanın üç katı, tam yüz elli bir müstakil hutbeden oluşmakta fakat ilk mecmuadaki müstakil hutbelerin büyük çoğunluğuna da az bir değişiklikle burada yer almıştır. Bu mecmuadaki hutbe konuları genişlemiş ve konu dizgisi daha sistematik olmuştur. *Yeni Hutbelerim*'in dağıtılması ve okunmalarının sağlanmasıyla Erken Cumhuriyet hutbelerin merkezileşme meselesi gündemdeki sıcaklığını kaybetmiştir.

1936 yılında mecmua müellifi Akseki, her bölgenin şartları ve temel ihtiyaçları farklı olacağı için hatiplere mecmuaya bağlı kalmak kaydıyla hutbe seçme özgürlüğü vermiştir. Ancak devlet kapasitesinin gelişmesine bağlı olarak 1940'lı yıllarda her hafta okunacak olan hutbe, merkezden belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece hatipler, merkezden bildirilen hutbe başlığını mecmuanın yüzünden okuyacaklardır. Zamana ve zemine uygun hutbe okumak ile merkezileşme arasında bir çelişki olarak beliren bu durum, merkezden "*mezkûr hafta okunmak kaydıyla*" gönderilen yeni hutbe nüshaları ile derinleşmiştir. 1940 ile 1950 yılları arasında merkezden bazı hutbe nüshaları telgraf yoluyla müftülüklere gönderildiği ve müftülüklerin de bu nüshaları hatiplere *mezkûr Cuma'da* okumaları için verdiği görülmektedir.[604] *Yeni Hutbelerim* mecmuasında yer almayan, bütün ulusu

[604] Hutbelerden biri yaşanan zelzele felaketi dolayısıyla Kızılay ve Hava kurumuna yardım etmek ile diğeri Milli birlik ve anarşiye karşı mücadeleyle ilgilidir. "Tayyarenin Ehemmiyeti" ve "Milli Vahdet ve Tenasüd" müstakil hutbeleri için Bkz. BCA, 31. 01/105.657.1. (13.09.1941).
"12 birinci Kanun 1941 de 12 inci tasarruf ve yerli mallar haftası başlıyor. Bu hafta devam edecek olan bu milli günler içinde iki cumamız bulunuyor ki bu iki günde dini ve milli günümüz birleşmiş oluyor. Hutbelerde Hatiplerimizin yegane hitabet mevzuları: Tasarrufun ne demek olduğunu, ve bu iktisat ve tasarruf devrinde azdan birike birike nasıl muazzam mali bir kudret vücut bulduğunu, yerli mallarımızın ve bilhassa üzün, incir gibi yemişlerimizin sürümü milli bir borç bulunduğunu halka öğretmek olmalıdır. Az olsun çok ola? Tasarruf edilerek bankalarımızda biriktirilecek paralarımızın en kısa bir zaman içerisinde (500) milyon bulmasının ulusal bir gaye olması lüzumu halka anlatılmalıdır." Bu meseleleri ele alan Yeni Hutbelerimdeki 30, 31 ve 32. Müstakil hutbelerin bu haftalarda okunmasını Diyanet Reis Vekili sıfatıyla A. Hamdi Akseki müftülüklere bildirmiştir. BCA, 31. 01/105.657.1. (21.11.1942).

ilgilendirdiği düşünülen bazı yeni meseleler, o tarihlerde meydana gelmiş önemli güncel olaylarla ilgili olan bu hutbe nüshaları dışında hatipler, kesinlikle *Yeni Hutbelerim* mecmuasına bağlı kalmaya devam etmiştir.[605]

Çok partili hayata geçildikten sonra da bu uygulama devam etmiştir. Yani *Yeni Hutbelerim* mecmuasının yetersiz kaldığı düşünüldüğü durumlarda, merkezden hutbe nüshaları müftülüklere gönderilmiştir. Diyanete Riyaseti, hazırladığı hutbe nüshaları ile birlikte zaman zaman mezkûr haftalarda mecmuadan okunacak olan hutbeleri de belirlemeye ve belirlediği hutbenin mezkûr haftada okunup okunmadığını denetlemeye çalışmıştır.[606] Bunun anlamı, hatipler bu tarihlerde mecmuaya bağlı kalmak kaydıyla istedikleri hutbeyi seçebilmiştir. Bununla birlikte bu tarihlerde bazı hatiplerin hutbe hazırladığı ve müftülüklerin bu hutbeleri görüp onay verdikten sonra bunların da okunmaya başlandığı görülmüştür. Fakat *müftülüklerin tetkikinden geçmeyen* veya *Diyanet hutbe* mecmualarında yer almayan hutbelerin kesinlikle okunmaması ve okunan hutbelerin *sonlarına ilaveler* yapılması özellikle müftülüklere bildirilmiştir.[607] Muhtemelen hatiplerin kendi başına hazırladığı hutbeler, 1956 yılında basılan "*Diyanet Mecmuasına*" da fikir vermiştir. Bu mecmuanın yayınlanmasıyla hutbelerin merkezileşmesi yeni bir boyut kazanmıştır. Her ne kadar bu tarihlerde ancak yılda bir tane basılmış olsa da bu hutbelerin geleceğine yön vermiştir.

---

[605] Yeni Hutbelerim dışına çıkılmaması için bkz.: "Kapu camii hatibi abdurrahimin Cuma ve bayram namazlarında vazifesini ifa ederken minberde diyanet işleri riyasetince tertip edilip kendisine verilmiş olan hutbe kitabı haricinde hitabette bulunmakta ve yine bu itiyadından vaz geçmediği ihtar edilmektedir..." Bkz.: BCA, 051. V42/12.103.58. (31.08.1945).
"bazı mahallerde Hatiplerin Cuma hutbelerinde, ellerindeki hutbe mecmuaları dışına çıkarak hutbeyi lüzumsuz yere uzattıkları ve cemaatten iş güç sahibi ve özürlü olanları müşkül duruma düşürdüklerinden şikayet edilmektedir..." BCA, 051. V33/4.31.17.(17.04.1951).
Matbu hutbelerin asla dışına çıkılmaması için son olarak bkz.: BCA, 051. V33/4.31.21.(08.05.1951).

[606] Bu hutbelerden bir tanesi İç Anadolu'da meydana gelen zelzele üzerinden "Kızılay Cemaatine" yardım mevzusunu konu almıştır. BCA, 051. V33/4.31.25.(16.10.1951). Bir diğeri Ağaç sevgisi ile ilgilidir. BCA, 051. V33/4.32.1.(09.03.1954). Bir diğeri yaklaşan bayram dolayısıyla Tayyare Cemiyetine yardım üzerinedir. BCA, 051. V33/4.33.2.(17.02.1959). Diğeri Çocuk Esirgeme Kurumuna yardımdır. BCA, 051. V33/4.33.6.(16.04.1959). Diğeri yerli malını özendirmek, paraları yerli bankalara yatırmak üzerinedir. BCA, 051. V33/4.36.9.(20.11.1959).

[607] "Bazı hatiplerin Diyanetin hazırladığı hutbeler dışında müftülüklerin tetkikinden geçmeyen kendi hazırladıkları hutbeleri okudukları veya hutbelere ilaveler yaptıkları ve bunlar hakkında derhal işlem yapılması..." için bkz.: BCA, 051. V33/4.32.34.(26.06.1957).
1973 yılında yayınlanan "Hutbeler" adlı kitabın önsüzünde; 1955 ve 1959 yılında yeni hutbe kitapları da basıldığı hatta 1960 yılında ayrıca "*Hutbe Mecmuası*" çıkarıldığını dönemin Diyanet Başkanı Lütfi Doğan belirtmiştir. **Hutbeler,** Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ayyıldız Matbaası, 1973.

1960'lı yıllara gelindiğinde hutbe meselesi ve Erken Cumhuriyet hutbe mecmularının akıbeti iki yönlü değişmiştir. Hutbeler, ilk kez 27 Mayıs Askeri darbesi sonrasında toplumu yatıştırmak, onları yeni kurulan rejime alıştırmak ve rejime karşı oluşabilecek muhalefeti törpülemek için açıkça kullanılmıştır. Yani hutbeler; *milli birlik ve beraberliğe nifak ve ihtilaf sokan tohumlara* karşı kullanılması talep edilmiştir.[608] Hutbelerde 27 Mayıs'ın "*hukuk prensiplerini, ahlak ve adalet kaidelerini yurdumuza yerleştirmek ve kökleştirmek için*" yapıldığı özelikle köylülere anlatılması Diyanete, Diyanette müftülüklere bildirilmiştir:

> "27 Mayısta Silahlı Kuvvetlerimiz tarafından, millet ve memleket hayrına olarak yapılan hürriyet ve inkılap hareketini hazmedemeyen ve hasis menfaatlerini, dedikodularla ve menfi propagandalarla Milli birlik ve dirliğimizi bozmakta arayan bazı sinsi unsurların bulunabileceği göz önünde tutularak halkımızın ikaz ve irşat edilmesi hususunda Reisliğimize de mühim vazifeler teeddüp etmektedir. Bugün; Yurdumuzun en ücra köşelerine kadar idareyi fiilen ele alıp milli menfaatlerimizi korumak için var kuvvetiyle çalışan Hükümetimize destek olmanın dini bir vecibe teşkil ettiğini, aksine hareket eylemenin dünyada ve ahirette mesuliyet ve hüsranı mucip olacağını vaizlerimizin vaazlarında, hatiplerimizin hutbelerinde ayet ve hadislere istinaden halkımıza duyurmanın temini ve neticeden bilgi verilmesini ehemmiyetle rica ederim. Diyanet İşleri Reisi"[609]

Diyanet, 27 Mayıs darbesi sonrasında oluşan atmosfere göre tavır almaya devam etmiş ve bu dönemler boyunca hutbe muhtevalarına azami dikkat etmiştir.[610] Askeri darbe sonrasında personeline, hutbelerde "*yanlış telakki ve tefsir*" oluşturan sözlerden son derecede kaçınmaları, "*tefrika husule*" getirecek konulara ise hiç girmemeleri

---

[608] "27 Mayıs İnkılabının taşıdığı büyük mananın, halka ve köylüye kafi derecede ve açık bir ifade ile vaizlerimizin vaazlarında, hatiplerimizin hutbelerinde ayet ve hadislere istinaden anlatmaları, mezkur tamimler gereğinin yerine getirilmesinin dikkat ve hassasiyetle takibinden; kendi bölgenizde ve müftülük camiası içinde inkılabın ruh ve manasına aykırı mahiyetteki davranışlardan müftülüklerin de sorumlu bulunduklarını hatırlatır..." dendikten sonra kadrolu personelin isimi belirtilerek bu iş için hangi faaliyetlerde bulunduklarını, rapor etmeleri istenmiştir. BCA, 051. V33/4.33.29.(12.10.1960).

[609] "Hukuk prensiplerini, ahlak ve adalet kaidelerini yurdumuza yerleştirmek ve kökleştirmek için yapılan 27 Mayıs inkılabı kıymet ve manasını halkımıza açıkça anlatmak en mühim vazifedir." Bu vazife için personelin görevleri olduğu ve yerine getirdiği görevlerini sürdürmesi gerektiği belirtilmiştir: "İnkılabın kıymet ve manasını anlatmak vazifesi teşkilatımıza düşer. Dinimiz bütün vatandaşların tek bir vücud gibi olmalarını emreder, nifak ve ihtilaf tohumları ekenleri de takbih eder." Diyanet Reisi, Diyanet personelinin bu esasları ayet ve hadislerle birlikte hutbelerde yer verip halkı aydınlatmasını istemiştir. BCA, 051. V33/4.33.29.(04.06.1960).

[610] Dönemin Diyanet Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen "Bütün camilerde, 16 Aralık 1960 Cuma günü "Milli Birlik ve kardeşlik", 23 Aralık Cuma günü "Çalışma" ve 30 Aralık Cuma günü de "Müslümanlıkta hurafeler ve batıl inanışlara yer yoktur" mevzularında hutbe okunması uygun görülmüştür. Bu hususta Başkanlığımızca hazırlatılmış olan metinler hemen gönderilecektir. Hatiplerimizin şimdiden hazırlanmaları tamimen tebliğ olunur." Şeklinde müftülüklere tamim göndermiştir. BCA, 051. V33/4.33.30.(01.12.1960).

bildirilmiştir. Hatta Diyanet, imam ve hatiplere bildirilmediği sürece "*akaid ve ahlak mevzuu dışına"* çıkmayın demiştir.[611] Diyanet bu dönemde hutbeler yoluyla herhangi bir *nifak ve tefrikanın husule* gelmemesi için mecmuadan okunacak hutbe başlıklarını bile zaman zaman numaralarıyla müftülüklere bildirmiş ve okunacak bu hutbelere hiçbir söz katılmamasını istemiştir. Darbe sonrası siyasi atmosferin yumuşamasıyla hutbe denetimi de yavaş yavaş değişmiştir. Diyanet tekrar "*Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hutbeler gönderildikçe bunlar okunması, gönderilmediği zamanlarda, basılı hutbe kitaplarından faydalanılarak yahut hatipler tarafından tertip edilmek suretiyle vücuda getirilecek hutbelerin Müftülerce görülüp tasdik edildikten sonra*" bunların okunmasını bildirmiştir. Hatipler, hazırlayacakları hutbelerde esas alacakları konular, Erken Cumhuriyet hutbe tanımına uygun, *dini-ahlaki-içtimai* olması da dikkat çekicidir.[612]

1960'lı yılların hutbe akıbetini etkileyen birinci yön siyasi iken ikinci yön, mevcut hutbelerin *zamana ve zemine uygun* olmadığı eleştirisi, yani erken Cumhuriyet hutbelerinin kullanım değerinin kalmadığı ve artık değişmesi gerekti üzerinden ortaya çıkmıştır. Bu durum, Devlet kapasitesi ve merkezileşme açısından bir farklılaşma yaratır. Yani hem merkezileşme açısından "*Yurdumuzun bütün camilerinde okunan hutbelerde birliği sağlamak*" hem de müsabakalar yoluyla hatiplerin kendi hutbelerini yazmaya teşvik etmek ve bunları okutmak farklılık oluşturmuştur. Diyanet 1962 Haziran'ında yılda dört kez çıkacak olan "*Aylık Hutbeler Dergisi*" yayınlayarak bunun üstesinden gelmeye çalışmıştır.[613] Diyanet, derginin çıkış sebebini, eski hutbelerin güncelliğini yetirmesi ve hızla *değişen dünya şartlarına* ve *cemiyet hayatına* imamların yazacakları yeni hutbelerle *ışık tutmaları* şeklinde belirtmiştir:

---

[611] "Son hadiseler dolayısıyla, vaiz ve hatiplerin vaaz ve hutbelerinde yanlış telakki ve tefsir edilebilecek, cemaat arasında tefrika husule getirecek sözlerden azami derecede sakınmaları gerekli bulunduğundan mevizalarında akaid ve ahlak mevzuu dışına çıkmamalarının vaizlere; 1953 Reislik neşriyetı arasında bulunan hutbe mecmuasının 33 ve 34 ncü hutbelerine, kendilerinden söz katmaksızın devam etmeleri lüzumunun da hatiplere tebliğ ehemmiyetle arz ederim." BCA, 051. V33/4.33.29.(09.05.1960).

[612] "Hutbelerdeki meviza kısmı dini-ahlaki-ictimai kusurlardan cemaati uyarmalı; fakat, kötümser, ayırıcı, milli güvenliği ve birliği bozucu, tahrik edici sözlere yer verilmemelidir... Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hutbeler gönderildikçe bunlar okunması, gönderilmediği zamanlarda, basılı hutbe kitaplarından faydalanılarak yahut hatipler tarafından tertip edilmek suretiyle vücuda getirilecek hutbelerin Müftülerce görülüp tasdik edildikten sonra okunması gerekmektedir. Bu hususun müftülerce sağlanmasını ve aksine hareket edenler hakkında tüzüğe göre işlem yapılmasını rica ederim." BCA, 051. V33/4.34.3.(16.04.1962).

[613] Dergi Haziran 1962'den itibaren basılmaya başlamıştır. Dergi basım, sayısı, ücreti, basılma amacı vs. için bkz. BCA, 051. V33/4.34.11.(02.07.1962).

> "Fakat üzülerek müşahade etmekteyiz ki, bugün okunmakta olan Cuma hutbelerinin kahir bir ekseriyetinin müminlere faydalı olmaktan çok uzak, kifayetsiz bir vasıftadır. Ne zamana uymaktadır ne zemine... bir hafta evvel okunmuş bir hutbenin aynı camide bir hafta sonra yine okunduğu bile görülmektedir... "[614]

Bunun üstesinden gelmek için Aylık hutbeler dergisini tertip eden Diyanet, dergiye hutbe toplayabilmek için ilk olarak personelin haftalık toplantı yapmaları, vaaz ve kitap okumaları böylece ilmi olarak yükselip hutbe yazacak yetkinliğe gelmelerini istemiştir.[615] Diyanet, hatip, imam, vaiz hatta müftüleri hutbe yazmaya teşvik etmiş bunun için müsabakalar düzenlemiş ve bu müsabakalar sonunda seçilen hutbeleri "*Aylık Hutbeler Mecmuasında*" yayınlamıştır. Hutbesi yayınlananlara da telif ücreti, ödül vermiştir.[616] Bu dergi yeterli gelmemiş olmalıdır ki Diyanet, düzenlediği hutbe müsabakalarından derlediği bazı hutbeleri, Hutbe kitapları şeklinde yayınlamıştır. Diyanet düzenlenecek müsabakalar için müftülüklere belirlenen konu başlıklarını göndermiş ve bu müsabakalara ilginin artması için de ödüllerin miktarını artırmıştır.[617] Böylece *tekrarlana tekraralana artık eskimiş Yeni Hutbelerim* mecmuasındaki hutbeler, yani Erken Cumhuriyet hutbeleri,

---

[614] Bu tamimde dikkati çeken noktalardan biri hutbeler için "*aydınlatmak*" ve "*ışık*" terimlerinin kullanılmasıdır. Yani Erken Cumhuriyet döneminde *tenvir ve irşat* ile kullanılan hutbeler yerini artık aydınlanma bırakmıştır. BCA, 051. V33/4.34.38.(25.09.1963).

[615] Hutbe konularının her hafta görüşülmesini belirten 27554 nolu tamime uyulmadığı ve bu tamime uyularak her hafta okunacak Cuma hutbesinin görüşülmesi için bkz.: BCA, 051. V33/4.34.41.(31.10.1963).

[616] Aylık Hutbeler dergisini basılma nedenini Diyanet başkanı söyle açıklamıştır: "Cuma hutbelerimizin sadece bir şartın yerine getirilmesi şeklinde değil, aynı zamanda tertipli, düzenli, maksada hizmet eder bir irşat mahiyeti alması bakımından bu yola gitmek zarureti vardır. Binaenaleyh hatiplerimizin yeni hutbe kitabı gelinceye kadar, evvelce Başkanlığımızca yayınlanmış bulunan Hutbe Dergisinden faydalanmaları, onun dışında çok eskiden basılmış, tekrarlana tekrarlana artık eskimiş olan hutbelerden artık uzak kalmaları lazımdır. Bu hususun önemle takibini ve neticeden bilgi verilmesini rica ederim." Diyanet başkanı değişen şartları göz önüne alınarak "aylık hutbeler mecmuası" yayınlandıklarını belirtmiş hatta bununla birlikte farklı hutbe müsabakası açtıklarını belirtmiştir. Bu müsabakalara imam-hatip müftü ve vaizlerin hutbe gönderdiği ve zaten, bölge merkezinde derece alan hutbelerin de merkeze geldiğini belirtmiştir. Bu hutbeleri uzman bir Heyet tetkik ettikten sonra bunları, "senelik hutbe kitabı" olarak bastıracaklarını belirtmiştir. Diyanet başkanı bu işe istekli hatipler varsa yeni hutbelerini, müftülükler kanalıyla merkeze göndermelerini ve bu hutbeler de uygun görülürse yeni bir hutbe kitabındandı bastırılacağını ve hatiplere telif haklarının verileceğini belirtmiştir. BCA, 051. V33/4.34.38.(25.9.1963).

[617] Kadrolu imam, hatip, vaiz isterse müftüler de bu müsabakalara katılabilecekleri belirtilmiştir. Ödül 25 liradan 50 liraya çıkarılmıştır. BCA, 051. V33/4.34.48.(17.03.1963).
Kadrolu İmam, hatip ve vaizlere duyurulması için gönderilen başka bir tamim şöyledir: "Müftülüklerle ilmi iş birliği yapılarak her il adına bir hutbe hazırlanıp bastırılmasının ve 1363 Hicret yılından itibaren yurdumuzun bütün camilerinde bu hutbelerin okunmasının çeşitli yönlerden faydalı olacağı düşünülmüştür. Bu iş için ilişik açıklamada belirtilen esaslar dahilinde bir müsabaka tertiplenmiştir." Bu tamimde ayrıca müsabaka katılacak hutbeler için üç konu başlığı belirlenmiştir. Bunlar; "Hikmetin başı Allah korkusu, Koğuculuk ve Fitne ve Fesat Çıkarmaktan son derece sakınmak" şeklindedir. BCA, 051. V33/4.34.25.(2.04.1962).

yerini *müftülerle iş birliği* yapılarak hazırlanan ve temel hedefi ulusal anlamda "*hutbelerde birliği sağlamak*" olan *müsabaka hutbelerine* bırakmıştır.[618]

Son olarak 1960'lı yıllara kadar okunan ve bu tarihlerde de konu olarak esas alınan Erken Cumhuriyet hutbeleri, *dini, ahlaki ve içtimai* temalardan oluştuğu bu çalışmada detaylı bir şekilde görülmüştür. İlk temayı oluşturan iman ve ibadet hutbeleri, Erken cumhuriyet döneminde dinin düzenlenmesine odaklanmıştır. Bu hutbeler, dini doktrin olarak iman, dinsel bir pratik olarak ibadet ve bu ikisini sembolik olan güçlendiren dini gün ve geceler şeklinde alt başlıklara ayrılmış ve bu hutbelerin, dönemin düşünsel atmosferiyle, bilgi sistemiyle ilişkilisine dikkat çekilmiştir. Hutbelerde ikinci başlık olan ahlak, vatandaşları çepeçevre saran vazifeler üzerinden dile gelmiştir. Ahlakın tenviri, disiplinci teknik uyarınca bireyin manevi -moral- ve bedeni gücünü artırmakla birlikte, ona uysallaşmayı ihmal etmemiştir. Bireyleri vazifelerle kuşatan ahlak hutbeleri, toplumsal iyi ve toplumsal kötü üzerinden ahlaki normlar oluşturmaya ve böylece toplumsal ahlakı tenvir etmeye çalışmıştır. Son temada bulunan ve en fazla işlenen içtimaiyat ve iktisadiyat hutbeleri, her bireyin kendi bedeninden mesul olduğu için onu kurumakla vazifeli olduğu hususuyla başlamıştır. Öncelikle birey, değil kendi bedeninin yaşamına son vermek onu her türlü tehlikelere karşı korumakla mükelleftir. Böylece temizlik ve hastalık meselesi üzerinden bedenin bakımı konusuna geçilmiştir. Bedenin bireysel bakımı, nüfus meselesine eklemlenmiştir. Erken Cumhuriyet hutbelerinde nüfus meselesi detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Cumhuriyetin çok nüfusa ihtiyacı olduğu ve bu nüfusun da zinde ve sağlıklı olması gerektiği hutbelerde açıkça ifade edilmiştir. Bu; intihar etmekten çocuk aldırmaya, hastalık kapmaktan bekârlık meselesine, alkol kullanmakla saralı ve işe yaramaz çocuk yapma arasında ilişkiye kadar birçok noktayı kapsamıştır. Hutbelerde sağlıklı ve çok olan *milli vücud,* Kemalist korporatizmin birlik ve beraberlik tanımı üzerinden dile gelmiştir. Hutbelerdeki yaklaşım, Taha Parla'nın belirttiği *solidarist korporatizm*e yakındır. Bu anlamda minberde bireyler atomize olma tehlikesine karşı, vazife ve sorumluluklarla koruma altına alınmış ve bu koruma için *birlik ve beraberlik* ile *dirlik ve düzen* söylemi

[618] "Yurdumuzun bütün camilerinde okunan hutbelerde birliği sağlamak amacıyla, müftülüklerle iş birliği yapılarak, aşağıdaki esaslar dairesinde her ilimiz adına ayrı konularda üç hutbe hazırlanacak ve bunlar arasından seçilip bastırılan hutbelerin 1363 Hicret yılından itibaren camilerimizde okunmasına başlanacaktır". BCA, 051. V33/4.34.48.(17.03.1963).

en fazla kullanılan kavram cifti olmuştur.[619] Bu dayanışmacı model, ekonomi hutbelerinde *terakki ve tekâmül* ile *tasarruf ve israf* söylemiyle desteklenmiştir.

[619] Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, s. 36, 71-73.
Parla ve Davison, Gökalp'in dinden kültürel norm devşirdiği konusunda mutabıktır. Bu anlamda din, rasyonalize edilmiş bireysel vazifeleri, ahlakla harmanlamaya yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

1) BİRİNCİL KAYNAKLAR

A) ARŞİV KAYNAKLARI

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Sdaret: A.AMD. 31/20.

Maarif Nezareti: MF.MKT. 377/19, 391/42, 295/56, 269/57.

Hariciye Nezareti: HR.SYS. 2323/16, 107/12, HR.İM. 23/78.

Dahiliye: DH.ŞFR. 431/42, 150/38, DH.UMVM. 123/71, DH.MKT. 2695/84, 2565/45, 2510/116, 2505/82.

Yıldız: Y.PRK. MK. 4/62, Y. PRK.MŞ. 4/22, Y.A.HUS. 200/88, 386/52, Y.PRK.HR. 15/3, Y.PRK.DH. 5/64, Y.PRK.BŞK.60/02, Y.MTV.52/38, 53/15, 32/5.

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

Kararlar daire Başkanlığı: 18.01.01/09.15.13.

Muamelat Genel Müdürlüğü: 10/7.41.31.

Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü: 01/105.657.1.

Diyanet Arşivi: V00/05.43.9, V00/13.114.21, V00/2.10.7, V00/2.12.39, V00/8.68.15, V05/2.1.30, V08/2.4.7, V08/2.6.1, V08/2.6.28, V08/2.7.14, V08/2.7.21, V11/2.13.5, V11/2.14.28, V16/3.17.17, V22/3.19.7, V26/3.17.16, V33/4.31.17, V33/4.31.21,

V33/4.31.25, V33/4.32.1, V33/4.32.32, V33/4.32.34, V33/4.33.2, V33/4.33.29, V33/4.33.30, V33/4.33.6, V33/4.34.11, V33/4.34.25, V33/4.34.3, V33/4.34.38, V33/4.34.41, V33/4.34.48, V33/4.36.4, V33/4.36.7, V33/4.36.9, V38/6.48.3, V38/6.48.48, V42/12.101.03, V42/12.103.58, V45/2.2.23, V48/13.113.67, V48/2.1.14, V54/14.119.2, V54/14.119.23.

B) TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ZABIT CERİDELERİ

C) DİĞER BİRİNCİL KAYNAKLAR, HUTBE MECMUALARI

Rıfat [Mehmet Börekçi], **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 5-6.

"Allah'ı Sevmek, Peygambere İtibag İtmek", **Türkçe Hutbe** İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 135-140.

"Allah'ın, Peygamberin Hayat Verecek Emirleri", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 130-5.

"Allah'ın, Peygamberin Hayat Verecek Emirleri", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 130-5.

"Allah'tan Korkmak, Nas İle Hoş Geçinmek", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 181-4.

"Anaya, Babaya Hürmet", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 70-4.

"Anaya, Babaya İtaat", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 66-69.

"Askerliğin Şerefi", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 261-6.

"Bayram Haftası", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 254-9.

"Çalışan Mükâfatını Görür", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 7-10

"Dünya ve Ahiret İçin Çalışmak, Fesat Çıkarmamak", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 171-4.

"Ebna-ı Cümlemize hürmet ve Meavenet", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 117-120.

"Eksik Ölçenler, Yanlış Tartanlar", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 165-7.

"Emanete Riayet", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 187-9.

"Evlenmek, Evlat Yetiştirmek", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 76-81.

"Nifak ve Haset", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 177-180.

"Hekim, İlaç, Hastalık, **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 210-3.

"Herkes Kazancına Bağlıdır", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 83-6.

"Herkes Yaptığının Cezasını Bulacak", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 215-9.

"İçkinin Fenalığı", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 190-192.

"İçkinin Fenalığı", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 193-7.

"İçkinin İçtimai Zararları", **Türkçe Hutbe,** İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 198-203

"İman-Amel", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 39-43.

"İslam Dininde Sayın Kıymeti", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 87-9.

"İstihza, Kötü Söz, Kötü Lakap", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 160-3.

"Kadir Gecesi", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 240-2.

"Kardeşlik, Dargınlık", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 221-3.

"Kötü Huylardan Tehzir", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 151-3.

"Kumarın Fenalığı", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 205-8.

"Kurban Bayramı", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 248-252.

"Mevlid", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 229-233.

"Miraç", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 246-8.

"Mü'min-i Kamil", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 45-8.

"Namaz ve Hikmeti", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 55-7.

"Namazın Hikmet Meşruiyeti", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 50-55.

"Nezafet", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 35-7.

"Oruç ve Ehemmiyeti", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 146-8.

"Öksüzlere Yardım", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 122-5.

"Öksüzleri Himaye Etmek", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 126-9.

"Peygamber Efendimizin Ahlakı", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 59-64.

"Ramazan Bayramı", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 244-6

"Ramazan-ı Şerif ve Oruç", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 141-3.

"Sağlığın Başı Temizliktir", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 30-3.

"Sanat", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 105-9.

"Say ve Amel", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 92-4.

"Suizan, Tecessüs, Gıybet", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 154-7.

"Tayyare Cemiyetine Yardım", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 17-23.

"Temizlik", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 24-9.

"Tevazu, Kibir", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 223-6.

"Ticaret", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 95-9.

"Ticaret", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 100-3.

"Vatan Müdafaası", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 11-6.

"Ziraat", **Türkçe Hutbe**, İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1927: 114-6.

Akseki, Ahmet Hamdi, "Yaratanı Tanı Verdiği Nimetlere Şükret", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 19-22.

_____, "Adalet ve Müsavat", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 163-167.

_____, "Ağaç Dikmenin Faydaları", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 65-68.

_____, "Ahiret Alemi", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 369-4.

_____, "Ahlaki Faziletler ve Bunların Esasları", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 278-284.

_____, "Ahlaki Öğütler", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 123-6.

_____, "Aile Hakları", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 230-234.

_____, "Aile Halkının ve Bütün İnsanların Mütekabil Vazife ve Mesuliyetleri", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 254-259.

_____, "Aile Saadeti, Karı ile Kocanın Karşılıklı Vazifeleri", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 235-240.

_____, "Alay Etmek, Kötü Ad Takmak Ahlaksızlıktır", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 387-391.

_____, "Allah Korkusu, İki Cihan Saadetinin Anahtarıdır", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 55-7.

_____, “Allah Korkusu”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 468-451.

_____, “Allah Teala hazretlerinin Sıfatları”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 150-3.

_____, “Allah’ı Sevmek, Peygambere Uymakla Olur” **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 136-9.

_____, “Allaha ve Resülüne İtaat Etmek, Tefrikadan Sakınmak”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 39-42.

_____, “Allaha, Peygambere ve Kur’ana Karşı Borçlarımız”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 362-5.

_____, “Allahın Emirlerinde Bir Takım Hikmetler Vardır” **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 213-5.

_____, “Allahın Haram Kıldığı Şeylerin Hepsinde Dünyevi ve Uhrevi Bir Zarar Vardır”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 326-9.

_____, “Allahın Razı Olduğu Şeyler”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 321-325.

_____, “Allahın ve Peygamberin Hayat Verici Emirleri”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 148-152.

_____, “Allahtan Korkmak ve Nas ile Hoş Geçinmek”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 125-8.

_____, “Ana, Baba Hakkı”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 260-264.

_____, “Anaya, Babaya İtaat”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 265-269.

_____, “Asılsız Şeylere İnanmanın Zararları”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 344-8.

_____, “Askerlik En Şerefli Vazifedir”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 200-206.

_____, “Berat Gecesi”, **Yeni Hutbelerim** Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 304-307.

_____, “Beşeri Vazifemiz”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 163-169.

_____, “Birbirimize Hürmet ve Yardım Edelim”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 30-32.

_____, “Borç Ağır Bir Yüktür”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 293-300.

_____, “Buhul İle İsraf Arasında İtidal ve Tasarruf”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 204-207.

_____, “Buhul ve İsrafın Mazarratı, İktisad ve Tasarrufun Ehemmiyeti”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 189-196.

_____, “Buhul ve İsrafın Mazarratı, İktisl[a]d ve Tasarrufun Ehemmiyeti”, **Yeni Hutbelerim** Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 197-203.

_____, “Cana Kıymanın Ağır Cezası”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 397-401.

_____, “Cenabı Hakkın Sayısız Nimetleri” **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 131-4.

_____, “Cennet te Bu Dünyada kazanılır Cehennemd”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 363-8.

_____, “Cihad ve Düşmanla Savaşmak”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 94-99.

_____, “Çocuk Düşürmenin İçtimai ve Ahlaki Zararları”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 301-308.

_____, “Dargınları Barıştırmak”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 402-406.

_____, “Doğrularla İğrilerin Mevkii”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 140-3.

_____, “Doğruluk”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 77-81.

_____, “Dünya İş Yeri, Ahiret Ceza ve Mükafat Mahalli”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 208-211.

_____, “Dünya ve Ahiret İçin Çalışmak, Fesat Çıkarmamak Gerektir”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 34-38.

_____, “Dünya, Ahiretin Bir Remzidir”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 377-381.

_____, “Düşmanla Savaşmanın ve Şehitliğin Fazileti”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 207-212.

_____, “Eksik Ölçenler yanlış Tartanlar”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 59-63.

_____, “Emanet ve Emante Hıyanetin Cezası”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 77-80.

_____, “En Büyük Günahlarımız”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 320-5.

_____, “Erkan-ı İslamiyeden: Namaz”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 310-13.

_____, “Evlad Sevgisi”, **Yeni Hutbelerim** Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 247-253.

_____, “Evlenmek ve Evlat Yetiştirmek”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 241-246.

_____, “Faizcilik Tefecilik”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 477-482.

_____, “Fatihanın Öğrettiği Yüksek Hakikatler”, **Yeni Hutbelerim** Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 9-22.

_____, “Ferdlerin de, Cemiyetlerin de Hayatları Mücahede İle Kazanılır”, **Yeni Hutbelerim** Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 499-511.

_____, “Gençliğin Kıymeti”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 108-113.

_____, “Güneş ve Ay Tutulması”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 351-355.

_____, “Güzel Huylar”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 110-5.

_____, “Hakkın Rızası ve Halkın Muhabbeti Nasıl Kazanılır”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 177-180.

_____, “Hased”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 99-103.

_____, “Hayatın Kıymeti Vücud Sağlığı”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 64-68.

_____, “Hayatını Korumak Herkese Vacibtir. İntihar etmek Vazifeden Kaçmaktır”, **Yeni Hutbelerim** Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 95-8.

_____, “Herkes Kazancına Bağlıdır”, **Yeni Hutbelerim** Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 412-416.

_____, “Hesab Gününe İman”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 390-4.

_____, “Hırsızlık, Dolandırıcılık, Yataklık”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 472-476.

_____, “Hicri Yılbaşı, Muharrem Hutbesi”, **Yeni Hutbelerim** Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 296-9.

_____, “İbadet” **Yeni Hutbelerim,** Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 59-62.

_____, “İbadetler Ahlaki Vazife Arasındaki Münasebet”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 326-8.

_____, “İbadetlerimizde İhlas”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 171-4.

_____, “İbadetlerimizde Müşterek Faziletler”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 314-7.

_____, “İçki Belası”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 47-51.

_____, “İçki Her Kötülüğün Başıdır”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 43-6.

_____, “İçkinin İçtimai Zararları”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 52-6.

_____, “İftira”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 81-5.

_____, “İmanımızı Muhafaza Eden İbadetlerimiz”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 235-8

_____, “İnsan Ne Bulursa Dilinden Bulur”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 105-9.

_____, “İslam Dininde Aklın Payesi ve Akıllı Adamların Mertebesi”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 330-335.

_____, “İslam Dininde Çalışmanın Kıymeti”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 142-147.

_____, “İslamın Alametleri ve İmanın Kökleri ve Dalları”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 310-3.

_____, “İslamın Temeli”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 45-7.

_____, “Kabir Ziyareti Kalpleri Yumuşatır”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 129-132.

_____, “Kadir Gecesi”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 276-9.

_____, “Kalbin Salahı ve Fesadı Hakkında”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 158-161.

_____, “Kamil ve Olgun Mümin”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 121-3.

_____, “Kanaatin Doğru Manası”, **Yeni Hutbelerim** Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 286-291.

_____, “Kardeşlik Dargınlık”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 82-5.

_____, "Kendi Vücudümüze, Yerlere, Gökelere Bakmak, Tanrımızın Kudretini Tanımak", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 146-9.

_____, "Kıyamet Ne Zaman Kopacaktır Diyenlere", **Yeni Hutbelerim** Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 358-362.

_____, "Kızılay Cemiyeti", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 490-498.

_____, "Kişi Dünyada Ne Ekerse Ahirette Onu Biçer", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 115-8.

_____, "Koğuculuk ve Cezası", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 379-382.

_____, "Kötü Huylardan Kaçınmak", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 86-90.

_____, "Kumarın Ferdi ve İctimai Zararları", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 392-396.

_____, "Kur'an Ahlakı", **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 271-7.

_____, "Kur'an Yolu Hak Yolu". **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 51-4.

_____, "Kurban Bayramı", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 292-5.

_____, "Mahşer Kaygusu Kimler İçin", **Yeni Hutbelerim** Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 382-387.

_____, "Makarimi Ahlak", **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 183-6.

_____, “Makbul İbadet Devam Üzerine Yapılandır”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 283-6.

_____, “Memleketi Düşmanlardan Koruma Yolları”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 224-229.

_____, “Mevlid”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 27-32.

_____, “Mirac Gecesi”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 300-303.

_____, “Muhtaçlara Yardım”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 368-371.

_____, “Muhtelif Kazanç Yolları”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 357-361.

_____, “Müslümaanlık ve Ahlak Güzelliği”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 74-6.

_____, “Müslümanlık Hastalıktan Korunmayı Emreder”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 87-92.

_____, “Müslümanlık Hayati Bir Dindir”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 153-156.

_____, “Müslümanlık Sefkat Dinidir”, **Yeni Hutbelerim** Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 408-410.

_____, “Müslümanlık Temizlik Dinidir”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 117-121.

_____, “Müslümanlıkta İlmin Payesi”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 336-339.

_____, “Müslümanlıkta İman ve Ahlak Arasında Münasebet”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 315-8.

_____, “Namaz”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 219-221.

_____, “Namazda Duyulan Yüksek Duygular”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 230-3.

_____, “Namazın Farz Olmasındaki Hikmetler”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 224-7.

_____, “Olgun Müminin Vasıfları”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 133-7.

_____, “Orucun Ahkamı”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 265-9.

_____, “Orucun Ruhlarımız Üzerinde Artırıcı Tesiri”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 251-5.

_____, “Öksüzlere Yardım Edelim”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 25-29.

_____, “Peygamber Efendimizin Ahlakı”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 71-6.

_____, “Peygambere İman”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 154-160.

_____, “Ramazan Bayramı”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 287-9.

_____, “Ramazan Hesap Görme ve Mağfiret Dileme Ayıdır”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 245-8.

_____, “Ramazanı Karşılamak”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 239-241.

_____, “Regaib Kandili”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 463-6.

_____, “Rüşvet ve Yalancılık”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 483-488.

_____, “Sabrın Doğru Manası”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 373-8.

_____, “Sanat ve Hüner”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 340-345.

_____, “Sıyamın ve Ramazanın Kıymeti”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 259-261.

_____, “Sui Zan, Casusluk, Arkadan Çekiştirmek”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 383-6.

_____, “Şecaat ve Cesaret En Büyük Fazilettir”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 218-223.

_____, “Şehitlik Mertebesinin Yüksekliği”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 213-217.

_____, “Tayyarenin Ehemmiyeti”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 36-41.

_____, “Temizlik”, **Yeni Hutbelerim** Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 69-72.

_____, “Tevazu, Kibir”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 91-4.

_____, “Tevekkülün Doğru Manası”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 330-4.

_____, “Tücaret”, **Yeni Hutbelerim** Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 346-351.

_____, “Vatan Sevgisi, Vatan Aşkı”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 193-199.

_____, “Yalan Şahitliğinin, Yahut Şahitlikten Kaçmanın Cemiyet Üzerinde Fena Tesirleri”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 174-179.

_____, “Yalan Yere Şehadetin, Rüşvetin İctimai Zararları”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 180-185.

_____, “Yalancı Şahitliği İğrenç Bir Hareket ve En Büyük Bir Günahtır”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 168-173.

_____, “Yalancılık en Kötü Bir Huydur”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 103-6.

_____, “Yemin’in Kısımları ve Hükümleri”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 355-360.

_____, “Yeni Yapılan Bir Camiişerifin Resmi Küşadında Okunacak Hutbe”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 336-342.

_____, “Zekat ve Ahkamı”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 273-5.

_____, “Ziraat”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 352-356.

_____, “Zulmün Sonu”, **Yeni Hutbelerim**, Cilt II, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936: 186-192.

1) İKİNCİL KAYNAKLAR VE MAKALELER

"Hutbe", **Meydan Larousse: Büyük Lugat ve Ansiklopedi,** Cilt VI, İstanbul: Meydan Yayınevi, 1969: 6-7.

Abdulkadiroğlu, Abdulkerim, Nuran Abdulkadiroğlu, **Mehmet Akifin Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri: Mev'iza ve Hutbeleri,** Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Abou-el Haj, Rıfat, **Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.

Adak Turan, Sevgi, "Formation of Authoritarian Secularism in Turkey Ramadanin Early Republician Era (1923-1938)", Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004

_____, "Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar (1923-1938)", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar,** Sayı 11 (Güz 2010): 47-88.

Ahıska, Meltem **Radyonun Sihirli Kapısı Garbiyatçılık ve Politik Öznellik**, İstanbul: Metis Yayınları, 2005.

Akay, Bülent, "Mezheplerin Cuma Namazının Şartlarıyla İlgili Görüşleri ve Bu Görüşlerin Dayandığı Deliller", Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Akın, Yiğit, **Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden terbiyesi ve Spor**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Aksoy, Mehmet, **Şeyhülislâmlıktan Bugüne Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş**, Köln: Önel Yayınevi, 1998.

Akşin, Sina **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele: Son Meşrutiyet (1919-1920)**, İstanbul: Cem Yayınları, 1992.

Albayrak, Sadık, **Devrimler ve Gerici Tepkiler**. İstanbul: Araştırma Yayınları,1990.

_____, **Cumhuriyete Doğru Hilafetin Sonu**, İstanbul: Araştırma Yayınları, 1990.

_____, **Son Devir Osmanlı Uleması : (ilmiye ricalinin teracim-i ahvali)**, İstanbul: Medrese Yayınları, 1980.

Alkan, Mehmet Ö., "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", **Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, edt. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001: 377-407.

Althusser, Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları,** çev. Yusuf Alp-Mahmut Özışık, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Altuntaş, Halil, **Kur'ân'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi,** Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Arai, Masami, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Arı, İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir İzmit konuşmaları,** Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982.

Arpacı, Murat, "Hastalık, ulus, felaket: Türkiye'de frengi ile mücadele (1950-1950), **Toplum ve Tarih**, sayı 130 (2014): 59-86.

_____, "Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde kamu sağlığı siyaseti ve ojenik", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı 17 (Bahar; 2014): 129-154.

_____, "Foucualt, Biyopolitika ve Biotarih; Tarihsel Çalışma Alanları Olarak Tıp, Beden ve Nüfus", **Vira Verita**, s. I, (2016): 80-97.

Asad, Talal, **Sekülerliğin Biçimleri: Hıristiyanlık İslamiyet ve Modernlik**, çev. Ferit Burak Aydar, İstanbul: Metis Yayınları, 2007.

_____, **Dinin Soykütükleri, Hristiyanlıkta ve İslam'da İktidarın Nedenleri ve Disiplin**, çev.: Ayet Aram Tekin, İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

Atalay, Besim, **Türk Dili ile İbadet**, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi. 1965.

Ateş, Sabri, **Tunalı Hilmi Bey Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Aydın**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

Aybars, Ergün, **İstiklâl Mahkemeleri**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.

Ayhan, Halis, "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bakış.", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan Özel Sayı (1999):237-254.

Azak, Umut, "Myhts and and Memories of Secularism in Turkey (1923-1966)", Doktora Tezi, Universiteit Leiden, 2007.

Baktır, Mustafa, 1998. "Hutbe", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul: TDV Yayınları: 425-428.

Bardakoğlu, Ali, "The Structure, Mission and Social Function of the Presidency of Religious Affairs (PRA).", **The Muslim World 98,** İssue, 2/3, (April 2008): 173-181.

Batrus, Abu Manneh, "The İslamıc Roots of Gulhane Riscript", **Die Welt des İslams,** Vol. 34, İssue 2 (Nov. 1994): 173-203.

Bauberot, Jean, **Dünyada Laiklik**, İstanbul: Dergah Yayınları, 2008.

Bayrak, Mehmet, **Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri**, Ankara: Özge Yayınları, 1993.

Bayraktar, Mehmet Faruk, **Türkiye'de Vaizlik**, İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997.

Bayramoğlu, Ali, **"Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz" Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Lâikler**, İstanbul: TESEV Yayınları, 2006.

Berkes, Niyazi, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul: Adam Yayınları, 1984.

_____, "Ziya Gökalp: His Contribution To Turkish Nationalism", **Middle East Journal**, Vol. 8, No 4 (Autumn 1954): 375-390.

_____, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Beydilli, Kemal, **Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü,** İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001.

Bozarslan, Hamit "Kürt Milliyetçiliği ve Kürt Hareketi (1898-2000), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünçe Milliyetçilik**, edt. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, Cilt VI, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002: 841-870.

Buyrukçu, Ramazan, **Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Cephelerde Bir Ömür, Ahmet Nuri Diriker Paşa'nın Hatıratı, Yay. Haz. Ahmet Diriker, İstanbul: Scala Yayıncılık, 1999.

Ceylan, Hasan Hüseyin, **Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İişkileri,** Ankara: Rehber Yayıncılık, 1992.

Cumhuriyet Devrinde Türkçe Hutbeler, 1926. İstanbul: Maarif Kütüphanesi.

Cündioğlu, Dücane, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I: Türkçe Namaz (1923-1960**), İstanbul: Kitabevi, 1999.

_____, **Meşruiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset**, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.

_____, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi,** İstanbul: Kitabevi, 1998.

_____, "Dinin Millileştirilmesi ve Türkçe İbadet", **75 Yılda Düşünceler ve Tartışmalar**, Der. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999: 215-230.

Çerman, Osman Nuri, **Modern Türkiye İçin Din'de Reform Kemalizm,** İstanbul: Vakit Matbaası, 1959.

Davison, Andrew, **Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

_____, "Turket, a 'Secular' State? : The Challenge of Description", The South Atlantic Quarterly, Vol. 102, İssue 2/3 (2003): 333-350.

Dean, Mitchell. **Govermentality: Power and Rule in Modern Society**. 2. bs. Washington DC: SAGE Publications, 2010.

Debus, Esther, **Sebilülreşat: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma**, çev. Atilla Dirim, İstanbul: Libra kitap, 2009.

DEMİR, Metin, "Çevreye Mimberden Bakmak: Cuma Hutbelerinde Çevre Sorununun Sunumu", **İnsan ve Toplum Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, 2012. 5-32.

Demirel, Ahmet, **Tek Parti İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Deringil, Selim, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdulhamid Dönemi 1876-1909**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

_____, **Simgeden Millete: II. Abdulhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Doğan, Recai "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", **Dini Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1, sayı 2 (Eylül-Aralık 1998): 5-55.

Dündar, Fuat, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki Etnisite Mühendisliği (1913-1918),** İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Ergin, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt 1, İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.

Eric J. Hobsbawn, Trance Ranger, **Geleneğin İcadı**, çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006.

Fortna, Benjamin C., **Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek**, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.

Foucault, Michel, **Biyopolitikanın Doğuşu, College de France Dersleri 1978-1979**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.

_____, **Bilginin Arkeolojisi,** çev. Veli Urhan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.

_____, **Cinselliğin Tarihi,** çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.

_____, **Hapishanenin Doğuşu**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: İmge Kitabevi, 2006.

_____, **Özne ve İktidar**, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 2011.

_____, **Söylemin Düzeni**, çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Hil Yayınları, 1987.

_____, **Toplumu Savunmak Gerek**, çev. Şehsuvar Aktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002,

Georgeon, François, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktay, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Gökbilgin, Tayyip, **Millî Mücadele Başlarken,** Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1959.

Gözaydın, İştar, **Diyanet; Türkiye'de Dinin Tanzimi,** İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

_____, "Diyanet and Politics.", **The Muslim World**, Volume 98 İssue 2/3 (Ap/2008): 216-227.

Gülalp, Haldun, **Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri**, İstanbul: Metis yayınları, 2003.

_____, “Enlightenment by Fiat: Secularization and Democracy in Turkey”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 41, İssue 3 (May/2005): 351-372.

Hacı Hayri Efendi, **Hutbe Hocası**, İstanbul: Ahmet Kamil Matbaası, 1341 [1925].

Hanioğlu, Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.

Heyd, Uriel, **Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri**, İstanbul: Sebil Yayınları, 1980.

Hutbeler, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1973.

Işın, Ekrem “19.yy’da Modernleşme ve Gündelik Hayat”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, (1985): 538-563.

İqtidar, Humeria, “Colonial Secularism and İslamism in North İndia”, **Religion and the Political İmagination**, edt. İra Katznelson and Greta Stedman Jones, Cambridge: Cambridge University press, 2015: 235-253.

İnalcık, Halil, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I,** İstanbul: İş Bankası Yayınları; 2009.

_____, The Ottoman İmpire The Classical Age 1300-1600, Translated by Norman Itzkowitz and Colin İmber, Weinderfeld and Nikolson, London: Phoenix Press, 1973.

İnan, Huricihan İslamoğlu, “Osmanlı’da Din-Devlet İlişkisi”, **Osmanlı’da Din Devlet İlişkisi**, hzr. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1999: 118-136.

Jaschke, Gotthard, **Yeni Türkiye’de İslamlık**, çev. Hayrullah Örs, Ankara: Bilgi Yayınları, 1972,

Kanlıdere, Ahmet **Kadimle Cedid Arasında Musa Carullah : Hayatı Eserleri Fikirleri**, İstanbul: Dergah yayınları, 2005.

Kaplan, Abdurrahman, **İki Devirde Bir Din Adamı; Mehmet Rıfat Börekçi**, İstanbul: Hitabevi yayınları, 2011.

Kara, İsmail, "Bir Tür Lâiklik Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği", **75 Yılda Düşünceler ve Tartışmalar**, Der. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999: 197-206.

_____, "Bizden Biri Olarak Ahmet Hamdi Akseki" **Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu**, Yay. Haz. Hüseyin Arslan-Mehmet Erdoğan, Ankara: TDV Yayınları, 2004: 123-129.

_____, "Cami, Ordu, Siyaset: 27 Mayıs İhtilaline Dair Bir Hutbe.", **Toplumsal Tarih,** sayı 173 (Mayıs 2008): 42-48.

_____, "Cumhuriyet Dönemi Dinî Yayıncılığın Arka Plânı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları", **Türkiye I. Dinî Yayınlar Kongresi Tebliğler-Müzakereler 31 Ekim- 02 Kasım 2003**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004: 23-29.

_____, "Cumhuriyet Lâiklik ve Din", **75 Yılda Düşünceler ve Tartışmalar**, Der. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999: 183-196.

_____, "Din İle Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 18 (2000): 29-55.

_____, "İslam ve Pozitivizm", **Bilgi Bilim ve İslam**, Cilt: II, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005: 175-181

_____, "Modernleşme ve İlmi Hiyerarşinin Bozulması", **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Problemi ve İslam, Sempozyum: 3-4 Mayıs 1997**, İzmir: TDV Yayınları 2000: 129-135.

_____, "Türkiye'de Din ve Modernleşme", **Modernleşme İslam Dünyası ve Türkiye: Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, 17-19 Kasım 2000**, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı: 183-205.

_____, "Ulema-siyaset ilişkisine dair metinler-II Ey Ulema Bizim Gibi Konuş", **Divan Dergisi**, Sayı 7 (1999/2): 65-134.

_____, "Ulema-siyaset İlişkisine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", **Divan Dergisi**, Sayı 4 (1998/1): 1-25.

_____, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 1**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.

_____, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

_____, **Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri,** İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.

_____, **İslamcıların Siyasi Görüşleri,** İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

_____, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişililer I,** İstanbul: Risale Basın, 1986.

Karacizmeli, M. Talat, "Dört Mezhebe Göre Cuma ve Bayram Hutbeleri", **Diyanet İlim Dergisi,** Cilt 10, Sayı 106-107 (1971): 110-117.

Karaman, Fikret, "The Status and Function of the PRA in the Turkish Republic." **The Muslim World 98**, İssue 2/3 (Ap/2008): 282-290.

Keyder, Çağlar, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Kırlı, Cengiz, **Sultan ve Kamuoyu- Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" (1840-1844)**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Kocaman, Kasım, "Dini İletişimde Hutbe, Yüksek Lisans Tezi", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, 2006.

Koçak, Orhan, "1920'lerden 1970'lere Kültür Politikaları", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm**, Cilt II, Edt. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001:370-418.

Köker, Levent, "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm**, Cilt II, Edt. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001: 97-118.

Makal, Ahmet. **Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Mann, Michael, **İktidarın Tarihi: Sınıfların ve Ulus Devletlerin Yükselişi 1760-1914**. çev. Ali Rıza Gürgen, Ankara: Phoneix Yayınevi, 2012.

Mardin, Şerif, **Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler III**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Mert, Nuray "Cumhuriyet Lâiklik ve Din", **75 Yılda Düşünceler ve Tartışmalar**, Der. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999: 207-214.

_____, Laiklik Tartışmalarına Kavramsal Bir Bakış: Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.

Mitchell, Timothy **Mısırın Sömürgeleştirilmesi**, çev. Zeynep Altok, İstanbul: İletişim yayınları, 2001.

Mustafa Sabri, **Dini Müceddiler**, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1994.

Ocak, Ahmet Yaşar, **Türkiye Sosyal Tarihinde İslam Macerası Makaleler-İncelemeler**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Okumuş, Ejder, **Klâsik Dönem Osmanlı Devlet'inde Din-Devlet İlişkisi**, Ankara: Lotus Yayınevi, 2005.

Okur, Hafız Yaşar, **Atatürk'le Onbeş Yıl: Dini Hatıralar,** İstanbul: Sabah Yayınları, 1962.

Oran, Baskın, "Kürt Milliyetçiliği; Doğuşu ve Gelişimi", **Türkiye'nin Kürt Sorunu**, Edt. Seyfettin Gürsel, İstanbul: TÜSES Araştırmalar Vakfı, 1996: 33-46.

Özbek, Nadir, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar**, İstanbul: Tarih Vakfı/ Emeklilik Gözetim Merkezi, 2006.

_____, "Kemalist Rejim ve Populizmin Sınırları: Büyük Buhran ve Buğday Alım Politikaları", **Toplum ve Bilim**, sayı 96 (2003): 219-240.

_____, "Osmanlı'dan Günümüze Sosyal Devlet", **Toplum ve Bilim**, sayı 92 (2002): 7-33.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, edt. Mehmet Seyidanlıoğlu, Halil İnalcık, Ankara: Phonex yayınları, 2006: 401-423.

_____, "Modernite, Tarih ve İdeoloji; II. Abdülhamit Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, sayı 1 (2004): 71-90.

Özkırımlı, Umut, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış,** İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.

Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Parla, Taha, Andrew Davison, **Corporatist İdeology in Kemalist Turkey: Progress or Order?**, New York: Syracuse University Press, 2004.

Parla, Taha, "Kemalizm Türk Aydınlanması mı?", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm**, Cilt II, Edt. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001: 313-316.

_____, **Ziya Gökalp; Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm,** İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Saçmalı, Muhammed Habib, "Compliance and Negotiation: The Role Of Turkish Diyanet in Production of Friday Khutbas", Yüksek Lisans Tezi, Bogaziçi Universitesi, 2013.

Sağman, Ali Rıza, **Meşhur Hafız Sami Merhum,** İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1947.

_____, **Din Adamları Nasıl Yetiştirilmeli: İmamlar, Hatibler, Müezzinler, Kayyımlar, Hafızlar, Vaizler İçin Büyük Enstitü.** İstanbul: Ahmet Saim Matbası,1951.

Sarıkaya, Yaşar, **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul: İz yayıncılık, 1997.

Seyyid Bey, **Medhal,** haz. Kemalettin Nomer, İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1996.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, **Hilafet-i Muazzama-i İslamiye (Hilafet ve Kemalizm)** haz. Sadık Albayrak, İstanbul: Araştırma yayınları, 1992.

Tahsin, İsmail, **Hutbe Mecmuası**, İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1341 (1925).

Tanör, Bülent, "Lâikleş(tir)me Kemalistler ve Din", **75 Yılda Düşünceler ve Tartışmalar**, Der. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999: 183-196.

Tarhanlı, İştar B., **Müslüman Toplum "Laik" Devlet: Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı,** İstanbul: Afa Yayınları, 1993.

Taşkın, Yüksel, "Kemalist Kültür Politikaları açısından Türk Tarih ve Dil Politikaları", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm**, Cilt II, Edt. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim, 2001: 419-420.

Tunaya, Zafer Tarık, **İslamcılık Cereyanı Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler**, İstanbul: Baha Matbaası, 1962.

_____, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul: Arba Yayınları, 1996.

Tunçay, Mete, "İkna (İnandırma) Yerine Tecebbür (Zorlama)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm**, Cilt II, Edt. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001: 92-96

_____, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul: Tarik Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Uluçay, Ömer, **Tartışmalı kurum Diyanet**, Adana: Gözde Yayınevi, 1998.

Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul: Ülken yayınları, 1979.

Üstel, Fusün, "**Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

_____, "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın 'İcadı'", **Cumhuryet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, Edt. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim yayınları, 2001: 176-179.

Wensinck, A. J., 1964. Hutbe, **MEB İslam Ansiklopedisi**, cilt 5, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi: 617-620.

Yazıcı, Nesimi, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 75. yıl özel sayısı (1999): 209-216.

Yıldız, Ahmet, **"Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938),** İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

_____, "Kemalist Milliyetçilik", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm**, Cilt II, Edt. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001: 210-234.

Zengin, Salih, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", **Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 17, Sayı 1 (2008): 379-398.

Zürcher, Erik Jan, "Kemalist Cumhuriyete Osmanlı Mirası", **Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet**, der. Touraj Atabakı; çev. Serhan Afacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010: 119-137.

_____, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1987.

_____, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

ÖZ GEÇMİŞ

NURETTİN ÜRÜN

1986 Diyarbakır doğumludur. İlk Okulu Namık Kemal, Ortaokulu Ergani İmam Hatip, Liseyi de yine Ergani Süleyman Nazif Lisesinde okudu. 2006 yılında ODTÜ Tarih bölümünü kazandı. Burada iki yıl okuduktan sonra Hacettepe Üniversitesi Tarih bölümüne geçiş yaptı. 2011 yılında buradan mezun olup Yıldız Teknik Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesindeki Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi bölümü tezli yüksek lisans bölümünde tezini yazdı.